

Merhum babam Mustafa Ükten'in aziz hatırasına...

**BUHARA HANLIĞI'NIN
ASKERİ TEŞKİLATI
(1500-1868)**

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
..... Dizi-Sayı: .....

**BUHARA HANLIĞI'NIN
ASKERİ TEŞKİLATI
(1500-1868)**

Selim Serkan ÜKTEN

ANKARA, 2018

Atatürk Kùltür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun .....tarih ve ..... sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

ISBN:

Denetleyenler:

Baskı:

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sitesi 1341. cd. No: 62

İvedik - Yenimahalle / Ankara

Tel: 0312 395 53 00 Fax: 0312 395 84 20

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	XI
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ.....	1
II. YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	5
1. Vakayinameler	7
2. Seyahatnameler, Hatıralar ve Elçilik Notları.....	20
3. Araştırma Eserler ve Makaleler	26
III. BUHARA HANLIĞI TARİHİNİN KISA İCMALİ	29
1. Şibanîler Dönemi	29
2. Astrahanlılar Dönemi	47
3. Mangıtlar Dönemi.....	56

BİRİNCİ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN ASKERİ BİRİMLERİ, ORDUDAKİ GÖREVLİLER VE ASKERİ UNVANLAR

I. BUHARA HANLIĞI ORDUSUNU OLUŞTURAN ASKERİ SINIFLAR.....	63
1. Daimi Kuvvetler	63
a. Kabile Birlikleri-Nökerler	63
b. Hassa Birlikleri	81
Eşik Ağaları.....	83
Çehre/Çuhra Birlikleri.....	86
Serbaziler.....	93
Topçu Sınıfı.....	104

2. Yardımcı Kuvvetler.....	125
a. Karaçerik/Kılkuyruk	125
b. Bağlı Unsurların Birlikleri	129
c. Alaman Birlikleri	137
II. ORDUDAKİ GÖREVLİLER VE ASKERİ UNVANLAR.....	139
1. Kazasker ve Askeri Müftü	144
2. Nakib	145
3. Atalık.....	146
4. Divanbegi	150
5. Pervaneçi.....	151
6. Dadha	152
7. Kökeltaş	153
8. Kuşbegi-yi Kelan (Büyük Kuşbegi) ve Kull-ı Koşbegi (Koşbegi)...	154
9. İnak	159
10. Topçibaşı.....	160
11. Kutval	163
12. Bakavul-ı Kelan (Büyük Bakavul).....	164
13. Eşik Ağabaşı	165
14. Tugsaba/Tugbegi/Binbaşı	166
15. Mirahur-ı Kelan (Büyük Mirahur)	168
16. Kurçibaşı.....	169
17. Karavul/Karavulbegi	170
18. Şigavul	171
19. Cibaci	171
20. Çehre/Çuhra Ağası.....	172
21. Yasavul/Yasavulbaşı	173
22. Tavaçi ve Carci.....	175
23. Daruga.....	176
24. Beşyüzbaşı, Yüzbaşı, Ellikbaşı, Onbaşı.....	177

İKİNCİ BÖLÜM
BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN MALİ KAYNAĞI

I. İKTA VE SOYURGAL SİSTEMİNİN TARİHSEL	
TEKÂMÜLÜNE GENEL BİR BAKIŞ	180
II. BUHARA HANLIĞI'NDA HÂKİMİYETTE ORTAKLIK	
ANLAYIŞI VE MÜLKÜ PAYLAŞMA USULÜ: SOYURGAL	189
III. BUHARA HANLIĞI'NDA MERKEZİLEŞME SÜRECİ:	
ABDULLAH HAN'IN SOYURGAL VE İKTA TEVCİHİ	193
IV. ASTRAHANLILAR DEVRİNDE TOPRAK TASARRUFU:	
İKTA VE TANHA	198
V. MANGITLAR DEVRİNDE İKTA UYGULAMASI (GENİŞ	
ARAZİLERİN TEVCİHİ)	205
VI. MANGIT DÖNEMİ TANHA UYGULAMASI: VERGİ	
TÜRLERİ, VERGİLER BAHŞEDİLMESİ, AYNİ VE NAKDİ	
ÖDEMELER	206
VII. AYNİ VE NAKDİ ÖDEMELERİN MİKTARI	210

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM
BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN SAVAŞ NİZAMI

I. BUHARA HANLIĞI ORDUSUNDA SEFER ÖNCESİ	
HAZIRLIKLAR VE SEFER SIRASINDA UYGULANAN	
BAZI FAALİYETLER	217
1. İstişare/Kengeş.....	217
2. Elçi Gönderme	218
3. Ordunun Toplanması.....	219
4. Ordunun Sefer Boyunca İhtiyacının Karşıllanması (Lojistik).....	221
5. Av Merasimi	226
6. Ordunun İstihbarat Ağı.....	227
7. Müneccim ve Yadacıların Kullanılması	228
II. BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN SAVAŞ DÜZENİ	229
1. Gol, Cavangar, Barangar	230
2. Mankilay/Manklay	233

3. Karavul	236
4. Çağdavul.....	237
III. TAKTİK VE STRATEJİ	239
1. Pusu Birlikleri.....	239
2. Arkadan Çevirme/Sarma	240
3. Kuşatma Sırasında Kullanılan Taktikler.....	241
4. Ilgar ve Gece Baskınları.....	242
5. Muharebe ve Kuşatmalarda İzlenen Savunma Stratejileri ve Yöntemler	243
6. Mâniaların Aşılması	245
IV. BUHARA HANLIĞI'NDA SAVAŞ HUKUKU	248
1. Askerlerin Terfii ve Cezalandırılması.....	248
2. Yağma Sırasında Uygulanan Hukuk, Ganimetler ve Ganimeti Paylaşma Usulü.....	249
3. Teslim Olan Düşmana Karşı Muamele, Pişkeş ve Bac u Zari	252
4. Teslim Olmayan ve İhanet Edenlere Karşı Muamele	253
5. Esirlerin Durumu	256

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN SİLAH VE TEÇHİZATI

I. HAFİF SİLAHLAR	259
1. Ok ve Yay.....	259
2. Kılıç	263
3. Bıçak/Hançer.....	266
4. Mızrak/Kargı.....	268
5. Gürz	270
6. Teber ve Teberzin.....	271
II. AĞIR SİLAHLAR (MUHASARA ALETLERİ)	272
1. Mancınık ve Arrade	272
2. Neft (yanıcı/yakıcı maddeler).....	273
3. Tura/Töre ve Çapar/Çeper.....	275
4. Şatu/Nardban/Merdiven.....	277

5. Serkub.....	278
6. Lağım ve Nakkap.....	279
III. ATEŞLİ SİLAHLAR	282
1. Toplar	282
a. Hafif Toplar	282
b. Ağır Toplar	285
2. Tüfekler	288
IV. SAVUNMA TEÇHİZATI	294
1. Zırh	294
2. Kalkan	298
3. Miğfer.....	299
V. ORDUDA KULLANILAN HAYVANLAR.....	301
1. At	301
2. Deve, Sığır	305
VI. ASKERİ BANDO	306
VII. KURHANE VE CEBEHANE.....	307
SONUÇ.....	311
KAYNAKÇA	317
DİZİN	333
EKLER.....	341
Resimler	343
Şema-Tablo	372

ÖN SÖZ

XVI. asrın hemen başlarında Batı Türkistan'daki hâkimiyeti Timurlulardan devralan Özbek Hanlığı, başlangıçta Semerkand, sonrasında ise Buhara merkezli olarak yaklaşık üç buçuk asırdan fazla bağımsız, yaklaşık yarım asırlık bir süre de Rus Çarlığı'nın hâkimiyetinde kalarak varlığını sürdürmüştür. Bağımsız geçen üç buçuk asırda her bakımdan ilgi çekici bir tarihsel geçmişe sahip olan Buhara Özbek Hanlığı, XVI. asırda Safevilere karşı Sünni İslam'ın ateşli savunucusu olarak muharip bir güç iken, sonraki asırlarda ise kendi içerisindeki siyasi çalkantılardan dolayı savunmasız küçük bir devlet haline gelmiştir. Hâlbuki Özbekler kurulmuş oldukları coğrafya itibarıyla son derece şanslılardır. Fakat Orta Asya'da değişen siyasal gelenekler ve devletin kurulduğu çağda değişen dış dinamikler bütün Orta Asya Türk toplulukları gibi Buhara Özbeklerini de olumsuz yönde etkilemiştir. Buhara Özbekleri bozkır tipli ordu geleneğinin son temsilcileri olmaları bakımından önemlidir ve konargöçer bir yapıdan yerleşik bir coğrafyaya uyum süreçlerinde süvari birlikleri ile ateşli silahları kullanabilmişler, belli bir dönem dış siyasette adlarını duyurabilmişlerdir. Ancak yerleşik düzene geçişte merkezi otoritenin çevresinde güç teşkil etmeye başlayan yerel unsurlar siyasi düşüşün temel sebebi olarak görünürler. Çalışmamızda inişli çıkışlı dönemler yaşayan Türkistan'ın merkez hanlığı Buhara Özbek Hanlığı'nın bağımsızlığını kaybettiği döneme kadarki askeri yapısı ve askeri olarak zayıf kalma nedenleri, siyasi yapının da değerlendirilmeye tabi tutulmasıyla çözülmeye çalışılmıştır. Ortaya konulan çalışmanın Türkistan tarihine bir nebze katkıda bulunması en büyük temennimizdir.

Bu çalışma doktora tezimizin gözden geçirilmiş halidir. Çalışmanın konusunu belirlememde bana yol gösteren, konu hakkındaki bilgi birikimini paylaşan ve kaynak bulmam konusunda yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam ve danışmanım Prof. Dr. Üçler Bulduk'a öncelikle teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca yine bilgi ve tecrübelerini paylaşarak kaynak bulmam konusunda

bana yol gösteren Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Prof. Dr. Saadettin Gömeç, Prof. Dr. Eşref Buharalı, Prof. Dr. Mehmet Alparğu ve Doç. Dr. M. Bilal Çelik hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim. Farsça eserleri tercüme etmemde yardımlarını esirgemeyen değerli meslektaşım Yrd. Doç. Dr. Abdolvahid Soofizadeh'e ve Rusça eserleri tercüme etmem konusunda yine yardımlarını esirgemeyen değerli arkadaşım Mars Tengizbayev'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca kaynakları temin etmem için Özbekistan'a gitmeme vesile olan kıymetli hocalarım, Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Araştırmaları Enstitüsü Baş Araştırmacısı Doç. Dr. Ferhad Maksudov ve Özbekistan Tika Koordinatörü Ali İhsan Çağlar'a; Özbekistan'da bulunduğum süreçte bana ilmi danışmanlık yapan ve kaynak önerilerinde bulunan, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nün değerli üyeleri ve Baş Araştırmacıları, Prof. Dr. Bahtiyar Babacanov, Doç. Dr. Sencer Gulamov, Doç. Dr. Nuryağdı Taşov, Doç. Dr. Şerife Taşova'ya ve araştırma eserlerin temini hususunda yardımlarını esirgemeyen Şarkşinaslık Enstitüsü kütüphanesi görevlisi Rana Apa'ya teşekkür ederim. Yine Özbekistan'da bulunduğum süreçte müze malzemelerini incelemem hususunda yardımlarını esirgemeyen değerli meslektaşlarım ve arkadaşlarım, Şarkşinaslık Enstitüsü üyesi Kamilcan Rahimov, Özbekistan Tarih Enstitüsü doktora öğrencisi Nizameddin Gulbayev ve İstanbul Medeniyet Üniversitesi doktora öğrencisi Feyzullahan Atahanov'a şükranlarımı sunarım. Katkılarından dolayı ayrıca değerli arkadaşlarım Özgür Türker, Eralp Erdoğan ve Pınar Yiğit Türker'e de teşekkürü bir borç bilirim. Manevi katkılarından dolayı annem Selma Ükten'e minnettar olduğumu belirtmek isterim. Son olarak bu çalışmanın ortaya çıkmasında, burs imkanı sağlayarak desteklerini esirgemeyen Türk Tarih Kurumu'na teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

AKM	Atatürk Kùltür Merkezi
AÜ SBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜ TAD	Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
EI	Encyclopaedia of Islam
GÜ SBE	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.ş.	Hicri Şemsi
haz.	Hazırlayan
İA	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
NMIU	Natsionalniy Muzey Iskusstv Uzbekistana
ÖzR FAŞİ	Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası Şarkşunaslik İnstitutı
RGNF	Rossiyskiy Gumanitarniy Nauçniy Fond
s.	Sayfa
S.	Sayı
SAÜ SBE	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
SSSR	Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik

t. yok	Tarih yok
Tadjikskoy SSR	Tadjikskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
çev.	Çeviren
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
UzSSR	Uzbekskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika
y. yok	Basım yeri yok
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Çingiz istilası ve Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu Asya tarihi açısından bir milat kabul edilmektedir. Çingiz Han'ın bütün Moğol ve bozkırlı Türk boylarını birleştirerek kurmuş olduğu siyasi yapılanma, onun hayatının son devrelerinde Çin, Rusya ve İran gibi yerleşik bölgelerin de fethi ile devasa bir imparatorluğa dönüşmüş, ölümünden sonra da gelenek gereği dört evladi arasında pay edilerek genişlemeye devam etmiştir. Bu anlamda Çingizliler dönemi XIII. asır ve sonrasında birkaç asır boyunca Asya tarihinde bir hanedanın neredeyse bütün kıtayı yönettiği tek dönemdir.

Ancak Çingiz Han'ın oğulları için tahsis ettiği hanlıkların siyasi varlıklarının sona ermesiyle, bunların her biri içerisinde birden fazla küçük siyasi teşekkül meydana gelerek merkezî yapıdan, bölgesel devletçiklere geçiş süreci başlamıştır. Bu noktada Altınorda ve Çağatay Hanlıklarının kurulduğu bölgeler olan Deşt-i Kıpçak ve Türkistan coğrafyasında yaşanan siyasi gelişmeler, Orta Asya Türkleri açısından etkileri günümüzde dahi hissedilen önemli bir tarihi süreci ifade etmektedir. Sadece Çingiz Han'ın soyundan gelen şahsiyetlerin siyasi meşruiyeti elinde bulundurduğu yeni düzende, Çingiz Han'ın en büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelen hanedan üyeleri, Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da karışık etnik kökenden gelen kabileleri etrafında toplayarak küçüklü büyüklü birçok hanlık kurmuşlardır¹.

¹ Çingiz sonrası dönemde özellikle Cuci ulusunun mülkü olan Deşt-i Kıpçak bölgesinde, merkezi yönetimin kısıtlanarak bölgeselleşmenin ortaya çıkmasında çeşitli sebepler sunulmaktadır. Bunları birkaç madde üzerinde değerlendirmek mümkündür. Öncelikle bölgenin, Çingiz-Moğol fetihlerinin geç evresinde Moğol İmparatorluğu bünyesine katılması, merkezî yapıdan nispeten uzak olmasını sağlamıştır. Diğer taraftan bölgenin eski sakinleri olarak karşımıza çıkan Kıpçakların paylaşımcı bozkır politik geleneğine sahip olmaları, bölgeye sonradan gelen Türk-Moğol kökenli unsurları da etkilemiştir. Deşt-i Kıpçak'ta bölgeselleşme anlayışının derinleşmesinde bir diğer önemli faktör olarak ise ikili teşkilat sisteminin ortak hâkimiyet anlayışının benimsenmesinde kolaylaştırıcı bir rol üstlenmiş olmasıdır ki, bunu,

Türk tarihinin pek çok döneminde büyük devletlerin yıkılış sürecinden sonra rastladığımız bu siyasi bölünmüşlük örneği, bir süre sonra başka bir hanedanın siyasi birliği sağlamasıyla sona ermekte iken, bu durum Çingizli hanlarının hâkim olduğu coğrafyada XV. asırdan sonra kurulan hanlıklar için geçerli olmamıştır. Bu dönemde devleti yeniden inşa etme hevesindeki Çingiz soylu prenslerin kabileleri peşinden sürüklemesi, merkezi otoriteye kayıtsız şartsız bağlı kılması kolay bir şey değildir. Zira bölgesellik ön plandadır ve bunu kırabilmek için kabileleri bir araya getirebilecek büyük liderlere ihtiyaç vardır.

XIV. ve XV. asırlarda Çağatay coğrafyasında siyasi birliği sağlayarak büyük bir devlet kuran istisnai bir şahsiyet olarak Timur ön plana çıkmaktadır. Forbes Manz'ın da dikkat çektiği üzere², Çağatay kabileleri hanlık makamına saygı duymakla birlikte, hareket kabiliyetlerini sınırlayacağından ötürü, makamın kuvvetli bir merkezi önderlikte bulunmasını desteklememişlerdir. Çağatay Hanlığı'nın gerileme aşamasında söz konusu kabilelerden Barlaslara mensup olan Emir Timur ise büyük bir devlet kurma ülküsüyle harekete geçtiğinde, yönetim mekanizmasını kökünden değiştirerek kendine sadık bir yönetici zümresi ve askeri güç meydana getirerek, Çağatay mirası üzerinde, Çingizli kaidelerine uygun geniş bir imparatorluk kurmayı başarmıştır.

Ne var ki Timur'un kurduğu devletin ihtişamı vefatının ardından dramatik bir biçimde çözülmeye yüz tutmuştur. Halefleri zamanında iktidar mücadelesinin de etkisiyle tekrar ortaya çıkan yerelleşme ile birlikte, hanedan üyeleri belli merkezlerde yarı bağımsız bir yönetim anlayışı sergilemiş ve böylece parçalanma süreci başlamıştır. Bu durum esasen Türkistan coğrafyasının sosyo-ekonomik yapısına da uygundur. Buhara ve Semerkand gibi merkezi

---

bölgenin yerel unsuru Kıpçakların da desteklediği görülmektedir. Bu hâkimiyette ortaklık anlayışı daha sonradan Cuci coğrafyasında ortaya çıkacak olan Özbeklere de miras kalmıştır. Bununla birlikte bölgeselleşme ve hâkimiyette ortaklık anlayışının sadece Deşt-i Kıpçak bölgesi ile sınırlı kalmadığını da eklemeliyiz. Özellikle tarımsal faaliyetlerin gelişmiş olduğu Batı Türkistan'da Karahanlılardan beri süre gelen, merkezi şehirlerin kendilerini yönetme geleneğinin, Moğol sonrası dönemde Çağataylılar zamanında da devam ettiği görülür (Bkz. Nurten Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ SBE, Ankara 1999, s. 46-53; Bkz. B. F. Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatih'i*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 197-204).

² Bkz. Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatih'i*, s. 197-204.

şehirlerin bulunduğu ve ağırlıklı olarak tarımsal ekonominin ön plandan olduğu bölgede, feodal³ karakterli bölgesel yönetim desteklenmektedir. Fakat yine de yerleşik unsurlar, kabileler arası ihtilaflar neticesinde ekonomik faaliyetlerin bozulma riskine karşı merkezi otoriteye belirli ölçülerde bağlı olacaktır. Bu, Türkistan'da Karahanlılar döneminde dahi rastlanılan bir durumdur.

Timurluların çökmeye yüz tuttuğu bir dönemde, Muhammed Şibanî Han önderliğinde birleşerek Maverünnehr'i ele geçiren Özbekler için de durum benzerlik gösterir. Siyasi faaliyetlerine başlarken Özbek adını almış kabileler birliğini etrafında toplamayı başaran Muhammed Şibanî Han, Maverünnehr'i ele geçirdiğinde, askeri gücünden faydalandığı sülale mensupları ve kabile güçlerine, fethettiği toprakları pay etmek durumunda kalmıştır. İşte bu durum tam olarak bölgenin yapısına uygun bir hareket olarak görülmektedir. Yeni siyasi anlayış, bu haliyle kırılğan bir sistem olan adem-i merkezîyetçi prensiplere dayanmıştır ve doğal olarak devletin ordusu da, bu yapılanmaya uygun olarak şekillenmiştir.

İşte bu çalışmanın konusu da, yukarıda bahsettiğimiz prensipler üzerine inşa edilen ve 1500 yılından 1868'e kadar Şibanîler, Astrahanlılar ve Mangıtlar olmak üzere üç farklı hanedan görerek bağımsız bir şekilde varlığını sürdüren Buhara Özbek Devleti'nin askeri teşkilatı üzerinedir. Çalışmamızın temel çıkış noktası Orta Asya'nın son büyük askeri gücü diyebileceğimiz Timurlulardan sonra ortaya çıkan Özbek siyasi yapılanmasında askeriyenin neden selefti olan devlette olduğu gibi istenilen düzeyde olmadığı ve XV. asırdan sonra bozkır kültürünün ve Orta Asya'nın son temsilcilerinden Özbeklerin askeri yapılanmasının, Çingizli ve Timurlu devletlerinden ne şekilde ayrıştığı ve onlarla ne yönde benzeştiği sorusunun cevabını aramaktır. Günümüzde askeri teşkilatlanma üzerine yapılan çalışmalar daha ziyade güçlü askeri yapılarıyla ünlü devletler üzerine yoğunlaşmaktadır. Hâlbuki düşün dönemlerinde de devlet mekanizmasının önemli bir parçası olan ve devletin ayakta durmasını

³ Çalışmamızda sıkça kullanacağımız feodal terimi burada Orta Çağ Avrupa'sında gördüğümüz sosyal sınıflara dayanan bir sistemi akıllara getirmemelidir. Bizim bu terimi kullanırken kastettiğimiz konargöçer bozkır siyasi yapılanmasında, boy ve kabilelerin veya seçkin aristokrasinin elinde bulundurduğu maddi ve askeri güçtür. Onların bu gücü belli zamanlarda merkezi yönetimin lehine kullanmamaları, yani aleyhine kullanmaları feodalleşme süreci olarak belirmektedir.

sağlayan askeri müesseseler üzerinde bilhassa durmak gerekmektedir. Bu noktada Türk dünyasının tarihsel ve kültürel açıdan en önemli merkezlerinden biri olan Batı Türkistan coğrafyasında, siyasi anlayıştan ve başka meselelerden (coğrafi keşifler, ateşli silah teknolojilerini takip edememe ve Rusya ve İran'ın güçlenmesi) kaynaklanan düşüşte, bütün müesseseler gibi askeri yapının da ayrıntısıyla incelenmesinin mühim olduğu görüşündeyiz. Günümüzde bu konuyla alakalı birkaç makale ve Mangıt Hanedanı dönemini ele alan bir tez çalışması dışında ciddi bir çalışma söz konusu değildir. Ülkemizde ise bu konu hakkında bir çalışma bulunmamaktadır. Yaptığımız çalışmanın bu açıdan da mühim bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

Çalışmamız giriş ile beraber dört bölümden oluşmaktadır. Girişte çalışmanın önemi, amacı ve kullanılan yöntem ve kaynakların tanıtımı dışında, konumuzla alakalı verdiğimiz örneklerin daha iyi idrak edilebilmesi için, Buhara Hanlığı'nın kuruluşundan (1500) Rus egemenliği altına girdiği (1868) sürece kadarki siyasi tarih özetlenmiştir.

Birinci bölümde Buhara Hanlığı ordusunu oluşturan askeri sınıflar ve bu sınıfların yönetici unsuru olan makam ve unvan sahipleri hakkında bilgiler verilmiştir. Askeri sınıflar, ordunun ana nüvesini oluşturan kabile birlikleri nökerler ve hassa birlikleri ile savaş zamanında orduya iştirak eden yardımcı birlikleri kapsamaktadır. Buhara Hanlığı'nın, bozkır kültürünün bir parçası olarak askeri karakterli bir devlet olmasından dolayı, devlet mekanizmasında askeri görevler de üstlenen bütün makam ve unvanlar incelenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise Buhara Hanlığı ordusunu oluşturan yukarıda bahsi geçen insan unsurunun nasıl finanse edildiği sorusunun cevabı aranmıştır. Klasik Orta Çağ devletlerinde olduğu gibi temel olarak toprak tasarrufu üzerine kurulu sistemde soyugal, ikta ve tanha gibi istilahların tarihsel süreçteki durumları ele alınmış ve XIX. asırda aynı ve nakdi ödeme kaideleri ve miktarı hakkında bilgi verilmiştir.

Buhara ordusunun sefer zamanındaki durumunu incelediğimiz üçüncü bölümde ise seferberlik kararının alınmasından itibaren, seferin nihai neticesine kadarki süreçte yaşanan bir dizi faaliyetler ele alınmıştır. Sefer öncesi

hazırlıklar, savaş düzeni, taktik ve strateji ve savaş hukuku gibi kavramlar değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Son bölüm ise savaş kavramının en temel gereksinimi olan silah ve teçhizat üzerinedir. Burada silah ve teçhizat, kullanım alanlarına göre sınıflandırılmış, bunların temel özellikleri hakkında bilgi verilmiş ve savaş sırasında nasıl kullanıldıkları tarihsel hadiselerle örneklendirilmiştir.

II. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Çalışmamızın tarihsel sınırlaması Buhara Özbek Hanlığı'nın bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü XVI. asır başından, XIX. asrın ikinci yarısına kadarki uzun süreci kapsamaktadır. Tarih aralığını bu denli uzun ele almamızın sebebi, ordunun bu uzun periyotta ciddi bir değişime uğramamasıdır. Daha açık bir ifade ile XIX. asırda dahi bir Orta Çağ ordusu görünümünde olan Buhara ordusunu ele alırken, bir bütünlük içeren konuyu bozmamak adına uzun bir zaman diliminde değerlendirme yapmak zorunlu hale gelmiştir. Bu durumda çalışmada uyguladığımız metod da konuya uygun olarak şekillenmiştir. Farklı dönemlerde üç farklı hanedanın yönetiminde bulunmasına rağmen, çağın gereklerine göre değişim ve dönüşüm adına dönüm noktası olabilecek önemli hadiselerin ya da ıslahatların yaşanmaması, her bir kavramın, bir konu başlığı altında, kronoloji kavramına sadık kalınarak değerlendirmeye tabi tutulmasına olanak vermiştir.

Çalışmamızda kaynaklar açısından şanslı olduğumuzu söyleyebiliriz. Önemli bir kültürel mirasa sahip Türkistan coğrafyasında tarih yazıcılığının gelişmiş olması, yaklaşık dört asır boyunca hanlığın tarihini düzenli bir şekilde takip edebilmemize olanak sağlamıştır. Bunun yanı sıra rekabet halinde bulunan devletlerin tarihi kaynakları ve özellikle XVIII. asırdan itibaren siyasi sebeplerden ötürü Türkistan'a yönelen seyyah ve casusların bırakmış olduğu çalışma ve belgeler de, Türkistan üzerine yapılan çalışmalara yön vermektedir. Kısacası çalışmamızı temellendiren kaynaklar, genel itibariyle vakayinameler ve seyahat notları olmuştur. Bunlar dışında Özbekistan'a yapmış olduğumuz gezide, yakından inceleme fırsatı bulduğumuz müze malzemeleri, silah ve teçhizat konusunda daha detaylı bilgiler vermimize olanak sağlamıştır.

Konumuz itibariyle yazılı kaynaklardan alabildiğimiz bilgiler bazen belirli konular üzerine yoğunlaşmakta, diğer taraftan bazı konularda ise yeterli bilgi ve belge bulunmamaktadır. Örneğin silah ve teçhizat konusunda her dönemin kaynaklarında yeterince bilgi bulunmaktadır. Fakat bir toprak tasarrufu sistemi olan ve ordunun finanse edilmesini sağlayan ikta sistemi veya nakdi ve aynı ödemeler hakkında XIX. asra kadar olan bilgiler oldukça kısıtlıdır. XIX. asırda bu gibi eksikliklerin giderilmesi ise bu yüzyıldaki vakayinamelerin ayrıntıya inmesinin yanı sıra, seyyahların notları sayesinde mümkün olmuştur. Diğer taraftan bazı konularda verilen örnekler, bilgi eksikliğinden dolayı birkaç hadise üzerine yoğunlaşmaktadır. Mesela savaş sanatı kavramında, devleti genişleten Muhammed Şibanî Han ve Abdullah Han'ın askeri faaliyetlerinde pek çok ayrıntı bulunmaktadır ve bu yüzden verilen örneklerde adı geçen hanların birkaç önemli askeri faaliyeti birkaç defa tekrarlanmıştır.

Kaynaklar hakkında dikkat çekmemiz gereken bir diğer husus da bunların güvenilirlikleri ile alakalıdır. Türk-İslam tarih yazıcılığı geleneğiyle kaleme alınmış olan vakayinamelerin büyük bir kısmının, hanlık tarihini bütünsel olarak doğru bir şekilde aktardığına şüphe yoktur. Fakat komşu devletlerle yaşanan rekabetten ötürü, hanlığın ve rakip devletlerin kroniklerinde subjektif yaklaşımlarda bulunduğu ve iki tarafın birbirlerine karşı hasmane ifadelerle yer verdikleri bir gerçektir. Nitekim konumuz itibariyle en ince ayrıntısına kadar incelememiz gereken muhtelif muharebelerde, yerli ve yabancı vakayinameler diğer tarafa karşı gerçeği yansıtmayan ağır ifadeler kullanmakta, kendi tarafının asker sayısı veya başarılarını ise abartmaktadır. Genel olarak hanlıklar arası mücadelelerde ve özellikle de Buhara Hanlığı ve Safevi Devleti arasında vuku bulan mezhep temelli çatışmalarda, tarafların kendi vakayinamelerinde tarafgir bir bakış açısı sergiledikleri görülmektedir. Bu noktada doğru bilgiye ulaşmada çekilen güçlük, olayları mantık süzgecinden geçirmenin yanı sıra, üçüncü bir tarafın da konu ile alakalı vermiş olduğu malumatla giderilebilmektedir. Her ne kadar Buhara Hanlığı'nın diğer hanlıklar, Safevi Devleti veya Babürlülerle ilişkilerinde, İngiliz veya Rusların vermiş olduğu malumat belli bir döneme kadar zayıf görünse de, özellikle XVIII. asırdan itibaren önce Rusların, sonra da İngilizlerin bölgeyi keşfetme adına, casusluk faaliyetleri sonucunda ortaya çıkardığı tarihi kaynaklar, çalışmamız adına çok mühim bir eksikliği gidermiş-

tir. Zira bölgeye gönderilen seyyah ve casuslar, Buhara Devleti'yle diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi adına veya kendi ülkeleri ile hanlık arasında meydana gelebilecek bir askeri çatışma olasılığına karşı bilgi toplamakla görevlendirildiklerinden, Buhara Hanlığı'nın yönetim mekanizması ve askeri yapısını daha dikkatli bir şekilde gözlemleyerek, konu hakkındaki tafsilatlı ve daha güvenilir bilgilerin bizlere ulaşmasını sağlamışlardır.

Buhara Hanlığı'nın kendi tarihi kaynaklarının büyük çoğunluğu Farsça kaleme alınmıştır. Bunun yanı sıra Türkistan bölgesinin bir diğer kültür dili olan Çağatay bölgesi Türkçesi ile yazılan eserler de mevcuttur. XVIII. asırdan itibaren Rus ve İngilizler tarafından bölgeye yapılan seyahatler ve casusluk faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan tarihi kaynaklar da doğal olarak İngiliz ve Rus dillerinde yazılmıştır. Çalışmamızda kullanılan vakayinamelerin bir bölümü kendi orijinal dilinde neşredilirken bir kısmı ise Rusça ve İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. Rusça eserler tetkik edilirken yanlış tercümeden kaynaklanacak hataların önüne geçmek adına uzman yardımına başvurulmuştur. Çalışmamızda kullandığımız başlıca kaynakları kronolojiye uygun olarak şu şekilde tanıtmamız mümkündür:

1. Vakayinameler

Şibanînameler

Şibanîler devri kaynakları arasında Muhammed Şibanî Han'ın siyasi kariyerini ayrıntısı ile aktaran *Şibanînameler* kuşkusuz büyük bir öneme sahiptir. Günümüzde *Şibanîname* adıyla birkaç eser karşımıza çıksa da, bunlar arasında en dikkate değer olanları hiç şüphesiz Şibanîlerin kuruluş dönemindeki siyasi ve kültürel yapısını oldukça ayrıntılı bir şekilde aktaran Muhammed Salih ve Mevlana Benai'nin *Şibanînameleridir*. Bu eserler muhtevası bakımından diğerlerine nazaran daha fazla göz önüne gelmektedir.

Muhammed Salih'in manzum olarak Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı Şibanînamesi, Şibanî Han'ın Timurlu mülkündeki harekâtı ile başlayarak, Han'ın Harezmi'ye ilhak etmesiyle sona ermektedir ve bu haliyle Maveraünnehr ve Harezmi tarihi açısından mühim bilgiler içermektedir. Eser genel itibarıyla askeri harekâtı tasvirlerle ele aldığından Özbeklerin sefer sırasındaki faaliyetlerine dair konumuz itibarıyla eşsiz bilgiler sunmaktadır. Buna göre, orduyu

meydana getiren kabileler ve bunların muharebe için bir araya gelmeleri en dikkat çekici ayrıntılardandır. Ayrıca sefer hazırlıkları, savaş sanatı, savaş hukuku ve dönem itibarıyla Özbek askerlerinin kullandığı silah ve teçhizat hakkında verilen bilgiler çalışmamız açısından mühim bir boşluğu doldurmaktadır. Muhammed Salih *Şibanîname*'nin günümüzde birkaç neşri bulunmaktadır. Bunlardan ilki ünlü Türkolog Vambéry tarafından 1885 yılında Viyana'da, ikincisi P. M. Melioransky tarafından 1908 yılında St. Petersburg'da neşredilmiştir⁴. Ayrıca eserin 1961 yılında N. Devran tarafından yapılan bir neşri daha bulunmaktadır. Çalışmamızda Melioransky neşrinden istifade edilmiştir.

Benai tarafından mensur olarak Farsça kaleme alınmış *Şibanîname* ise muhteva olarak Muhammed Salih'in eseri ile neredeyse aynıdır. Eserde yine Muhammed Şibanî Han'ın seferleri sırasında, orduyu oluşturan kabileler ve bunların savaş sanatı hakkında bilgiler vardır. Bu eser de Han'ın 1505 yılı Harezem seferi ile sona ermektedir. Eserin bilinen en kıymetli neşri Kazuyi Kubo tarafından Kyoto'da yapılmıştır. Çalışmamızda ise eserin Özbekistan Şarkşinaslık Enstitüsü'nde bulunan Çağatay Türkçesine tercümesi kullanılmıştır⁵.

Mihmanname-i Buhara

Muhtevası bakımından çalışmamız için oldukça kıymetli bilgiler içeren bir diğer kaynak da yine Muhammed Şibanî Han'ın emriyle Farsça kaleme alınan *Mihmanname-i Buhara* adlı vakayinamedir. Eserin yazarı Fazlullah bin Rûzbehan Huncî, Timurlu mülkünün Özbeklerce ele geçirilmesinden sonra Şibanî Han'ın emrine girerek, Han hayatta olduğu sürece onun seferlerine iştirak etmiş, Özbek siyasetini, kültürünü ve dış ilişkilerini gözlemleme imkânı bulmuştur⁶. Yazarın eseri *Mihmanname-i Buhara*'nın asıl konusu Han'ın 1508-1509 yıllarında vuku bulan Kazak seferidir. Bu sefer boyunca orduyla beraber hareket eden Huncî, Özbeklerin gelenekleri, savaş sanatı, silahları ve savaş hukuku hakkında oldukça kıymetli bilgiler vermesinin yanı sıra, XVI. asır Kazak-

⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name: Çağatayskiy Tekst*, Posmertnoe İzdanie Prof. P. M. Melioranskogo, S. Peterburg 1908.

⁵ Mevlana Benai, *Şeybani-name*, ÖZR FAŞİ, No. 3422.

⁶ Bilal Çelik, "Şibanîler ve Astrahanîler Devri Yerli Vakayinameleri", *History Studies*, IV/II, Ankara 2012, s. 100-101.

larının siyasi, sosyal ve dini yaşamları hakkında da eşsiz ayrıntılar sunmaktadır. Eserin bilinen en önemli neşri Manuçeher Setudeh tarafından hicri 1341'de Tahran'da yapılmıştır ve çalışmamızda bu neşir kullanılmıştır⁷.

Babürname (Vekayi)

XVI. asrın ilk yarısı için Türkistan ve Hindistan tarihi ve kültürü adına çok kıymetli bir kaynak olan *Babürname*, Timurlu hanedanının son devir üyelerinden Zahirüddin Muhammed Babür'ün, bölgenin öz dili Çağatay Türkçesiyle, uzun yıllar boyunca kaleme aldığı hatıralarının bir bütün oluşturmasıyla meydana gelmiş bir eserdir ve *Vekayi* adıyla da bilinmektedir. Onun henüz 20'li yaşlara gelmeden hatıralarını yazmaya başladığı dönem, Muhammed Şibanî Han'ın Türkistan'ı ele geçirmek için harekâta giriştiği yıllara rastlamaktadır ve kendisi ile Şibanî Han arasında vuku bulan siyasi çekişmeleri ayrıntısı ile kaydetmesi, Özbek tarihi açısından mühim bir boşluğu doldurmaktadır. Fakat Babür'ün bir hasım olarak Özbekler hakkındaki tasvirleri diğer vakanüvislerinkine oranla farklılık arz etmektedir. XVI. asrın ilk yarısı için Timurlular ve Özbekler hakkındaki ayrıntılar dışında, Babür'ün kendi kurucusu olduğu devletin doğuş aşaması, yükselişi, dönem itibarıyla mücadele verilen Afgan ve Hint toplumunun durumu, Hindistan'ın coğrafyası ve tabiatı hakkında da yine değerli bilgiler eserde yer bulmaktadır. Eserin konumuz itibarıyla en önemli yanı Özbeklerin savaş sanatı hakkında hatırı sayılır bilgiler sunması, bunun yanında da Timurlulardan Özbeklere intikal eden bazı askeri kurumlar hakkında önemli detaylar vermesidir. Ayrıca ateşli silah teknolojisinin Orta Asya, İran ve Hindistan'da yayılmaya başladığı süreçte, havan ve kale döven toplara sahip olan Babür'ün, bunların dökümü, biçimi ve savaş sırasındaki kullanımları hakkında verdiği detaylar, Özbek topçuluk sanatında kavrayamadığımız bazı hususların giderilmesi bakımından faydalı olmuştur.

Eser kıymetli olması sebebiyle günümüzde birçok dile çevrilerek neşredilmiştir. Ülkemizde ise Reşit Rahmeti Arat tarafından titiz bir çalışmanın

⁷ Fazlullah b. Rûzbehan Huncî, *Mihmannâme-i Bubarâ (Tarih-i Padîşâh-ı Muhammed Şibanî)*, ed: Menuçeher Setudeh, İntişarât-ı Bengah Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tehran 1341 h.ş.

ürünü olarak, ilmi izahatıyla 1943-1946 yılları arasında Türkiye Türkçesine aktarılarak yayımlanmıştır ve çalışmamızda bu neşir kullanılmıştır⁸.

Tarih-i Reşidi

Doğu Çağatay Hanlığı'nın Moğol kabilelerinden Duğlatlara mensup olan Mirza Haydar Duğlat'ın Farsça kaleme aldığı *Tarih-i Reşidi*, Muhammed Şibanî Han ve ondan sonraki süreçte Özbeklerin siyasi durumu hakkında bilgi veren bir başka kaynağımızdır. Eserin yazarı Duğlat ve Duğlat'ın kabilesi, Şibanîlerin Maverâünnehr'e harekâtı neticesinde Timurlular gibi bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Bir zaman, Babür ve oğlu Hümayun'un hizmetinde bulunan Duğlat, daha sonra ise Keşmir'e gelerek 1551 yılında vefatına kadar yaklaşık on yıl bu şehrin yöneticiliğini yapmıştır. Bu zaman zarfında yazmış olduğu eseri *Tarih-i Reşidi*, XVI. asrın ilk yarısında Türkistan'da yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeleri en ince ayrıntısına kadar sunması bakımından muazzam bir kaynak olmuştur. Eserde Timurlu dünyasının son devrinde yaşanan hadiseler, Moğol ulusunun durumu, Şibanî Han'ın Maverâünnehr'e harekâtı ve Babür ile olan mücadelesi, Şibanî Han ve Şah İsmail arasındaki mücadeleler ve Han'ın ölümü, I. Ubeydullah Han ile birlikte toparlanma, Babür'ün siyasi kariyeri ve Keşmir'in tarihi ayrıntı biçimde sunulmaktadır. Eserin bizim için önemli tarafı Özbeklerin savaş sanatı, bazı askeri sınıflar ve savaş hukukuna dair verdiği ayrıntılardır. Çalışmamızda eserin Edward Denison Ross tarafından yapılan İngilizce tercümesinin, Osman Karatay tarafından Türkçeye tercüme edilmiş baskısı kullanılmıştır⁹.

Abdullahname (Şerefname-i Şahi)

Şibanîler devri hükümdarlarından II. Abdullah Han döneminde, saray tarihçisi Hafız Tanış Buharî tarafından Farsça kaleme alınan *Abdullahname* veya diğer bir adıyla Şerefname-i Şahi, vermiş olduğu tafsilatlı bilgilerle Şibanîler devri kaynaklarının en kıymetlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserin yazarı Buharî, Han'ın siyasi kariyerinin başladığı 1550'li yıllardan 1590 yılına kadarki

⁸ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I-II, Doğu Türkçesinden çev. Prof. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1987.

⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, İngilizceye çev. E. Denison Ross, İngilizceden Türkçeye çev. Osman Karatay, Selenge, İstanbul 2006.

süreçte Türkistan'daki siyasi, sosyal, kültürel, dini ve askeri olmak üzere bütün mevzulara odaklanarak, gözlemlerini eserine aktarmıştır. Çalışma esasen iki bölüm üzerine kurulmuştur. Birinci bölümde Abdullah Han'ın siyasi kariyerinin başladığı yıllardan tahta oturduğu 1583 yılına kadarki olaylar, yani Han'ın Türkistan'ı birleştirmek için Özbek hanları ile olan rekabeti ele alınır. İkinci bölümde ise onun hanlık döneminin ilk yedi yılı ele alınır. Bu aralıkta eserin odak noktası ise İran ve Afganlar olmak üzere Buhara Hanlığı'nın dış devletler ile olan mücadeleleridir.

Eserin siyasi alanda verdiği muazzam bilgilerin yanı sıra en dikkat çeken yanı, devletin yönetim anlayışı ve Türkistan'ın dini atmosferini de iyi yansıtmasıdır. Dönemin devlet adamları, uleması ve şairleri hakkında en ince ayrıntısına kadar bilgiler mevcuttur. Bunun yanı sıra Buhara'nın dış devletler ile siyasi ve ticari ilişkileri, ülkede eşrafın durumu, sınaî faaliyetler ve bayındırlık işleri de Buhari'nin satırlarında yer bulur.

Bu denli ayrıntılar elbette ki dönemin askeriyesi için de geçerlidir. Abdullah Han'ın bütün askeri harekâtının en ince ayrıntısına kadar ele alındığı eserde, ordunun askeri sınıfları, finansal kaynağı, makam ve unvanları, sefer nizamı, taktik ve stratejisi ile silah ve teçhizatı adına diğer kaynaklarda yer almayan birçok ayrıntı bulunmaktadır. Eserin günümüzde birkaç neşri yapılmıştır. Bunlardan M. A. Salahetdinova'nın 1983 ve 1989 yıllarında yaptığı neşir¹⁰, eserin bilinen en eski nüshası üzerine yapılan bir çalışma olduğundan önemlidir. Bir diğer önemli çalışma ise Özbekistan Sovyet Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde bulunan 149 numaralı nüsha kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada eser Sadık Mirzayev tarafından 1941-52 yılları arasında Özbekçeye çevrilmiştir, fakat o hayatta iken eserin neşredilmesi mümkün olmamıştır. Daha sonra Özbekistan Şarkşinaslık Enstitüsü çalışanları, B. Ahmedov'un ilmi izahatları ele aldığı çalışmada eseri iki cilt olarak neşretmiştir¹¹. Çalışmamızda eserin her iki neşrinden de istifade edilmiştir. Ayrıca S. K.

¹⁰ Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi (Kniga Şabskoy Slavi)*, Faksimile Rukopisi D 88, Perevod S Persidskogo, Vvedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, C. I-II, Nauka, Moskva 1983-1989.

¹¹ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name, "Şerefnamayı Şabi"*, Fars dilinden Sadık Mirzayev tercümesi; ilmi muharrir, neşrgetayërlovçi, söz başı ve izahlar müellifi, Boriboy Ahmedov, C.

İbragimov'un başını çektiği müverrihler tarafından, Kazak Hanlığı'nın tarihi hakkında bilgiler içeren muhtelif kaynakların derlenmesiyle oluşturulmuş, *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov* (XV-XVIII. asırlarda Kazak Hanlığı Tarihi üzerine Materyaller)¹² adlı çalışmada, *Abdullahname*'de bulunan, Özbeklerin Kazak coğrafyasındaki durumunu anlatan bazı kısımlar çevrilmiştir ve çalışmamızda bu kısımlardan da istifade edilmiştir.

Musahhirü'l-Bilâd

Muhammed Yar bin Arab Katagan tarafından, Astrahanlılar Hanedanı'nın ilk yıllarında Farsça kaleme alınmış eser, Ebulhayr Han'dan Şibanîlerin son hükümdarı Abdülmümin'e kadarki süreci ayrıntısıyla ele almaktadır. Özellikle Abdullah Han devrine dair verilen detaylar *Abdullahname*'deki bilgilerle büyük benzerlik göstermektedir. Eser yine *Abdullahname* gibi, Özbeklerin savaş sanatı, silah ve teçhizatı ve ordudaki görevlileri hakkında önemli bilgiler içermektedir. Çalışmamızda eserin 2006 yılında Tahran'da, Nadire Celâli tarafından yapılan neşri kullanılmıştır¹³.

Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi

İskender Beg Münşi tarafından, Safevi hükümdarı Şah Abbas'ın (1571-1629) isteği üzerine Farsça kaleme alınmış *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, Şah'ın vefatından kısa bir süre önce tamamlanmış olup, o dönem İran'da yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel hadiselerin yanı sıra, Safevilerin, rakibi durumundaki Osmanlılar ve Özbekler ile olan dış ilişkilerini, ayrıca bu iki devletin kendi iç siyasetinde yaşanan gelişmeleri ihtiva etmesi bakımından son derece kıymetli bir eserdir. Kaynakta özellikle Özbek hanları ile Safevi şahlarının Horasan için verdikleri mücadeleler dikkat çekicidir. I. Ubeydullah Han, Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin Sultan'ın bu seferleri sırasında, ordularında bulunan silah, teçhizat ve savaş sanatına dair detaylar İskender Beg Münşi'nin tasvirlerinde yer almaktadır. Şah Abbas'ın yeni hükümdar olduğu süreçte (1587), Özbek-

I-II, Şark, Taşkent 1999-2000.

¹² *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov (İzvoleşeniya iz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy)*, Sost. S. K. İbragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pişçulina, V. P. Yudin, Nauka Alma-Ata 1969.

¹³ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahhirü'l-Bilâd*, ed. Nadire Celâli, Miras-ı Mektub, Tehran 2006.

lerin Herat muhasarası konu alınırken, Şah'ın, Abdullah Han'ın güçlü ordusuna karşı aciz durumda olduğu gözler önüne serilmektedir. Bunun yanı sıra Abdullah Han ve oğlu Abdülmümin Sultan arasındaki ihtilaf ve Astrahanlılar hanedanı hanlarından Veli Muhammed Han ile yeğeni İmamkulu Han arasındaki rekabet de eserde ayrıntısıyla aktarılmaktadır. Çalışmamızda eserin Ali Genceli tarafından yapılan basılmamış tercümesinden istifade edilmiştir¹⁴.

Desturü'l-Mülûk

Hoca Muhammed (Semender) Tirmizi tarafından XVII. asrın sonlarında Farsça kaleme alınan eserde müellif esasen ahlaki ve öğretici temalar üzerinde durmaktadır¹⁵. Bunun dışında eserin diğer kısmı Astrahanlılar hükümdarları Abdulaziz Han'ın son dönemleri (1645-1682) ile Sübhankulu Han (1681-1702) zamanında yaşanan siyasi olayları konu edinir. Bu dönemde Hive hanı Anuşa Han'ın, Buhara Hanlığı'na düzenlediği seferler ayrıntısı ile aktarılır ve ona karşı verilen mücadeleler sırasında Buhara ordusunun genel vaziyeti, silah ve teçhizatı hakkında sınırlı da olsa bilgilere ulaşmak mümkündür. Çalışmamızda eserin M. A. Salahetdinova tarafından 1971'de Rusçaya çevrilerek yapılan neşrinden istifade edilmiştir¹⁶.

Muhitü't-Tevarih

XVII. asrın sonlarında Muhammed Emin b. Mirza Muhammed Zaman Buharî Sufyanî tarafından Farsça kaleme alınan eserde yazar, eseri kaleme aldığı döneme kadarki süreçte kurulan belli başlı İslam devletlerinin tarihini genel hatlarıyla özetledikten sonra Astrahanlılar hükümdarlarından Sübhankulu Han dönemini ele almıştır. XVII. asrın son çeyreğini ayrıntılı bir şekilde ele alması bakımından önem arz eden eser, askeri yapıda unvanlar, savaş öncesi hazırlık süreci, ordunun birimleri, taktik, strateji, silah ve teçhizat kavramlarında vermiş olduğu hatırı sayılır bilgilerle çalışmamıza katkıda bulunmuştur.

¹⁴ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, çev. Ali Genceli, C. I-II, (Basılmamış Tercüme) TTK.

¹⁵ Çelik, "Şibaniler ve Astrahaniler Devri Yerli Vakayınameleri", s. 106.

¹⁶ Hoca Semender Tirmizi, *Dasturü'l-Mülûk (Nazıdanie Gosudaryam)*, Faksimile Stareşsey Rukopisi Perevod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1971.

Çalışmamızda eserin Mehrdad Fallahzadeh ve Forogh Hashabeiky tarafından 2014'te Leiden'da Farsça yapılan neşrinden istifade edilmiştir¹⁷.

Tezkire-i Mukim Hani

XVIII. asrın hemen başlarında, Muhammed Yusuf Münşi tarafından Farsça kaleme alınarak, Belh yöneticisi Muhammed Mukim Han'a ithaf edilen *Tezkire-i Mukim Hani*, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Şibanî hanları I. Ubeydullah Han, Abdullah Han ve Abdülmümin'in siyasi kariyerleri üzerine odaklanılmıştır. İkinci bölüm ise Astrahanlıların Buhara saltanatına hangi koşullar altında geldiği ile başlar ve İmamkulu Han ile Abdulaziz Hanların saltanatları sırasında yaşanan siyasi gelişmeler ele alınır. Bu dönem zarfında Hive hanı Ebulgazi Bahadır Han ve oğlu Anuşa Han'ın Buhara'ya taarruzları hakkında geniş malumata ulaşmamız mümkündür. Eserin üçüncü bölümü ise Buhara hanı II. Ubeydullah Han ile Belh sarayı arasında yaşanan rekabeti konu edinir. Bu tarihi hadiseler sırasında Astrahanlılar devrinde giderek önemi artan atalık makamının elinde bulundurduğu siyasi ve askeri güç dikkat çekicidir. Diğer taraftan dönemin kabile güçleri ve askeri durumu hakkında sınırlı da olsa verilen bilgiler çalışmamıza katkı sağlamıştır. Çalışmamızda eserin ünlü şarkiyatçı A. A. Semenov tarafından 1956 yılında Rusçaya çevrilerek yapılan neşrinden faydalanılmıştır¹⁸.

Ubeydullahname

Mir Muhammed Emin Buharî tarafından Farsça kaleme alınan ve 1716 yılında tamamlanan eser, Astrahanlı hükümdarı II. Ubeydullah Han'ın (1702-1711) saltanatı döneminde vuku bulan gelişmeleri konu edinmektedir. Bu dönem hâkimiyetin giderek makam sahibi emirlerin eline geçtiği bir zamandır ve Han'ın merkezi yönetimi güçlendirmek için onlarla mücadelesi şeklinde geçmiştir. Eser çalışmamız adına son derece kıymetli bilgiler içermesi bakımından büyük önem arz eder. Birçok makam ve rütbe sahibinin yerine getir-

¹⁷ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukharî (Sufiyani), *Mubit al-Tavariik (The Sea of Chronicles)*, Critical Edition and Introduction by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill, Leiden/Boston 2014.

¹⁸ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, Perevod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazateli Professora A. A. Semanova, İzdatelstvo Akademi Nauk UzSSR Taşkent 1956.

mekle yükümlü olduğu görevler ve askeri güçleri, orduyu finanse etmek için uygulanan toprak tasarrufu sistemi, maaş ödemenin tarihsel geçmişi, ordunun birimleri, silah, teçhizat ve savaş hukuku hakkında çok değerli bilgiler eserin müellifi Buhari tarafından ayrıntılı bir şekilde aktarılmaktadır. Müellif ayrıca II. Ubeydullah Han'ın saltanatının ilk yılları hakkında övgü dolu ifadeler kullanırken, daha sonraları değersiz ve vasıfsız insanlara değer vererek onları yanına toplamasından, bundan dolayı da ülkede asayiş ve iktisadın bozulmasından bahsetmektedir. Halk bu durumdan olumsuz yönde etkilenmiş ve yaşanan gelişmeler nihayet Han'ın iktidardan düşmesine sebebiyet vermiştir. Çalışmamızda vakayinamenin A. A. Semenov tarafından 1957 yılında Rusçaya çevrilerek Taşkent'te yapılan neşrinden istifade edilmiştir¹⁹.

Tarih-i Ebulfeyz Han

Çalışmamız için bir diğer önemli vakayiname ise II. Ubeydullah Han'ın veliahdı Ebulfeyz Han'ın (1711-1747) siyasi kariyerini konu alan *Tarih-i Ebulfeyz Han*'dır. Abdurrahman Tali tarafından Farsça kaleme alınan eser, hükümdarın ilk on yılında vuku bulan siyasi gelişmeler hakkında tafsilatlı bilgiler içermektedir. Bu süreç II. Ubeydullah Han döneminde vuku bulan feodal savaşların giderek şiddetlendiği ve Buhara merkezi yönetiminin eyaletlere karşı kontrolünü büyük ölçüde yitirdiği bir zaman dilimidir. Bu yönüyle eserde ele alınan konular *Ubeydullahname*'de yer alanlarla büyük benzerlik göstermektedir. Eser, çalışmamız açısından oldukça kıymetli bilgiler içermektedir. Ordunun birimleri, dönemin silah ve teçhizatı, topçuluğun durumu, savaş düzeni, makam ve unvan sahiplerinin ifa ettiği görevler ayrıntısıyla aktarılmaktadır. Çalışmamızda eserin A. A. Semenov tarafından 1959 yılında Rusçaya çevrilerek Taşkent'te yapılan neşrinden istifade edilmiştir²⁰.

¹⁹ Mir Muhammed Emimi Buhari, *Ubeydulla-name*, Perevod s Tadjikskogo s Primeçaniyami Çlena-Korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A. A. Semenova, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1957.

²⁰ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, Perevod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazatel Professora A. A. Semenova, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1959.

Tarih-i Âlem Âra-yı Nadirî

Nadir Şah'ın yasavulu Muhammed Kazım Mervî tarafından kaleme alınan vakayiname üç ciltten oluşmaktadır. Afşar hükümdarı Nadir Şah döneminin ayrıntısıyla anlatıldığı eser, sadece İran tarihi ile sınırlı kalmayarak, çevre devletler hakkında da vermiş olduğu detaylı bilgilerle döneme ışık tutan çok önemli bir kronik olma özelliğine sahiptir. Eserin birinci cildinde Nadir Şah'ın doğumundan itibaren şahlık makamına geleceği tarihe kadarki siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar ele alınır (1689-1736). İkinci ciltte ise Nadir Şah'ın 1743'e kadarki siyasi kariyeri konu edinilir. Burada İran başta olmak üzere, Kuzey Hindistan, Afganistan ve Orta Asya'nın siyasi tarihi de ele alınmıştır. Eserin üçüncü cildinde İran'daki iç meseleler ve Nadir Şah'ın 1747'de katledilmesi dışında, Orta Asya ve Osmanlı Devleti tarihine de değinilmiştir. Netice itibarıyla eserde bizim için önemli olan bilgiler, Buhara Hanlığı'nın ele alındığı II. ve III. ciltler içerisinde yer almaktadır. Bu ciltlerde Buhara hanı Ebulfeyz Han'ın Afşarlar ile mücadeleleri ve Buhara Hanlığı'nın Nadir Şah'ın egemenliği altına girişi tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır²¹. Mervî, tanık olduğu Buhara-Afşar mücadelelerini anlatırken hanlığın askeri durumu hakkında da hatırı sayılır bilgiler vermiştir. Buhara Hanlığı ordusunun o dönemki silah ve teçhizatı, aynı zamanda ordunun askeri sınıfları hakkında dikkate değer bilgiler vakayinamede mevcuttur. Çalışmamızda eserin Muhammed Emin Riyahî tarafından hazırlanan neşrinden istifade edilmiştir²².

Mecmuu'l-Erkam

XVIII. asrın son yıllarında Mirza Badi Divan tarafından Farsça kaleme alınan *Mecmuu'l-Erkam*, Buhara Emirliği'nin siyasi olaylarına odaklanan bir eserden daha ziyade, devlet mekanizması ve toprak idaresi hakkında malumatlar veren bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle eser, Buhara ülkesinde Şibanîler devrinden itibaren rastladığımız askeri makam ve unvan sahiplerinin ele aldıkları görevleri ve hiyerarşik yapıdaki mevkilerini kavrayabilmek adına çok kıymetli bilgiler sunmuştur. Eserin tam neşri A. B. Vilda-

²¹ B. A. Ahmedov, *İstoriKo-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv.*, (Pismennyye Pamyatniki), İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1985, s. 111-112.

²² Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, ed. Dr. Muhammed Emin Riyahî, C.II-III, İntişârât-ı İlmî, Tehran 1374.

nova tarafından faksimile ve Rusça tercüme olarak 1981 yılında yapılmıştır²³. Ayrıca eserin bir başka nüshası da A. A. Semenov'un 1948 yılında yayımladığı makalesinde tercüme edilmiştir²⁴. Çalışmamızda her iki neşirden de istifade edilmiştir.

Mir Abdulkerim Buharî Tarihi

XIX. asrın ilk çeyreğinde Mir Abdulkerim Buharî'nin Farsça kaleme aldığı eserin esasen bir adı yoktur. 1876 yılında Charles Schefer, Fransızcaya çevrilerek yaptığı neşirde, esere *Histoire de l'Asie centrale: (Afghanistan, Boukhara, Kiva, Khoqand) depuis les dernières années du règne de Nadir Chah, 1153, jusqu'en 1233 de L'Hégire, 1740-1818 A.D.* (Orta Asya Tarihi: Afganistan, Buhara, Hive, Hocent, Nadir Şah'ın iktidarının son yıllarından (b. 1153), 1233 yılına kadar m. 1740-1818)²⁵ adını vermiştir²⁶. Buharî eserinde sadece Buhara Hanlığı tarihi üzerine odaklanmış değildir. Eserde Buhara Hanlığı'nın yanı sıra diğer Türkistan hanlıklarından Hive ve Hokand Hanlıkları ile Afganistan, Keşmir ve Tibet'in XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. asrın yirmili yıllarına kadarki siyasi tarihleri detaylı bir şekilde sunulmuştur. Eserin bizim için önemli tarafı, İlk Mangıt hükümdarları zamanında orduda yaşanan değişim hakkında verdiği değerli bilgilerdir. Çalışmamızda eserin, Charles Schefer tarafından yapılan Fransızca tercüme neşirinde bulunan faksimilesinden faydalanılmıştır²⁷.

²³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam (Predpisaniya Fiska): Priemi Dokumentatsii v Buhare XVIII. v.*, Faksimile Rukopisi Vvedenie, Perevod, Primeçaniya i Prilojeniya A. B. Vildanovoy, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1981.

²⁴ A.A. Semenov, "Buharskiy Traktat o Çinah i Zvaniyah i ob Obyazayannostyah Nositley ih v Srednevekovoy Buhare", *Sovetskoe Vostokovedenie*, V, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1948, s. 150.

²⁵ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızca'ya çev. Charles Schefer, Paris 1876.

²⁶ Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, 7/3, Ankara 2012, s. 786.

²⁷ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khiva and Khoqand)*, Fransızcaya çev. Charles Schefer, Paris 1876.

Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükümran-ı Emir Mir Haydar der Buhara Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)

Mirza Şems Buharayı tarafından Farsça kaleme alınan bu eserde de, Mir Abdülkerim Buhari'nin eserinde olduğu gibi, Türkistan Hanlıklarının tarihi bütünsel olarak ele alınmıştır. Eserin adından da anlaşılacağı üzere Buhara tarihinin anlatıldığı kısımda Emir Haydar dönemine odaklanılmış, ayrıca onun ölümünden sonra oğulları Emir Hüseyin ve Emir Nasrullah arasında meydana gelen taht mücadelesine de değinilmiştir. Vakayinamede bu hadiseler ele alınırken, bazı makamların devlet hiyerarşisindeki mevkileri ve elinde bulundurdıkları yetkiler ile dönemin savaş sanatı, ordudaki silah ve teçhizat hakkında da dikkate değer bilgiler göze çarpmaktadır. Çalışmamızda eserin 1998 yılında Tahran'da Muhammed Ekber Aşık editörlüğünde yapılan neşri kullanılmıştır²⁸.

Zafername-i Hüsvrevî

Yazarının kim olduğu hakkında bilgi sahibi olmadığımız, Farsça kaleme alınmış *Zafername-i Hüsvrevî*, temel olarak Mangıt hükümdarı Emir Nasrullah'ın siyasi kariyerini konu edinmiştir. Bu dönem süresince Emir Nasrullah'ın, modernize ettiği ordusuyla Hokand Hanlığı, Hive Hanlığı ve feodal kabile güçlerinin elinde bulunan Yam, Cizzak gibi kaleler üzerine yaptığı askeri harekât ayrıntısı ile ele alınır. Bunun yanı sıra emirliğin İran Kaçar Hanedanı ile olan ilişkileri hakkında da değerli bilgiler mevcuttur. Eser, Buhara'nın henüz bağımsızlığını yitirmediği son dönemde ordu hakkında verdiği detaylı bilgilerle çalışmamız için önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle Emir Nasrullah'ın kurmuş olduğu serbazi askerlerinin muharebelerdeki faaliyetleri, savaş sanatı, silah ve teçhizatı hakkında verilen bilgiler bizim için oldukça kıymetlidir. Eserde ayrıca o dönemki makam ve rütbelerin durumu hakkında da önemli ayrıntılar bulunmaktadır. Çalışmamızda eserin 1999 yılında Manučeher Setudeh tarafından Tahran'da yapılan neşri kullanılmıştır²⁹.

²⁸ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükümran-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*, ed. Muhammed Ekber Aşık, Miras-ı Mektub, Tehran 1998.

²⁹ Anonim, *Zafername-i Hüsvrevî: Şerh-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Babadır*

Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye

Mirza Abdulazim Sami tarafından Farsça kaleme alınan eser, Mangıt dönemi kronikleri arasında emirliğin tarihini başından sonuna özetlemesi bakımından özel bir yer tutar. Vakayinamemiz, son Astrahanlı hükümdarı Ebulfeyz Han'ın tahttan indirilişi ile başlar, Rusların Buhara ülkesini işgali ayrıntısı ile ele alınır ve son kısımda ise emirliğin XX. asrın başlarına kadarki tarihi özetlenir. Eserde Rusların işgali sürecinde Buhara ordusunun temelini oluşturan askeri sınıfların, özellikle de serbazilerin durumları Sami'nin tasvirlerinde yer bulmaktadır. Bunun yanı sıra bazı makam ve rütbelere hakkında da dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Çalışmamızda eserin L. M. Epifanova tarafından hazırlanan Rusça neşri kullanılmıştır³⁰.

Firdevsü'l-İkbal

Buhara'nın yerli kaynakları dışında Mangıtlar devrini en iyi yansıtan eserlerden biri de, Hive'de yönetimde bulunan Kongırat Hanedanı için Şir Muhammed Mirab Munis ve Muhammed Rıza Mirab Agehî'nin Çağatay Türkçesi ile kaleme aldığı *Firdevsü'l-İkbal* adlı vakayinamedir. Eserin yazımı esasen Mirab Munis ile başlamış olup, onun vefatından sonraki olaylar Mirab Agehî tarafından kaleme alınmıştır³¹. XIX. asrın ilk yarısı için, Hive tarihi adına muazzam bilgilerin bulunduğu eserde, özellikle Buhara hükümdarı Emir Haydar döneminde Hive-Buhara arasında vuku bulan savaşlar ve siyasi ilişkiler bizim için önem arz etmektedir. Bu savaşlar sırasında gerek Hive, gerekse de Buhara ordusunda da yer alan karaçerik adlı halkın milis güçleri ile Türkmen birlikleri hakkında belirleyici bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra yine her iki hanlıkta da var olan bazı teçhizat hakkında belirleyici bilgilere yer verilmiştir. Ç-

Sultan bin Haydar (H. 1242–1277) Der Buhara ve Semerkand, ed. Menuçehr Setudeh, Ayine-i Miras Tehran 1377.

³⁰ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye (İstoriya Mangıtskib Gosudarey)*, Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya L. M. Epifanovoy, Akadamiya Nauk UzSSR, Institut Vostokovedeniya Moskva 1962.

³¹ Bilal Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, SAÜ SBE, Sakarya 2009, s. 9.

lişmamızda vakayinamenin Yuri Bregel tarafından hazırlanan İngilizce neşri kullanılmıştır³².

2. Seyahatnameler, Hatıralar ve Elçilik Notları

Miratü'l-Memalik (Seydi Ali Reis Seyahatnamesi)

XVI. asırda gücünün zirvesinde bulunan Osmanlı Devleti'nin ünlü denizcilerinden biri olan Seydi Ali Reis'in, donanmasıyla birlikte Hint Okyanusu'nda Portekiz'e karşı verilen mücadelelerini ve deniz savaşlarından sonra kara yoluyla Hindistan'dan Bağdat'a dönerken başından geçenleri anlattığı seyahatname niteliğindeki eseridir. Eser, İngiliz seyyah Anthony Jenkinson seyahatnamesi³³ ile birlikte Buhara Hanlığı'nın, hatta Batı Türkistan coğrafyasının XVI. asırdaki durumuna ışık tutan seyahat notlarından biri olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Buhara Özbek Hanlığı'nda iç karışıklıklar döneminin yaşandığı bir süreçte Maverünnehr'e gelen Seydi Ali Reis (1556), burada Özbek hanlarının her birinin bir şehirde adlarına hutbe okuttuklarına ve aralarında yaşanan mücadelelerde, Osmanlıların İran'a karşı kullanılması için Türkistan'a gönderdiği top ve tüfekleri birbirlerine karşı çevirdiklerine şahit olmuştur. Ünlü denizcinin bu kısımda vermiş olduğu detaylar, Türkistan'ın modern ateşli silah teknolojisi ile ne zaman ve nasıl tanıştığına dair ilk malumattan olması sebebiyle çok kıymetlidir. Çalışmamızda eserin Necdet Akyıldız tarafından hazırlanan neşrinden istifade edilmiştir³⁴.

Pazuhin Kardeşlerin Elçilik Notları

XVII. asrın ikinci yarısında Rus çarı A. Mihayloviç (1645-1676), Buhara Hanlığı ile siyasi ve ticari ilişkileri geliştirmek adına, Boris Pazuhin ve Se-

³² Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammed Rıza Mirab Agehî, *Firdaws Al-Iqbal: History of Kboresm*, translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill 1999.

³³ Bkz. A. Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, Edited by . E. Delmar Morgan, C. H. Coote, C. I-II, New York 1886. İngiliz ve Rusların, Doğu Avrupa'dan başlayıp Uzak Doğu'ya kadar uzanacak olan yeni bir ticaret yolu keşfetmek için bölgeye gönderdikleri bir tacir olan Jenkinson, 1558-1559 yıllarında, II. Abdullah Han'ın Buhara'yı henüz fethettiği bir süreçte Buhara Özbek Hanlığı'nda bulunmuştur. Ancak hanlık hakkında pek çok malumatın bulunduğu seyahat notlarında, maalesef konumuzla alakalı pek bir bilgi yoktur.

³⁴ Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik (Ülkelerin Aynası)*, haz. Necdet Akyıldız, Tercuman 1001 Temel Eser, y. yok., t. yok.

men/Semyon Pazuhin adlı iki üvey kardeşi elçilik heyetinin başında Buhara Hanlığı'na göndermiştir. 1670-71 yılları arasında gerçekleşen bu elçilik görevinde hanlığın siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu yakından inceleme fırsatı bulan Pazuhinler, gözlemlerini raporlarına aktararak Buhara Hanlığı tarihine dair ilk ciddi seyahat notlarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Elçilerin özellikle teşrifat sırasında yapmış oldukları gözlemler, hanlığın teşkilat tarihi üzerine yapılan çalışmalar için hatırı sayılır bilgiler sunmaktadır. Atalık, divanbegi, yasavul ve mihter gibi saray memurlarının teşrifat sırasındaki vaziyetleri, konumları ve ele aldıkları bazı görevler hakkında gözlemlerde bulunan elçiler, hanlığın askeri durumu hakkında da muazzam bilgiler vermişlerdir. Elçilerin raporlarında Buhara ordusunu oluşturan askeri sınıflar, ateşli silahlar ve ordunun mali kaynağı üzerine dikkate değer bilgiler göze çarpmaktadır. Özellikle Buhara ordusunun temelini oluşturan nökerlik kurumu dışında, yardımcı kuvvetler olarak faaliyet gösteren bağlı unsurların birlikleri hakkındaki ilk detaylı bilgileri Pazuhinler vermişlerdir. Yine ateşli silah kullanımındaki gerileme ve mali yetersizlikler elçilik heyetinin raporlarına yansımış ayrıntılar arasındadır. Çalışmamızda elçilik raporlarının bütününe yer aldığı, Rusya Arkeografi Komisyonu tarafından neşredilen külliyattan istifade edilmiştir³⁵.

F. Beneveni'nin Elçilik Notları

Rus çarı I. Petro'nun (1682-1725) 1708-1725 yılları arasında hizmetinde bulunan İtalyan elçi Beneveni'nin, İran ve Buhara Hanlığı'nda bulunduğu elçilik görevinde (1718-1725), Buhara ülkesinin genel durumu hakkında tuttuğu elçilik raporlarının bütünüdür³⁶. Astrahanlı hükümdarı Ebulfeyz Han döneminde gerçekleşen bu görev sırasında Beneveni, hanlığın siyasi, sosyal, iktisadi durumu, iç ve dış siyaseti olmak üzere pek çok konuda bilgi edinmiştir. Askeriye hakkında verdiği bilgiler ise dönem itibarıyla çok müstesna bir yere sahiptir. Onun notlarında hanlıkta bulunan topların sayısı, üretilip üretileme-

³⁵ "Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç 1669 (1894)", *Russkaya İstoriçeskaya Biblioteka*, 15, red. A. N. Truvorova, Arheografiçeskoy Kommissii, S. Peterburg 1894.

³⁶ F. Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke Posol'stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718-1725 godab*, Glavnaya Redakctiya Vostoçnoy Literaturı İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1986.

diği, garnizonların durumu, daimi askeri sınıflar ve bağlı ulusların askerleri hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Bütün bu izlenimlerinin sonucunda ise elçi, Rusya ve Buhara arasında askeri bir ittifakın imkânsız olduğu sonucuna vararak Rusya'ya dönmüştür.

N. Grigoryev'in Hatıratı

Osmanlı ülkesinden bir Rum tacir olan N. Grigoryev, ticaret yapmak için geldiği Buhara Hanlığı'nda, çeşitli sebeplerden dolayı uzun bir süre rehin kalmış ve hanlıkta bulunduğu 18 sene boyunca edindiği bazı gözlemleri, kaçtığı Orenburg'da Rus yetkililere aktarmıştır. 1734-1752 yılları arasında Buhara Hanlığı'nda bulunan Grigoryev, Magıt sülalesinin iktidarı ele geçiriş sürecine şahit olmuştur. İktidarı ele geçiren Atalık Muhammed Rahim Biy'in, Afşarlardan edindiği askeri mirasa dair hatırı sayılır bilgiler onun notlarında mevcuttur. Grigoryev'in hatıraları ilk kez, Kazaklara dair tarihsel bilgiler içeren eserde bilim dünyasına kazandırılmıştır ve çalışmamızda bu neşirden istifade edilmiştir³⁷.

F. Efremov'un Hatıratı

Buhara'da Mangıt iktidarının ilk zamanları hakkında önemli bilgiler edindiğimiz bir diğer tanık da F. Efremov'dur. 1763'te Rus ordusunda hizmete başlayan bu şahıs, bir mücadele sırasında Kazaklara esir düşerek 1774'te Buhara'ya satılmıştır. Bu dönemde Buhara'da yönetimde bulunan Danyal Biy Atalık tarafından Buhara ordusu hizmetine alınan Efremov, yüzbaşı rütbesine kadar yükselmiştir. Türkistan'da bulunduğu 1782 yılına kadarki süreci kaleme alan Efremov, sadece Buhara hakkında değil, o dönem Türkistan'ının siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel ve coğrafi durumu hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Bunun yanı sıra bir ordu mensubu olması dolayısıyla askeri alanda vermiş olduğu bilgiler bizim için kıymetlidir. Onun eserinde silah ve teçhizat, topçuluğun durumu, askeri sınıflar, toprak tasarrufu sistemi ve askeri makamlar hakkında oldukça önemli bilgiler edinmekteyiz. Çalışmamızda eserin 1811'de Kazan'da yapılan baskısı kullanılmıştır³⁸.

³⁷ *İstoriçeskie İzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i Snoşeniyah Rossii s Sredney Aziyey so Vremeni Konçini Abul-Hayr Hana (1748-1765)*, Soçinenie V. V. Velyaminova-Zernova, Ufa 1853.

³⁸ F. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Bubarii, Hive, Persii*,

T. Burnaşev'in Elçilik Notları

Orta Asya'daki vaziyeti daha yakından takip etmek isteyen Rusya, XVIII. asrın sonlarına doğru Buhara Emirliği'ne yeni bir elçilik heyeti göndermeye karar vermiştir. Çariçe II. Katerina'nın (1762-1796) talimatıyla bu elçiliğin başına bir maden görevlisi olan T. Burnaşev ve Rus ordusunda görevli A. S. Beznosikov geçirilmiş ve heyet 1795 yılında Buhara'ya varmıştır. Verilen talimat gereği görevi boyunca emirlik coğrafyası, devlet yapısı ve Türkistan toplumu üzerine çeşitli notlar tutan Burnaşev, böylece hanlık tarihini aydınlatacak çok değerli bilgiler içeren bir kaynağın oluşmasını sağlamıştır. Burnaşev'in elçilik notlarında Şah Murad döneminin siyasi, sosyal, kültürel, askeri ve iktisadi alanda hemen hemen bütün olaylarına değinilmiştir. Bu noktada emirlik askeriyesinin durumu hakkında verilen bilgiler de oldukça ayrıntılıdır. Topçuluğun durumu üzerine verilen detaylı bilgilerin yanı sıra, ayni ve nakdi ödemeler, lojistik, savaş hukuku, silah ve teçhizat hakkında verilen bilgiler de dikkat çekicidir. Burnaşev'in elçilik raporları G. Spasskiy tarafında derlenerek 1918'de Sibirskiy Vestnik (Sibirya Habercisi) adlı bir dergide neşredilmiştir. Çalışmamızda bu nüshadan istifade edilmiştir³⁹.

B. Meyendorf Seyahatnamesi

XIX. asrın ilk çeyreğinde Rusların, Buhara Emirliği'ndeki durumu öğrenebilmek adına gerçekleştirdiği elçilik görevinde ortaya çıkmış bir seyahat notudur. Seyahatnameyi kaleme alan Meyendorf, Rusya ve Buhara arasındaki ticari ilişkilerin geliştiği bir süreçte Rusya'da bulunan Buhara heyetinin, Rus tarafını Buhara'ya daveti üzerine, çar I. Aleksander (1801-1825) tarafından vazifelendirilen heyetle beraber 1820 yılında Buhara'ya hareket etmiştir. Tanığımız Orenburg-Buhara güzergâhında gerçekleşen yolculuğu sırasında geçtiği bölgelerin sosyal ve kültürel durumuna dikkat etmiştir. Buhara'ya vardığı andan itibaren sunduğu bilgiler ise bizim için oldukça kıymetlidir. Bu kısımda Buhara ülkesinin siyasi hayatı, yönetim mekanizması ve askeri durumunu ele alan bir başlık bulunmaktadır. Askeri teşkilatlanmada askeri birimler, rütbeler,

Tibete i İndii i Vozvraşenie ego Ottuda Çrez Angliyu v Rossiyu, ed. P. Kondireva, Kazan 1811.

³⁹ T. Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu", *Sibirskiy Vestnik*, red. G. Sapisskiy, C. II-III, S. Peterburg 1918.

silah ve teçhizat hakkındaki bilgiler çalışmamız için kıymetli veriler durumundadır. İlk kez Fransızca olarak Paris'te basılan eser, daha sonra E. F. Chapman tarafından İngilizceye çevrilerek 1870'te neşredilmiştir ve çalışmamızda bu neşir kullanılmıştır⁴⁰.

A. Burnes Seyahatnamesi

İngilizlerin Orta Asya'ya ilgilerinin arttığı XIX. asrın ilk yarısında, bölgenin genel yapısını ve siyasi durumunu öğrenmek amacıyla gönderdiği seyahatlardan biri olan İskoç asıllı casus ve asker Aleksander Burnes'in yazdığı seyahatname, muhtevası bakımından dönemin Orta Asya seyahatnamelerinin en ünlülerindendir. Seyyahın 1830'lu yılların başında bölgeye yaptığı geziler sonucunda oluşturduğu eseri 1834'te tamamlanmıştır. Eserin bizim için önemli olan ikinci cildinde seyyah, Buhara ülkesinin, coğrafi, sosyal, kültürel, iktisadi ve idari yapısını ayrıntısı ile kaleme almıştır. İlk cildinde Afganistan, üçüncü cildinde ise Pakistan ve Hindistan coğrafyası ele alınmıştır. Eserde, ordu teşkilatında askeri sınıflar, asker sayısı, asker sağlayan kabileler, silah, teçhizat ve ödemeler hakkında verilen bilgiler oldukça kıymetlidir. Bu bilgilerin yanı sıra seyyahın Türkmen coğrafyasındaki gözlemleri sonucunda verdiği bilgiler de XIX. asırda Buhara ordusunun en büyük azınlığı olan Türkmenlerin durumunu kavramamız açısından önemlidir. Çalışmamızda eserin Londra'da neşredilen ilk baskısı kullanılmıştır⁴¹.

P. I. Demezov ve I. V. Vitkeviç'in Faaliyet Raporları⁴²

İngilizlerin Orta Asya'ya ilgilerinin arttığının farkında olan Çarlık Rusyası bölgeye kendi casuslarını göndererek Orta Asya'daki genel durumu öğrenmek istemiştir. Bu amaçla 1834'te Orenburg askeri valisi V. A. Perovskiy'in talimatıyla P. I. Demezov, Buhara'ya gönderilmiştir. Demezov emirlikte bulunduğu süreç içerisinde devletin siyasi durumu, ekonomisi, sosyal hayatı ve idari yapılanması üzerine notlar almıştır. Askeri teşkilatlanmada askeri sınıflar,

⁴⁰ B. Meyendorf, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820*, İngilizceye çev. E. F. Chapman, Foreign Department Press, Calcutta 1870.

⁴¹ Aleksander Burnes, *Travels into Bokhara; being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*, C.II, London 1834.

⁴² P. I. Demezov, I. V. Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Literaturi, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1983.

asker sayısı, silah, teçhizat, ödemeler ve askere sağlanan iaşe hakkında oldukça kıymetli bilgiler, onun çarlığa gönderdiği raporları arasındadır.

Aynı misyonla Demezondan yaklaşık bir yıl sonra Buhara'ya gelen Leh asıllı Vitkeviç de esasen Demezondan ile benzer konulara odaklanmıştır. Onun notlarında hanlıklar arasındaki ilişkiler ve bu devletlerin Rus Çarlığı'na bakış açısı ön plandadır. Askeri teşkilatlanma açısından nökerler, bunların iaşesi ile silah ve teçhizatı hakkındaki kıymetli bilgiler çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

N. Hanikov Seyahatnamesi

Rusların Buhara'ya yolculukları XIX. asrın 40'lı yıllarında farklı bir boyut kazanmıştır. Bu kez tarımsal faaliyetleri ıslah etmek amacıyla emirlik, Rus mühendisleri Buhara'ya davet etmiştir. Bu süreçte emirliğe gelen en dikkat çekici şahıs N. Hanikov'dur. 1841'de Buhara'ya gelen seyyah, bulunduğu bu süreçte ülkenin coğrafi yapısı, iklimi, endüstrisi, toplumu, ticareti ve de idari yapılanması hakkında topladığı bilgileri, 1843 yılında yayımladığı eserinde sunmuştur. Ünlü Türkolog Barthold, bu seyahatnameyi hanlıklar hakkında kaleme alınmış en iyi eserlerden biri olarak tanımlamaktadır. Hanikov'un askeriye hakkında vermiş olduğu bilgiler ise çalışmamız adına verdiği detaylarla önem arz etmektedir. Ordudaki askeri sınıflar, makam ve unvanlar, silah ve teçhizat hakkındaki bilgiler bu noktada öne çıkmaktadır. Çalışmamızda eserin Baron Clement A. de Bode tarafından 1845'te İngilizceye tercüme edilen baskısı kullanılmıştır⁴³.

A. Vambery Seyahatnamesi

XIX. asırda farklı misyonlarla Türkistan'a yönelen seyyahlar arasında belki de en çok bilineni olan Macar dil bilimci A. Vambery, Ural-Altay dil ailesinden Macarcanın, bu dil ailesinde hangi kola bağlı olduğunu çözümlenmek amacıyla yola çıkarak önce İstanbul'a, daha sonra da 1863'te Türkistan'a yönelmiştir. O dönem Buhara'da, yabancılara karşı tutumdaki sertlikten dolayı derviş kılığına girerek gerçekleştirdiği seyahatinde sırasıyla Türkmen sahrası, Hive Hanlığı ve Buhara Hanlığı coğrafyasında bulunmuş ve iki hanlığın sosyo-kültürel ya-

⁴³ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845.

pısı ve idari yapılanması hakkında detaylı bilgiler sunmuştur. Seyyahın Buhara Hanlığı'nın idari yapılanmasında makamlar hakkında verdiği detayların yanı sıra, hanlığa hizmet eden Türkmen kabileleri ve onların orduya sağladıkları asker miktarı hakkında verdiği bilgiler de çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Çalışmamızda Vambery seyahatnamesinin 1865'te New York'ta yapılan neşri kullanılmıştır⁴⁴.

3. Araştırma Eserler ve Makaleler

Ana kaynaklarımız dışında çalışmamızı temellendiren telif eserler arasında da, öncelikle Sovyet dönemi Özbek tarihçileri arasında saygın bir yeri olan M. A. Abduraimov'un *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI Pervoy Polovine XIX Veka* (XVI. asırdan XIX. asrın ilk yarısına Buhara Hanlığı'ndaki tarımsal faaliyetler hakkında bilgiler)⁴⁵ adlı eseri ön plana çıkmaktadır. Eserin başlığı her ne kadar XVI-XIX. asırlar arasındaki tarımsal ilişkilerin ele alındığını gösterse de, feodal yapı ekseninde değerlendirilen meselede, tarımın, devletin yönetim anlayışını ve idari yapılanmasını nasıl şekillendirdiği çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda eserde Astrahanlılar hanedanının siyasi tarihi ve yöneticileri, toprak tasarrufu (soyurgal, ikta ve tanha sistemleri), bunun siyasi ve toplumsal hayata etkisi, bununla ilintili olarak feodal karmaşanın artması gibi meseleler üzerinde durulmuştur.

Bir diğer önemli eser ise, bir başka ünlü Özbek tarihçi B. Ahmedov'un, esasen doktora çalışması olan *İstoriya Balha*'dır (Belh tarihi)⁴⁶. Eserde ana kaynaklar ışığında Şibaniler ve Astrahanlılar devrinde hanlığın ikinci merkezi durumundaki Belh'in, siyasi, ekonomik ve idari yapısı ayrıntısı ile ele alınır. Eserin bizim için önemli yanı hanlıktaki makam ve unvanların genel olarak incelenmesidir. Bu da askeri teşkilatlanmada unvan sahiplerinin ele aldıkları görev ve etkinliklerini çözümlememize katkı sağlamıştır. Aynı yazarın *Gosu-*

⁴⁴ Arminius Vambery, *Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey From Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863*, Harper & Brothers, New York 1865.

⁴⁵ M. A. Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI Pervoy Polovine XIX Veka*, C. I, II, İzdatelstvo "Fan" UzSSR, Taşkent 1966.

⁴⁶ B. A. Ahmedov, *İstoriya Balha*, İzdatelstvo "Fan" UzSSR, Taşkent 1982.

darstvo Koçevih Uzbekov (Konargöçer Özbeklerin Tarihi)⁴⁷ adlı eseri de Şibanî Han devri Özbeklerinin savaş sanatı hakkında sınırlı da olsa detaylar vermektedir.

Sovyet ekolü tarihçilerden bir diğeri olan R. G. Mukminova'nın eseri *Oçerki po İstorii Remesla v Samarkande i Buhare v XVI. veke* (XVI. yüzyılda Semerkand ve Buhara'da zanaat tarihi hakkında bilgiler)⁴⁸ ise, çalışmamıza silah ve teçhizat hakkında verdiği oldukça ayrıntılı bilgilerle katkıda bulunmuştur. Eserin konusu XVI. asırda Buhara ve Semerkand'daki zanaat faaliyetleri üzerinedir. Dönemin Buhara Devleti'nde dokumacılık, kâğıt üretimi, maden işleme sanatı ile ortaya çıkarılan eşyalar ve askeri ürünler, zanaatkârların sosyo-ekonomik durumu, atölyeler, zanaat ve ticaretten alınan vergiler hakkında tafsilatlı bilgiler eserde mevcuttur.

P. P. İvanov'un eseri *Hozyaystvo Cuybarskih Şeyhov, k İstorii Feodalnogos Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII vv.* (XVI. ve XVII. asırlarda Orta Asya tımarlarının tarihi ve Cuybar Şeyhlerinin ekonomisi)⁴⁹ ise Buhara ülkesindeki en saygın tarikat durumunda olan Cuybarilerin, XVI-XVII. asırlardaki mali durumlarını konu edinir. Bu konuya geçmeden, eserin hemen başında finansal kaynağın temelini oluşturan, toprak sistemi ve toprak tasarrufu hakkında verilen genel bilgiler, askeri sistemindeki mali yapıyı kavramamız bakımından çalışmamıza katkı sağlamıştır.

Rus tarihçi A. K. Alekseev'in eseri *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al-Asrar* (Tukay-Timurlular dönemi siyasi tarihi: Farsça tarihi kaynak Bahrü'l Esrar adlı eser ışığında)⁵⁰, Astrahanlılar döneminin önemli kaynaklarından *Bahrü'l-Esrar fi Menakibü'l-Ahyar* ışığında, Astrahanlılar hanedanının siyasi tarihinin yanı sıra idari yapılanmasına odaklanmıştır. Eserde, ulaşamadığımız eserlerden biri olan

⁴⁷ B. A. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, "Nauka", Moskva 1965.

⁴⁸ R. G. Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla v Samarkande i Buhare v XVI. veke*, İzdatelstvo "Fan" UzSSR, Taşkent 1976.

⁴⁹ P. P. İvanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov, k İstorii Feodal'nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSR, Moskva, Leningrad 1954.

⁵⁰ A. K. Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al-Asrar*, İzdatelstvo S. Peterburgskogo Universitata, S. Peterbug 2006.

Babrül-Esrar fi Menakibül-Abyar'ın askeri yapı üzerine verdiği detaylar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bunun dışında Alekseev idari yapılanma üzerine öngörülleri ile de çalışmamıza katkıda bulunmuştur.

Telif eserler dışında XVI-XIX. asırlar arasındaki askeri durumu ele alan bazı önemli makaleler de söz konusudur. Sovyet döneminin, Orta Çağ Orta Asya'sının şehir tarihi üzerine uzmanlaşmış ünlü tarihçisi A. M. Belenitskiy'in kaleme aldığı "O Poyavlenii i Pasprostraneni Ognestrelhogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane v XIV-XVI vekah" (XIV. ve XVI. asırlarda Orta Asya ve İran'da ateşli silahların ortaya çıkışı ve yayılması)⁵¹ adlı makale, ateşli silahların Orta Asya'daki ilk kullanımları hakkında verdiği detaylarla çalışmamıza katkıda bulunmuştur. Makalenin bu konu üzerine yapılmış en dikkate değer çalışmalardan biri olduğuna Halil İnalçık da dikkat çekmektedir.

Uluğ Bey rasathanesini de keşfeden ünlü Rus arkeoloğu ve tarihçisi V. L. Vyatkin'in XX. asrın 20'li yıllarında yayımlanan makalesi "Karshinskiy Okrug, Organizatsiya v nem Voyska i Sobytiya v Period 1215 – 1217 (1800–1803 godov)" (Karşi bölgesinde 1215-1217 (1800-1803) yıllarında savaş organizasyonu ve gelişen hadiseler)⁵² ise, Mangıt hükümdarı Emir Haydar zamanında ülkenin önemli askeri garnizonlarından olan Karşi'deki askeri yapıyı ele almaktadır. Yazar, Emir Haydar'ın 1800-1803 yılları arasında kaleme aldığı, buyruklarını içeren mektuplarından istifade ederek, nöker ve karaçerik birlikleri ile ordunun nasıl finanse edildiğiyle alakalı eşsiz çıkarımlarda bulunmuştur.

Konargöçer Asya halklarının silah ve teçhizatı konusunda pek çok çalışması olan L. A. Bobrov ve Yu. S. Hudyakov'un birlikte yayımladıkları makaleleri de Buhara ordusundaki savunma gereçlerini kavramamızda yardımcı olmuştur⁵³. Bunun dışında Batılı tarihçiler arasında Türkistan hanlıkları üze-

⁵¹ A. M., Belenitskiy "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane v XIV-XVI Vekah", *İzvestiya Tadjikskogo Filiala Akademii Nauk SSSR*, 15, Stalinabad 1949, s. 21-35.

⁵² Vyatkin, "Karshinskiy Okrug, Organizatsiya v nem Voyska i Sobytiya v Period 1215 – 1217 (1800–1803 godov)." *İzvestiya Sredne-Aziatskogo Otdela Gosudarstvennogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva*, XVIII, Taşkent 1928, s. 9-26

⁵³ L. A. Bobrov - Yu. S. Hudyakov, "Zaşitnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına Epoihi Pozdneho Srednevekov'ya (Rabota Vipolnena Po Grantu RGNF 01-01-00289a)" *Original: Sbornik Nauçnih Statey "Voennoe Delo Nomadov Severnoy i Tsentral'noy Azii"*, Novosibirsk 2002,

rine yaptığı çalışmalarla saygın bir yeri olan Yuri Bregel'in *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts* (Mangıt döneminde Buhara'nın yönetimi ve bazı Taşkent el yazmaları)⁵⁴ adlı eseri, askeri görevleri de olan bazı makamlar hakkında verdiği tafsilatlı bilgilerle işimizi kolaylaştırmıştır. Aynı yazarın *The Encyclopedia of Islam*'da bulunan, Orta Asya'daki makam ve unvanlar hakkında hazırladığı maddeler de istifade ettiğimiz kaynaklar arasında olmuştur.

Çalışmamız için en önemli kaynaklardan biri de W. Holzwarth'ın doğrudan Buhara Hanlığı ordusu üzerine kaleme aldığı "Bukharan Armies and Uzbek Military Power" (Buhara ordusu ve Özbek askeri gücü)⁵⁵ adlı kapsamlı makalesidir. Yakın bir zamanda neşredilen çalışmada Buhara Özbek ordusunun Astrahanlılar ve Mangıtlar dönemindeki durumu; askeri birimler, unvan ve makamlar, finansal yapı, silah ve teçhizat üzerinden, bütün ayrıntısı ile incelenmiştir.

III. BUHARA HANLIĞI TARİHİNİN KISA İCMALİ

1. Şibaniler Dönemi

Moğol istilasından sonra, Asya coğrafyasında Çingiz Han'ın soyundan gelen ailelerin siyasi idareyi ele almaları meşru görülmekte idi. Bu noktada Çingiz Han'ın oğlu Cuci Han'ın 5. oğlu Şiban Han ve 13. oğlu Tukay-Timur'un neslinden gelenler, Altınorda Hanlığı'nın giderek zayıflaması ile birlikte Deşt-i Kıpçak ve Türkistan'da kurulan hanlıkların kurucu unsuru hanedanlar olmuşlardır⁵⁶. Onların kurmuş olduğu bu devletler Rusların Avrasya ve Orta Asya'yı ele geçirmelerine kadar varlığını sürdürerek, Türk dünyasının temsilcilerinden olmuşlardır.

106-168.

⁵⁴ Yuri Bregel, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Indiana University, Research Institute for Inner Asia Studies, Bloomington 2000.

⁵⁵ Wolfgang Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power, 1670-1870: Coping with the Legacy of a Nomadic Conquest", *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period*, ed. Kurt Franz and Wolfgang Holzwarth, Wiesbaden 2015, s. 273-354.

⁵⁶ Abdullah Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler, C. VIII*, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 606

Bu hanedanlardan Şibanoğullarının siyasi kariyeri esasen Batu Han'ın beşinci göbekten torunu olan Altınorda hanı Özbek Han zamanında şekillenmeye başlar. Sülalenin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timur'un, Özbek Han'a sadakat ve hizmetleri, onun beraberinde hareket eden kabileler birliğine Özbek adını kazandırmıştır. Böylece onun torunları tarafından ileride ortaya çıkacak ve bu isimle anılacak bir siyasi teşekkülün ilk adımı da bu şekilde atılmıştır⁵⁷.

Altınorda Hanlığı'nın parçalanmaya başlaması, bu hanlıktan kopan unsurlar ile beraber Şibanîlerin de siyasi kariyerinin başlaması anlamına geliyordu ve bu kabileler birliği ilk kez Ebulhayr Han'ın önderliğinde güçlü bir topluluk haline gelerek, Deşt-i Kıpçak ve Timurlu coğrafyasında söz söylemeye başladılar. 1412'de doğan Ebulhayr Han, o devrede Şibanî ulusu arasında vuku bulan hanlık mücadelesine katılarak Ming Timur sülalesinden Mahmudek Hoca'yı bertaraf ettikten hemen sonra 1428 yılına henüz 17 yaşında iken Tura (Sibirya) ülkesinde Özbek ulusunun bütün kabile unsurunun onayı ile han ilan edilmiştir⁵⁸. Ebulhayr, Cuci ulusundan bir başka hanı da bertaraf ettikten sonra, 1430-31 yıllarında Harezm'e yönelmiş ve bölgenin bir kısmını aldıktan sonra Ürgenç'i yağmalamış, ancak bir süre sonra buradan çekilmek zorunda kalmıştır. 1447'de Timurlu sultanı Şahruh'un ölümü ile birlikte Timurlu mülkleri olan Sıgnak'tan, Uz kent'e kadarki şehirleri ele geçirerek Barthold'un tahminiyle Sıgnak'ı payitahtı olarak belirlemiştir. Bu tarihten sonra Timurluların kendi içerisinde bulunduğu karmaşada, siyasetini bu ülke üzerine yoğunlaştırarak, Semerkand ve Buhara'ya kadar akınlarda bulunmuş ve Sultan Ebu Said'e yardımda bulunarak onun Semerkand tahtına oturmasını sağlamıştır⁵⁹. Artık Timurluların iç meselelerinde de söz sahibi haline gelen Ebulhayr Han, Ural ve Sir Derya nehirlerinden Balkaş Gölü ve İrtiş nehrine kadarki bir sahaya hükmetmeye başlamıştır⁶⁰. Fakat Cuci ulusu ve Timurlular üzerindeki etkinlik

⁵⁷ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 557.

⁵⁸ V. V. Barthold, "Ebülhayr", *İA*, C. IV, İstanbul 1979, s. 84; Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi...", s. 608-609; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul 2006, s. 517.

⁵⁹ Barthold, "Ebülhayr", s. 84.

⁶⁰ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken 2015,

uzun sürmemiş, Moğolların batı boy birliği durumunda olan Oyratlarla, yani Kalmuklarla 1457 yılında yapılan savaşta Han nihayet kaybetmiştir⁶¹. Sonraki asırlarda Orta Asya ve Avrasya sahasını derinden etkileyecek olan Kalmuk harekâtının bu ilk darbesi, Ebulhayr Han'ın, Cuci ulusu arasındaki itibarını büyük oranda yitirmesine sebep olmuş, bu aşamadan sonra Özbek birliğinden büyük çaplı kopmalar meydana gelmeye başlamıştır.

Tukay-Timur neslinden gelen Canıbeg ve Giray Hanlar zaten rekabet halinde oldukları Şibanlılardan ayrılarak bugünkü Kazak sahasına gelmişler ve Moğol hanı İsen Buga Han'dan tabilik isteyerek burada tutunmuşlardı. 1465-66 yıllarına gelindiğinde ise Özbek ulusunun içerisinde yaşanan kargaşada yaklaşık 200.000 kişilik bir zümre bu iki hanın peşinden hareket edip Kazak bozkırına gelerek, Özbek-Kazak adını almışlardır⁶². Böylece Kazak ulusunun temelleri de atılmıştır. Ebulhayr Han'ın macerası ise yaklaşık iki yıl sonra tabasını himaye eden Moğol hanı ile giriştiği mücadelede hayatını kaybetmesi ile sonlanmıştır⁶³.

Ebulhayr Han'ın ölümü Özbekler adına kısa süreli bir dağılma devri olmuştur. Onun ölümüyle yerine gelen oğlu Şeyh Haydar, basiretsiz yapısıyla Özbek emirleri arasında pek tutunamamış, siyasi istikrarsızlıktan faydalanmak isteyen, Canıbeg ve Giray Hanlar da nihayet onu yenerek, ortadan kaldırmışlardır⁶⁴. Bu durum Özbek kitlelerinin sağa sola dağılmasını beraberinde getirmiştir. Fakat çok geçmeden Ebulhayr Han'ın diğer oğlu Şahbudak Han'ın oğlu Muhammed Şibanî Han, koşulları iyi değerlendirerek etrafına topladığı Özbek kabile unsurlarından büyük bir devlet meydana getirmeyi başarmıştır.

---

s. 159.

⁶¹ Barthold, "Ebulhayr", s. 84; Henry H. Howorth, *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century*, C. II/II, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei 1970, s. 688-689; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 161; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 517; S. G. Klyashtorny-T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Rusçadan çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2004, s. 230.

⁶² Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 246.

⁶³ Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi..." , s. 609.

⁶⁴ Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi..." , s. 610; Alpargu, "Türkistan Hanlıkları" , s. 558.

Özbekler üzerinde Kazak baskısının devam ettiği bir süreçte, kendisini, hanedan içerisindeki kavgaların arasında bulan Muhammed Şibanî Han, bu mücadelelerde rakiplerine karşı üstünlük sağlarken, Kazak sultanı Canıbeg Han'ın oğlu İrenci Han ile giriştiği mücadelede yenilmekten kurtulamamıştır. Bunun üzerine aracılar vasıtasıyla Timurlu mirzalarından Semerkand hâkimi Ahmed Mirza'ya bir mektup yazarak Maverainnehr'e davet almayı başarmıştır⁶⁵. Buhara'ya gelerek burada bulunduğu iki yıl zarfında medresede eğitim alan Şibanî Muhammed Han, Timurlu dünyasının içerisinde bulunduğu duruma da yakından şahit olmuş ve beklide ileride burada bir hâkimiyet kurmayı düşünerek kariyerini devam ettirmek üzere tekrar geldiği bozkıra yönelmiştir⁶⁶.

Deşt-i Kıpçak'a döndüğü süreçte az bir kuvvetle (Benai'ye göre 300) Kazak sultanlarından Burunduk Sultan'ı mağlup eden⁶⁷ Şibanî Han, Canıbeg oğlu Mahmud Sultan'a yenilmiştir. Kazak baskısı yüzünden bu kez de bir yıl kalacağı Mangıslak'a sığınacaktır. Bu süre zarfında Semerkand hâkimi Ahmed Mirza'ya tekrar haber gönderen Şibanî Han, ondan hamiliğini yapmasını istemiştir⁶⁸. Mirzanın bunu kabul edişi ise Maverainnehr tarihini derinden etkileyecek bir sürecin başlangıcı anlamına gelmektedir.

Ahmed Mirza'nın eşik ağası olarak hizmetinde bulunduğu süreçte Mirza Haydar Duğlat'ın ifadesine göre 3.000 taraftarı olan Şibanî Han, 1488 yılına gelindiğinde, belki de kariyeri adına daha müspet olacağını düşünerek, Çağatay hanlarından Taşkent hâkimi Mahmud Han'ın tarafına geçmiştir. Onun desteği Timurlu mülkünün kademe kademe Şibanî Han'ın eline geçmesini sağlayacaktır. Mahmud Han başlarda, hizmetlerinden ötürü Şibanî Han'a Türkistan'ı (Yesi) bahşetmiştir⁶⁹. Türkistan'ın (Yesi) elde bulunması, Han'ın hareket alanını genişletmesi ve destekçilerinin artması bakımından önemli olmasının yanı sıra, Yesevi tarikatının merkezinin de burada olması Özbeklerin maneviyatını şüphesizdir ki derinden etkilemiştir.

⁶⁵ Benai, *Şeybani-name*, s. 9a-9b.

⁶⁶ Benai, *Şeybani-name*, s. 11b.

⁶⁷ Benai, *Şeybani-name*, s. 11b.

⁶⁸ Benai, *Şeybani-name*, s. 15b-16b.

⁶⁹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 280-283.

XVI. asra doğru gelindiğinde Mahmud Sultan, Semerkand'ı almak arzusuyla harekete geçtiğinde çevresinde bulunanların da salık vermesiyle, desteğini Şibanî Han'a vererek Taşkent'e dönmüştür⁷⁰. Bu destekle birlikte harekete geçen Şibanî Han, 1500 yılında Buhara⁷¹ ve aynı yıl içerisinde eski hamisi Ahmed Mirza'nın elinde bulunan Semerkand'ı ele geçirmiştir⁷². Mirza Haydar Duğlat'ın ifadesiyle Han'ın Semerkand'ı ilhakı, kontrolü tamamen ele geçirmesini, ordusunun 50-60.000 kişilik bir kitleye ulaşmasını ve zamanında dağılmış ve başıboş bir halde Deşt-i Kıpçak'ta gezinen Ebulhayrlı sultan ve emirlerinin, onun etrafında birleşmesini sağlamıştır⁷³. Semerkand ayrıca tekrar kurulan devletin merkezi olarak da seçilmiştir.

Semerkand'ın düşmesinden sonra hareket alanını genişletmek isteyen Şibanî Han, 1500-1501 yılları arasında Karakul, Karşi, Hazar ve Debusi⁷⁴ kalelerini ele geçirmeyi başarmıştır. Han'ın Batı Türkistan'ı ilhak etme hareketi devam ederken Timurlu mülkünün mirasçısı olarak sahneye çıkan Babür, bundan istifade ederek az bir kuvvetle Semerkand'a yönelerek şehri ele geçirmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Şibanî Han kaybettiği Semerkand'ı kuşatmıştır. Yaklaşık dört ila altı ay süren çatışmalarda şehirde kıtlık baş gösterince, açlıktan kırılan halk, Han'ın sulh teklifini kabul ederek şehri teslim etmeye razı olmuş, bu durumda Babür ise firar etmek zorunda kalmıştır⁷⁵.

Maveraünnehr'in en büyük iki merkezini elinde bulduran Şibanî Han, bundan sonra yönünü Çağatay hanı Mahmud Sultan'ın nüfuzunda olan Ura Tübe'ye yönlendirince, eski hamisi ile arasındaki ilk ihtilaf gerçekleşmiş, fakat bu durum karşılıklı uzlaşma çabaları sayesinde çözülmüştür⁷⁶. Ancak bir süre sonra Taşkent, Ura Tübe ve Şahruhiye gibi merkezlere sahip olan Mahmud

⁷⁰ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 284.

⁷¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 24-25.

⁷² Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 31-32; Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Ve-kayi: Babür'ün Hatıratı*, C.I, s. 83.

⁷³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 284, 336.

⁷⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 40-44.

⁷⁵ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 47-71; Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Ve-kayi: Babür'ün Hatıratı*, s. 87-99.

⁷⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 92-93.

Han, kardeşi Ahmed Han'dan da destek alarak Şibanî Han'a karşı harekete geçmiştir. Nihayet 1503'te gerçekleşen savaşta Şibanî Han, rakiplerini yenilgiye uğratarak Ahsi, Andican ve Taşkent'i ele geçirmiş, Çingiz efradı ve eski dostları olması dolayısıyla da esir ettiği iki hanı serbest bırakarak, onların Moğol diyarına gitmelerine izin vermiştir⁷⁷. Mirza Haydar Duğlat, bu savaş sonucunda yaklaşık 30.000 civarında Moğol askerinin de, artık Şibanî Han'ın hizmetine girdiğini aktarmaktadır⁷⁸. Bir sonraki yıl Belh'e yönelen Han, Timurlu mirzalarının elinde bulunan şehri alamaya muvaffak olmuştur⁷⁹. Bu hadiseden dört ay sonra Moğol hanlarına karşı seferi sırasında kendisine yardımcı dokunan müttefiki Sultan Ahmed Tenbel'in, Taşkent'i ele geçirdiği haber alınca Andican'a yönelerek, Sultan'ın bulunduğu bu kaleyi kuşatmıştır. Yapılan muharebelerde Moğol ordusu yenilgiye uğratarak Andican ve Taşkent nihayet kurtarılmıştır⁸⁰. Aynı yıl içerisinde Hüsrev Şah'ın elinde bulunan Hisar ve Kunduz'a yönelen Han, bu şehirleri de ele geçirmeyi başarmıştır⁸¹. Yaklaşık dört-beş yıl gibi kısa bir sürede, yorgun ve iç çekişmelerle boğuşan Timurlu ve Çağataylıların mülkleri Şibanî Han tarafından böylece ele geçirilmiştir.

Han'ın bundan sonraki hedefi ise Timurluların son büyük sultanı Hüseyin Baykara'nın hüküm sürdüğü ve nüfuzunda olan bölgeler olmuştur. Zira Batı Türkistan'ı tamamen ele geçirmek ve kendisine tehlike oluşturabilecek son ciddi rakibi de ortadan kaldırmak önem arz etmektedir ve hedefte ilk olarak da Harezm vardır. Şibanî Han, kardeşi Mahmud Han'ın ölümünün hemen akabinde, 1505 yılının sonbahar mevsiminde sultan ve emirlerine ordunun Buhara'da toplanmasını emrederek, Harezm seferinin başladığını duyurmuştur. Türkmen halkının yoğunlukta olduğu bölgenin merkezi durumundaki Ürgenç'e yönelen Şibanî Han ve askerleri, kaleyi koruyan Çin-i Sufi'den o zamana kadarki en büyük mukavemeti görürler. Uzun bir süre direnebilen Ürgençliler, Özbeklerin kalenin bağlantısını dış dünya ile kesmelerinden ötürü

⁷⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 121-156.

⁷⁸ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 284-285, 336.

⁷⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 157-160; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 337.

⁸⁰ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 162-171; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 337-339.

⁸¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 173-184.

giderek zayıf düşerler. Bu sırada Çin-i Sufi, Mirza Hüseyin'den yardım talebinde bulununca, o zamana kadar sessizliğini koruyan yaşlı mirza bir kısım askerini bölgeye gönderir. Hüsrev Mirza'nın emrindeki askerler Özbek ordusunun dikkatini başka bölgelere çekmeye çalışsa da sonunda mağlup olurlar ve kale nihayetinde düşürülerek Harezmi bölgesi Şibanî Han'ın kontrolüne girmiş olur⁸².

Harezmi'nin kontrol altına alınmasından sonra yönünü Ceyhun mecralarına çeviren Özbekler, Murgab bölgesinde faaliyet göstermeye başlayınca, Hüseyin Mirza, oğlu Bediüzzaman'ı bölgeye göndermiş, bir süre sonra kendisi de ona katılmak üzere yola çıkmıştır. Fakat Herat'tan ayrıldıktan bir süre sonra mirza hayatını kaybetmiştir. Bu hadise Özbeklerin işini oldukça kolaylaştırmıştır. Zira oğulları Muzaffer Hüseyin ve Bediüzzaman arasında vuku bulan anlaşmazlık devam ederken, Şibanî Han 1507'de Herat'ı da alarak Horasan'ı ele geçirmiştir⁸³. Maveraünnehr, Harezmi ve Horasan'ı fethederek, Timurlu mülkünü tamamen ele geçiren Şibanî Han, bu kez yönünü gelmiş olduğu topraklara, yani Deşt-i Kıpçak'a çevirmiştir. Kendisi Horasan seferi ile meşgulken harekete geçerek Semerkand ve Buhara'yı yağmalayan Kazaklara karşı gerçekleşecek bu sefer, kurduğu devlete eski hasımları tarafından kuzeyden gelebilecek tehditleri de bütünüyle yok edecektir. 1509 yılının kış aylarında gerçekleşen harekâta, Caniş Sultan ve Ahmed Sultan bertaraf edilmiş, Kazak yurdunda bol ganimet ele geçirilmiş, ancak kış şartlarından dolayı daha ileri gidilememiştir⁸⁴.

Yaklaşık on yıllık bir süreçte geniş bir devlet kurmayı başaran Şibanî Han, bir yandan seferlerine devam etmek isterken, bir yandan da hâkimiyeti altına aldığı yarı yerleşik tebaa ile konargöçer halkının birbiri ile uyum sürecine şahit olmakta idi. Zamanında birbiri ile mücadele halindeki Ebulhayrlı sultanları ve Özbek kabileleri, kendilerine zafer vadeden bu karizmatik şahsiyete gereken askeri desteği vererek karşılığında çok değerli bir coğrafyada kendilerine tahsis edilen topraklara sahip oldular. İyi bir eğitim almış, belki de Buhara'da bulunduğu gençlik yıllarında bu topraklara hükmedeceği günlerin hayalini kurmuş

⁸² Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 194-224.

⁸³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2014, s. 151-152.

⁸⁴ Huncî, *Mihmanname-i Buhara...*, s. 205-264; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 403-404.

Şibanî Han ise, bölgeyi kültürel ve iktisadi bakımdan kalkındırıyor ve halkla bütünlük sağlamaya çalışıyordu. Yesevîlik ve Nakşibendîlik gibi bölgenin iki önemli tarikatı Türkistan coğrafyası ve Özbeklerin kaynaşmasında etken olarak görünmekte idi. Özbek Devleti'nde, daha sonraki devirlerden de anlaşılacağı gibi, askeri ve siyasi alanda Çingizli geleneklerine bağlı olarak hareketli bir yapı ön plana çıkarken, kültürel hayatta ise Timurlular devrinde olduğu üzere güçlü dini prensipler devam ettirildi.

Türkistan'daki dini atmosfer bu şekilde gücünü devam ettirirken, aynı zaman diliminde batıda İran'da ise farklı bir ideoloji ortaya çıkıyordu. Şeyh Safiüddin'in Sünnî tarikatı, onun müritleri tarafından bir süre sonra Şii olarak takdim edildi ve İran'da toplanan Şii hareket, Safeviyye adıyla Şah İsmail zamanında siyasi bütünlüğü sağlayarak batıda Osmanlılar, doğuda ise Özbekler gibi iki Sünnî topluma rakip çıktı.

Tarih-i Reşidi'den nakil olunduğuna göre Özbeklerin İran sınırına yaptığı akınlar karşısında Şah İsmail dostluk içeren mesajlar vermiş, fakat Şibanî Han buna karşılık kendi ecdadını yüceltirken, Şah İsmail'i aşağılayan ifadeler kullandığı mektubunu ona göndermişti. Şah bunun üzerine kaleme aldığı mektubunda zırhını kuşandığını ve onu savaş meydanında beklediğini bildirdi⁸⁵. Mektup ulaştığı sırada Merv'de olan Şibanî Han, henüz ordusunu tam olarak toplayamadan, Şah İsmail, Merv civarında çadırını kurmuştu. Durum Şibanî Han'ın istediği gibi değildi ve Han, savaşı Merv kalesinde savunma yaparak kabul etmek zorunda kaldı. Hal böyle iken Şah İsmail, sayıca üstünlüğünün avantajını kullanmak için Şibanî Han'ı bozkırlık alana çekmeyi hedefledi. Ordusuna geri çekilmiş süsü verdi ve Özbekleri buna inandırdı. Safevileri takibe başlayan Han ve ordusu, karşılarında yaklaşık 40.000 kişilik hazır bir düşman ordusu buldu ve Türkistan'ın fatihi nihayetinde yenilerek 1510 yılında Safevilerin elinde can verdi⁸⁶.

Şibanî Han'ın vefatı Özbeklerde kısa süreli bir dağılmaya sebep olmuştur. Bu süreçte Şah İsmail ve ordusu bir direniş görmeden Herat'a girmiş, burada

⁸⁵ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 405-407.

⁸⁶ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 407-408; Rumlu Hasan, *Absenüt-Tevarih (Şah İsmail Tarihi)*, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004, s. 145-149.

Şiilik propagandası yaparak Maverâünnehr'e doğru yola koyulmuştur. Ancak o Horasan ve Harezm'den farklı olarak, ahalisinin çoğunluğu Sünni olan bu bölgede vasıtalı bir hâkimiyet düşünmüş ve bunun için Timurlu hâkimiyetini yeniden tesis etme fikrini taşıyan mirzalardan yararlanmak istemiştir. Budan dolayı Şah'ın, Türkistan'da hâkimiyet kurmaya başından beri oldukça hevesli görünen Babür ile bir ittifak yapması kaçınılmaz olmuştur⁸⁷.

Şibanî Han'ın yenilgi haberi duyulunca harekete geçen Babür, Kunduz'a yönelerek Hamza Sultan'ı çekilmeye zorladığında, Şah İsmail'in dostluk teklifi taşıyan elçilerinin geldiğini gördü. Daha önce Şibanî Han'ın haremine alınan kardeşi Hanzade Begüm kendisine teslim edilmişti. Şah İsmail'in bu yaklaşımı karşısında Babür, kendisine teşekkürlerini sunarak bağlılık ve sadakatini bildirdi ve amacına ulaşmak için yardım talebinde bulundu. Bu isteği olumlu karşılayan Şah'ın desteğiyle Maverâünnehr'de harekâta başlayarak, başta Buhara ve Semerkand olmak üzere bölgenin birçok şehrini Özbeklerin elinden koparmayı başardı. Özbek tarafında Timurlulara karşı verilen bu mücadelelerde Hamza Sultan, Mehdi Sultan ve Mamak Sultan hayatını kaybetti⁸⁸. Durumun daha kötüye gitmesi ihtimaline karşı Özbekler, kuzeye doğru Yesi'ye çekilerek toparlanmaya karar verdi⁸⁹.

Babür, Maverâünnehr'de tahta çıktığında halkın ona hürmeti sonsuzdu. Fakat Mirza Haydar Duğlat'ın nakillerine göre Şah İsmail'e olan minnetinden ve bağlılığından ötürü Padişah'ın Kızılbaş kıyafetine bürünmesi ve kızıl tacı başına geçirmesi, halk tarafından başlarda geçici bir durum olarak algılansa da, bu durum bir süre sonra onun gözden düşmesine sebep oldu⁹⁰.

1512 yılına gelindiğinde kaybettikleri toprakları tekrar kazanmak isteyen Özbekler, Şibanî Han'ın kardeşi Mahmud Han oğlu I. Ubeydullah Han önderliğinde harekâta başlayarak Maverâünnehr'e yöneldiler. Gerek Mirza Haydar Duğlat, gerekse de Hafız Taniş Buhari'nin verdiği rakamlara göre

⁸⁷ Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi...", s. 613; Eralp Erdoğan, "Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Safhasında Şah İsmail ile Babür İttifakı", *History Studies*, VI/IV, 2014, s. 32-33.

⁸⁸ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 416-419.

⁸⁹ V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK, Ankara 2006, s. 195.

⁹⁰ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 420, 433.

I. Ubeydullah Han'ın emrindeki oldukça az sayıdaki Özbek birlikleri⁹¹ Kul Melik mevkiinde Babür'ün kalabalık ordusu ile karşılaşmış ve şaşılacak bir şekilde Timurluları mağlup etmeyi başarmıştı⁹². Böylesi beklenmedik bir mağlubiyet Babür'ün, toparlandığı bir aşamada Timurlu mülkünü tekrar terk edeceği günlerin habercisi idi. Önce Semerkand'dan çekilerek Hisar'a gelen Padişah, buradan Şah İsmail'e birkaç kez elçi göndererek yardım dileğini tekrarladı. Siyasetinin amacına ulaşmasını isteyen Şah ise en ünlü komutanlarından Emir Necm komutasında 60.000 kişilik bir orduyu Babür'e gönderdi⁹³. Maverünnehr'e gelen Emir Necm, Karşi'ye yönelerek bu kaleyi Özbeklerin elinden kolayca aldı ve kale halkını da kılıçtan geçirdi. Daha sonra Babür ile yapılan istişare sonucunda Gicduvan kalesini almak münasip görüldü. Buraya yönelen Türkmen ve Timurlu birlikleri, Timur Sultan, onun oğlu Fulad Sultan ve Ebu Said Sultan'ın içinde bulunduğu kaleyi kuşattı⁹⁴. Kuşatmanın başlamasından bir süre sonra müttefiklerin yiyecek stoku azalınca Babür, kış ayında bu kaleyi almanın zorluğuna dikkat çekerek Emir Necm'e Karşi kalesinde kışlamayı teklif etti, fakat bu görüşü kabul görmedi. Bir süre sonra Buhara civarında bulunan I. Ubeydullah Han ve Canibeg Sultan, durumun lehlerinde geliştiğini anlayarak Gicduvan'a yürüdü ve kaledeki sultanlarla birleşen Özbek kuvvetleri müttefikleri yenilgiye uğratmayı başardı⁹⁵.

Böylece Özbekler kaybedilmiş topraklarını günden güne tekrar kazanılmaya başladı. Şah İsmail bu yenilgiden sonra batıdaki düşmanı Osmanlılarla mücadeleye girişti ve onun Yavuz Sultan Selim'e 1514'te aldığı mağlubiyetinden sonra Safeviler, bir süre için Özbekler için tehlike olmaktan çıktı. Babür ise savaştan sonra, önce Hisar'a, sonra da Kabil'e çekilerek bir daha dönemeyeceği Türkistan macerasını noktaladı.

⁹¹ Rumlu Hasan ise mezkur tarihçilerimizin aksine Özbek askerlerinin sayısını fazla, Babür'ün askerlerini ise daha az göstermektedir (Rumlu Hasan, *Absenüt-Tevarih...*, s. 159).

⁹² Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 434; Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C.I, s. 86.

⁹³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 434.

⁹⁴ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 434-435; Rumlu Hasan, *Absenüt-Tevarih...*, s. 161-162; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 129.

⁹⁵ Rumlu Hasan, *Absenüt-Tevarih...*, s. 163; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 129-132.

Özbeklerin Şibanî Han'ın vefatından sonra gerçekleşen bu askeri harekâtında tahtta, gelenek gereği⁹⁶ en yaşlı sultan olan Şibanî Han'ın amcası Küçüm (Köçküncü) Han'ın bulunduğunu görüyoruz. Mezkûr Han, tahtta kalacağı 1530 yılına kadar, uzun süren savaşlarda yorgun düşen Maverâünnehr'de sakin bir yönetime sergilemekten yana olmuştur. Onun zamanında var olan askeri faaliyetler ve yayılma siyaseti ise, Özbekler tarafından kimi zaman desteklenen, kimi zaman ise tepkiyle karşılanan Buhara hâkimi I. Ubeydullah Han'ın elinde toplanmıştır. Bu dönemde Küçüm Han, yeğeni Şibanî Han gibi Semerkand'da tahta oturmaya devam ederken, I. Ubeydullah Han da, zamanında babasına tahsis edilmiş Buhara'da hüküm sürmüştür. Diğer taraftan Şibanî Han'ın ölümünden sonra yaşanan kısa süreli sarsıntıdan sonra Harezmi'de yeni bir siyasi oluşum ortaya çıkmıştır. Şibanî ulusu Maverâünnehr'de siyasi iradeyi tekrar sağlarken, yine aynı hanedandan Yadigâr Han neslinden gelenler, 1512'de Harezmi'de bağımsızlıklarını ilan ederek Hive Hanlığı'nı kurmuşlardır⁹⁷. Bu devlet, bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü zamana kadar Maverâünnehr Özbekleri ile pek çok defa karşı karşıya gelecektir.

Küçüm Han'ın iktidarı döneminde I. Ubeydullah Han, Horasan'a karşı pek çok defa askeri harekâta bulunmuştur. *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*'nin yazarı İskender Bey Münşî, öteden beri Horasan'da gözü olduğunu söylediği Han'ın buraya on iki yılda altı sefer düzenlediğinden bahsetmektedir. Ancak bu seferler onun yalnızca destek alabildiği Özbek sultanları ve kabile güçleri ile beraber gerçekleştirdiği, daha ziyade akınlar halinde tertip edilen yağma amaçlı seferlerdir. 1520 yılında başlayan harekâta Herat, Meşhed, Belh gibi şehirler yağmalanmış, Herat bir süre kuşatılmışsa da, Han şehri düşürmeyi başaramamıştır⁹⁸. 1528 yılında başlayan harekât ise önem arz etmektedir. Zira sık sık yaşanan Özbek taarruzuna karşı, tahta henüz çıkmış Şah Tahmasb, bizzat savaşmak üzere yola koyulmuştur. Şah Meşhed'den Cam'a doğru yürümeye başlayınca, I. Ubeydullah Han, Küçüm Han ve diğer Ebulhayrlı oğullarını ikna etmeyi başararak muazzam bir ordu oluşturmuştur. Fakat o zaman için ateşli

⁹⁶ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 87.

⁹⁷ Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi...", s. 614; Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 568.

⁹⁸ İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 82-86; Rumlu Hasan, *Absenü't-Tevarih...*, s. 213-214.

silahlardan yoksun olan Özbekler, kendilerinden çok daha az, ancak ateşli silahlara sahip Safevi ordusuna yenilmiştir⁹⁹. Lakin bu yenilgi 1510'da olduğu gibi Özbekleri sarsacak nitelikte bir kayıp değildir. Nitekim aynı yıl içerisinde Ubeydullah Han, mühim sayıda bir asker toplayarak Meşhed'e yönelmiştir. Bir süre kuşatmanın başında bulunduktan sonra da buraya güvendiği kumandanlarını bırakarak Herat'a yönelmiş ve yağmaya başlamıştır. Horasan'da yaşanan bu hadise üzerine harekete geçen Şah Tahmasb, 70.000 kişilik ordusuyla harekete geçtiğinde, Han kale kale gezerek Horasan'ı ele geçirmekle meşguldür. Herat uzun uğraşlara rağmen alınamamış ve Tahmasb'ın kalabalık ordusuyla geliş haberi alınınca Merv'e çekilen I. Ubeydullah Han, Özbek sultan ve emirlerini muharebeye ikna etmeye çabalasa da bunu başaramamıştır. Bu sırada Küçüm Sultan da hayatını kaybetmiş ve yerine oturan oğlu Ebu Said de savaşa girmenin hayra alamet olmayacağını bildirmiştir. Netice itibariyle yalnız kalan I. Ubeydullah Han, devam eden harekâtını yarıda keserek geri çekilmiştir¹⁰⁰. Bundan sonra 1531-32¹⁰¹ ve 1535¹⁰² yıllarında tekrar bölgeye gelerek Herat ve Meşhed'i kuşatan Han, yine bir netice elde edemediği için geri dönmek zorunda kalmıştır.

Ebu Said Han'ın, 1533'te hayatını kaybetmesinden sonra I. Ubeydullah Han'ın 1539 yılına kadar "uluğ han" olarak devleti Buhara merkezli yönettiğini görmekteyiz. Bu zaman zarfında yukarıda da bahsi geçtiği üzere Horasan'a 1535'te yağma amaçlı bir harekât yapılmıştı. 1538'de ise Harezm'de Yadigar Han ailesinden Şibanîlerin kurmuş olduğu müstakil hanlığa harekât gerçekleşmiş fakat bir süre sonra Harezm Özbekleri, Maverâünnehr ordusunu püskürtmeyi başarmıştı. I. Ubeydullah Han bu harekâttan bir süre sonra 1539'da hayatını kaybetti¹⁰³. Şibanî Han'ın neredeyse bütün seferlerinde boy gösteren I. Ubeydullah Han, Özbeklerin kuruluşu aşamasında en az Şibanî Han kadar önemli bir şahsiyet olarak karşımıza çıkar. Ancak o, merkezîyetçi bir yapının

⁹⁹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 86-92.

¹⁰⁰ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 93-96.

¹⁰¹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 97-100.

¹⁰² İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s.102-108.

¹⁰³ Howorth, *History of the Mongols...*, C. II/II, s. 722-723; Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 562.

var olmamasından dolayı, özellikle Horasan seferlerinde Özbek sultanları tarafından bazen yalnız bırakılmıştı. Özbek Devleti'ndeki adem-i merkezîyetçi yapı esasen Maverâünnehr'e oldukça az bir sayı ile gelmiş olan Şibanî Han'ın taraftar toplamak için biraz da kabul etmek zorunda olduğu bir yapı idi ve bu durum Maverâünnehr'i ilhak ettiği dönemde birkaç pürüz haricinde ciddi sıkıntılara dönüşmemişti. Fakat I. Ubeydullah Han'ın da vefatından sonra başlayacak süreçte feodal yapı Özbekler için daima sorun teşkil edecekti.

I. Ubeydullah Han'dan sonra Özbeklerin başına Küçüm Han'ın oğlu I. Abdullah Han (1539-1540) geçti¹⁰⁴. Ancak onun kısa saltanatından sonra Buhara ve Semerkand'da ayrı Özbek hanları tahtta görülmeye başladı. Buhara'da I. Ubeydullah Han'ın oğlu Abdulaziz Han (1540-1552), Semerkand'da ise Küçüm Han'ın diğer oğlu Abdullatif Han tahtta bulunuyordu. Bu iki başlılık yüzünden her iki hanın da başarıya ulaşması söz konusu olmamış¹⁰⁵ ve Canıbeg Han soyundan İskender oğlu II. Abdullah Han'ın hâkimiyeti sağlamasına kadar Ebulhayrlı oğulları arasında uzun bir süre devam edecek olan iç çatışmalar başlamıştı.

Buhara ve Semerkand'da mezkûr iki han hüküm sürerken, Taşkent ve Türkistan'a (Yesi) ise Süyünç Han'ın oğlu Nevruz Ahmed Han, namı diğer Barak Han hâkimdi. Bu şahsiyetin bu dönemde oldukça aktif bir karakter olarak Buhara ve Semerkand siyaseti üzerinde tasarrufu olmuştur. Nevruz Ahmed ilk olarak I. Abdullah'ın ölümünden bir süre sonra diğer sultanlarla anlaşarak I. Ubeydullah Han soyunun mülkü olan Buhara'ya yönelmiş ve Han'ın oğlu Abdulaziz'i buradan çıkartmıştır. Nevruz Ahmed Han, Buhara'da bulunduğu bu süreçte iktidarın kapısının geçtiği Cuybar şeyhlerinin desteğini almaya çalışsa da bunda başarılı olamamıştır. Şeyh Hoca İslam ona destek vermediği gibi, Canıbeg Han'ın soyundan olan II. Abdullah Han'ın amcası Belh hâkimi Pir Muhammed Han'ın da katkılarıyla Abdulaziz'i tekrar Buhara tahtına çıkartmıştır¹⁰⁶. Ancak Buhara uleması Cuybarilerin, Abdulaziz ile de arası bir süre sonra açılınca, Hoca İslam, Buhara için önce öğrencisi Abdullah Han'ı

¹⁰⁴ Howorth, *History of the Mongols...*, C. II/II, s. 723.

¹⁰⁵ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 563.

¹⁰⁶ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 563; Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, haz. Serkan Acar, Selenge, İstanbul 2014, s. 72.

düşünmüş, fakat Taşkent hâkimi Nevruz Ahmed Han ve Semerkand hâkimi Abdullatif Han'ın baskılarıyla Burhan Sultan adında bir başka hanedan üyesi Buhara'da hüküm sürmeye başlamıştır. Diğer taraftan Abdullatif'in ölmesinden sonra, Nevruz Ahmed, Semerkand'ı da ele geçirerek önemli bir mesafe kat etmiştir. Fakat onun bu aktif siyasetine Cuybariler yine karşı koyarak, Abdullah Han ve nesline hükümdarlık kapısını açmıştır¹⁰⁷.

Nevruz Ahmed Han'ın 1556 yılında ölmesinden sonra Abdullah Han ve sülalesi kendi mülkleri olan Miyankal ve Kermine'de rahat hareket etme imkânı yakaladılar¹⁰⁸. Ancak bu dönem zarfında Han ve sülalesini en çok uğraştıracak mesele olarak, Nevruz Ahmed Han'ın oğlu Baba Sultan'ın ülke yönetimini ele geçirmek için yaptığı aktif siyaset karşımıza çıkmaktadır. Taşkent, Semerkand ve Türkistan'a sahip olan bu şahıs ve kardeşleri, babalarının desteği ile Buhara'da iktidara gelen Burhan Sultan üzerinde de baskı oluşturmuşlardır. Etkin oldukları coğrafyanın avantajından başka, zamanında bölgeye Kanuni Sultan Süleyman tarafından gönderilmiş yeniçeri taifesi ve ateşli silahların da sahibi idiler. Nitekim Abdullah Han'ın ilk zamanlarda onlara karşı gerçekleştirdiği Nesef Kalesi önünde cereyan eden askeri harekâtında, ateşli silahlara karşı koyamayıp geri çekilmek zorunda kaldığı kaynaklarca malumdur¹⁰⁹.

Nevruz Ahmed Han'ın aktif olduğu yıllarda daha ziyade Miyankal ve çevresinde hâkimiyet alanını genişletmeye çalışan Abdullah Han'ın, ilk ciddi harekâtı Buhara üzerine olmuştur. Şehre sahip olan Burhan Sultan'a karşı verilen mücadeleler uzun soluklu olmuş, kale birkaç defa el değiştirmiştir. Son olarak 1557'de yapılan kuşatmada Özbekler ve bir kısım Osmanlı askeri tarafından tahkim edilen kale, Han'ın Mirza Ağa adlı bir askere, önemli bir rütbe vaadiyle Burhan Sultan'ı öldürtmesi sonucunda düşürülmüştür. Buhara'nın ele geçirilmesinden sonra şehirde bulunan Cuybariler ve Abdullah Han'ın ortak siyaseti daha da hızlanmıştır. 1561 yılına gelindiğinde Han nihayet Cuybarilerin desteğiyle babası İskender Han adına hutbe okutup onu uluğ han olarak tahta oturtmuştur¹¹⁰. Lakin İskender Han'ın vefat ettiği 1583 yılına kadar, dev-

¹⁰⁷ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 563.

¹⁰⁸ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 563.

¹⁰⁹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 164-166.

¹¹⁰ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 205-214; Defterdar Seyfi Çelebi,

letin bütün siyasi ve askeri işleri Abdullah Han'ın elinde toplanmıştır. Ayrıca bu tarihle birlikte hanlık makamı, siyasi birliğin de tamamen sağlanmasından sonra kesin olarak Buhara'da kalmış ve Özbek Hanlığı adlandırması, yerini zamanla Buhara Hanlığı'na bırakmıştır.

Abdullah Han'ın tahta geçeceği tarihe kadar en çok uğraş verdiği mesele bütün Özbek kabilelerini bir araya toplayıp, feodal düzeni sona erdirmek ve siyasi birliği sağlamak olmuştur. Onun idealindeki devlet anlayışı, yapmış olduğu siyasetten de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere, daha merkezîyetçi ve genişlemeye yönelik bir yapıdadır. Bundan dolayı icraatları boyunca söz dinlemeyen hanedan üyeleri ve kabile unsurlarına karşı sert tutumları dikkat çekmektedir. Han, bütün bu idealini gerçekleştirmek için öncelikle önünde duran Baba Sultan meselesine odaklanmış, bir yandan da ataları gibi Horasan'a akınlar gerçekleştirmiştir.

Baba Sultan ile yapılan mücadelelerde Türkistan'ın birçok şehri birkaç defa el değiştirmiş ve hasar görmüştür. 1569-70 yıllarında Semerkand, Abdullah Han tarafından düşürülmüştür¹¹¹. Bu başarıdan bir süre sonra Belh'i yöneten amcasının oğlu Din Muhammed Han'ın isyanı üzerine, onun elinde bulunan Andhuy¹¹², sonra da Termez'i¹¹³ ele geçiren Han, bundan faydalanmak isteyen Baba Sultan'ın Şehr-i Sebz taarruzu ile karşı karşıya kalmış ve zorlu mücadeleden sonra onu püskürtmeyi başarmıştır¹¹⁴. Din Muhammed Han'ın ayrılıkçı hareketlerine devam etmesi üzerine 1572'de Belh'e yönelen Han, on bir ay gibi uzun bir süre kuşatma altında tuttuğu kaleyi ele geçirmeyi başarmıştır¹¹⁵. 1575'te Baba Sultan'a karşı bir sefer tertipleyen Abdullah Han, Semerkand'ı kendi adına yöneten Cevanmerd Sultan ile Türkistan'a harekâta başlamıştır. Fakat Seyhun Nehri mecrasında karşılaşılan iki ordu birkaç gün birbirini bekledikten sonra savaşı göze alamayarak geri çekilmiştir¹¹⁶. 1576 yı-

Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi, s. 73.

¹¹¹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 62-76.

¹¹² Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 85.

¹¹³ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s.102.

¹¹⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 120.

¹¹⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 131-160.

¹¹⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 175-179.

lına gelindiğinde Semerkand yöneticisi Cevanmerd Sultan'ın, Baba Sultan'ın safına geçip isyan etmesi üzerine harekete geçen Han, Semerkand'ı tekrar ele geçirmiş¹¹⁷ ve bu olaydan sonra, Baba Sultan'a karşı genel bir taarruz yaparak meseleyi bitirmeyi hedeflemiştir. Başlayan genel taarruzda 1576'da Taşkent düşürülmüştür. Nihayet Türkistan'a çekilen Baba Sultan'a karşı 1582'de başlatılan diğer bir harekâta Sabran ve Sayram gibi şehirler düşürülmüş, Baba Sultan da yakalanarak idam edilmiştir¹¹⁸.

Abdullah Han, babasının iktidarı döneminde, Baba Sultan meselesi dışında Horasan'a karşı da akınlar tertiplemiştir. Bunlardan en önemlisi 1567 yılında gerçekleşen Turbat kalesi kuşatmasıdır. Özbeklerin büyük gayretlerine rağmen kuşatma, Şah Tahmasb'ın 80.000 kişilik ordusuyla harekâta başladığı haberinin alınması ile yarıda kalmıştır¹¹⁹. Fakat Horasan'a yapılan bu akınlarda nihai sonuç elde edilemese de, dönem itibariyle ganimet sağlama açısından bunun fayda sağladığı muhakkaktır.

İskender Han'ın 1583 yılında vefat etmesinden sonra Abdullah Han, nihayet kurulmasını sağladığı Özbek birliğinin hanı olabilmıştır. Vefatı olan 1598 yılına kadar iktidarda kalacak olan Han, Şibanî hanedanına en güçlü dönemini yaşatmış, etkili bir dış siyaset uygulamış, Osmanlılarla iyi ilişkiler kurarak, bu devletten belli oranda askeri yardım alabilmiş ve yönetimde mutlak monarşi kavramını Özbeklere kabul ettirmiştir.

İç meselelerin halledildiği bir zamanda başlayan Abdullah Han'ın saltanat döneminde, doğal olarak çevre devletlere yönelik bir siyaset belirlenmiştir. Bu noktada her zaman olduğu gibi Safevilerin elinde bulunan Horasan'a yönelik askeri harekât ön planda olmuş ve ateşli silahların etkili kullanıldığı seferlerde genel itibariyle başarı sağlanmıştır. İskender Beg Münşî'nin eseri *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi'de* ayrıntılı bir şekilde aktarılan Horasan seferlerinde Abdullah Han ile beraber Belh'i yöneten oğlu Abdülmümin'in de adı sıkça zikredilmektedir. Oldukça ihtiraslı ve agresif yapısı ile dikkat çeken bu şahsın ön planda

¹¹⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 187-208.

¹¹⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 211-269.

¹¹⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 18-26.

olduğu kuşatmalarda, mezhep çatışmasının da etkisiyle, sivil halkın da zarar gördüğü anlaşılmaktadır.

Abdullah Han'ın Horasan'a ilk ciddi harekâtı 1588 yılında vuku bulmuştur. Bu tarihte Herat'ı kuşatma altına alan Abdullah Han, on bir aylık bir süre sonucunda nihayet kaleyi ele geçirmiş ve Özbekler bol miktarda ganimet elde etmiştir. Bu kalenin yönetimi Han'a en yakın şahsiyetlerden olan Kulbaba Kökeltaş'a verilmiş ve Kökeltaş, Özbek askerlerinin yaptığı taşkınlıklardan ötürü zarar gören şehri onarmıştır¹²⁰. Daha sonra harekâtına devam eden Han, Serahs ve Bend şehri dolaylarında faaliyetlerini sürdürmüştür¹²¹.

1589 yılında gelindiğinde bu kez Abdülmümin Sultan Horasan'a yönelmiştir. Az bir orduyla Meşhed'e yönelen Sultan, daha sonra Kul Baba Kökeltaş ve Din Muhammed Sultan'ın kendisine katılmasıyla, kaleye şiddetli bir taarruzda bulunmuştur. Birkaç ay süren kuşatmada giderek asker sayısı ve yiyeceği azalan kale, bir süre sonra Özbekler tarafından ele geçirilmiştir¹²². Daha sonra harekâta devam eden Abdülmümin, İsfereyîn, Sebzivar, Mezinan, Cacerm, Şağgan kalelerini düşürmüştür¹²³. 1593'te tekrar harekete geçen Abdülmümin, bu kez Nişabur'u kuşatmış ve kaleyi savunan Derviş Muhammed Han, anlaşma ile kaleyi teslim etmiştir. Ancak 1595 yılına gelindiğinde bizzat ordusunun başında hareket eden Şah Abbas, Horasan'ın kaybedilmiş bazı kalelerini tekrar ele geçirmiştir¹²⁴. 1597 yılına gelindiğinde ise Özbeklerin İran'a seferleri daha ziyade yağma şeklinde zuhur etmiş ve Damgan, Bistam gibi şehirler bundan etkilenmiştir¹²⁵.

Horasan'dan başka o dönem itibariyle Babürlülerin elinde bulunan Badahşan da Abdullah Han'ın ilgi alanında olmuştur. Ekber Şah'ın iktidarı zamanında (1556-1605) Timurlu mirzaları Süleyman ve Şahruh'un aralarındaki mücadeleden faydalanan Abdullah Han, 1583'te Badahşan'ı kolayca ele geçir-

¹²⁰ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 18-24.

¹²¹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 25.

¹²² İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 68-73.

¹²³ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 131-133.

¹²⁴ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 147.

¹²⁵ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 301-302.

miştir. Böylece Timurlu soyunun kuzeyinde kalan son toprak parçası da elden çıkmıştır¹²⁶.

Abdullah Han'ın, iktidarının son yıllarında yönünü Hive Hanlığı'na çevirdiği görülmektedir. Aslında Han'ın devleti birleştirmek için başladığı harekât sırasında Harezmi ile ilişkileri iyidir, hatta Belh seferi için Harezmi hanı Hacı Han'dan yardım bile görmüştür. Fakat Han'ın hükümdarlığı döneminde, devletin batıya açılan güzergâhı üzerinde bulunan Harzem'de, tüccarlarına ve kendisine gelen elçilik heyetine yapılan soygun hareketleri ve de Hive'nin Horasan'a yönelik faaliyetleri Han'ı sefer için hırslandırmıştır¹²⁷. 1594 yılında başlayan ve 1597 yılında gerçekleşen son sefer sonucunda Harezmi, Buhara'nın hâkimiyeti altına girmiştir¹²⁸.

Abdullah Han'ın henüz 20'li yaşlarında başladığı, başarılarla dolu siyasi kariyerinin sonu ise biraz trajik bitmiştir. Otoriter bir şahsiyet olan Abdullah Han'ın zamanında bütün kabile mensupları otoriteye diz çönmüş, feodal savaşlar sona erdirilmiş ve çevre devletlere karşı gözdağı verilmiştir. Doğal olarak iktidarına karşı içeriden veya dışarıdan muhtemel bir tehdit söz konusu olmamış, ancak tehlike ailenin kendi içerisinde gelmiştir. Han'ın 1582 Sabran zaferinden sonra Belh'i soygural olarak alan oğlu Abdülmümin'in geçen zaman içinde giderek güçlenmesi ve Horasan seferlerinden sonra kibrinin artması, onu Abdullah Han ile karşı karşıya getirmiştir. Horasan'ın ilhak edilmesinde ordusuyla birlikte önemli bir rol oynayan Abdülmümin, kazanılan bu yeni toprakların babası tarafından kendi tasarrufuna bırakılacağını ummuştu, fakat Abdullah Han, oğlunun beklentisinin aksine Herat'ı Kul Baba Kökeltaş'a verdi. Buna öfkelenen Abdülmümin, ertesi yıllarda bölgeye gelerek Meşhed, Nişabur gibi önemli merkezleri kendi mülkü olarak ilan edince baba ve oğul arasındaki ihtilaf başlamış oldu¹²⁹. Oğlunun kendi başına hareket etmesini kabullenemeyen Han, onun üzerine bir askeri harekât düzenlemeye karar verdiğinde, baba ile oğul arasındaki ihtilaftan haberdar olan Kazak sultanı Tevekkül

¹²⁶ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 333; Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. II, TTK, Ankara 1987, s. 142.

¹²⁷ Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi*, Tütibay Yayınları, Ankara 2007, s. 82-85.

¹²⁸ Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi*, s. 83-90.

¹²⁹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 333-334.

Han, bu fırsatı değerlendirmek istedi. Kazaklar Maverünnehr'e bir askeri çıkarma yapmaya yeltendiğinde, bunu haber alan Abdullah Han, Abdülmümin meselesine odaklandığından ve onları ciddi bir rakip görmediğinden buraya bir miktar asker gönderdi, fakat muzaffer padişahın ordusu ilk kez yenilgiye uğramaktan kurtulamadı. Daha sonra bizzat sefere çıkarak Kazaklardan intikamını almak isteyen Han, yolda hastalanarak 1598'de hayatını kaybetti¹³⁰.

Abdullah Han'dan sonra Özbek tahtına Abdülmümin geçmiştir. Son derece hırslı yapısıyla dikkat çeken Abdülmümin, henüz babasının sağlığında yapmış olduklarıyla, devlet içerisindeki ahengi bozmuş, tahta çıktıktan sonra da Abdullah Han'ın saygın devlet adamlarına karşı cephe almıştı. Bunların en başında Han'ın kökeltaşı Kul Baba geliyordu. Devletin ihya olmasında büyük emekleri olan böylesi bir şahsiyeti türlü bahanelerle öldürttü, devlet adamlarına otoritesini zorla kabul ettirdi ve en önemlisi Şibanî hanedanı üyelerini katletti. Hükümdarlığının daha altıncı ayı dolduğunda kendisine karşı nefret besleyenler tarafından nihayet öldürüldü¹³¹.

Abdullah Han ve Abdülmümin'in art arda ölümleri, uzun süren seferden sonra kazanılmış toprakların, çok kısa bir süre sonra kaybedilmesine sebep olmuştur. Batıda Harezmi Hanlığı'nın Safevilere iltica etmiş eski hükümdarı Hacim Han, haberi alır almaz Şah Abbas'tan izin isteyerek topraklarına hareket etmiş ve hanlığı kolayca geri almıştır¹³². Şah Abbas ise Horasan'a yönelerek eski Safevi mülkünü geri kazanmıştır¹³³.

2. Astrahanlılar Dönemi

Hanlığı merkezi bir devlete dönüştürmek için önce Abdullah Han'ın, sonrasında da Abdülmümin'in Şibanî hanedanı üyelerini bir bir öldürmesi, Şibanîlerin sonunu getirmiş ve bu hanedanın yerini Astrahanlıların (Canîler/Tukay-Timurlular) almasına neden olmuştur. Bu hanedanın kurucuları Buhara'ya, hanedanın adından da anlaşılacağı üzere Astrahan'dan gelmişlerdir ve şecereleri esasen Cuci Han'ın on üçüncü oğlu Tokay-Timur'a dayan-

¹³⁰ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 342.

¹³¹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 343-347.

¹³² Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi*, s. 90-91.

¹³³ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 381-383.

maktadır¹³⁴. Cuci ulusunda Toktamış Han ile yaşadıkları ihtilaf sonucunda başlarında Kutluk Timur Han'ın bulunduğu bir zamanda, Astrahan şehrine iltica etmişlerdir. Daha sonra hanedan üyelerinden Yar Muhammed Han (Yaşlı Muhammed Han) ve oğlu Canıbeg Han, hanedan üyeleri arasındaki anlaşmazlıklardan ötürü İskender Han döneminde Buhara'ya gelmiştir. İskender Han, kendi kanından Çingiz oğullarını oldukça misafirperver bir şekilde karşılamış ve hatta kızı Zehra Hanım'ı Canıbeg Han ile evlendirmiştir. Bu evlilikten Din Muhammed, Baki Muhammed ve Veli Muhammed adında üç çocuk doğmuş ve bu şahıslar dayıları Abdullah Han tarafından Nesa şehrinin yöneticileri olarak tayin edilmişlerdir.

Abdullah Han ve Abdülmümin'in ölümünün ardından Şibanî hanedanından tahta geçecek bir kimsenin kalmaması üzerine, Buhara ümerası tahta en azından Şibanîlere akraba olan Astrahanlılardan birinin geçmesini uygun bulmuş ve Canıbeg'de karar kılmıştır. Ancak Canıbeg, tahta çıkacak şahsın Şibanî soylu olmasının daha münasip olacağını söyleyerek oğlu Din Muhammed'i işaret etmiştir¹³⁵. Böylece adına hutbe okutulup para bastırılan Din Muhammed Han ile Buhara'da Astrahanlılar devri başlamıştır.

Din Muhammed Han tahta geçer geçmez, çevre devletlerce hanlığa başlatılan saldırılarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Şah Abbas'ın Horasan'a gerçekleştirdiği askeri harekât üzerine harekete geçen Han, Baki ve Veli Muhammed hanları Baverd Kalesi'ne göndermiş, daha sonra kendisi de bölgeye gelerek savaşa katılmış fakat ordusu ağır bir darbe alınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Horasan'da Aymak yakınlarına gelen Din Muhammed Han, burada Karai aşiretinin saldırısına uğrayarak öldürülmüş ve onun hazinesi bu yerel topluluk tarafından ele geçirilmiştir¹³⁶.

Din Muhammed'in ölümünden sonra Buhara tahtına büyük kardeşi Baki Muhammed Han geçmiş, Veli Muhammed Han ise hanlığın ikinci merkezi olan Belh'i yönetmekle görevlendirilmiştir. İki kardeş önce ağabeylerinin inti-

¹³⁴ Gündoğdu, "Şiban Han Sülalesi...", s. 606.

¹³⁵ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 72-73.

¹³⁶ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 73-74.

kamını almak için Kunduz Kalesi'ne yönelerek şehri ele geçirmiş ve Türkmen Karai aşiretini kılıçtan geçirmiştir¹³⁷.

Müttefiki durumundaki bu halkın başına gelenleri haber alan Şah Abbas, Merv şehrine yönelmiş, daha sonra Andhuy ve Şibirgan kalelerini ele geçirmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Baki ve Veli Muhammed Hanlar, Belh'e doğru harekete geçen Safevi ordusuna doğru yönelmişlerdir. Şah Abbas Belh'e yaklaştığında civarda bulunan Baba Abdal türbesini ziyaret halinde idi. Daha sonra ordusunda bir zehirlenme meydana gelmiş¹³⁸ ve bundan dolayı zor durumda kalmıştır. Bu sırada kampa yetişen Özbek ordusu, savaşmaya-
cak durumda olan İran ordusunu ağır bir mağlubiyete uğratmış, Şah Abbas da yanında bulunan birkaç bin askeri ile kaçabilmiştir¹³⁹. 1602'de vuku bulan bu savaş, Özbeklerin önemli bir düşmana karşı kazandıkları son büyük zafer olması bakımından önemlidir.

Baki Muhammed'in ölümünden sonra, Belh'i yöneten kardeşi Veli Muhammed Han, 1605'te Buhara tahtına çıkmış ve Baki Muhammed'in oğulları olan İmamkulu ve Nadirkulu Hanları Şah Beg Kökeltaş'a emanet ederek Belh sarayına göndermiştir. Ancak Şah Beg, iki şehzadenin sözünü dinlemediği gibi halka karşı da acımasızca cezalandırma yöntemleri tercih etmiş ve bundan dolayı hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Bunun üzerine harekete geçen İmamkulu ve Nadirkulu Hanlar, halkın da desteğini alarak Şah Beg'i öldürmüşler ve Buhara tahtının kendi hakları olduğunu ilan ederek amcalarına isyan etmişlerdir. Bu sırada Karşı'de av merasiminde bulunan Veli Muhammed Han zor durumda kalınca çocuklarını alarak Şah Abbas'a sığınma yolunu tercih etmiştir. Kendisini saygıyla karşılayan Şah Abbas'tan yeterli desteği alabilen Veli Muhammed Han, yeğenlerine karşı verdiği savaşta muvaffak olamayarak niyahet hayatını kaybetmiştir¹⁴⁰.

¹³⁷ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 76.

¹³⁸ Muhammed Yusuf Münşi bu zehirlenmenin sebebi olarak, erzakı tükenen Safevi ordusunun, civardaki ilgin ağacı yapraklarını yemesini göstermektedir.

¹³⁹ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 77-78.

¹⁴⁰ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 79-82.

Veli Muhammed Han'dan sonra 1611'de Buhara'da İmamkulu Han devri başlamıştır. Kardeşi Nadirkulu da gelenek gereği Belh sarayının yönetiminden sorumlu olmuştur. Yaklaşık 38 yıl sürecek olan bu devir önceki yıllara nazaran Buhara'da huzur ve sükûnetin hâkim olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Zira yaşanan herhangi bir asayiş sorununda, uygulanan sert siyaset toplumun sindirilmesine yetmiştir. Diğer taraftan İmamkulu zamanında Horasan için Safeviler ile devam eden rekabette eskiye oranla azalma meydana gelmiştir. Zira hanlığın, Şah Abbas ile beraber giderek yükselmekte olan Safeviler ile artık mücadele edecek gücü yoktur. Maverâünnehr hududundan Hazar Denizi kıyılarına kadarki coğrafyada bulunan Türkmenler de ya doğrudan Şah Abbas'a hizmet etmekte ya da ondan yana bir siyaset izlemektedir¹⁴¹. Bu noktada dönemin siyaseti kuzeyden gelebilecek tehditler üzerine yoğunlaşmıştır.

1612 yılına gelindiğinde kuzeyde Kazak-Kırgız ve Kalmukların Buhara topraklarına yaptıkları saldırılar üzerine harekete geçen İmamkulu Han, bütün ordusunu toplayarak sefere çıkmış ve 1613'te bu toplulukları Maverâünnehr'den kovmuştur. Kendi topraklarına yapılan bu saldırıların tekrarına karşı sınır bölgesi olan Taşkent'e, oğlu İskender'i yönetici tayin ederek buradaki garnizonu güçlendirmiştir. Fakat Taşkent'te oğlunun öldürülmesi üzerine hiddetli bir şekilde bölgeye gelen Han, ağır bir katliama başlayarak kıyıma girişmiştir. Nihayet vaziyetin kötüye gittiğini gören komutanların araya girmesiyle hadiseler sona ermiştir¹⁴². Dönemin bir diğer hadisesi 1626 yılında hayatını kaybeden Cihangir Şah'ın yerine Babürlü hükümdarı olan Cihan Şah'ın, Belh ve eski Babürlü mülkü olan Badahşan'ı almak için bölgeye hareketlenmesidir. Bunu haber alan İmamkulu Han, Şah'a bir elçi yollayarak ordusu ile harekâta başladığını bildirince, Babürlü şahı savaşı göze alamayarak geri çekilmiştir¹⁴³.

İmamkulu Han saltanatının son yıllarına doğru, gözünde bulunan rahatsızlıktan ötürü, görme yetisini giderek kaybetmiş ve saltanatı kardeşi Nadir Muhammed Han'a bırakarak 1641'de haç vazifesini yerine getirmek üzere kutsal topraklara gitmiştir. Onun yerine tahta oturan Nadir Muhammed'in

¹⁴¹ A. Vambery, *Buhara Yahut Maverâünnehir Taribi*, çev. Tahir Şakir Çağatay, (Basılmamış Tercüme), TTK, s. 316.

¹⁴² Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 86-88.

¹⁴³ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 90-92.

kısa süren hükümdarlık devrinde, vermiş olduğu kritik kararlar ve taht varisi oğulları ile yaşadığı ihtilaflar ise, devlette uzun süre devam edecek bir kargaşanın fitilini ateşlemiştir. Bu süreç, vilayet yöneticileri durumunda olan unvan sahibi emirlerin giderek gücünü gösterdiği, hanlar arasındaki mücadelelerde ve dış ilişkilerde belirleyici rolü oynadıkları bir dönemi ifade eder. Bu aşamadan sonra onların devlet yönetimindeki etkileri hanlığın nihayete ereceği zamana kadar belirli aralıklarla devam etmiştir. Diğer taraftan İmamkulu Han'dan sonraki sürece, Buhara ve devletin ikinci merkezi durumundaki Belh arasında yaşanacak mücadeleler damgasını vuracak ve yaşanan her gelişme devleti daha da zayıflatacaktır.

Buhara devlet erkânına bir türlü kendisini kabul ettiremeyen Nadir Muhammed Han, iktidarının ilk yıllarında, Hive Hanı İsfendiyar'ın hayatını kaybetmesini fırsat bilerek Harezmi topraklarına askeri harekâta başlamıştır. Bu durum devam eden sulhu bozmuş¹⁴⁴ ve iki hanlık arasında ileride yaşanacak çatışmaların da habercisi olmuştur. Kazak bölgesinde yaşanan hadiseler üzerine ise buraya oğlu Abdulaziz'i gönderen Han, onun devlet erkânınca desteklenerek han ilan edilmesi üzerine Belh'e sığınmak zorunda kalmıştır. Abdulaziz Han, öncelikle kardeşi Sübhankulu Han'ı yanına çekmeyi başarmıştır. Yaşanan bu gelişme üzerine Nadir Muhammed Han, Babür şahı Cihan'dan, tahtı ele geçirmek için yardım talep etmiştir. Fakat Babürlülerin asıl niyetinin Belh'i almak olduğunu anlayınca bu devletle savaşa giren Nadir, muharebeyi kaybedince İran'a iltica etmek zorunda kalmıştır¹⁴⁵.

Belh'i Babürlülerin elinden almak üzere harekete geçen Abdulaziz, şehri nihayet ele geçince, Babürlüler bu kez İran'da bulunan Nadir Muhammed'in Belh'i tekrar ele geçirmesi için onu teşvik etmişlerdir. Nadir Muhammed Han, İran'ın yardımı ile şehri ele geçirmeyi başarmıştır, fakat bu kez Belh halkından pek de istediği desteği görememiştir. Zira hanedan üyeleri aralarında vuku bulan savaşlar o senenin ağır kış şartları ile de birleşince, halkın açlık ve sefaletten müşkül duruma düşmesine sebep olmuştur. Bu sebepten dolayı Belh ahalisi,

¹⁴⁴ Vambery, *Buhara Yabut Maveräünnebir Tarihi*, s. 323.

¹⁴⁵ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 94-98.

1651'de Abdulaziz'in, kardeşi Sübhankulu'nun komutasında gönderdiği Buhara birliklerine şehrin kapılarını açmıştır¹⁴⁶.

Babası ile vuku bulan mücadelede nihai başarıya ulaşarak iktidarı üzerinde bulunan gölgeyi ortadan kaldıran Abdulaziz'in saltanatı döneminde, devletin en fazla uğraş verdiği mesele Hive Hanlığı'nın saldırıları olmuştur. 1643 yılında tahta çıkan Hive Hanı Ebulgazi Bahadır Han, iç mücadeleleri sona erdirdikten sonra yönünü Buhara'ya çevirerek 1655-1661 yılları arasında hanlığa on sekiz akın düzenlemiş ve ağır tahribata sebep olmuştur. 1655-57 arasındaki saldırılarda Abdulaziz Han, Belh yöneticisi kardeşi Sübhankulu'dan yardım alsa da mağlup olmaktan kurtulamamış, Hiveliler Buhara şehrini dahi kuşatmış, fakat ele geçirememiştir.

1663 yılında Ebulgazi Bahadır Han'ın yerini alan oğlu Anuşa Han da babasının başlattığı Buhara harekâtına kaldığı yerden devam etmiştir. 1665 yılında Buhara ülkesine sefere çıkan Anuşa, Buhara şehrine kadar gelerek Cuybar'ın mahallelerini yağmaya başlamıştır. O sırada Kermin'e olan Abdulaziz ise şehre yönelerek arka (kale) girmiş ve nihayet Hivelileri ülkesinden atmayı başarmıştır¹⁴⁷. Yaklaşık on yıllık bir süreçte yaşanan bu saldırılar, nihayet hanın tahttan çekileceği 1681'e kadar bir süreliğine son bulmuştur. Hükümdarlığının son yıllarına doğru kardeşi Sübhankulu ile yaşadığı ihtilaftan dolayı iyice yıpranan Abdulaziz Han, tahtı ona bırakarak hacca gitmeye karar vermiş, bu kararı Buhara ümerası tarafından kabul görmese de geri dönüş yapmayan Han, 1681 yılında tahtı Sübhankulu'ya bırakmıştır¹⁴⁸.

Yeni hükümdarın iktidarı dönemi, her haliyle devletin artık parçalanma sürecine doğru gittiğinin kanıtı niteliğindedir. Kabilelerin isyanı ve arasındaki çatışmalar, Belh sarayı ile uyumsuzluk, hanlık makamının gücünü azaltırken, kabile reisi emirlerin gücünü sergilemelerine de olanak sağlamıştır.

Sübhankulu Han tahta çıkar çıkmaz, ağabeyi ile zamanında yaşadığı ihtilafın da etkisiyle, vilayetlere yeni atamalarda bulunarak işe başlamıştır. Belh'in

¹⁴⁶ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 100.

¹⁴⁷ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 103-104; Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 77-83.

¹⁴⁸ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 105.

yönetimini için İbadullah Sultan'da karar kılmasına rağmen, Belhli emirlerin baskısı ile diğer oğlu Ebulmansur'u buraya atamak zorunda kalmıştır. Ancak bu şahsın bir süre sonra ölmesinden sonra ise Belh tahtına bir diğer oğlu Sıddık Muhammed Han oturmuştur. Belh'ten başka Semerkand yönetimine ise Hocakulu Biy Utaççı atanmıştır¹⁴⁹. Ancak atanan bu şahısların her ikisi de yaptıkları ile hanlığın başına büyük sorunlar açmıştır.

Semerkand'da Hıtay kabilesinin varlığına güvenerek isyana kalkışan Hocakulu Biy, destek almak amacıyla savaşçı Hive hanı Anuşa'yı Buhara üzerine kışkırtmıştır¹⁵⁰. Uzun zaman sonra beklediği kıvılcımı alan Hive hanı da anlaşmayı kabul ederek 1683'te Buhara'ya yönelmiştir. Bu ani gelişen Hive saldırısı karşısında Buhara ve Semerkand arasındaki pek çok kale kaybedilmiş, bazı Özbek kabilelerinin de düşmanla hareket etmesi, durumu daha kötü bir hale getirmiştir. Buhara hanı, önce Belh hâkimi oğlu Sıddık Muhammed'den yardım talep etmiş, fakat oğlunun buna itibar etmemesi üzerine, aynı talebi Bahadşan Hâkimi Mahmud Biy Atalık'a iletmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Mahmud Biy, Anuşa ile giriştiği savaşta onu mağlup ederek onun Semerkand'dan çekilmesini sağlamıştır¹⁵¹. Hive tehlikesinin atlatılmasından sonra, oğlunun savaş sırasında kendi yanında yer almamasına öfkelenen Sübhankulu Han, onu bir süre sonra öldürmüştür¹⁵².

1685 yılına gelindiğinde Anuşa Han, bir kez daha Buhara'yı istila etme teşebbüsünde bulunmuştur. Buhara ve civar şehirler yine yağmalanmış, fakat Sübhankulu Han bir süre sonra üstünlüğü ele alarak Hive hanının geri çekilmesini sağlamıştır. Daha sonra Hiveli emirler, Sübhankulu Han'ı da haberdar ederek, ülkelerini tehlikeli bir serüvene sürükleyen Anuşa'yı öldürmüş ve onun yerine İrnak Han'ı geçirmişlerdir¹⁵³.

¹⁴⁹ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 119-121.

¹⁵⁰ Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 89.

¹⁵¹ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 124-125; Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 89-94.

¹⁵² Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s.128.

¹⁵³ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 145-147; Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 98-111.

Anuşa'nın yıllar süren istila hareketi böylece son bulduktan sonra, Sübhankulu Han, belki de sarsılan ekonomik yapıyı tekrar canlandırmak için Horasan'a akınlar düzenleme yoluna gitmiştir. Bu amaçla ordusu önce Bala-i Murgab'a yönelmiş, şehri ele geçirerek yağma ile meşgul olmuşlardır. Fakat bu sırada Hive'nin yeni hanı İrnak, Buharalılarının seferde olmasını fırsat bilerek hanlığa harekâta başlamış ve Buhara surlarına kadar gelmiştir. Şehirde asker bulunmamasından dolayı çok zor durumda kalan Sübhankulu, her zamanki gibi Badahşan hâkimi Mahmud Biy'den yardım istemiş ve atalığın gayretiyle Hiveliler tekrar hanlık topraklarından defedilmiştir. İrnak Han Hive'ye döndüğünde tıpkı babası gibi kendi emirlerinin muhalefeti ile karşılaşmaktan kurtulamamıştır. Bir süre sonra zehirlenerek öldürülmüş ve Hive ümerası Sübhankulu Han'a haber göndererek hutbeyi onun adına okutacaklarını bildirmiştir¹⁵⁴.

Görüldüğü üzere, yıllardır Buhara ülkesinin altını üstüne getiren Hive'nin bir anda Buhara'nın hâkimiyeti altına girebilecek bir hale gelmesi, aslında Türkistan'daki durumun ne kadar içler acısı durumda olduğunu gösterir durumdur. Her şeyden önce her iki hanlıkta da hanlık makamının ağırlığının girerek düştüğü, hanların yerel yöneticiler karşısında birer kukladan farksız olduğu gayet açıktır. Merkezileşmenin giderek kaybolduğu bu durumda Sübhankulu Han'ın yerine tahta oturan II. Ubeydullah Han, her ne kadar merkezi yapıyı güçlendirmeye çalışsa da, onun çabaları emirlerin siyasi ve ekonomik nüfuzlarını kırmaya yetmeyecektir.

1702 yılında tahta geçen II. Ubeydullah Han'ın iktidarının başlarında uğraştığı başlıca mevzu, Belh yöneticisi kardeşi Mukim Han ile arasında meydana gelen ihtilaftır. Kendi iktidarı için tehdit oluşturacağını düşündüğü kardeşi ile giderek arası açılan Han, Belh üzerine gitmeye karar verdiğinde yanında Badahşan hâkimi Mahmud Biy atalığı görmek istemiş, fakat o, daha önceden de münasebeti olduğu Mukim Han'ın tarafını tutmuştur¹⁵⁵. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere, hanlık içerisinde büyük bir güce ulaşan Mahmud Biy Atalık'ın Belh tarafını seçmesi, esasen Buhara için ciddi bir handikap olmuştur. Dev-

¹⁵⁴ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 148-153; Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 126-148.

¹⁵⁵ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 200-201.

letin yine kendi içerisinde vuku bulan bu mücadelede Buhara yönetimi uzun bir süre sonra nihayet Belh'i ele geçirmeyi başarmıştır¹⁵⁶. Ancak 1703 yılında başlayıp 1707 yılına kadar süren bu iç çatışma, devlette derin bir ekonomik buhrana ve han otoritesinin emirlerin karşısında daha da zayıf düşmesine sebep olmuştur. Bu yüzden Han, saltanatının ikinci yarısından itibaren merkezin kaybettiği itibarı toparlamak amacıyla girişimlere başlamıştır. Emirlerin nüfuzunu kırmak amacıyla öncelikle köle kökenli şahısları önemli makam ve mevkilere getirmiş, ulema da dâhil, devlete ait toprakları onların tasarrufundan kurtarmaya çalışmıştır. Fakat bu çabaları gücü elinde bulunduran emirlerce ağır bir şekilde bastırılmış, Han'ı katleden emirler onun yerine kardeşi Ebulfeyz Han'ı 1711'de tahta çıkarmışlardır¹⁵⁷.

Ebulfeyz Han döneminde hanlığa bağlı durumdaki vilayetler, merkezden bağımsız yapılanmalara dönüşürken, han yönetimi neredeyse sadece Buhara vilayeti ile sınırlı kalmıştır. Atalık makamını ele geçiren Mangıt kabilesinin emiri Hâkim Biy Atalık ise basiretsiz han üzerinde kurduğu otorite ile bütün siyasi erki elinde toplamıştır. Bu durum ileride onun soyundan gelenlerin iktidarı ele geçirmesine olanak sağlayacaktır.

Ebulfeyz Han'ın iktidarının ilk yılları kabilelerin devlete karşı isyanları ve kendi arasındaki mücadeleler şeklinde geçmiştir. Buna en büyük sebep, Han'ın onları istedikleri makama atamaması ve bunun da etkisiyle kendi aralarında ortaya çıkan çıkar çatışmalarıdır. Bu dönemde kabileler arasındaki en büyük rekabet Mangıt ve Kenegesler arasında atalık makamı için yaşanmaktadır. Mangıtlardan Hâkim Biy, Kenegeslerden ise İbrahim Biy'in taraf olduğu çatışmada Şehr-i Sebz'e çekilmek zorunda kalan İbrahim Biy, birçok defa Buhara'ya saldırıda bulunarak mal ve can kaybına sebep olmuştur¹⁵⁸. Daha sonra Miyankal'e çekilen emir, burada yanına taraftar toplayarak Semerkand'a geçmiştir. Burada Kazaklardan Çingiz soylu Recep Han'ı han ilan etmiş ve kurulan birlik bir süre sonra Kermine yöneticisi Abdülkerim'in de katılımıyla daha güçlü bir hale gelmiştir¹⁵⁹. Bu durum zaten kabilelerin baskısından dolayı

¹⁵⁶ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 137-143.

¹⁵⁷ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 220-230, 245-253.

¹⁵⁸ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 49-63.

¹⁵⁹ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 68-72.

giderek yıpranmış Ebulfeyz ve Buhara için daha ciddi sıkıntıların habercisidir. Ebulfeyz ve Recep Biy arasındaki mücadele 1723'te başlamıştır. Abdulkerim ve İbrahim Biy'in gayretlerinin yanı sıra Recep Han'ın da Kazak coğrafyasından getirdiği askerler, Buhara'nın bu hadise ile uzun süre meşgul olmasına sebebiyet vermiş, mücadeleler sırasında ciddi bir mal ve can kaybına uğrayan Buhara¹⁶⁰, nihayet daha sonra üstünlüğü ele alabilmiştir.

Bu hadiseden sonra Ebulfeyz Han, devlet işlerini Hâkim Biy Atalık'a bırakarak Sami'nin değimiyle daha ziyade eğlence ile meşgul olmuştur¹⁶¹. XVIII. asrın ilk çeyreğinde Buhara Hanlığı, küçük sınırlarında kabileler ile uğraşına devam ederken, Türkmen Afşar boyuna mensup Nadir Şah, İran'da iktidarı ele geçirdikten sonra giderek yükselerek yönünü Türkistan'a çevirmiştir. Şah öncelikle oğlu Rızakulu'yu bölgeye keşif amaçlı göndermiştir. Fakat şehzade Karşi civarında Ebulfeyz'in etrafında birleşen Özbek kuvvetleri ile savaşa tutuşarak onları mağlup etmiştir¹⁶². Bu aşamadan sonra Ebulfeyz Han, Nadir Şah ile savaşacak gücü olmadığından ona karşı ılımlı bir siyaset gütmüştür. Fakat bir süre sonra Özbek kabilelerin savaş baskısıyla büyük bir ordu toplayan Ebulfeyz, 1740'ta Nadir Şah'a yenilince Buhara Hanlığı Afşarların himayesine girmekten kurtulamamıştır¹⁶³. Nadir Şah, Buhara'yı himayeye aldıktan sonra Ebulfeyz'e şah, Hâkim Biy Atalık'a da han unvanı vermiş ve atalığın oğlu Muhammed Rahim Biy'i de bir Özbek topluluğu ile beraberinde Meşhed'e götürmüştür¹⁶⁴. Muhammed Rahim Biy'in İran'da bulunduğu süreçte yaşadıkları onun ileride Buhara yönetimini ele geçireceği süreci başlatacaktır.

3. Mangıtlar Dönemi

Ebulfeyz Han, Hâkim Biy Atalık'ın ölümünden sonra Özbek kabilelerinin isyana başlaması üzerine, Nadir Şah'tan yardım talep etmiş, haberi alan Şah da, Türkistan'a emirleri ile beraber Muhammed Rahim Biy'i göndermiş-

¹⁶⁰ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 72-138.

¹⁶¹ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye...*, s. 41-42.

¹⁶² Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, C. II, s. 588-596.

¹⁶³ Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, C. II, s. 788-793; Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 44-46.

¹⁶⁴ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 46.

tir¹⁶⁵. Bu durum Rahim Biy'in amacına ulaşması için büyük bir fırsat olmuştur. İsyanın bastırılmasından bir süre sonra Nadir Şah'ın beklenmedik ölümü üzerine harekete geçen Muhammed Rahim Biy, Buhara kalesine girerek Ebulfeyz Han'ı tutsak etmiştir. Bu durumdan haberdar olan Buhara'daki İranlı emirler Hasan Han Bayat ve Behbud Han, Rahim Biy'den Han'ı derhal serbest bırakmasını talep etmişler, fakat Rahim Biy, kendi topraklarında bulunduğunu ve bu durumda kendisinin avantajlı olduğunu onlara hissettirerek emirlerin İran'a çekilmesini sağlamıştır. Bir süre sonra Ebulfeyz Han'ı öldürerek onun kanından birini kukla olarak tahtta çıkaran Muhammed Rahim Biy, kendisini de atalık ilan ederek, böylece 1747'de Buhara'da Mangıt iktidarını başlatmış, 1756'da ise han olduğunu ilan etmiştir¹⁶⁶.

Mangıtların iktidara gelmeleri, Buhara Hanlığı'nın ilk kez Çingiz soylu olmayan bir hanedan tarafından yönetilmesi anlamına geliyordu. Bu sebepten ötürü emir unvanını kullanacak Mangıt hükümdarları, Muhammed Rahim Biy ve Danyal Biy devirlerinde yanlarında Astrahanlı soyundan bir kukla han buldurmak zorunda oldular. Meşruiyetlerini sağlamak için ayrıca, Türkistan'da yükselen dini hareketlerin en büyük destekçileri olarak ulemayı yanlarına çekmeye çalıştılar.

Hanedanı bu temeller üzerine inşa eden Muhammed Rahim Biy, Nadir Şah'ın himayesinde bulunduğu süreçte edindiği askeri tecrübeyi devlete iyi bir şekilde monte ederek, evvela isyan halindeki kabiller üzerine yöneldi ve nihayet emirliğin sınırları genişlemeye başladı. Uzun süredir emirlikten bağımsız hareket eden Yüz kabilesinin merkezi kabul edilen Hisar ile daima sorun teşkil etmiş Kenegeslerin merkezi Şehr-i Sebz Buhara'ya tabi oldu¹⁶⁷. Ancak daha sonra bu merkez emirliğin elinden tekrar çıkacaktı.

¹⁶⁵ Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, C. III, s. 1101.

¹⁶⁶ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 50-52; Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye...*, s. 44-45; *İstoriçeskie İzvestiya o Kirgiz-Kaysakab i Snoşeniya Rossii s Sredneyu Aziyu so Vremeni Konçini Abul-Hayr Hana (1748-1765)*, Soçinenie V. V. Velyaminova-Zernova, Ufa 1853, s. 16.

¹⁶⁷ Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, SAÜ SBE, Sakarya 2009, s. 68.

Kısa zamanda çok işler başaran Rahim Biy'in ölümünden sonra kardeşi Danyal Biy, atalık olarak 1759'da Buhara Emirliği'nin başına geçmiştir. Onun döneminde Özbek kabileleri tekrar isyana başlamış, fakat bir süre sonra merkezdeki askeri güç ve oğlu Şah Murad'ın gayretleri ile kabileler tekrar kontrol altına alınmıştır¹⁶⁸. Fakat yaşanan iç savaşlar eskiden olduğu gibi tahribata ve ekonomik buhrana sebep olmuştur.

Danyal Biy'in vefatından sonra emirlikte iktidara oğlu Şah Murad gelmiştir (1785). Onun dönemi Buhara adına uzun süre sonra parlak bir devir olarak addedilebilir. Son derece dindar bir karakter olarak anılan Şah Murad, kariyeri sırasında tarım, vergi ve maaş sistemlerini düzenlemiş, Horasan'a bir dizi seferde bulunarak maddi olanakları arttırmıştır.

Şah Murad henüz yönetimi ele almadan babasının hükümdarlığı döneminde siyasi hareketlerde bulunmuştur. Mesela o, sakin bir karakter olan Danyal Biy üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen emirler ile mücadele etmiş ve siyasi nüfuzu giderek yükselen Devlet Biy Koşbegi ile dönemin kadü'l-kudatını¹⁶⁹ öldürmüştür. Mir Abdulkerim'in aktardıklarına bakılırsa bu infazlar, sömürülen halk nezdinde de oldukça olumlu karşılanmıştır¹⁷⁰. Şah Murad ise bu önlemleri ile iktidarda bulunan Mangıt ailesinin geleceğini de bir nevi güvence altına almıştır. Yönetimdeki faaliyetlerinden başka askeri yönüyle de ön plana çıkan Şah Murad, Afgan emri Ahmed Şah Durrani'nin Badahşan üzerine yaptığı harekâta ön plana çıkarak, Afgan emirini ikna etmiş ve onun geri dönmesini sağlamıştır (1768)¹⁷¹.

Şah Murad, babası tarafından kendisine sunulan şartları kabul ederek iktidara gelmişti. Bunlar arasında kardeşlerini öldürmeme şartı da bulunuyordu, nitekim kardeşlerinden Toktamış'ın iktidarı ele geçirme teşebbüsleri üzerine onu sürgüne göndererek emirliğinin ilk icraatını gerçekleştirdi. Şah Murad içeride sükûnetin devam ettiği bir süreçte, yönünü güneye çevirerek Horasan'a

¹⁶⁸ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 68; Holzwarth, "Bukharan Armi-
es and Uzbek Military Power...", s. 298.

¹⁶⁹ Kadılık makamının üst düzey yöneticilerindedir.

¹⁷⁰ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 54-55.

¹⁷¹ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 73.

akınlar tertip etmeye karar verdi. Henüz hükümdarlığının ilk yılında Merv'e yöneldi ve burayı emirliğe bağlamayı başardı¹⁷². Daha sonra Horasan'a yönelen Şah Murad, Meşhed'e kadar olan bölgeleri yağmaladı, fakat bu akınlar yağma harekâtından öte bir şey de olmadı¹⁷³.

Şah Murad 1800 yılında vefat edince yerine oğlu Emir Haydar tahta oturmuştur. O da diğer bütün hükümdarların yaptığı gibi ilk iş olarak iktidarına gölge düşürdüklerini düşündüğü kardeşleri Hüseyin ve Din Nasır'ın (Nasreddin) üzerine gitmiş ve onları emirlik sınırları dışına sürmüştür¹⁷⁴.

Ne var ki Emir Haydar döneminde, Şah Murad döneminde yakalanan istikrarlı süreç geride kalmış, batıda Hive, doğuda Hokand ve bağımsız Şehr-i Sebz'in saldırıları emirlikte derin sarsıntılara sebep olmuştur. Aslında Emir'in saltanatının ilk on yılında istikrarlı bir süreç söz konusudur. Fakat yaşanan bu refah ve sükûnet süreci Hive Hanlığı'na bağlı Türkmenlerin saldırılarıyla sona ermiş, Türkmenler yaklaşık üç yıllık süreçte Buhara şehir ve kazalarına saldırarak insan ve mal kaybına sebep olmuştur. Aynı süreçte Kıtay-Kıpçak kabilesi isyana başlamış, Çalak Kurgan ve Yeni Kurgan'ı ele geçirmişlerdir. Bu kabile saldırılarına devam ederken Hive, Hokand ve Şehr-i Sebz'i de, Buhara'ya saldırımları konusunda ikna etmiş, bu üç siyasi gücün ortak saldırılarında Kette Kurgan ve Çeper kaleleri ağır hasar görmüş, Semerkand ve Carcu elden çıkmıştır. Durum daha da kötüye gitmeden 10.000 kişilik bir asker toplayan Emir Haydar, müttefikleri çekilmeye zorlayarak Semerkand ve Carcu'yu tekrar emirlik topraklarına katmıştır. Bir süre sonra Kıtay-Kıpçaklar tekrar Semerkand'a saldırırken, Hive de eş zamanlı olarak batıdan hareketle Buhara'ya kadar olan bölgeleri yağmalayarak pek çok esir ve mal elde etmiştir. Yapılan savaşlarda her iki güç de nihayet emirlik topraklarından püskürtülmüştür¹⁷⁵. 1821-1825 yılları arasında yaşanan bu uzun süreli mücadeleler nüfusun kırılmasına, tarımın aksamasına ve ekonomik bunalımlara sebep olmuştur.

¹⁷² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 56-59.

¹⁷³ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 285, 311.

¹⁷⁴ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 70-72.

¹⁷⁵ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 73-77.

Babası gibi dindar bir karakter olan, bunun yanında Mir Abdülkerim Buharî'nin bildirdiğine göre 200 cariye de sahip Emir Haydar, 1826'da hayatını kaybedince oğulları Nasrullah, Hüseyin ve Ömer taht için mücadelelere girişmiş ve savaşı nihayet Hâkim Biy Koşbegi'nin desteklediği Nasrullah kazanmıştır¹⁷⁶.

Oldukça sert mizaçlı ve otoriter yapısıyla dikkat çeken Emir Nasrullah, Buhara Emirliği'nin son önemli hükümdarıdır. O, dedesi ve babası zamanında bağımsızlığını ilan etmiş şehirleri tekrar emirliğe bağlamak için uzun soluklu bir mücadeleye girişerek siyasi birliği tekrar sağlamaya çalışmış, bunun yanı sıra yeni kurduğu askeri birlikle zamanında emirlik topraklarına kastetmiş Hive ve Hokand Hanlığı'na birçok defa saldırıda bulunarak ağır katliamlar yapmıştır. Özellikle Hokand'a karşı yapılan saldırılar, Fergana'da istikrarı yakalayan adı geçen hanlığın zayıflamasına sebebiyet vermiştir.

Emir Nasrullah, tahta çıktıktan bir yıl sonra (1828) ilk iş olarak, uzun süredir bağımsız yaşayan Şehr-i Sebz'in kontrolündeki Çerakçi, daha sonra da bağımsız Ura Tübe'nin elinde bulunan Cizzak kalelerini ele geçirmiştir¹⁷⁷. Cizzak Kalesi ele geçirilirken boşluktan faydalanan Hokand Han'ı Muhammed Ali ise Ura Tübe'yi ele geçirmiş, böylece iki hanlık komşu hale gelmiştir.

1840 yılında Muhammed Ali'nin Buhara sınırına Pişager kalesini yaptırması ve Buhara topraklarına saldırılarda bulunması Emir Nasrullah'ın karşılık vermesiyle büyük bir savaşa dönüşmüş, aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız üzere savaşın neticesinde Hokand Hanlığı Buhara'ya tabi olmuştur¹⁷⁸. Fakat bu uzun sürmemiş ve Hokand tekrar bağımsızlığını kazandığı gibi Şir Ali zamanında Buhara'yı bir tehdit unsuru olmaktan çıkarmıştır¹⁷⁹. Emir Nasrullah, Hokand dışında 1840'ların başında Hive Hanlığı'na da askeri harekâta bulunmuştur. Hokand'da bulunduğu süreçte Hive Hanı Allahkulu Han'ın, Buhara topraklarına akınlar tertip etmesinden dolayı sefer kararı alan Emir, Harezme yönelmiştir. Önce Hazaresp kalesini kuşatan Emir Nasrullah, 22

¹⁷⁶ *Zafername-i Hüsrevi...*, s. 63-80.

¹⁷⁷ *Zafername-i Hüsrevi...*, s. 85-96.

¹⁷⁸ *Zafername-i Hüsrevi...*, s. 123-190.

¹⁷⁹ *Zafername-i Hüsrevi...*, s. 192-200.

gün süren kuşatmada kaleyi düşürememiş, fakat Hive hanının seferden firarının ardından Hıyuk şehrini alarak hanı Harezme kadar kovalamıştır. Fakat Hokand Han'ı Şir Ali'nin doğuda harekete geçtiği haberi gelince geri dönmek zorunda kalmıştır¹⁸⁰. 1860 yılına gelindiğinde Emir Nasrullah hayatını kaybetmiş ve onun yerine tahta Rus işgali sürecini görececek olan oğlu Emir Muzaffer oturmuştur.

1865 yılında sistemli bir şekilde Türkistan'ı işgale başlayan Rusların ilk hedefi Hokand olmuştur. Hokand Ruslara karşı mücadele verdiği sırada, yıllardır bitmeyen nefretin etkisiyle Emir Muzaffer, adı geçen hanlığa saldırarak Rusların işini kolaylaştırmıştır¹⁸¹. Lakin Hokand'ı düşürdükten sonra Rusların bu seferki hedefi Buhara olmuştur. Daha önce yapılan anlaşmalar gereği¹⁸² emirlik, Rusların saldırmasını daima ihtimal dışı görmüştür. Fakat Ruslar için Türkistan'ın işgali meselesi planlanan ölçüde gerçekleşecektir ve sıra Buhara'ya gelmiştir. Az bir kuvvetle yapılan harekâtın neticesinde¹⁸³ 1868 yılında Buhara Emirliği Rus tabiiyetine girmiş ve sömürge dönemi başlamıştır. 1920 yılına gelindiğinde ise emirlik tarih sahnesinden çekilmiştir.

¹⁸⁰ *Zafername-i Hüsrevi...*, s. 204-208.

¹⁸¹ Vambery, *Buhara Yahut Maveraünnehir Tarihi*, s. 399-400; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 2004, s. 32.

¹⁸² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul 1942, s. 288; Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 209-211.

¹⁸³ Mirza Abdül-Azım Sami, *Tarib-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 74-80.

BİRİNCİ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN ASKERİ BİRİMLERİ, ORDUDAKİ GÖREVLİLER VE ASKERİ UNVANLAR

I. BUHARA HANLIĞI ORDUSUNU OLUŞTURAN ASKERİ SINIFLAR

1. Daimi Kuvvetler

a. Kabile Birlikleri-Nökerler

Buhara Hanlığı'nda ordunun ana nüvesini Moğol Devleti, Türk-Moğolları ve muhtelif Türk-İslam devletlerinde de varlığına rastlanan nöker adı verilen profesyonel askeri birlikler oluşturmaktaydı. Buhara ordusu içindeki nökerlik kurumunun ana membaini ise Özbek kütlesini oluşturan kabileler birliği teşkil etmekteydi. Bu söz konusu birliklerin hanlık içerisindeki etkinliklerinde, hanlık tarihi boyunca merkezîyetçi anlayış ve feodal yapı arasındaki çekişmeler belirleyici olmuştur.

Moğolcada arkadaş, hizmetkâr anlamına gelmekte olan nöker ıstılahı, daha Çingiz devrinde Moğol İmparatorluğu'nda görülmekte olup, genel olarak hükümdar, şehzade ve kabile reisleri etrafında hizmetçi ve muhafızlık vazifesi gören, savaş zamanında ise hususi seçkin kıtalar teşkil eden bir sınıf olarak görünmektedir. Bu açıdan bakıldığında nökerlik kurumunun savaş zamanında toplanan kabile milis güçleri ile bir münasebeti yoktur. Muhafız alayı olarak kendi birlikleriyle savaşan nökerler, bu kabile milis güçlerinin müfrezelerine de komutanlık yapabilmekteydiler. Yine bu nökerlerden, müstakil tümenlere ve ordulara komutanlık edenler de çıkardı. Kısacası Moğollar devrinde nökerler askeri açıdan ordudaki hassa muhafız alayının temelini teşkil etmekteydi ve komutanlık vazifelerini üstlenen askeri aristokrat sınıfın fertlerinden oluşmak-

taydı¹⁸⁴. Selçuklulardan, Türkmen Beyliklerine ve Timurilere kadar pek çok Türk devletine de nökerlik sirayet etmiştir¹⁸⁵. Bozkır askeri geleneğinin bir devamı olarak Buhara Hanlığı'na da intikal eden nökerlik kurumu, tarihsel geçmişine uygun olarak han, sultan ve emirlerin etrafında bulunan hizmetkârlar şeklinde ortaya çıkmış ve hali hazırda silahlı güç olma vasfını muhafaza etmiştir. Ancak buldukları devletin feodal yapı üzerine inşa edilmiş olması nedeniyle gerek sayıları, gerekse de ordudaki konumları bir takım farklılıklar arz etmektedir.

Buhara Hanlığı'nda sayıları 30'u aşan kabilelerin iştirakiyle meydana gelen konfederatif yapı gereği, ordunun ana nüvesi de bu kabilelerin çıkardığı askeri birliklerden meydana gelmekte idi. Bu suretle kabile reisleri ve sultanların mahiyetinde bulunan birkaç yüz nöker, seferberliğin ilanıyla birleşerek Buhara Hanlığı ordusunu temsil eden ve sayıları binleri bulan kitlesel bir güç meydana getiriyordu. Bu açıdan bakıldığında Buhara ordusundaki nökerlik kavramının her kabile reisinin etrafında yer edinmiş, kabilenin nitelikli askeri birliklerinden meydana geldiğini kolaylıkla iddia edebiliriz. Konu ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler ihtiva eden geç dönem kaynaklarından edindiğimiz malumata göre

¹⁸⁴ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995, s. 139-142. Diğer taraftan, göçebe aristokrisinde yöneten kadroya yakınlıkları neticesinde hizmetçiler olarak han ve sülalesinin elçilik ve postacılık gibi başka muhtelif işlerine koşturdukları, sulh zamanlarında ise yine efendilerinin karargâhlarında her türlü hane işlerini ele alan sıradan odacılar olarak buldukları görülmektedir (Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilâtı*, s. 141).

¹⁸⁵ İlhanlıların özellikle ilk zamanlarında nökerler, eyaletlerde memur veya askeri reisler olarak görevde bulunmuyor iseler hükümdarın hemen yakınlarında hizmette bulunurlar, orduda ise yüksek askeri kumandanlar olarak görev alırlardı (B. Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprüoğlu, TTK, Ankara 2011, s. 300, 435). Anadolu Selçuklularında "gulaman-ı hass", yani, hassa ordusu içerisinde, "mulazımın" adıyla da karşımıza çıkan nökerler, devlet işlerinde muhtelif hizmetlerde bulunan, askeri olarak da merkez ordusu içerisinde bulunan ve sultanın korunmasından sorumlu görevliler olarak yer almaktaydı (E. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜ SBE, Doktora Tezi, Ankara 2008 s. 58). Karakoyunlu askeri teşkilatında ise nökerler, "nökeran-ı hassa" adıyla karşımıza çıkmakta olup sayıları binleri aşan bir birlik meydana getirmekteydi. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın, Uzun Hasan ile mücadelesi sırasında kış münasebeti sebebiyle eyalet askerlerini terhis ederek, 30.000 maiyet kuvveti yani nökeran-ı hassası ile çatışmaya giriştiği malumdur (İ. H., *Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988, s. 290). Timurlular devrinde de nökerler gerek hükümdar, gerekse de mirza ve emirlerin şahsi hizmetleri ile askeri hizmetlerinde bulunarak benzer işlevlerle varlığını sürdürmüştür (Aka, *Timur ve Devleti*, s. 169).

nökerlerin büyük kısmı er statüsündeydi. Şu halde nökerleri Moğollarda olduğundan farklı olarak hassa birliklerinden ziyade, merkezde ve eyaletlerde bulunan, genelde toprak tasarrufundan beslenen ve daimi ordunun temelini oluşturan kabile birliği güçleri olarak değerlendirmek mümkündür¹⁸⁶. Buhara askeri teşkilatının bir diğer elemanı olan ve aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız milis güçler de yine söz konusu kabileler birliğinden sağlanmakta ve geç dönem kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla daha ziyade nöker grubuna lojistik açıdan destek olmaktaydı. Ancak milis güçlerin ihtiyaç halinde savaşa girmekle görevlendirildikleri de görülmektedir.

Buhara kaynaklarında nökerlerle alakalı ilk dönemlere ait bilgilerin sınırlı olması, onların geniş mahiyette hizmet şartlarını kavramamız açısından fazla bir şey söyleyebilmemize olanak tanımamaktadır. Şibanîler ve Astrahanlılar dönemine ait vakayinameler daha ziyade bu topluluğu oluşturan kabilelere, meydana gelen ordunun ortalama mevcuduna, savaş sanatları ve silahlarına dair malumatlar ihtiva etmektedir. Bu açıdan öncelikle nöker grubunu oluşturan kabileler birliği üzerine eğilmek gerekmektedir.

Şibanîler devrinde, Şibanî Han'ın hayatını ve seferlerini ayrıntısıyla nakleden Muhammed Salih'in eseri Şibanînâme'de, Han'ın çağrısıyla her bir kabilenin reisi ve sultanların¹⁸⁷, kendilerine tahsis edilmiş bölgelerden¹⁸⁸ beraberlerindeki nökerler ile harekete geçtikleri ve han karargâhında toplandıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Şibanî Han'ın Moğol hanları ile savaşı sırasında

¹⁸⁶ Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 103-104; O. D. Çehoviç, *Dokumentı k İstorii Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve XVII- XIX vv*, C. I, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1954, s. 236; P. P. İvanov, *Vosstanie Kitay-Kiççakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 Gg.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1937, s. 41; O. A. Suhareva, *Buhara: XI-Naçalo XV v. (Pozdnefeodal'nyy Gorod i Yego Naselenie)*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1966, s. 270.

¹⁸⁷ Buhara Özbek Hanlığı'nda hanedan üyelerinin her birine sultan denilmekle birlikte, bu unvan hükümdar için kullanılmazdı (V. V. Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim", *Makaleler ve İncelemeler*, çev. A. İnan, C. I, TTK, Ankara 1998, s. 551, dipnot 22).

¹⁸⁸ Buhara'da nöker birliklerinin yenilediği kaynak toprak tasarrufudur. Aşağıda da ele alacağımız üzere devletin kurulduğu aşamadan itibaren Buhara hanları sultanlara ve kabile unsurlarına kazanılmış toprakları soyurgal ve ikta olarak tahsis ederek ordunun finansal kaynağını yaratmışlardır.

kendisine bağlı kabilelerden 10.000 civarında nöker toplanmıştır¹⁸⁹. Sadece bu savaşta dikkat çeken kabile sayısının 14¹⁹⁰ civarında olduğunu temel alırsak, bu ve bundan fazla sayıya ulaşabilmek için her kabilenin ortama 200 ila 1.000 arasında bir nöker kuvveti çıkarıyor olması gerekmektedir. Nitekim bu saptamayı yukarıda bahsi geçen savaşa iştirak eden bazı birliklerin sayılarıyla kavramak mümkündür. Mesela ordunun sol kanadında yer alan Naymanların söz konusu savaşa 700 civarında nöker gönderdikleri anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Şeyh Mürid adlı bir bahadırın komutasında ise 200 nöker bulunmaktadır¹⁹¹. Anlaşıldığı üzere bu sayılar kabilelerin önemine ve etkinliğine göre farklılık arz etmektedir.

Buhara Hanlığı'nda nüfusun ve ordunun büyük bölümünü oluşturan Özbek kabileleri, farklı etnik yapıya ve siyasi geçmişe sahip unsurlardan meydana gelmekte idi. Şibanîlerin Maverâünnehr'e hareketinden XX. asra kadar geçen sürede söz konusu kabilelerin sayısı muhtelif kaynaklarda 32 ve 92 olarak gösterilmektedir. 1718-1725 yılında hanlıkta bulunan Florio Beneveni'nin aktardıklarına göre Buhara'da 32 Özbek kabilesi bulunmaktadır ve bunların toplamından sağlanan asker sayısı 90.000 civarındadır¹⁹². 1756'da ilk Mangıt hükümdarı olan Muhammed Rahim'in iktidarı ele geçirdiği dönemde de Özbek kabilelerin sayısı 32 olarak belirtilmiştir. Fakat 1781 yılında Rus elçisi olarak görev ifa eden Bekçurin'in notlarında Özbek kabilelerinin sayısı 92 olarak gösterilmektedir. Buradan yola çıkarak 32 kabilenin zamanla parçalanarak 92 şubeye ayrıldığına dair bir izlenim ortaya çıkabilir. Ancak Özbeklerde 92 kabile efsanesine dair verilerin XVIII. asırdan önce de var olduğunu bir XVI. asır kaynağı bizlere açıkça göstermektedir. Seyfeddin Ahsikenti'nin Mecmuatü't-tevarih adlı eserinde Özbekleri oluşturan 92 kabilenin bir listesi verilmiştir. Bu da göstermektedir ki söz konusu kabilelere dair iki farklı liste mevzu bahistir¹⁹³.

¹⁸⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 136.

¹⁹⁰ Siyihut, Kıyat, Kongirat, Burkut, Mangıt, Nayman, Dürmen, Öşün, Celayir, Karlık, Sulduz, Kuşçu, Nügüz, Tama kabileleridir.

¹⁹¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 136-137.

¹⁹² Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 124. Bu sayı nöker ve milis güçleri kapsamaktadır.

¹⁹³ Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 157-158.

Özbek kabilelerinin sayısının 32 veya 92 olduğuna dair tartışmalar bir yana, bizi ilgilendiren asıl mevzu, XVI. ve XIX. asırlar arasında Buhara ordusunun hangi Özbek kabilelerinden teşekkül ettiği. Bu konuda Buhara kaynakları XVI. asırdan itibaren nökerleri meydana getiren kabileler hakkında bizlere somut bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda muhtelif kaynaklar üzerine yaptığımız analizlerde orduya nöker sağlayan kabileler arasında Alçın, Argun, Bahrin, Yüz, Bürküt, Celayir, Durman, Kanglı, Karlık/Karluk, Katagan, Keneges, Kerayit, Kıtay, Kıpçak, Kıyat, Kongirat, Kuşçu, Mangıt, Ming, Nayman, Nügüz, Oyrat, Öşün, Saray, Siyihut, Sulduz, Şirin, Tama, Tanyörük, Tubai, Utarçi, Buyrak, Yabu, Çimbay ve Uygur kabilelerini tespit etmekteyiz¹⁹⁴. Adı geçen bu kabilelerin her birinin etkinliğini, faaliyetlerini ve savaş düzenindeki yerlerini gelenek gereği onların devlet hiyerarşisindeki konumları belirlemiştir. Öneme ve feodal güce göre şekillendiği anlaşılan bu hiyerarşik yapının izlerine, Özbeklerin henüz Maverainnehr'e gelişleri sürecinde rastlanmaktadır.

Özbeklerde kabileler arasındaki hiyerarşik yapıyı belirleyen en temel faktör onların teşrifatta ve ordu nizamında sağ ve sol olarak ikiye kola ayrılmalarıdır. Mahmud bin Veli, *Bahrül-Esrar fî Menâkibu'l-Abyar* adlı eserinde, kabilelerden mansıplara kadar böyle bir ayrımın yapılmasını, Özbek kabilesinin âdeti olarak saymakta ve insan kalbinin sol tarafta olmasından dolayı solun sağa takaddüm ettiğini bildirmektedir¹⁹⁵. Nitekim henüz Şibanî Han'ın Maverainnehr'deki faaliyetleri sırasında, ordunun kanatları oluşturulurken kabileler bu nizam dâhilinde yerlerini almıştır¹⁹⁶. XVIII. asrın başlarında kaleme alınmış *Ubeydullahname*'nin yazarı Buharî de Buhara ordusuna asker sağlayan kabile

¹⁹⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 139-140; Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 142, 171; *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 112-113, 133; Hoca Semender Tirmizi, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 96; Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 62, 69-70, 167, 201, 233; Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 44, 49, 69, 88, 111; Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551. Bununla beraber adı geçen bu kabilelerin bazılarının belirli dönemlerde merkezi hükümete karşı gelerek bağımsız hareket ettiklerini belirtmemiz gerekmektedir.

¹⁹⁵ Nakleden, Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 548; Ayrıca bkz. Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 49, dipnot 2.

¹⁹⁶ Hangi kabilenin hangi kanatta bulunduğu dair bilgilere "Buhara Ordusunun Savaş Düzeni" başlığında değinilmiştir.

birliklerinden bahsederken “sağ ve sol kanat Özbek kabileleri” tabirini sıkça kullanmıştır¹⁹⁷.

Nökerleri oluşturan kabileler hakkında verdiğimiz bu malumattan sonra, onların savaş alanındaki etkinlikleri hakkında ayrıntılı bir izahat verebiliriz. XVI. asır kaynaklarından anlaşıldığı üzere nökerler savaş meydanında ve kuşatmalarda, hanların hassa kuvvetleri dışında etkin roller üstlenmişlerdir. Örneğin Şibanî Han’ın, Harezmi Seferi’ne karar vermesinden sonra, Andican hâkimi Canıbeg Sultan, Taşkent hâkimi Süyüncük Sultan, Yesi hâkimi Küçüm Sultan, Şahruiye hâkimi Yakup Biy, Ura Tübe (İstaravşan) hâkimi Hacı Gazi, Semerkand hâkimi Ahmed Sultan, Hisar hâkimi Hamza Sultan, Termez hâkimi Seyid Baba Han ve Kunduz hâkimi Kanber Biy askerleri yani nökerleri ile birlikte toplanmak üzere Buhara’ya davet edilmişlerdir¹⁹⁸. Han Harezmi’de doğru harekâta başlarken Timur Sultan ve Ubeyd/Ubeydullah Han da birlikleri ile Harezmi’de Özbek ordusu ile buluşmak üzere yola koyulmuşlardır¹⁹⁹. Bu kuşatma sırasında özellikle Timur Sultan ve Ubeyd Han’ın nökerlerinin surlardan içeri girebilmek için büyük gayrette buldukları ve bütün nökerlerin kalenin nihayet fethedilmesinde önemli rol üstlendikleri görülmektedir²⁰⁰. Kazak seferini nakleden Huncî, *Mihmanname-i Buhara* adlı eserinde Şibanî Han’ın ordusunun hanlığa bağlı unsurlar (Moğol ve Çağataylar) ile birlikte 30.000’i bulduğunu söylerken, bunlar arasında nöker statüsünde 10.000 safkan Özbek askerinden bahsetmektedir. Şibanî Han savaş meydanına bu nökerler ile çıkmıştır²⁰¹. Yani Han’ın kendi soydaşı olan kabile unsurlarına itimadının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹⁷ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 50, 89, 92, 94, 124, 129, 194.

¹⁹⁸ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 194-195.

¹⁹⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 197.

²⁰⁰ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 201, 220.

²⁰¹ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 123. Huncî, Kazak seferinde 10 Özbek hanının her birinin 10.000’den fazla askere sahip olduğu ve bunların her birinin komutası altında da kabile reisi emirlerin olduğunu bildirmektedir (Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 190-191). Fakat bu rakamı topladığımızda 100.000 den fazla bir rakam ortaya çıkmaktadır ki, bu her şeyden önce mübalağalı bir rakamdır. Sultanlara ait ordunun bu rakamdan daha az olduğu düşünülürse de bu kitleyi nökerler ile birlikte kabile milis güçlerinin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Burada paylaşılan bir ayrıntıdan da anlaşılacağı üzere, kendi bölgelerinde ikamet eden kabile biyleri, nökerleri ile beraber, bölgenin hâkimi olan sultanların hizmetinde bulunmaktadır.

Hafız Taniş Buharî'nin aktardıklarına göre Abdullah Han, iç karışıklıklar sebebiyle feodal bölünmeyle karşı karşıya kalan devleti, hâkimiyeti ve nüfuzu altına almış olduğu kabile nöker birlikleri sayesinde tek bir merkezde toplamıştır. Onun, en büyük rakibi olan Nevruz Ahmed Han (Barak Sultan), onun oğlu Baba Sultan²⁰², amcasının oğlu Din Muhammed Sultan ve İran şahlarına²⁰³ karşı mücadelelerinde, kendine ait hassa birlikleri dışında, sayıca üstün bulunan ve kullandıkları modern silah ve teçhizatla öne çıkan nökerlerin etkinlikleri görülür. Han'ın ilk faaliyetlerinde, Nevruz Ahmed Han ile Farab mevkiinde vuku bulan bir savaş sırasında beraberinde Durman, Kuşçu, Celayir, Kıtay, Tanyörük ve Bahrin kabilelerinden müteşekkil bir nöker birliği yer almıştır. Buharî'nin "cesur, aynı zamanda çok sadık ve seçilmiş/güçlü bir birlik" olarak tanımladığı bu nöker topluluğu, sayısı 30.000'i bulan Barak Han'ın ordusunu, savunmakta oldukları Farab kalesinden dışarı çıkmak suretiyle ağır bir bozguna uğratmayı başarmıştır²⁰⁴. Belh için Din Muhammed ile girişilen mücadelede ise Nayman, Celayir, Argun, Tama, Kanglı, Kuşçi, Kıyat kabile birliklerin ön plana çıktığı savaşlarda, nökerler hem kalenin dışında vuku bulan çatışmada, hem de kuşatma sırasında gösterdikleri gayretlerle kalenin düşmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır²⁰⁵.

Buhara Hanlığı'nda nökerlerin orduyu meydana getiren asli unsur olmalarından dolayı donanımlı bir şekilde muharebe alanında bulunmalarına dikkat edilirdi. Bu askeri sınıf, daha ilk devirlerden itibaren, silah ve teçhizat başlığı altında ayrıntılı olarak ele alacağımız üzere dönemin ünlü kılıçlarını, ok, yay, tüfek, mızrak, gürz gibi hafif silahlarını; madeni ve doğal maddelerden yapılan zırhlarını; tura ve çapar/çeper gibi kuşatma araçlarını etkin bir biçimde kullanmaktaydılar. Genel itibariyle konargöçer geleneğe uygun şekilde at sırtında²⁰⁶, ancak şartlar gerektirdiğinde piyade olarak da savaşabiliyorlardı²⁰⁷. Muham-

²⁰² Abdullah Han'ın, Nevruz Ahmed Han ve Baba Sultan ile olan mücadeleleri için bkz. Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 215-268.

²⁰³ Bu şahıslarla olan mücadeleler için bkz. *Materiali Po İstori Kazahskih Hanstv...*, s. 234; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 20-24

²⁰⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 171-179.

²⁰⁵ Bkz. Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 132-158.

²⁰⁶ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 56.

²⁰⁷ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s. 113.

med Salih, Şibanî Han'ın Doğu Çağatay hanları Mahmud Han ve kardeşi Ahmed Han'a karşı 1503'te vuku bulan savaşını anlatırken, Buhara nökerlerini hazırda ikişer at bulunduran ve oldukça iyi silahlara sahip savaşçılar olarak tarif etmiştir²⁰⁸. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ateşli silahların Buhara ordusunda kullanılmaya başlanmasıyla, nökerler arasında tüfek kullanan *tüfekten-dazen* veya *multıkçıyan* adıyla maruf bir grup daha ortaya çıkmıştır. Özellikle Abdullah Han dönemindeki savaşlarda ve kuşatmalarda etkin bir rol oynayan tüfekçi nökerler²⁰⁹, ileriki dönemlerde hanlığın ateşli silah kullanımında geri kalmasına rağmen faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. *Abdullahname*'den anlaşıldığı kadarıyla nökerlerin silahları büyük ölçüde devlet tarafından tedarik edilmekteydi. Baba Sultan'a karşı gerçekleştirilen Türkistan (Yesi) harekâtında silah deposu *kurhaneden* kabile birlikleri nökerlere sayıları 2.000'i bulan örgü zırh, mızrak; 1.000 adet kalkan ve bikter, miğfer, gürz, kılıç gibi silah ve teçhizat dağıtılmıştır²¹⁰.

Hanlığı tek bir merkezden idare etmek üzere yeni baştan düzenleme gayretinde olan Abdullah Han'ın devrinde, kabilelerin devlet otoritesine boyun eğdirilmesi ordunun temelini oluşturan nöker gruplarının savaşlardaki yararlılığı ve disiplini açısından belirleyici bir faktör olmuştur. Bu dönemde ordunun bir araya gelmesi konusunda da hiçbir sıkıntı yoktur. Nökerlerin savaşlardaki etkinliğinin en temel sebebi ise maddi imkânların iyileşmesi sonucu daha kaliteli silahlara sahip olmaları ve sefer sırasında lojistik açıdan iyi destek görmeleridir. Fakat Han'ın ve oğlu Abdülmümin'in ölümünden sonra iktidara gelen Astrahanlılar devrinde Abdullah Han'ın uzun süre mesai harcadığı merkezileşme hareketi de sekteye uğramıştır.

1645-1680 yılları arasında hüküm süren Abdulaziz Han dönemi, istikrarın ve refah düzeyinin arttığı bir dönem olarak nitelendirilse de bu zaman aralığında Abdullah Han gibi güçlü bir hanın bulunmuyor olması devlette iktidarın yavaş yavaş hanlardan Özbek kabile reislerinin eline geçmesine ne-

²⁰⁸ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 139.

²⁰⁹ *Materiali Po İstorii Kazabskih Hanstv...*, s. 275, 303.

²¹⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 34, 253. Burada teçhizatın ordunun hangi birimine dağıtıldığı konusunda kesin bir bilgi olamamasına rağmen bu dağıtımdan nökerlerin de payına düşeni aldığı dağıtılan silahların miktarından bellidir.

den olmuştur. Bu dönemde başta atalık mertebesindeki görevliler olmak üzere askeri aristokrat sınıfın hanlık siyasetindeki etkinliklerini arttırdıkları görülmekte ve bölgedeki hâkimiyetlerini babadan oğula geçmek suretiyle daimi hale getirdikleri anlaşılmaktadır. Artık ülkenin han sülalesi arasında paylaşılmasının yanı sıra, kabileler arasında da pay edildiği yeni bir düzen ortaya çıkmıştır. Daha büyük bir sıkıntı da bu paylaşımlardan ötürü baş gösteren memnuniyetsizlikler ve bunun sonucunda kabileler arasında kökleşen düşmanlıklardır. Nitekim Karşı'deki Mangıtlar ile Şehr-i Sebz'deki Kenegesler arasındaki mücadeleler çok uzun zaman sürmüştür²¹¹. Bu tür bozulmalar, netice itibariyle kabilelerin hanedana sadakatini azaltmakta, bu da doğal olarak kabile reisi biyelerin sorumluluğundaki nökerlerin, orduya katılımları ve faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir.

XVIII. asrın başlarında hanlık makamında bulunan II. Ubeydullah Han, merkezi otoriteye karşı başlatılan ayrılıkçı hareketlere karşı müdahale etmek için kolları sıvadığında, tertip etmek istediği birçok sefer, çoğu defa otoritesi altındaki kabilelerin kendi aralarındaki mücadeleler ve merkezi hükümete karşı olumsuz tavırları neticesinde başlamadan sona ermiştir. Örneğin Hisar-ı Şaduman dolaylarında ortaya çıkan Utkan adlı bir ayrılıkçı etrafında birleşen isyancılar üzerine, II. Ubeydullah Han'ın, Atalık Muhammed Rahim Biy komutasında görevlendirdiği Buhara vilayet nökerleri ve Yüz Şadi kabilesinden müteşekkil ordu, henüz daha harekâtın başında isyancılar ile mücadele etmek yerine civardaki türbeleri ve halkı yağmalamayı tercih etmişlerdir. Kalenin kuşatılması sırasında da Atalık Muhammed Rahim Biy'den nefret eden Buhara vilayeti nökerleri, emirlere itaat etmeyerek kalenin bir fersah gerisine çekilerek beklemişlerdi. Kuşatma sürecinde kendisine avantaj sağlayan Rahim Biy, buna rağmen emir ve askerler arasında vuku bulan anlaşmazlıkların sorun teşkil edeceğini düşünerek, Buhara'ya dönme kararı almıştır²¹².

Bir başka disiplinsizlik örneğini de Kongırat kabilesi reisi Şir Ali'nin isyan hareketi üzerinden verebiliriz. Zamanında Termez'i yöneten bu şahıs, başına buyruk davranışları yüzünden görevinden azledilmiş, daha sonra sağ ve

²¹¹ V. V. Barthold, "Uzbetskie Hanstva", *V. V. Barthold Soçinenia*, C. II/I, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 271.

²¹² Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 60-67.

sol kanat Özbek kabilelerinin merkeze sadakatleri konusunda müdahalelerde bulunmuştur. Zira isyankâr Şir Ali'nin bu kabileler üzerinde tesiri büyüktür. Aynı anda hem Belh'te hem de Termez'de çıkan feodal isyanlara karşı çözüm aranırken, atalık Muhammed Rahim Biy, Şir Ali'nin, sağ ve sol kanat nökerleri üzerindeki tesirini bildiğinden, öncelikle bu meselenin halledilmesi gerektiğini Han'a salık vermiş, bunun üzerine II. Ubeydullah Han da, sağ ve sol Özbek nökerlerinden sadakat sözü alarak onları Şir Ali'ye karşı sefere yollamıştır. Ancak II. Ubeydullah Han bir süre sonra Şir Ali'nin bu nöker grubu üzerindeki etkisinden çekinerek olası bir yenilgiden korkmuş ve seferi iptal ederek orduyu geri çekmiştir²¹³.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde gerek Buhara vilayet nökerleri, gerekse de taşra nökerleri ile hanlık makamı arasında büyük bir kopukluk söz konusudur. Bu durum asli unsuru kabile esasına dayalı nökerlerden oluşan Buhara Hanlığı ordusunun söz konusu dönemde içinde bulunduğu kötü vaziyeti gözler önüne sermektedir. II. Ubeydullah Han'ın kardeşi Ebu-feyz Han döneminde hanlıkta bulunan Rus elçi Beneveni'nin naklettiklerine bakılırsa Han, feodal unsurların giderek artan nüfuzuna karşı kabile yapısına bağlı nökerlerden ziyade, aşağıda ele alacağımız saray hizmetçileri olarak da nitelendirilen hassa birliklerine umut bağlamış görünmektedir. Beneveni, hanlık makamı ve Özbek kabile nökerleri arasındaki ilişkileri anlatırken, Özbekleri²¹⁴ başına buyruk, sadece ganimet ve çıkar için hizmet eden unsurlar olarak tanımlamaktadır. Rus elçisinin bildirdiğine göre Han, nökerlere hediye bahşettiği ve rütbeler ihsan ettiği sürece, onlar da Han'a hizmet etmekte ve iktidarını kabul etmekte bir beis görmüyorlardı. Aksi bir durum ile karşılaş-tıklarında ise, yani Han onları hoş görmeyi bırakırsa veya öfkesini belli ederse, Özbekler de onun yönetimini reddetmekle kalmayıp, aynı zamanda gerçek bir düşman gibi ellerinden gelen her türlü kötülüğü yapmaktaydı²¹⁵. Netice itibarıyla son olarak Astrahanlılar devrinde bölünmüş bir devlet yapısı karşımıza çıkarken, merkezi otoriteye itaat eden kabile sayısı da Şibanîler devrine oranla hayli azalmış durumdaydı.

²¹³ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 70, 88-94.

²¹⁴ Burada kastedilen feodal aristokrat emirler ve onların nökerleridir.

²¹⁵ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 125-126.

Mangıt kabilesinin Buhara'da iktidarı ele geçirmesi, Buhara ordu sistemi ve nöker sınıfında önemli ölçüde bir değişiklik yaşanmasına neden olmuştur. Bu dönemin kaynakları nökerlerin sayısı, toplanma esasları ve söz konusu dönemdeki işlevselliği hakkında önceki dönemlerde nazaran daha detaylı bilgiler sunmaktadır.

Daha önce de kısaca değindiğimiz üzere Mangıt Hanedanı'nın kurucusu Muhammed Rahim Biy, Afşarların Buhara'yı himaye altına almasının ardından, Nadir Şah tarafından Özbek birlikleri ile birlikte İran'a götürülmüş, burada bulunduğu süre zarfında Afşar ordusunda edindiği askeri eğitim ve tecrübeyi, ileride yöneteceği Buhara'nın askeri teşkilatına aktarmayı başarmıştır²¹⁶. Muhammed Rahim'in Buhara ordusunda yaptığı en önemli düzenlemelerden biri Nadir Şah'ın onluk sisteme (10, 50, 100 ve 1.000'lik gruplar) göre yapılandırılmış ve muhtelif etnik unsurlardan oluşan ordu modelini Buhara ordusunun ana nüvesini oluşturan nöker grubuna uyarlamasıdır. Yeni Buhara hanı, her birliğe komutan atadığı ordusunu 1748 yılında teftiş ettiğinde, mızrak, kılıç ve tüfeklerle teçhiz edilmiş 12.000 atlı kaydedilmiştir. Astrahanlılar devrinde merkezi iradenin gücünü sınırlayarak başına buyruk hareket eden kabile unsurları bu dönemde bertaraf edilerek, hanedanın kendi kabilesi olan Mangıt kabile mensupları, nöker grubunun temel insan kaynağı haline gelmiştir²¹⁷. Kısacası merkezi iradenin muharip gücü, devlet otoritesini daha kolay kabul edecek askerlerce oluşturulmaya başlanmıştır.

1754 yılına gelindiğinde Rahim Biy, nökerlerine 1.000 yeni çadır dağıtmıştı ve her çadır 10 kişi barındırıyordu. Kendi çadırlarını alan onluk birlikler ve yüzlük birliklerin kamplarda bir arada konuşlandırıldıkları ve nökerlerin sayısının 10.000²¹⁸ civarında olduğu varsayılabilir²¹⁹. Muhammed Rahim'in

²¹⁶ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 295-296.

²¹⁷ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 296.

²¹⁸ Bu sayının, diğer kabile unsuru Özbeklerden arındırılmış olduğunu unutmamak gerekir. Diğer Özbek kabilelerinin orduya katılmaya başlamasıyla bu sayı aşağıda da göreceğimiz üzere mutlak suretle artmaya başlamıştır. Diğer taraftan Muhammed Rahim Biy'in ardılları Danyal Biy, Şah Murad ve de Emir Haydar dönemlerinde hanlıkta bulunmuş seyyahların daimi ordu nökerlere dair verdikleri farklı sayılar, onların sefere katılımıyla ya da kabile mensupları ile mücadelenin zaman zaman devam etmesiyle alakalıdır.

²¹⁹ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 297.

iktidarının sonlarına doğru ondalık sistem, en azından sembolik dahi olsa, Mangıt olmayan Özbek kabile kuvvetlerine de yayılmaya başlamıştır. Nitekim 1757 Haziranında Hisar'a yapılan başarılı bir seferden sonra, Özbek Yüz kabilesinin 4.000 silahlı adamı ve Hisar eyaletinin otlaklarını iskân eden diğer sakinleri, reislerinin önderliği altında, onlara ming-başı, yüz-başı ve deh-başı atayan hükümdarlarının huzurunda görkemli bir geçit töreni yapmışlardı²²⁰. Anlaşılan o ki, iktidarını sağlam temeller üzerine kurma gayesiyle Mangıt Hanedanı'nın ilk yıllarında ön plana çıkarılan Mangıt kabile güçlerinin yanına, Muhammed Rahim Biy'in son yıllarına doğru başka kabile unsurları da ilave edilmeye çalışılmıştır.

Muhammed Rahim Biy, askeri gücü ile Buhara'daki kontrolü sağlamış ve Miyankal bölgesindeki Özbek kabilelerinin isyanını bastırmayı başarmıştır. Onun halefi Danyal Biy zamanında tekrar isyan eden Özbek unsurları, merkezi yönetimin teknolojik üstünlüğü sayesinde bastırılmış ve bu kez çevredeki eyaletler daha geniş ölçüde kontrol altına alınmaya başlanmıştır²²¹.

Danyal Biy'in halefi Şah Murad döneminde ise daimi kuvvetlerin her açıdan daha sistemli bir hale geldiği muhtelif düzenlemeler mevzu bahistir. Bu süreçte merkezi iradeyi benimsemeye hala isteksiz görünen Özbek kabileleri, farklı yöntemlerle Buhara saflarına çekilmeye çalışılmış, böylece Mangıt taifesi dışında da Özbek halkının bütünü temsil eden daimi bir ordu oluşturulması hedeflenmiştir. Bu noktada Şah Murad, kabileleri kontrol altına almak için en uygun yöntem olarak dönemin şartları elverdiği ölçüde onlara ganimetten pay vererek bir dizi sefere girişmiştir. Bu doğrultuda önce Merv'e yönelerek burayı ele geçirmiş, ardından da eski Özbek hanları gibi Horasan'a akınlara başlamıştır²²². Dini açıdan savaşılmaması vacip addedilen Şii İran nüfusunun yoğunlukta

²²⁰ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 297.

²²¹ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 298.

²²² Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 310-313; Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 58-63; Paul G. Geiss, *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political Order in Change*, Routledge Curzon Press, Londra 2003, s. 129. Bu gerçek Emir'in Osmanlı hükümdarı III. Selim'e 1774 yılında gönderdiği mektubun satır aralarında yer almaktadır:... (*Sultan'a hitaben*) *Herhalde duymuşsunuzdur ki dört tarafımız ehl-i küfür Özbekiye taifesi ile çevrilidir. Kendileri ile kafamız uyuşmayıp üçü dördü mubalefet eder. Onların fitnelerini söndürmek meşgalesi cihat ile uğraşmamıza vakit bırakmadı.*

olduğu sınır bölgelerine yapılan akınlarla Özbek kabilelerine vaat edilmiş olan ganimetler sunulmuş, söz konusu kabile neferlerinin birçoğu da “gazi” sıfatıyla maaşlı askerlere dönüştürülmüştür²²³. Kısacası Mangıtlardan önceki dönemde var olan farklı kabilelerden orduya nöker alma uygulaması tekrar hayata geçirilmiştir.

Emir Haydar döneminde, yukarıda da bahsettiğimiz üzere hanlıktaki gözle görülür toparlanma Batıda Hive, doğuda Hokand Hanlıklarının saldırıları neticesinde sekteye uğramıştır. Bu duruma paralel olarak Horasan’a yapılan akınlarda da bir düşme meydana geldiği görülür²²⁴. Emir Haydar, özellikle Hive Hanlığı ile giriştiği uzun soluklu savaşlarda, maaşlı daimi orduyu koruyabilmek ve iaşesini temin edebilmek için, aşağıda ayrıntısı ile ele alacağımız vergilere bel bağlamıştır. Bu durum, vergiyi ödeyen kabile unsurları için bir baskı meydana getirmiş ve çeşitli isyanlar çıkmasına sebep olmuştur.

Emir Haydar dönemi kaynaklarında nökerler ile alakalı en dikkat çekici ayrıntı, bunların Buhara vilayeti dışındaki eyalet garnizonlarında etkinliklerini arttırmaları ve birliğin kendi arasında gruplara ayrılmasıdır. Meyendorf’un aktardıklarına göre; sayısı 25.000²²⁵ olan daimi ordunun az bir kısmı sefer için ayrılmaktadır. Zira geri kalanına sınırdaki kaleleri korumak için ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu kalelerin en önemlileri Ura Tübe, Cizzak, Semerkand, Karakul ve Karşı’dır²²⁶. Bu ihtiyacın sebebi kuşkusuz yukarıda izah ettiğimiz üzere hanlığa karşı başlatılan Hive ve Hokand kaynaklı saldırılar ve kabilelerin itaatsiz tavırlarıdır.

Bunu da bilgilerimize arz ediyorum. Adı geçen taifede (Özbeklerde) nizam ve birlik olmadığından, düşman ile savaşmak ve eşyalarını yağmalamak için emrimize itaat ederler. Fakat kimseye müdahale etmeyin desem, kimsenin malını almayın veya almışsanız geri verin desem kabul etmezler... (Bkz. Mehmet Saray, Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775–1875), TTK, Ankara 1994, s.24).

²²³ Holzwarth, “Bukharan Armies and Uzbek Military Power...”, s. 313.

²²⁴ Holzwarth, “Bukharan Armies and Uzbek Military Power...”, s. 315; İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 36.

²²⁵ Meyendorf ve onun çağdaşı diğer seyyahlar ordunun sayısını verirken, daimi ordunun genelini baz almışlardır. Bu noktada dönem itibarıyla hassa birliklerinin 1.000 ila 2.000 arasında değiştiğini varsayarsak, nöker sayısının yaklaşık olarak 23.000 civarında olduğu ortaya çıkmaktadır.

²²⁶ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 56.

Emir Haydar döneminde Karşı'deki askeri durumu ele alan Vyatkin, Buhara taşrasındaki askeri hayatın ne durumda olduğu kavramamıza yardımcı olurken, XIX. asrın hemen başında nökerlik kurumu hakkında da önemli tespitlerde bulunmuştur. Buna göre ordu *nöker* ve *karaçerik* olarak iki ana kısma ayrılırken, nökeriye grubu; nöker ve nöker grubunun hazırlık birimini oluşturan gençlerden müteşekkil şakird-pişe²²⁷ sınıfını ihtiva etmektedir. Nöker grubu da kendi arasında *mergen* (atıcı/nişancı) ve *neyze-dest* (süngücü/mızrakçı) olmak üzere ikiye ayrılmakta, atıcılar tüfek kullanırken, süngücülerin silahları ise doğal olarak süngü/mızraklardan oluşmaktadır. Süngücüler grubu içerisinde de *kara-alaman* adı altında bir grup da mevcuttur ve bu grubun görevi düşman topraklarına akın yapmak ve ganimet elde etmektir²²⁸.

Vyatkin'e göre nökerler, gündelik hayatta hala savaş sanatının en eski silahlarından ok ve yayı diğer silahlarla birlikte kullanılmaktaydı. Tüfeklerle silahlanan atıcılar, bazen ticaretini yaptıkları barutu kendileri imal ederken, kalelerde kurşun ve barut stokları mevcut bulunmaktaydı. Diğer yandan silahların ve aynı zamanda atların da eskiden olduğu gibi devlet tarafından tedarik edildikleri anlaşılmaktadır²²⁹. Emir Nasrullah devrinde hanlıkta bulunan

²²⁷ Buhara kaynaklarında özellikle XVIII ve XIX. asırlarda geçmeye başlayan şakird-pişe müessesesi, halktan seçilen ve daha ziyade gençlerden oluşan, ordunun hazırlık birimi olarak nitelendirilebilir. Orduya doğrudan bağlı olmayan bu birlikler, genellikle yüksek rütbelilerin yanında bulunarak, çeşitli görevleri yerine getirirlerdi. Bunun dışında nöker sınıfına hazırlık kapsamında garnizon görevi üstlenirler ve bazen de seferlere iştirak ederlerdi. Emir Haydar döneminden elde ettiğimiz bilgilere göre birime seçilen gençlerin talimden geçememeleri durumunda ordu ile ilişkileri derhal kesilirdi. Bütün garnizonlar dikkate alındığında Emir Haydar döneminde sayıları 2.000'i bulmakta idi (Mir Muhammed Emini Buhari, *Ubeydullaname*, s. 48; Mirza Abdu'l-Azım Sami, *Tarib-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 80, 150 dipnot 189; Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 15; Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 322).

²²⁸ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 15. Aşağıda ayrıntısı ile ele alacağımız üzere alaman birlikleri XVI ve XVIII. asırlar arasında yardımcı birlikler içerisinde yer alan ve ganimetten pay edinen, dağlarda ve erişilmez yerlerde yaşayan göçebe akıncı topluluklardır ve anlaşılan XIX. asırda karşımıza çıkan karaalaman ıstılahının bu birliklerle bir bağlantısı yoktur. Nökerlerin içerisinde mevcut grupların karaalaman olarak adlandırılması esasen bu birliğin akıncı olmalarından ileri gelmektedir. Zira aşağıda da ele alacağımız üzere alaman terimi baskın, alma ve el koyma gibi anlamlar içermektedir ve bu yönüyle akıncı birlikleri akıllara getirmektedir.

²²⁹ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16.

Demezov'un ifadelerine bakılırsa eğer nökerin atı ölürse bunun için devletten berat alır ve zararı karşılanırdı²³⁰.

Nökerler için ad listesi hazırlanır, vefat edenlerin akrabalarına ölümüne dair belgelerin verilmesiyle (muhtemelen emekli maaşına müracaat için) onlar bu listeden çıkarılırlardı. Bazı nökerlerin vazifelerini yerine getirme konusunda da gevşek davrandıkları görülmektedir. Örneğin nökerlerin başka kimseleri kendi yerlerine hizmete gönderdikleri oluyor, bu durumun farkına varan emir de bu türden hadiselerin yaşanmasına mahal verilmemesini emrediyordu²³¹. Anlaşılan o ki nökerlerin kendi arasında ikiye ayrılmasını belirleyen faktör kullandıkları silahlar olmuştur. Buhara'da tüfek kullanımının garnizonlarda XVIII. asrın ikinci yarısından sonra artmaya başladığını varsayarsak, bu ayrımın yakın bir zamanda gerçekleştiğine şüphe yoktur.

Vyatkin'in verdiği bir başka ayrıntı ise, emirliğin idaresi altında yaşayan nökerlerin, kabilelerden hangi koşullar altında toplandığını göstermesi açısından önemlidir. Buna göre Karşı vilayetinde bulunan her kabile ve halk, hükümete belirli miktarda neferi askeri hizmet için göndermek zorunda idi ve bu askerlerin miktarı özel bir araştırma ile belirleniyordu. Bu noktada Mangıt kabilesi, orduya diğer kabilelerden daha fazla olmak kaydıyla, yarısı atıcı yarısı süngücü olmak üzere 900 nöker gönderiyordu²³². Bu dönemde farklı kabile unsurlarının orduya dâhil edilmesi söz konusu olsa da merkezi yönetimin otoritesini daha üstün kılması açısından Mangıtların orduda ağırlıklı bir konumda tutuldukları anlaşılmaktadır.

Emir Haydar'ın halefi Emir Nasrullah da merkezileşmeyi sağlayabilmek için, ataları Şah Murad ve Emir Haydar'ın politikalarını sürdürmekte ve muhalif olan kabile unsurlarına karşı zaman zaman mücadeleler vermekteydi²³³. Bu girişimler sonucunda o ve selefleri zamanında, belirli oranda kabile unsurunun nöker grubuna dâhil edildiğini, Burnes tarafından verilen nöker grubunu oluşturan kabile listesi de doğrulamaktadır. Buna göre hanedanın kabilesi

²³⁰ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 113.

²³¹ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16.

²³² Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16.

²³³ Geiss, *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia...*, s. 129.

Mangıtlar dışında Ming, Yabu, Kongırat, Saray, Kıtay, Kıpçak, Yüz, Nayman, Bahrin, Bürküt, gibi kabilelerin başını çektiği Özbek kabile unsurları Buhara hükümdarının emrinde bulunmaktadır²³⁴. Fakat bu unsurlar Emir Nasrullah'a askeri açıdan önemli bir güç sağlasa da yine de merkezi otoriteye muhalefet ediyor, kabile biyelerinin sözünü dinlemekten kendilerini alamıyor ve disiplinsiz davranıyorlardı²³⁵. Bu durum doğal olarak Astrahanlılar devrinde olduğu gibi Emir'in otoritesi ve hareket kabiliyetini zayıflatıyordu.

Bu doğrultuda Emir Nasrullah döneminde, 1830'lu yılların başlarında hanlıkta bulunmuş üç önemli tanık Burnes, Demezoon ve Vitkeviç'in nökerler hakkında vermiş olduğu bilgileri ele almamız gerekmektedir.

Burnes'in aktardığına göre; disiplinden yoksun nökerler, kılıç, mızrak ve tüfeklerle teçhiz edilmiştir, fakat Burnes, ateşli silah kullanımında oldukça yetersiz durumda olan birliklerin cesaret ve yüreklilikten oldukça yoksun olduğunu vurgulamaktadır²³⁶. Demezoon ise, kendi liderlerinin bile otoritesini çok zor kabul eden bu birlikleri orduya dâhil etmenin kolay, fakat söz dinletmenin zor olduğuna dikkat çekmektedir. Zira tanışımız nökerlerin disiplinsizliğinin yanı sıra, bunlara sağlanan maaş ve iâşenin de yetersiz geldiğini, bu yüzden de askerlerin firara meyilli olduğunu söylemektedir²³⁷. Demezoon'dan hemen sonra Buhara'da bulunan Vitkeviç de onu doğrular şekilde bilgiler sunmaktadır. Onun tanıklığına göre Nökerler, bir ordunun olabileceği en perişan halde, üstü başı dökük, aç, oldukça kötü donatılmış ve hiçbir zaman tam olarak bir araya gelemeyen, bir araya geldiklerinde ise, birlikte tutmanın zor, hatta imkânsız olduğu bir ordudur. Savaş esnasında lojistik destekten yoksun bu birlik iâşe alamamakta, herkes kendi erzakını kendi sağlamakta, ayrıca onlara yem de dağıtılamamaktadır. Bu koşullar altında askerler, bir ya da iki hafta boyunca aç kalmakta, yem için koşumlarını elbiselerini silahlarını rehin bırakmakta ve nihayetinde seferi yarıda bırakarak geri dönmektedir²³⁸. Tanıkların verdiği bil-

²³⁴ Burnes, *Travels into Bokhara...*, s. 374.

²³⁵ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirligi*, s. 179.

²³⁶ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 371-372.

²³⁷ Demezoon ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

²³⁸ Demezoon ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 113-114.

gilere bakılırsa onların vazifelerine karşı bu ilgisizliklerinin tek sebebi merkezileşme anlayışı değil, maddi imkânların da yetersizliğidir.

Neticede kabile unsurlarının itaati konusunda bir türlü sağlanamayan istikrar, Emir'i yeni bir askeri birim kurmaya itmiş ve nihayet 1837 yılında Özbek aşiret liderlerinin yer almadığı, Orta Asya'nın modern ordusu diyebileceğimiz *serbazi* birlikleri ortaya çıkmıştır. Emir bu birlikleri Şehr-i Sebz ve Hokand gibi düşmanlarının yanı sıra, kendi ordusu bünyesinde bulunan ve kendisine muhalefet ettiğini düşündüğü askeri seçkinlere karşı da kullanmış, bu noktada onların bir kısmını ya öldürmüş ya da sürgüne göndermiştir²³⁹.

Bununla birlikte Emir Nasrullah'ın serbazileri kurarak başlattığı askeri ıslahat girişimi esasen bir bütünsellik içermemekte, sonuç itibarıyla de başarıya ulaşmış görünmemektedir. Yeni düzende gelişmelerden ve iyileştirmelerden merkezi ordu nasibini alırken, devletin asli muharip gücü olan, disiplinsiz ve silah gücünden yoksun nökerler ihmal ediliyor, onlara karşı yaptırımlar artarak devam ediyor, hatta tehlike oluşturmalarının önüne geçmek için bir kısmı öldürülüyordu. Devlet ordusunun temelini oluşturan nökerlik kurumuna karşı izlenen bu politika ile birlikte Buhara'nın askeri gücü giderek zayıflıyordu²⁴⁰.

1865 yılından itibaren Orta Asya'daki emellerini gerçekleştirmek için harekete geçen Ruslar karşısında, Buhara Hanlığı ordusu yapılan muharebelerde oldukça ağır yenilgiler almış, bu çatışmaların tümünde serbazi birlikleri ile yer almış kabile birlikleri nökerler neredeyse hiçbir varlık gösterememiştir. *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye*'nin yazarı Sami, bizzat gözlemediği bu savaşlardan birinde, nöker birliklerinin savaş esnasındaki cesaretsizlik ve güçsüzlüklerine dikkat çekmiştir. Onun ifadelerine göre Semerkand'ı almak için harekete geçen Rus ordusu ile Buharalılar arasında Çapan Ata Tepesi mevkiinde vuku bulan savaş sırasında, Buhara ordusu, ateşli silahlara sahip 4.000 serbazi ile sayıları 100.000'den fazla olan karaçerikler ve sipahilerden²⁴¹ mürekkep nökerlerden oluşmaktaydı. Zerafşan Nehri kıyısında başlayan çatışmada Buhara ordusu adına serbazi birlikleri ön plana çıkarken, tepeye yerleşen nökerler ve emirleri,

²³⁹ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 180.

²⁴⁰ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 180-181.

²⁴¹ Bahsi geçen sipahiler, kabile birlikleri nökerlerdir.

savaşmak yerine, savaşın ilerleyen bölümlerinde ordudan firar etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine yalnız kalan serbazi birliklerinin de çekilmesi ile savaş, Ruslar lehine sonuçlanmıştır²⁴². Bundan sonra devam eden mücadelelerde de Buhara ordusunda nökerler adına değişen bir durum söz konusu olmamıştır²⁴³. Nihayetinde 1868 yılına gelindiğinde muharebe alanından mağlup ayrılan Buhara Emirliği, Rus hâkimiyetine girmiş ve müstemleke devri başlamıştır.

Tarihsel hadiselerden de anlaşılacağı üzere nökerlerin sayısı dönem dönem 10.000 ila 25.000 arasında değişmiştir. Salt nöker sayısını ilk dönem kaynaklarında hesaplamak oldukça güçtür, ancak dönemin kaynakları *Şibaniname*, *Abdullahname*, *Mihmanname-i Buhara* ve *Musabhirü'l-Bilâd*'a bakılırsa 10.000-12.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁴. Feodallerin güçlendiği, bunun neticesinde yardımcı birliklerin ön plana çıktığı geç Astrahanlılar döneminde bu sayının düştüğü anlaşılmaktadır, fakat net bir sayı vermek mümkün değildir. Sadece Recep Han'ın destekçisi Kermine hâkimi Abdulkerim'e karşı gerçekleştirilen mücadele sırasında, *Tarih-i Ebulfeyz Han*'da verilen bilgilerden Buhara ordusunun 6.000 kişiden müteşekkil olduğunu anlamaktayız ki, buradan devletin orduyu bir araya getirmede ne büyük zorluk çektiği de anlaşılmaktadır. Nökerlerin sayısı üzerine, hanlığı dışarıdan gözlemlemiş XIX. asır seyyahlarının verdiği bilgiler ise daha somut veriler içermektedir ve devletin toparlanma sürecinde nökerlerin sayısında artış olduğunu ortaya koymaktadır. Demezou'nun bildirdiklerine göre Buhara Devleti'nde 12.000'i Buhara vilayetinde, 2.500'ü Semerkand'da, 2.500'ü Karşı'de, 1.000'i Meymene'de, 1.000'i Karakul'da olmak

²⁴² Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye...*, s. 74-75.

²⁴³ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye...*, s. 80.

²⁴⁴ Eserler, muhtelif savaşlarda Şibanî Han ve Abdullah Han'ın asker sayısını o zaman için 20.000-30.000 civarında göstermektedir. (Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 123; Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 123, 211; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirü'l-Bilâd*, s. 265). Bu askerlerden hassa ve bağlı ulusların yardımcı birliklerini çıkarığımızda nöker sayısının bu sayının 1/3'ü kadar olduğu anlaşılıyor. Zaten *Şibaniname*'de ve *Mihmanname-i Buhara*'da hanın kabile birliklerinden kendisine gelen sayı doğrulanmaktadır (Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 136-137; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 123). Bununla birlikte kabile milis güçlerinin ordunun mevcudiyeti verilirken genellikle belirtilmediği görülmektedir. Zira halktan gelen bu güçlerin aşağıda da ele alacağımız üzere, savaş sırasında nöker, hassa ve bağlı unsurların birliklerine yardımda bulunma vazifeleri ile görevlendirildikleri ve gerekmedikçe savaşa girmedikleri malumdur.

üzere, paralı askerlerin²⁴⁵ sayısı 19.000'dir²⁴⁶. Buhara vilayetindeki sayıyı İvanov da doğrulamaktadır²⁴⁷. Bu askerden yaklaşık 1.000-2.000'ini hassa kuvveti (muhafızlar) olarak düşersek nöker sayısını Buhara vilayetinde 10.000 olarak ele almak mümkündür. Bu merkezler dışında Miyankal de Buhara ordusuna ücretli asker sağlayan önemli vilayetlerden biridir²⁴⁸. Yine yukarıda belirttiğimiz üzere Meyendorf'un verilerine göre 23.000²⁴⁹, Burnes'in verdiği rakamlara göre ise farklı bölgelerden yani vilayetlerden toplanan 24.000 civarında daimi asker topluluğu bulunmaktadır. Yine bunun 1.000 ila 2.000'ini hassa birliği olarak ele alırsak, nöker sayısı 22.000-23.000 civarında olmalıdır²⁵⁰.

b. Hassa Birlikleri

Ordusunun ana kitlesi merkezde ve eyaletlerde bulunan kabile nökerlerine dayanan Özbeklerde, çağdaşı devletlerin aksine, kuruluş aşamasından itibaren hassa birlikleri belli bir önem arz etmemekteydi. Bu yapı esasen devletin inşa edilmiş olduğu feodal temellerin ve güçlü kabile geleneğinin bir sonucuydu. Nitekim bir nevi merkezi idarenin gücünü açıklayan hassa birliği kavramının, daha en başında hâkimiyette ortaklık prensibi benimsemiş bir devletin ordusunda, belli bir güce ve sayıya erişmesi, sistemin yapısı gereği pek de mümkün değildi.

Buna rağmen devlette ilk yıllardan itibaren daha ziyade saray hizmetçileri olarak organize olan hassa birlikleri, Şibanî Han ve Abdullah Han devirlerinde savaş alanlarında sayıca fazla ve iyi teçhiz edilmiş bir halde boy göstererek, savaşın neticesini değiştirecek hamlelerde bulunabilmişlerdir. Zira bu hanlar, özellikle de Abdullah Han, her şeyden önce hanlığın kuruluş felsefesi olan hâkimiyette ortaklık anlayışına karşı kendi siyasi otoritelerini güçlü kılarak, yerleşik bir coğrafyada tıpkı öncülleri Timur gibi merkezi bir devlet fikrini benimsemişlerdi. Bu doğrultuda onların hükümdarlıkları süresince, merkezi-

²⁴⁵ Demezov'un burada paralı asker olarak kastettiği, esasında daimi kuvvetler olan nöker ve hassa birlikleridir.

²⁴⁶ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 71.

²⁴⁷ İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 36.

²⁴⁸ İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 36.

²⁴⁹ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 56.

²⁵⁰ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 371.

leşmenin temelini oluşturan, merkez ordusu ve hassa birlikleri teşekkülünün önem kazanması normal bir durumdur.

Bu dönem kaynaklarında hanların doğrudan kendilerine bağlı hassa birlikleri olarak, Timurlular devrinde de rastladığımız, aslen saray hizmetçileri olan *eşik ağaları, içki ve çehre* birlikleri karşımıza çıkmaktadır. Fakat güçlü feodal gelenekte bu askeri birimlerin etkinlikleri daha ziyade onların ömürleri ile sınırlı kalmıştır. Diğer taraftan bu birliklerin, nökerler gibi kabile unsurlarından tercih edildiği de görülmektedir.

XVII. asra girilirken gerçekleşen hanedan değişiminden sonra, XVI. asrın ikinci yarısında Abdullah Han ile hızlanan merkezileşme süreci zarar görmüş, feodal kabile unsurları güçlenmiş, onların siyasi ve sosyo-ekonomik yapıdaki güçleri hanedanı kendilerine muhtaç hale getirmiştir²⁵¹. Merkezi idarenin zayıflaması doğal olarak, merkezde konuşlandırılmış bir askeri güç olan hassa birliklerinin de zayıflamasını beraberinde getirmiştir. II. Ubeydullah Han ve sonra yerine geçecek olan kardeşi Ebulfeyz Han devirlerinde feodal aristokratların merkeze yönelik aşırı baskısı sonucunda bu hanlar, sarayın korumasını, soyu Özbek kabile birliklerine dayanmayan ve genel itibarıyla köle kökenli olan Rus²⁵² ve Kalmuk²⁵³ muhafız birlikleri vasıtasıyla sağlamaya çalıştılar. Ancak sayı bakımından bu birliklerin istenilen düzeye geldiği söylenemez. Mangıt iktidarında ise merkezi idarenin gücünü artırmak amacıyla Mangıt kabile askerlerinin etkinliği arttırılmaya çalışılmış, ancak daha köklü bir çözüm, Emir

²⁵¹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 68.

²⁵² Aşağıda da ele alacağımız üzere Rus köleler daha ziyade topçu sınıfının içerisinde yer almışlar, bu görevde bulunurken aynı zamanda hanların muhafızlığı vazifesini de üstlenmişlerdir.

²⁵³ Kalmuk kölelerin varlığına özellikle Ebulfeyz Han dönemi kaynaklarında vurgu yapılır. Rus elçi Beneveni, Buhara'da kendisini karşılayan askeri muhafızların Kalmuk olduklarını bildirir. Bu askerler Ruslarla birlikte muhafız birliği içerisinde özel bir yer tutmaktadır ve elçiye göre Han, Müslüman tebaasından çok bu iki topluluğa güven duymaktadır. (Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 120; Audrey Burton, "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", *Post Soviet Central Asia*, ed. Tourai Atabaki and John O'Kane, London 1998, s. 347). Kaynaklar Kalmuk muhafızların mezkûr hanın seferlerinde de yer aldıklarını onaylar durumdadır. Recep Han ve yandaşları feodallere karşı verilen mücadeleler sırasında Ebulfeyz Han'ın Kalmuk askerleri ordunun içerisinde yer almışlardır (Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 128). Mervî'nin bildirdiklerine göre ise Afşarlarla Karşı'de yapılan savaşta, yenilgiyle karşı karşıya kalan Han'ı Kalmuk muhafızlar savaş meydanından çıkarmayı başarmışlardır (Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, C.II, s. 595).

Nasrullah döneminde serbazi birliklerinin kurulmasıyla kısmen de olsa bulunmuştur.

Ateşli silahların XVI. asırdan itibaren kullanılmaya başlanmasıyla, bunların kullanımını ve bakımından sorumlu bir askeri sınıf oluşturulmuş ve söz konusu sınıf doğrudan merkezde hanın yönetimine bağlanmıştır. Kaynaklarda *topçı* olarak karşımıza çıkan ve Buhara'nın çağdaşı devletlerde de izine rastladığımız bu sınıf, ateşli silahların görece az geliştiği Buhara Hanlığı'nda XVIII. asırdan itibaren muhafızlık görevlerini de ifa etmişlerdir.

Eşik Ağaları

Timurlular ve daha sonrasında Akkoyunlular, Safeviler ve Türkistan Hanlıklarında da karşılaştığımız eşik ağaları, esasında sarayın önemli hizmet erbapları arasında bulunmaktaydı ve hükümdarın yakınında bulunan birkaç yüz kişilik üst seviyeli hizmetçi grubundan ibaretti²⁵⁴. Bu hizmetçi grubunun başında aşağıda da ayrıntısıyla ele alacağımız *eşik ağabası* adlı bir rütbeli bulunmaktaydı. Bunlar söz konusu hizmetçi sınıfını yönetmekten başka, teşrifatla alakalı hususlardan, elçilik merasimine kadar birçok görevi de yerine getirmekteydi²⁵⁵.

Eşik ağaları, Buhara Hanlığı'na kadar gelen süreçte, kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla daha ziyade hükümdarların hizmetinden sorumlu bir sınıf olarak karşımıza çıkarken, Buhara döneminde saraydaki hizmetlerinin yanı sıra hanın bizzat muhafızlığını, koruyuculuğunu üstlenen, hatta seferlere katılarak önemli vazifeleri yerine getiren bir askeri birliğe dönüşmüştür. Bununla birlikte Buhara kaynaklarında bu askeri birliğin hanlıkta ne zaman ortaya çıktığı, savaşlardaki vaziyetleri ve nitelikleri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Mevcut kaynaklarda da eşik ağalarının hassa kuvvetleri olarak hangi kabilelerden seçildiği, katıldıkları savaşlarda buldukları kanatlar, komutanları ve savaş sırasında gösterdikleri birkaç faaliyet dışında pek bir bilgi yoktur.

²⁵⁴ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 280; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 169; İ. Aka, *Mirza Şabrub ve Zamani*, TTK, Ankara 1994, s. 193; Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 160; Abdülkadir Özcan, "Eşik Ağası" *DİA*, C. XI, s. 462; R. M. Savory, "Ishik-Akasi", *El*, C. IV, Leiden 1978, s. 118.

²⁵⁵ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 160; Özcan, "Eşik Ağası", s. 462.

Şibanî ve Astrahanlılar dönemi kaynaklarındaki bilgilere göre tıpkı nökerler gibi iki kola ayrılan bu birlikler²⁵⁶, Özbek kabilelerinden seçilmek suretiyle görünüşe göre sağ ve sol kanat hizmetçileri/askerleri olmak üzere hiyerarşik bir düzenle ayrılmışlar ve hükümdarın hassa birliği içerisine dâhil edilmişlerdi²⁵⁷. Bu düzen çerçevesinde savaş meydanında da durumlarına göre öncelikle ordunun sağ ve sol kanatlarında yer alırlardı. Tarihsel hadiselerden örnek vermek gerekirse Abdullah Han'ın, Baba Sultan ile mücadeleleri sırasında, ordusunun sol kanadında, Mirza Aka Biy Kuşçi komutasında sol kanat eşik ağaları²⁵⁸, sağ kanadında da Emirzade Mahmud Biy Durman komutasında sağ kanat eşik ağaları, nöker birlikleri arasında yer tutmuşlardır²⁵⁹. Mahmud bin Veli'nin eserinde bildirdiğine göre, bu sınıfın reisleri durumunda olan eşik ağabazıların, öncelikle Durman, Kuşçi ve Nayman kabilelerinden ve eğer bu kabilelerde bu makama uygun şahsiyetler bulunamaz ise, Kongırat Buyrak ve Kıyatlardan seçilmesinin bir kurala bağlandığı anlaşılmaktadır²⁶⁰. Bu bağlamda eşik ağalarının da reisleri gibi adı geçen bu kabilelerden teşekkül ettiği düşünülebilir.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre eşik ağaları özel yetiştirilmiş birlikler olarak, seferberlik esnasında hanın buyruğu ile birden çok vazifeyi üstlenirdi. Bu açıdan onlar sadece ordunun sağ ve sol kanadında yer almakla kalmıyor, bazen başka birimlerde bulunuyor ve gerektiğinde ordunun birimleri arasındaki koordineyi sağlıyordu. Özellikle reisleri eşik ağabazıların, kişisel olarak aldıkları muhtelif görevler dâhilinde, onların seçkin birlikleri olarak çeşitli hizmetlerde bulunuyorlardı. *Abdullahname*'de, Abdullah Han'ın 1582 yılında Baba Sultan'a karşı başlattığı seferde, eşik ağalarının, Han'ın emriyle düşman askerlerini takip etmek, durumları hakkında bilgi almak ve hatta çarpışmak üzere gönderildikleri anlaşılmakta, ayrıca onların karavul birlikleri içerisinde yer aldıkları belirtilmektedir. Önden giden bu birlik içerisinde bulunan

²⁵⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 113, 152, 215, 250; Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 72.

²⁵⁷ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 72, dipnot 1.

²⁵⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 113.

²⁵⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 215.

²⁶⁰ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

eşik ağaları, buradaki faaliyetlerinin yanı sıra, İbadullah Sultan'ın emri ile harekât sırasında farklı bölgelere dağılmış birlikleri bulma ve tekrar bir araya getirme görevini de üstlenmişlerdi²⁶¹. XVII. asır kaynaklarından *Babru'l Esrar fi Menakibül-Abyar*'da, eserin yazarı Mahmud bin Veli de eşik ağalarının öncü birlikler içerisindeki rolüne değinmiştir. Veli Muhammed Han'ın Kulab'a gerçekleştirdiği büyük sefer esnasında Hisar-ı Şaduman'a ulaşan ordu, askeri düzen halinde ilerlemeye başladığında sağ ve sol kanat eşik ağalarından 60 kişilik bir grup Melik Biy ve Bahtiberdi Biy komutasında karavul olarak öne doğru gönderilmişlerdi²⁶².

Eşik ağalarının II. Ubeydullah Han döneminde, hanın oldukça güvendiği, nitelikli bir askeri birim olarak önemli ve kritik askeri görevlere gönderildiği kaynaklarca malumdur. II. Ubeydullah Han'ın Termez şehrine yönetici olarak atadığı Nimetullah Tugsaba'nın, bu şehri, isyan halindeki Mahmud Biy Atalık'a karşı koruyamaması ve yardım talebi üzerine, Han ona Muhammed Yar Durman Eşik Ağabaşı komutasında, sağ kanat eşik ağalarından oluşan bir birliği göndermişti. Buhara'dan yola çıkan bu birlik, Derf Kalesi önlerine ulaştığında, Mahmud Biy Atalık ve ona destek veren Şir Ali ile savaşa girişmiştir²⁶³. Bu dönemde Muhammed Yar Eşik Ağabaşı'nın, hanın güvenilir askerlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim II. Ubeydullah Han, isyan halindeki Şir Ali'ye karşı düzenlenen askeri harekâta da, en yakın adamlarından biri olan Nimetullah Tugsaba ile birlikte, Muhammed Yar Eşik Ağabaşı ve mahiyetindeki eşik ağalarını görevlendirmiş, bu ordu Şir Ali'ye ait Şir Abad adlı kaleyi top ve diğer silahlarla kuşatmıştır²⁶⁴.

Her şeyden önce sarayın ve hanın muhafızları durumundaki eşik ağalarının, seferlerde ifa ettiği hizmetler dışında, muhafızlık yönünü vurgulayan bazı malumatlar da bulunmaktadır. II. Ubeydullah Han'ın Semerkand'da bulunmasından ötürü, Buhara yönetiminin Hüdayar Pervaneçi Mangıt'a devredildiği süreçte, Han'ın başkentte olmamasından kaynaklanabilecek olası hadiselere

²⁶¹ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 259.

²⁶² Nakleden, Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 160; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 151.

²⁶³ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 71-73.

²⁶⁴ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s.92.

karşı kalenin koruyuculuğunu, Muhammed Yar Eşik Ağabaşı mahiyetindeki eşik ağaları üstlenmiştir²⁶⁵.

Ebulfeyz Han devrinde de²⁶⁶ benzer faaliyetleri devam eden eşik ağalarının, Mangıtlar devrinde etkinliklerinin azaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte aşağıda da ele alacağımız üzere eşik ağabaşı rütbesi faal olmaya devam etmiştir.

Çehre/Çuhra Birlikleri

İlk dönemlerden, serbazi birliklerinin kuruluşuna kadar olan süreçte, hanlığın hassa ordusuna bağlı öne çıkan askeri birimlerinden birisi de çehre/çuhra birlikleridir. XV. ve XVI. asır Türkistan'ını anlatan Babür'ün hatıratında sıkça geçen bu ıstılah, esasında genç, naif çocuk, oğlan ve hizmetçi²⁶⁷ manasına gelmekte olup, yazarın eserinde şahıs isimlerinin sonunda bir unvan²⁶⁸ ve bir askeri bölük²⁶⁹ olarak, bazen de oğlan kelimesinin anlam değiştirerek kötü bir mana ifade ettiği durumlarda kullanılmıştır²⁷⁰.

Bizi ilgilendiren tarafına bakılırsa bu terim, daha XV. asırda Timurluların hassa ordusunda bir askeri bölük ve bu bölüğe bağlı askerleri nitelemek için kullanılmıştır. Babür, Timurluların ileri gelen askerlerinden Ali Derviş hakkında verdiği bir malumatta, onu Sultan Ebu Said'in çehre bölümünde hizmet veren bir asker olarak tanımlamaktadır. Onun verdiği bilgilere bakılırsa mezkûr sultan bu askeri birliği, Horasan ve Semerkand'ın hâkimiyetini ele geçirdikten bir süre sonra, buradaki işe yarar gençleri toplayarak, "Semerkand ve Horasan Çehre Bölüğü" adı altında oluşturmuştur²⁷¹. Buradan anlaşıldığına göre, bu birliği teşkil eden insan unsurunun gençlerden seçilmesi esas alın-

²⁶⁵ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 172.

²⁶⁶ Bkz. Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 68.

²⁶⁷ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, s. 596; R. G. Mukminova, "Nekotoriye Dannıye o Termine Çuhra (po Sredneaziatskim İstoçnikam XVI v.)" *Pamyati Mihaila Stepanoviça Andreeva*, CXX, İzdatelstvo Akademii Nauk Tadjikskoy SSR, Stalinabad 1960, s. 145.

²⁶⁸ Mesela Numan Çehre, bkz. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 114.

²⁶⁹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 15.

²⁷⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 26-27.

²⁷¹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 15.

makta ve birliğin adı da bu sebepten ötürü kaynaklarda genç manasına gelen çehre olarak ifade edilmektedir. Bununla birlikte Timurlu çağında bu birliğe ve özellikle de askeri faaliyetlerine dair kaynaklarda fazla bir malumat bulunmamaktadır.

Çehre kavramı Timurluların tarih sahnesinden çekilmesi ile ortadan kalkan bir ıstılah olmamıştır. Bir sonraki asrın başlarından itibaren Türkistan'da yeni bir siyasi oluşum arayışına giren Babür ve Şibanî Han'ın askeri teşkilatında da bu birliklerin faaliyetlerine dair pek çok bilgi kaynaklarda sıkça yer almıştır²⁷².

Özbeklerde çehreler hakkındaki ilk bilgilere Şibanî Han dönemi kaynaklarında rastlamak mümkündür. Söz konusu birliklerin bu dönemde yine Timurlular döneminde de rastladığımız gibi içkilerle beraber faaliyette bulduklarını görüyoruz. Muhammed Salih, Şibanî Han'ın, Moğol hanları Mahmud ve Ahmed Hanlar ile giriştiği mücadelede, 10.000 nökerinin yanı sıra, kendi yakınında bulunan 4.000 askerinden de bahsetmektedir. Müellif bu 4.000 askerden 1.000 kadarının içki, 1.000 kadarının çehre ve 1.000'er kişinin de sağda ve solda bulunan diğer askerlerden oluştuğunu söylerken, hepsinin de birbiri ile kardeş ve dost olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Muhammed Salih'in ifadesiyle buradaki 1.000'er kişilik içki ve çehre bölüğü oldukça şöhretlidir ve savaş düzeninde Han'ın hemen önünde yer almaktadır. Han da bunların varlığından dolayı müsterihtir. Han'ın hemen çevresinde bulunan bu birlikler iyi silahlanmış olup, aralarında miğfersiz hiç kimse yoktur²⁷³. Muhammed Salih'in bu naklinden anlaşıldığına göre; devletin kuruluş aşamasında Şibanî Han'ın önem verdiği hassa birlikleri içerisinde çehreler, içkiler ile birlikte iki önemli sınıftan biridir. Özbeklerin Kazak seferini anlatan Huncü

²⁷² Mesela Babür, 1502'de Tenbel ile olan bir mücadelesi sırasında, hayatını kaybeden askerleri arasında Numan Çehre'den bahsetmektedir. (Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 114). Afganistan'daki askeri harekâtını anlattığı bir başka kısımda ise, ordusunu savaş düzenine sokarken hassa alayından elinden iş gelen gençleri, on başı ve ellik başı tayin ettiğinden ve onlara sağ ve sol kolda çeşitli vazifeler yüklediğinden bahsetmektedir (Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 232). Gençlerden oluşan bu hassa birliği büyük ihtimalle çehre bölüğünü oluşturan askerlerdi (Ayrıntılı bilgi için bkz. Mukminova, "Nekotoriye Danniye o Termine Çuhra...", s. 141-142).

²⁷³ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s.138.

ise, Şibanî Han ve askerlerinin Seyhun Nehri mânyasına geldiklerinde mecburen durakladıklarını, kış şartlarında buz tutmuş bu nehri geçmede yaşanan zorluklar yüzünden, Han'ın yanına sadece çehre ve içkileri alarak, şaşkınlık verecek bir şekilde bu tehlikeli nehri geçtiğini ve diğer askerlerini de nehrin beri tarafında bıraktığını nakletmektedir²⁷⁴. Anlaşılan Şibanî Han'ın, en azından düşmanla karşılaşma riskine karşılık ordunun birleşeceği mevkie kadarki mesafeyi bu askerleri ile birlikte alma düşüncesi, bu birliğe güvenini, içki ve çehrelerin niteliğini ve ordu içindeki etkisini gösterir nitelikte bir hadisedir. Bununla beraber, Şibanî Han devrinden sonra çehre birliklerinin daha önemli bir pozisyona geldiği anlaşılırken, içki ıstılahının da yavaş yavaş ortadan kalktığı görülmektedir.

Buhara Hanlığı'nda çehre bölüğüne dair daha ayrıntılı bilgiler Abdullah Han dönemi kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır. Dönem kaynaklarında Han'ın seferleri boyunca doğrudan kendine bağlı bu birliklere, önemli görev ve sorumluluklar yüklediği görülmektedir. Gerek Hafız Taniş Buharî, gerekse de Muhammed Yar bin Arab Katagan'ın vermiş olduğu bilgilere bakılırsa Han'ın seferleri sırasında çehre birlikleri, başta Han'ın yakınında olmak üzere ordunun çeşitli birimlerinde, bazen özel bir askeri bir birim olarak muharebe ve kuşatmaların kritik aşamalarında yer almışlardır. Bu askeri birliğin başında tıpkı eşik ağalarında olduğu gibi, *çehre/çubra başı* ya da *çehre/çubra ağası* unvanına sahip bir rütbelinin bulunduğu da yine adı geçen müelliflerin kayıtlarında yer almaktadır²⁷⁵.

Çehrelerin, ordunun savaş tertibinde tıpkı nökerler ve eşik ağaları gibi bazen sağ ve sol kanatlarda, *sağ kanat ve sol kanat çehre bölüğü* adıyla yer aldığı da görülür. Söz konusu ayırım bu sınıfı oluşturan kitlenin de kabile unsurlarından seçildiğine dair bir intiba bırakabilir. Fakat kabile unsurlarından seçilseler dahi küçük yaşlarda hanın hizmetine girmeleri bu zevatın kabilelerinden ziyade hanlık makamına karşı bir sadakat taşımalarını sağlamıştır.

²⁷⁴ Huncî, *Mihmanname-i Buhara...*, s. 108-109, 121.

²⁷⁵ Aslında Babür'ün hatıratında, isimlerin sonlarında karşılaştığımız çehre terimi de muhtemelen o dönemde çehre birliklerinin başında bulunan reislerini, yani çehre ağalarını ifade etmekteydi.

Abdullahname'de, Abdullah Han zamanında gerçekleşen birçok muharebede çehre birliklerinin sağ kanat ve sol kanat çehreleri olarak ikiye bölünerek, kanatlarda faaliyet gösterdiklerine dair birçok malumat bulabiliriz. Baba Sultan'ın Şehr-i Sebz üzerine gerçekleştirdiği akınlar üzerine, onu takibe karar veren Abdullah Han, ordusunun birimlerini oluştururken sağ kanada Akim Çehre Ağası komutasında sağ kanat çehre birliklerini, sol kanatta ise Nazar Çehre Ağası komutasındaki sol kanat çehre birliklerini yerleştirmişti²⁷⁶. Bu savaşta Baba Sultan'ın ordusunun topyekûn gerçekleştirdikleri etkili taarruza karşılık Nazar Çehre Ağası komutasındaki 300 kişiden oluşan hanlık muhafızları çehre birliği öne çıkarak baskıyı engelleme girişiminde bulunmuştur²⁷⁷. Bu hadisede bahsi geçen iki çehre ağası, esasen Buhara'nın inkişaf devrini yaşadığı Abdullah Han döneminin Kul Baba Kökeltaş, Üstad Ruhi gibi, askeri zaferlerde önemli roller oynamış büyük devlet adamlarından ikisiydi. Din Muhammed Han'a karşı gerçekleştirilen Belh muhasarasında, yine sağ ve sol kanatta yer alan çehre ağaları ve birlikleri, özellikle dış kalenin ele geçirilmesinden sonra vuku bulan hadiselerde bu kez sağ ve sol çehreleri olarak birleşik bir halde etkin roller üstlenmişler ve kalenin fethedilmesine katkıda bulunmuşlardır. Mezkûr kalenin dış surlarının kaybedilmesi ile ordusunu iç kaleye (Hindu-*van*) çekmek zorunda kalan Din Muhammed Han, bir süre sonra Muhammed Kuli Biy Kuşçi komutasındaki Belh ordusunu Çehartak kapısından çıkararak, Abdullah Han'a bir darbe vurmaya planlamıştır. Bu girişimi zamanında haber alan Abdullah Han ise, bu huruç hareketine karşı özel hassa birlikleri olan çehreleri devreye sokmayı uygun bularak, Akim Çehre Ağası ve Nazar Çehre Ağası'nı çehre birlikleri ile beraber çarpışmaya göndermiştir. Çehre birliklerinin çarpışması esnasında, Han bu kez de ateşli silah ve neftbaz birliklerini devreye sokarak çehre birliklerini desteklemiş ve Belh ordusunun tekrar iç kaleye çekilmesini sağlamıştır²⁷⁸. Bir süre sonra Din Muhammed Han, bu kez 10.000 kişilik bir ordu ile tekrar taarruzda bulununca Han, yine mezkûr çehre ağaları ve birliklerini savaş alanına sürerek Din Muhammed'i tekrar çekilmeye

²⁷⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 112-113.

²⁷⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 117.

²⁷⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 138-139; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 283.

zorlamıştır²⁷⁹. Burada Han'ın düşman ordusunun özellikle yüksek bir sayı ile gerçekleştirdiği ikinci taarruzunda çehre birliklerini tercih etmesi, bu dönemde bu birliğin etkinliğini ve ulaştığı sayıyı göstermesi açısından önemlidir.

Belh kuşatmasının uzaması ve bunun neticesinde kalede baş gösteren kıtlık üzerine, Din Muhammed Han'ın çağrısıyla harekete geçen, Baba Sultan, Badahşan yöneticisi Süleyman Şah ve Hisar yöneticisi Haşim Sultan'ın, kendi birliklerinin yiyecek ihtiyacını karşılamak üzere Belh çevresine yaptıkları akınlara karşı da yine çehre birliklerinin görevlendirildiği görülmektedir. Akim Çehre Ağası komutasında sağ kanat çehre birliklerinden 300 kişilik bir süvari grubu, düşman akıncılarının peşine düşerek onları bertaraf etmiş, Akim Çehre Ağası'nın bu üstün başarısının karşılığı olarak da Han ona hilat ve altın kemer giydirmeyi uygun görmüştür. Daha sonra Şah Süleyman ve Haşim Sultan'ın geri çekilmesiyle de, Din Muhammed'in kaleyi kurtarma girişimleri sonuçsuz kalmıştır²⁸⁰. Kuşatmanın dokuzuncu ayına gelindiğinde, kıtlıktan dolayı çaresiz kalan Din Muhammed Han, çareyi barış yapmakta bularak Belh'i alacağı ikta karşılığında Abdullah Han'a teslim etmiştir²⁸¹. Bu uzun soluklu hadiseden anlaşılacağı üzere, kalenin dış dünya ile olan bağlantısını keserek, kaynaklarını tüketmeyi hedefleyen Abdullah Han, planını gerçekleştirirken ortaya çıkabilecek türlü hadiseyi, özel çehre birlikleri ile bertaraf etmeyi düşünmüş ve bunda da başarılı olmuştur. Han'ın diğer seferleri ile kıyaslandığında Belh zaferi önemli ölçüde çehre birliklerinin bir başarısı olarak görülmektedir.

Çehreler bazen meydan muharebelerinin kaderini belirleyen kritik müdahalelerle de ön plana çıkmışlardır. Abdullah Han ile Şibanî sultanlarından Kılıç Kara Sultan arasında Nesef yakınlarında yapılan savaşta, üstünlüğü bir türlü ele alamayan Abdullah Han, maiyetinde bulunan çehrelerden bir birliğin savaşa katılmasını emretmişti. Neticede bu birliğin gayretiyle Han'ın ordusu nihai zafere ulaşarak Kılıç Kara Sultan'ı esir almış ve büyük bir ganimet elde etmişti²⁸².

²⁷⁹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 144-145.

²⁸⁰ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 153-156.

²⁸¹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 158-159.

²⁸² Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 153-154.

Çehre birliklerinin bu başarısı hiç şüphesiz hassa gücü olarak aldıkları eğitim ve donanımdan kaynaklanmakta idi ve Abdullah Han'ın onları gerektiği durumlarda ordunun başka birimlerine destek amacıyla gönderdiği de malumumuzdur. Bir örnek vermek (gerekirse Türkistan (Yesi) vilayetinin ele geçirilmesi için Baba Sultan'a karşı verilen mücadelelerde, iki tarafın öncü birliklerinin karşılaştığı) bir çarpışmada, Abdullah Han'ın öncü birlikleri içerisinde de yardım amacıyla özel muhafız birliği çehreler de yer almıştı²⁸³.

Çehrelerin savaşlardaki bu faaliyetleri dışında en temel görevlerinden biri de, muhafız birlikleri olarak hanın ordugâhını korumaları idi. Baba Sultan'a karşı yürütülen seferberlik kapsamında Sayram Kalesi kuşatmasında, Han'ın otağının çevresinde, Rahman Kulu Çehre Ağası ve çehre birlikleri nöbette durmuştu²⁸⁴.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşıldığı üzere, Şibanîler devrinde, çehre birlikleri oldukça etkin bir askeri sınıf olarak faaliyet göstermiştir. Ast-rahamlılar devrinde Şibanîler devrine nazaran çehrelerin etkinlikleri azalsa da, dönemin kaynaklarında yine önemli askeri misyonları yerine getirdikleri anlaşılmaktadır²⁸⁵. Bu dönemin vakanüvislerinden Mir Muhammed Emin Buhari'nin bildirdiğine göre, II. Ubeydullah Han'ın Şir Ali'nin isyanı üzerine gönderdiği karavul birliğine Hızır Çehre Ağası komutanlık etmiştir²⁸⁶. Abdur-

²⁸³ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 211.

²⁸⁴ *Material Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 265.

²⁸⁵ *Babrül-Esrar*'ın yazarı Mahmud bin Veli, saraydaki merasimi naklettiği bir kısımda çehre ağalarını devlet hiyerarşisinde, taht-ı hümayunun arka tarafında bulunan, önem itibarıyla geri planda olan mevkiler arasında, kurçibaşı ve kuşbegi istilahlarından sonra üçüncü sırada göstermektedir. Yine Mahmud bin Veli'nin ifadesiyle çehre ağası vazifesiyle dört kişi müşerref olmaktadır, bunlar cırçı (saray türkücüsü, şairi) ve diğerleridir. Bu düzen itibarıyla çehre ağalarının ikinci derecedeki sınıftan olan, sarayın dışında sağda ve sol tarafta sıralanan ahalden (rütbelilerden), eşik ağabasının sonra geldikleri de malumdur. (Nakleden, Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551). Şibanîler devri kaynaklarında hiyerarşideki mevkilerine dair elle tutulur bir bilgi edinemesek de özellikle Abdullah Han devrinde önemli bir pozisyonda olduğu anlaşılan bu makamın, yeni hanedanın sarayında hiyerarşisindeki yerinde bir düşme olduğu belki söylenebilir. Ancak hiyerarşik düzendeki mevkilerine bakarak da bir unvanın önemli veya önemsiz olduğunu, Buhara Hanlığı gibi karmaşık bir devlet mekanizması olan bir devlet için söylememiz çok da mümkün değildir. Zira aşağıda da ayrıntısı ile ele alacağımız üzere birçok makam ve unvan, bazen yetkilerinin üzerinde önemli görevler ele almışlardır.

²⁸⁶ Mir Muhammed Emîni Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 93.

rahman Tali ise, 1722'de Semerkand'ı ele geçiren Recep Han ile Buhara ordusu arasında, Buhara yakınlarında gerçekleşen savaşta, diğer nökerlerle beraber Abdurrahman Çehre Ağası Alçın ve askerlerinin büyük cesaret sergilediklerini nakletmektedir²⁸⁷.

XIX. asırda Mangıt iktidarı devrinde çehre birliklerine kaynaklardaki atıfların giderek azaldığını gözlemlemekteyiz. Bu dönem kaynaklarında çehre birliklerinin savaş meydanındaki faaliyetlerine dair fazla bir malumat bulunmasa da, çehre ağası ıstılahının hâlâ devlet hiyerarşisinde yer alması söz konusudur. Mirza Badi Divan, *Mecmuu'l-Erkam* adlı eserinde bu makamı cilavdarların yani seyislerin başkanı olarak açıklamaktadır²⁸⁸. Vyatkin'in bildirdiğine göre Karşı vilayetinin Buhara'ya gönderdiği yüzer bölük halindeki 900 kişilik nöker birliğinin ilk iki yüzlüğüne, biri karavulbegi, biri bitikçi (kâtip) ve biri de deh başı (on başı) sayılmak üzere 12 çehre ağası eklenmişti²⁸⁹. Bu örnekte dikkatimizi çeken husus çehre ağalarının çehre birlikleri yerine nöker birliğinin başında bazı farklı unvanlar alarak faaliyette bulunmalarıdır. Bunu gerekli durumlarda farklı görevler de üstlendikleri şeklinde yorumlayabilirsek de, bu dönemde çehre birliklerine dair bilgilerin azlığı, bu ıstılahın artık kendi başına bir anlam ifade ettiğini düşünmemize olanak vermektedir.

Çehrelerin muhtelif devirlerde hassa birliği içerisindeki sayıları hakkında ise tam bir rakam vermek güçtür. Bununla birlikte yukarıda da bahsi geçtiği üzere, Muhammed Salih'in ifadesine göre ilk dönemlerde sayılarının 1.000 olduğuna dair bir bilgi mevcuttur. Abdullah Han devrinde ise özellikle Din Muhammed Han'ın kalabalık ordusuna (10.000) karşı vermiş oldukları mücadelede, ilk döneme nazaran sayılarının arttığı malumdur. Nitekim bu dönemde oldukça muhtelif görevlere koşturmaları ve önemlerinin artması da bunu onaylar niteliktedir. Bu noktada Abdullah Han devrinde sayılarının 1.000 ile 2.000 arasında olduğu söylenebilir. XVII. ve XVIII. asırlarda da bu rakamlarda bir düşme olması muhtemeldir.

²⁸⁷ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 132.

²⁸⁸ Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150.

²⁸⁹ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 17.

Serbaziler

Buhara Hanlığı'nda yukarıda ele aldığımız muhafız ve hizmetçi kökenli birlikler, etkinliklerinin arttığı belirli dönemlerde merkezi idarenin gücünü feodal yapıya denk tutacak seviyeye getirmiştir. Ancak bu durum XIX. asra kadar sadece Şibanî Han, I. Ubeydullah Han ve özellikle de Abdullah Han devirleri ile sınırlı kalmıştır. XVI. asırdan XIX. asra değin uzun bir periyot boyunca, siyasi hayatın daima merkezdeki hanların feodal yapılanmaya karşı mücadeleleri şeklinde cereyan ettiği Özbeklerde, Mangıtlar devrine gelindiğinde kurulan merkezi düzenli ordu, çok geç de olsa hanların otoritesini kısmen de olsa sağlamıştır.

XVIII. asrın ikinci yarısında Buhara'da iktidarı henüz ele geçiren Mangıtlar, ilk iş olarak, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve hanedanın gücünü kabul ettirmek için sayıca üstünlüğü kendi kabileleri olan Mangıtlara ayırıp, onluk sisteme göre düzenlenmiş bir ordu oluşturdular. Bu esasen nökerlik kurumunun bir nevi revize edilmesi idi ve yeni hanedanın üyeleri, kendi kabile unsurlarından oluşan nökerlerle, feodal kabile unsurları tarafından parçalanmış hanlığı tekrar birleştirmek için faaliyete girişmişlerdi. Ancak sırasıyla Rahim Biy, Danyal Biy, Şah Murad ve Emir Haydar tarafından uzun soluklu mücadeleler sonunda kısmen hâkimiyet altına alınan kabileler, orduya hizmet etseler dahi başına buyruk davranma geleneklerini devam ettirmişlerdi. Kabile reisleri kendi bölgelerinde etkilydiler. Baskıcı bir merkezi iradenin varlığı onları rahatsız ettğinden, hükümdarlara tam anlamıyla itaat etmekten kaçınmaktaydılar²⁹⁰. Bu durum esasen Buhara hanlarının, hanlığın kuruluş tarihinden itibaren çözemedikleri en büyük problemdi. Emir Haydar'ın ölümünden hemen sonra ayaklanma teşebbüsünde bulunan kabile güçleri, Emir Nasrullah'ın saltanatının daha başında çözülmesi elzem olan bir sorun teşkil etmekteydi. Bu noktada Emir Nasrullah, ataları gibi kabile reislerine karşı merkezi idarenin gücünü korumaya devam ederken, artık onların silahlı gücüne muhtaç olmadan hareket edebileceği, kendi kabile unsurlarından dahi olmayan, doğrudan doğruya kendisine bağlı merkezi bir ordu kurmanın gereğini anlamıştı²⁹¹.

²⁹⁰ Geiss, *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia...*, s. 129.

²⁹¹ Geiss, *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia...*, s. 129; Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 179.

Böylece Emir Nasrullah merkezileşme siyasetini uygulamanın yanı sıra, devletin uzun vadede kaybettiği toprakları tekrar kazanacak ve Batı Türkistan'ı tek bir hanedanın hükmü altında toplama gayesini gerçekleştirebilecekti.

Emir Nasrullah'ın bütün bu düşüncelerini gerçekleştirebilme yolunda en önemli rehberi ise İranlı bir sergüzeşt olan Naib Abdussamed olmuştur. Özellikle Hanıkov, Wolff, Sobolev ve Vambery'nin aktardıklarıyla bilgi sahibi olduğumuz bu şahıs, Tebriz doğumlu olup, XIX. asrın başlarında İran ordusuna hizmet etmiş, işlediği bir cinayetten ötürü ölümüne ferman buyrulmuş, Hindistan'a firar ederek İran mülteci servisine giriş yapmış ve İngiliz hükümetince maaşa bağlanmıştı. Ancak burada da amirine karşı kurduğu komplo ve cinayetten ötürü idama mahkûm olunca, bu kez de kaçarak kendisini Afgan hükümdarı Dost Muhammed Han'a takdim etmiş ve onun hizmetine girmişti. Mezkûr hanın oğlu ile yaşadığı bir husumet sonucu onu yaralayan Abdussamed, hapsedildiği zindandan firar ederek bu kez de Buhara'nın yolunu tutmuştu. Avrupa tarzında askeri bir eğitime sahip olan Abdussamed, öncelikle Koşbegi Hâkim Biy tarafından himaye edilerek saraya alındı. Daha sonra bilgi ve donanımını Buhara'nın hizmetine sunma fikrini Emir Nasrullah'a açarak, düzenli orduları ona tanıttı ve Emir'i ikna etmeyi başardı²⁹². Böylece Emir'in büyük iltifat ve itimadına mazhar olan Abdussamed, naib unvanını alarak Buhara ordusunun başkomutanlığına atanmaya muvaffak oldu²⁹³. İlerleyen süreçte ise Emir Nasrullah'ı tesiri altında tutan ve kendisini Emir'e takdim eden Hâkim Kosbegi'ye karşı da kumpas kurarak onun gözden düşmesine vesile oldu²⁹⁴.

Emir'in, Naib Abdussamed önderliğinde gerçekleştirdiği askeri reform, bir düzenli piyade birliği ve onlara destek olarak faaliyet gösteren topçuları kapsamaktaydı²⁹⁵.

²⁹² Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845*, C. I, London 1845, s. 337; Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 306-307; Leonid Nikolaevich Sobolef, *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*, İngilizceye çev. P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876, s. 24; Howorth, *History of the Mongols...*, C. II/II, s. 790-791.

²⁹³ Vambery, *Buhara Yahut Maveraünnehir Tarihi*, s. 373.

²⁹⁴ Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara...*, C. I, s. 322; Howorth, *History of the Mongols...*, C. II/II, s. 790.

²⁹⁵ Zira ilk kez Orta Asya'da modern silahlarla teçhiz edilmiş düzenli bir ordu yapılanması

Serbazi²⁹⁶ adının verildiği düzenli birlikler, kuruluş aşamasında hassa sisteminin geleneksel yapısına uygun olarak gulamlardan, yani kölelerden oluşturulmuştur. Yine gulam geleneğine bağlı kalınarak bu kölelerin kurucu unsur ile aynı soydan, yani Özbek kökenli olmamasına özen gösterilmiştir. Bu yönüyle serbaziler, daha evvelki hassa birlikleri eşik ağaları ve çehre birliklerinden ayrılmaktadır ve birliği oluşturan temel insan unsuru olarak da Ruslar ve İranlılar karşımıza çıkmaktadır.

Oluşumunda daha çok Rus ve İran askeri yapısının örnek alındığı anlaşılan serbazi birlikleri, doğrudan emirin kendisine bağlı kalmış, özellikle ulemeden gelebilecek olası tesirlerden arındırılmıştır. Zira askeri aristokrat kabile reisleri gibi, her şeyin kayıtsız şartsız Kuran ve şeriata göre yönetildiği ülkede ruhani kişiliklerin de, hâkimiyeti sınırlayan bir unsur olduğu ortadadır. Bu açıdan despot karakterine rağmen şer'i hükümlere karşı kendisi dahi boyun eğmek durumunda olan Emir Nasrullah, merkezi yönetimin otoritesini sağlamlaştırmak adına, bu silahlı gücü tamamen kendisine bağlı kılmayı uygun görmüş ve bu kuvvetler vasıtasıyla merkezi otoriteye karşı girişilecek her türlü saldırı durumunu, hatta beklenmemekle birlikte ulemeden gelebilecek bir karşı hareketi dahi bastırabileceğini düşünmüştür²⁹⁷.

Serbazi birliklerinin kuruluşu, erken ve geç dönem organizasyonu hakkında en değerli bilgileri, bu birlik içerisinde yer almış ve özgürlüklerine kavuştuktan sonra anıları kaleme alınmış Rus esirlerden öğrenmekteyiz²⁹⁸. Onların

---

ele alınırken, çağın şartlarına uygun olarak yeni düzenin, devamlılığı olan toplarla desteklenmesi gerekiyordu. Topların varlığı, sayıları az sayıdaki serbazi birliklerinin niteliğini arttırmasının yanı sıra, en çok da Emir Nasrullah'ın feodal çalkantılar yüzünden kaybettiği topraklarını geri kazanması için önemli bir unsur olabilirdi. Zira ateşli silahların muharebelerde sağladığı avantajın yanında, kaleleri düşürmedeki etkisi muazzamdı. Bununla birlikte serbaziler ile topçu sınıfının, bir arada hareket etmelerine rağmen, esasen birbirinden farklı birlikler olduğunu da vurgulamamız gerekmektedir.

²⁹⁶ Kelime anlamı olarak asker, yürekli, yiğit, korkusuz anlamına gelen "serbaz" kelimesinden gelmektedir (Muhammed Muin, *Ferheng-i Farsi*, Müessesesi-i İntişarât-ı Emir Kebir, C. II, Tehran 1375, s. 419; *Türkçe Sözlük*, TDK, C. II, İstanbul 1992, s. 1282).

²⁹⁷ Sobolef, *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*, s. 25.

²⁹⁸ Sarbazi birliklerinin kurulması ile ilgili dönemin kaynaklarındaki bilgiler yetersizdir. J. Wolff, N. V. Hanikov ve L. Sobolef gibi gözlemcilerin birkaç notu vardır ki bunlar genel bilgiler değil, daha çok birliği organize eden Naib Abdussamed üzerinedir. Bu konu hakkındaki eksiklik, Leningrad'daki M. E. Saltikov-Şedrin halk kütüphanesinde saklanan, yazarı belli olma-

verdiği bilgilere bakılırsa, Emir tarafından kurulan bu düzenli ordunun çekirdeğini, başlangıçta sayıları 18 ve 20 arasında olan Rus esirler oluşturmuştur. Hanlığın genelinden toplanan bu esirlerin karşılığı olarak, sahiplerine para ya da İranlı köleler verilmiştir. Sonraki aşamada ise bu Rus esirlerin etrafına İranlı esirler toplanmaya başlanarak birliğin sayısı arttırılmaya çalışılmıştır²⁹⁹. Kısacası bu birliğin oluşturulmasında da II. Ubeydullah Han ve Ebulfeyz Han'dan beri Orta Asya'da hassa sınıfında ehemmiyeti olan, sadık ve yetenekli olduklarına inanılan Rus esirler tercih edilmeye devam edilmiştir. Hanıkov'un verdiği rakama bakılırsa Hokand'a karşı yürütülen askeri mücadelede, yani ilk yıllarda serbazilerin mevcudu 300'dür³⁰⁰. Daha sonra Rus esirlerin anılarından edindiğimiz bilgilere göre bu sayı 800 civarına ulaşmıştır³⁰¹.

Yeni kurulmakta olan ordunun, subay sınıfı dâhil, bütün silah ve üniformaları emirin paraları ile yapılmakta ve onun mülkü sayılmaktaydı. Düzenli ordunun tek bir eri ve subayının dahi kendine ait bir silahı bulunmuyordu. Bu durum aslında geçmiş yıllardan beri gelen ateşli silah (tüfek) yapımındaki zafiyetin bir sonucuydu. Her ne kadar birliklerin silah ve teçhizatı Emir'in hükümeti tarafından sağlansa da, birlikteki sayının giderek artması, her bir askerin silahlanmasını olanaksız hale getirdi. Zira hanlıkta el koyma yoluyla toplanan ateşleme mekanizmalı tüfeklerin sayısı bir taburu silahlandırarak kadar fazla değildi. Kuruluş aşamasında yaşanan bu sıkıntı, yabancı silah uzmanlarının hanlığa getirilmesi ve Buharalı silah ustalarına silah yapımında refakat etmele-

---

yan, "O Pohodah Buharskogo Emira Nasrullı Bağadur-hana" (Buhara emiri Nasrullah Bahadır Han'ın seferleri hakkında) ve "O Buharskih Topçih" (Buharalı topçular hakkında) adlı özel bir bölümü olan "O Buharskih Sarbazah", adlı iki yazma ile önemli derecede giderilmektedir. İki el yazma da aynı kâtip tarafından istinsah edilmiş, ikisi de uzun yıllar boyunca emir Nasrullah'ın sarbazlığını yapan ve N. G. İgnatiev'in Hive ve Buhara'ya yaptığı askeri-siyasi misyonu sırasında özgürlüklerine kavuşturularak Rusya'ya götürülen, Rus esirlerden elde edilmiş bilgiler ışığında 1859 yazında yazılmıştır. Çalışmamızda bu yazmalar ışığında, XIX. asırda Buhara ordusunu ele alan A. L. Troitskaya'nın neşrettiği "Voennoe Delo v Buhare v Pervoy Polovine XIX Veka" (XIX. asrın ilk yarısında Buhara'da savaş sanatı) adlı makaleden istifade edeceğiz. (A. L. Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare v Pervoy Polovine XIX veka", *Trudi Akademii Nauk Tadjikskoy SSR*, XVII, s. 211-217).

²⁹⁹ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 212.

³⁰⁰ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 310.

³⁰¹ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s.212-213.

ri ile bir süre sonra çözümlendi³⁰². Fakat Buharalı silah uzmanları belli bir süre geçmesine rağmen hala kendi başlarına ateşleme mekanizmalı tüfek yapmayı bilmediklerinden, ileriki yıllarda tüfeklerin çakmak taşları, kapsüller ve tüfekler, kaçak yollarla ülkeye sokuldu. Buharalı ustalar ise sadece bu hazır ateşli silahların tamiri ile meşgul oldular³⁰³. Serbaziler süngülü tüfekler kullanmakta idi. Ordunun subayları (astsubaylar hariç) süngüsüz tüfeklerle, yüzbaşılar da çift namlulu tüfekler, tabancalar ve işlemeli Buhara kılıçları ile silahlandılar³⁰⁴.

Anlaşılan Rus askeri yapısı üzerindeki gözlemlerin de tesiri ile organize edilen serbazi birliklerinde üniformalar ve bazı aksesuarlarda da Rus etkisi hâkimdi. Giyim kuşam, Buharalı tüccarlar vasıtasıyla Rusya'dan getirilmekteydi ve bunlar uzun süre önce Rus ordusunun kullanımından çıkmış olan eski modellerdi. Serbaziler önceleri çuhadan yapılmış kırmızı ceket, beyaz pamuklu kumaştan pantolon ve siyah kuzu kürkü şapkadana oluşan bir üniforma giyiyorlardı³⁰⁵. Bu daha sonradan değiştirilmiş ve kullanışsız pamuklu pantolonların yerini Buhara'da at sürerken kullanılan keçi derisinden şalvarlar almıştı³⁰⁶. Daha önce de belirttiğimiz üzere silahlar gibi, emir hükümeti tarafından tahsis edilen bu üniformalar, her üç yılda bir emirin hazinesinden karşılanmak suretiyle yenileri ile değiştiriliyor, ayrıca her bir sefer için bir çift çizme veriliyordu. Yeni askeri birlikte sadece bu gruba has askeri müzisyenler de mevcuttu³⁰⁷.

Orta Asya'nın ilk düzenli ordusu diyebileceğimiz, askerliğin daimi olduğu, ateşli silahlarla donatılmış serbaziler, bir nevi kışla hayatı yaşamaktaydı ve bu doğrultuda Emir ve yandaşları bu birlikleri daima bir arada tutabilecek bir proje geliştirmişti. Rus esirlerin bize aktardığı bir başka önemli ayrıntıya bakılırsa, serbazi ve topçular, Uğlan ve Tillapaç kapıları arasında bulunan bir

³⁰² Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

³⁰³ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

³⁰⁴ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216; İ. M. Muminov, *İstoriya Samarkanda v Dvub Tomah*, C. I, İzdatelstvo "Fan" UzSSR, 1969, s. 266.

³⁰⁵ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213; Muminov, *İstoriya Samarkanda...*, C. I, s. 266.

³⁰⁶ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

³⁰⁷ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213, 214.

mahalleye yerleştirilmişlerdi. Bütün serbazilerin evlenmesine özel bir önem veren Emir, her bir aile için de özel bir hane inşa ettirmişti. Böylece Buhara surlarının yaklaşık bir kilometre dışında, bir askeri meydanın etrafında bulunan ve geç dönemde 800'e yakın ev ihtiva eden *serbazhane* adlı ayrı bir mahalle ortaya çıkmıştır³⁰⁸.

Emir ve Abdussamed'in bu şekilde organize ettiği serbaziler ve onlara birlikte hareket eden topçu birlikleri artık ilk ciddi sınavını verebilirdi. Ülkedeki siyasi birliği sağlama adına başta feodal güçler ve çevre hanlıklarla hesaplaşma derdinde olan Emir Nasrullah, böylece güçlü olduğuna inandığı serbaziler ve topçularla birlikte askeri harekâtına başlamıştır.

Askeri harekât kapsamında Emir'in hedefinde öncelikle Hokand Hanlığı bulunuyordu. Zira bu hanlığın başında bulunan Muhammed Ali, yukarıda da bahsi geçtiği üzere Buhara ile Buhara'dan kopan feodal kabile güçleri arasındaki mücadelelerde, isyancılara askeri yardımda bulunmuş; Buhara'nın, Muhammed Rahim Atalık'ın elinde bulunan Cizzak'ı ele geçirmesi üzerine de, fırsattan istifade ederek aynı atalığın elinde bulunan Ura Tübe'yi ele geçirip Buhara'ya komşu hale gelmiştir³⁰⁹. Bu durumu o dönem için kabullenen Emir Nasrullah, Muhammed Ali'nin sınıra yakın bir bölgede Pişager Kalesi'ni inşa ettirmesi ve düşmanca hareketlerine devam etmesi üzerine, ordusunu toplayarak mezkûr kaleyi ortadan kaldırmak için 1840'ta Hokand üzerine harekâta başlamıştır. Bu sefer, esasen Naib Abdussamed ve düzenli birlikleri serbaziler ile topçuların da ilk kez savaş meydanında maharetlerini gösterebilecekleri bir harekât olacaktır³¹⁰.

Hanıkov'un sayılarını 300³¹¹ olarak gösterdiği serbaziler, önceleri nökerlerin taarruzları ile düşüremediği kale üzerine yönlendirildiler. Kalenin kuzey tarafına Abdussamed, doğu tarafına ise Muhammed Şerif Topçibaşı komutasında konuşlanan serbazi ve topçu birlikleri, seri top ve tüfek atışlarına başlayınca,

³⁰⁸ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

³⁰⁹ Bkz. *Zafername-i Hücrevi...*, s. 92-97.

³¹⁰ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 309

³¹¹ Bkz. Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 310.

buna maruz kalan kurgan ve ahalisi aman isteyerek nihayetinde kale kapılarını 1840 sonbaharında Buharalılara açmak zorunda kaldılar³¹².

Daha ilk sınavında az miktardaki sayılarına rağmen kalenin düşürülmesinde önemli bir katkısı görülen serbazilerin bu başarısı, gelecekteki askeri harekât için Emir Nasrullah'ı oldukça iştahlandırmıştı. Emir, bir sonraki sene sayıları 1.000'e³¹³ yükselen serbaziler ve mevcudu 30.000'i bulan ordusu ile ilişkilerin düzelmediği Hokand üzerine ikinci kez sefere çıktı. Bu sefer kapsamında öncelikle Yam Kalesi'ni kuşatmaya karar veren Nasrullah, Abdussamed komutasındaki serbazi ve topçularına kale etrafına siper (mürcel) kazmalarını emrederek, top, tüfek ve karureler³¹⁴ ile atış yapmalarını emretmişti. Bu kaleyi Muhammed Ali adına savunan İshak Biy Mangıt'ı hayretler içerisinde bırakan bu taarruzda, yeni ordunun kullandığı yanıcı ve yakıcı silahlardan karureler ile zemburekler oldukça etkili olmuş, kaleyi savunan ordu, bu silahlar yüzünden büyük oranda zayıf vermişti. Kuşatmanın üçüncü gününde siperleri duvarlara iyice yaklaşan Buhara ordusu merdivenler ile kaleye girerek nihayet zafere ulaşmıştı³¹⁵. Serbazi ve topçu birliklerinin önemli katkısı ile kaleyi düşüren Nasrullah, daha sonra yine bu birliklerin ön plana çıktığı savaşlarda, Ura Tübe, Hocent ve nihayetinde Muhammed Ali Han'ı öldürerek Hokand'ı himayesine almayı başarmıştı³¹⁶. *Zafername-i Hüsrevi*'nin yazarının aktardığı bu ayrıntıya bakılacak olursa, serbazilerin özellikle kuşatma savaşlarında siperler oluşturmaya özen gösterdikleri görülmektedir. Aşağıda da değineceğimiz üzere bozkır savaş sanatında ve hatta modern savaş sanatında kullanılan, temel amacı esasen birliği, topçu birliğini ve topları korumak olan bu usulü, Rus esirlerin verdiği bilgiler de doğrulamaktadır³¹⁷. Bunun yanı sıra taktik ve stratejiler başlığında ele alacağımız üzere serbazi birlikleri, Orta Çağ'dan beri kullanılan

³¹² *Zafername-i Hüsrevi*..., s. 123-125.

³¹³ Hanıkov'un 1841 yılında serbaziler için verdiği rakam budur. Yukarıda da üzerinde durduğumuz üzere, bu sayının yaklaşık 200-250'sini serbazilerle bağlantılı topçu birlikleri oluşturuyordu.

³¹⁴ Aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız karure içi yağ dolu şişelere verilen isimdi.

³¹⁵ *Zafername-i Hüsrevi*..., s. 147-149.

³¹⁶ *Zafername-i Hüsrevi*..., s. 182, 187-190; Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, Berikan, Ankara 2006, s. 62-65.

³¹⁷ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 217.

nehir yataklarının değiştirilmesi suretiyle suni seller oluşturma taktiğini de uygulamıştır³¹⁸.

Seferler sırasında, serbazilere destek olmak amacıyla, yol boyunca ve savaş meydanında lojistik işlerini yapan işçiler de bulunmakta idi. Muhtemelen, aşağıda da ele alacağımız milis güç karaçeriklerden müteşekkil bu işçiler, özellikle yolların bozuk olduğu durumlarda seferlere fazla sayıda götürülmekteydiler. Mesela Hokand Seferi sırasında orduda yolları düzene sokmak ve topların geçişi için köprüler yapmakla görevli 2.000 işçi bulunmakta idi³¹⁹.

Rus esirlerin, serbazilerin sefer esnasındaki görevleri hakkında ilettiği bir diğer malumat, birliğin organize edilirken topçu birliğine odaklı bir eğitimden geçtiğini gösterir durumdadır. Onların belirttiğine göre, o zamanlar Orta Asya'da nadir görülen kaliteli ateşli silahları kullanmada ileri bir seviyede olan bu birlikler esasen topçuların muhafazasından sorumluydu ve onun dışında kale muhasaralarında taarruza katılıyorlardı. Bununla birlikte genel olarak topçuların yanında bulduklarında kayıpları fazla olmuyor, taarruzlarda ise Hokand'ın düşürülmesinde olduğu gibi büyük zayıf veriyorlardı³²⁰.

Görüldüğü üzere Hokand'a karşı verilen mücadelelerde ilk kez görülmeye çıkan Abdussamed'in serbazi birlikleri, yaptığı işlerin hakkını vermiş, Emir'in güvenini boşa çıkarmamıştı. Fakat XIX. asır askeri organizasyon ve teknoloji ile kıyaslandığında zaten çağının çok gerisinde kalan bu düzenli ordunun, dönemin şartlarında askeri alanda geri kalmış Orta Asya hanlık ordularına üstün gelmesi ve topların kuşatmalarda surları zayıf kaleleri yıkabilmesi olağan bir durumdu. Yeni düzenin askeri birlikleri, bölgeye has silahlardan bir derece üstünleriyle revize edilmiş ve askerler, çok iyi olmasa da en azından Orta Asya'da o zamana kadar görülmeyen bir askeri eğitimden geçmişti. Abdussamed'in zamanında görev aldığı topraklardan edinmiş olduğu donanımla kurulan bu birliğin, Türkistan'da başarı sağlaması da, esasında hanlıkların, boy ölçüşeceği İran gibi İslam devletlerinden de geride olduğunu gösterir durumdadır. Diğer taraftan serbazilerin farkındalığı kuruluş yıllarındaki faaliyetleri ile sınırlı

³¹⁸ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 217.

³¹⁹ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216.

³²⁰ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216.

kalmıştır. Nasrullah, öldüğü tarih olan 1860 yılına kadarki siyasi kariyerinde Hokand ile olan mücadelesine aralıklarla devam etmiş ve Hokand da bir süre sonra Buhara'ya karşı askeri gücünü dengelemiştir³²¹.

Rus esirlerin notlarından anlaşıldığı üzere serbaziler yeni meydana getirilmiş bir oluşum olmalarına rağmen, Türkistan'ın o dönemde içinde bulunduğu yozlaşmaya paralel olarak tam anlamıyla doğru organize olabilmemiş bir askeri birlik değildi. Bir nevi yarı kışla hayatı yaşayan serbaziler, barış zamanında kendilerine tahsis edilmiş evlerde yaşamakta, askeri eğitimden uzak kaldıkları bu dönemde zanaat ve ticaretle uğraşmaktaydılar³²². Kısacası düzenli bir ordu da bulunması gereken en temel şartlar serbazilerde mevcut değildi. Orduda disiplin çok zayıftı. Hala eski dönemlerden kalma yağma kültürü, sefer sırasında çeşitli kargaşalara sebep oluyor ve bu basit sebepler yüzünden kan dökülebiliyordu. Örneğin 1842'de Hokand'ın ilhakı sırasında, Muhammed Ali Han'ın sarayına ilk ayak basan serbaziler hemen yağmaya başlamış, onlardan sonra saraya giren Muzaffer Han ve ordusu ile ganimeti paylaşmak istememişti. Bu suretle Abdussamed komutasındaki ordu ile Muzaffer'in birlikleri birbirine girmiş ve birçok asker hayatını kaybetmişti³²³.

Diğer taraftan serbazi askerlerine yapılan ödemelerde de, yine ülkenin içene düştüğü yozlaşmaya paralel olarak bazı usulsüzlükler görülmekte idi. Bu birliğin bakımı/iaşesi için ayrılan Zandan ve Kıştı tümenlerinden³²⁴ elde edilen gelirlerin toplanmasından sorumlu olan serbazi komutanları, adaletli gelir dağılımı yapmak yerine gelirin çoğunluğunu kendilerine ayırıyorlardı. Bu sebepten ötürü komutanlar ve serbaziler, kendileri için belirlenen ücretin ancak yarısını alabilmekteydi³²⁵.

³²¹ Bkz. Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Taribi*, s. 65-69

³²² Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 214.

³²³ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216-217.

³²⁴ Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar devrinde tümenin anlamında bir değişme meydana gelmiştir. Buna göre tümen artık yaklaşık olarak 10.000 asker verebilen veya bu kadar askere gerekli erzak ve teçhizat sağlayabilen bir toprak birimini ifade etmekteydi (Aleksiev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 136).

³²⁵ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 214.

Öte yandan, modern bir ordu hedefleyerek serbazi birliğini kuran Emir Nasrullah'ın başaramadığı asıl mevzu, bu birliğin sayısını belli bir düzeye getirememesi ve de bu birimi desteklemesi gereken farklı birimler kuramaması meselesidir. Daha önemlisi ise ordunun ana kitlesini oluşturan nökerleri, ıslahat dâhiline almamasıdır. Kaynaklarda sayılarının XIX. asrın ortalarında 4.000'e³²⁶ ulaştığı görülse de, düzenli ordu durumundaki bu askeri birim asla modern bir ordu ile boy ölçüşecek durumda değildi.

Nitekim Orta Asya'da Rus istilasının başlamasıyla Buhara ordusunun, özellikle de serbazilerin, birkaç taburluk Rus ordusuna karşı aciz halleri durumu özetler niteliktedir. Nasrullah'ın oğlu Emir Muzaffer devrinde 1865 yılında başlayan bu istila hareketi sırasında Buhara ordusu ile beraber serbazi ve topçuların, Rus ordusuna karşı hemen hemen hiçbir varlık gösteremediğini gerek Buhara gerekse de Rus kaynakları onaylar durumdadır. Buhara kaynaklarında Rus işgalini ayrıntısıyla aktaran Sami'nin notları, serbazilerin o dönemde savaş meydanındaki vaziyetlerini görmemiz açısından önemlidir. Sami'nin eserine göre, sırasıyla Hocent, Ura Tübe ve Cizzak'ı düşüren Rus ordusu nihayet Semerkand'ı almak için harekete geçerek, Zerefşan Nehri'ne ulaştığında, nehrin karşısında bulunan Çapan Ata tepesinde konuşlu Buhara ordusu, nökerleri, karaçerikleri ve serbazileri, yani bütün gücü ile savaş düzenini almıştı. Yukarıda nöker başlığında da bahsettiğimiz bu savaşta Hacı Rumi ve Hıristiyan Osman komutasındaki serbazilerin sayısı 4.000 civarında idi. Bunlar nehrin geçitlerinin bulunduğu yerlere tahkim edilmiş ve ordunun diğer kısmı da bunların arkasında yer almıştı. Özbekler, Rusların nehri geçemeyeceğinden emindi, fakat aksi durum gerçekleşince Ruslar, serbazi birlikleri ile savaşa tutuştular. Yaklaşık bir saat içinde büyük zayıat veren serbaziler diğer askeri birimlerin de korkarak kaçmasından ötürü geri çekildiler. Böylece Buhara ordusu, mevcudu çok kalabalık olmasına rağmen ağır bir hezimete uğradı. Olayın bizzat şahidi olan Sami, geri çekilen serbazilerden 400 kadarına rastladığını, bunların başlık, giysi ve tüfeklerini bir kenara attığını ve çıplak bir va-

³²⁶ Bkz. Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 74.

ziyette dilenci gibi davranarak kendilerini kurtarmaya çalıştıklarını satırlarına dökerken, serbazilerin çaresizliklerini ortaya koymaktadır³²⁷.

Rusların Semerkand'dan sonra Kette Kurgan ve Pençsenbe'yi ele geçirmeyi planladıklarını haber alan Buharalılar, Kette Kurgan'ı savunmak için, bu şehre bir fersah uzaklıkta bulunan Zirabulak mevkiine kamp kurarak düşmanı beklemeye başladılar. Bu harekâta da Buhara ordusunun temelini nöker, karaçerik ve yine Hacı Rumi ve Hıristiyan Osman komutasındaki 4.000'e yakın serbazi birliği oluşturmakta idi³²⁸. Rusların Orta Asya'ya ilerleyişi sırasında Rus askeri birliğinde görevli bulunan subayların askeri raporlarında, bu savaşın gidişatı ve Buhara adına özellikle serbazilerin durumunu anlatan şu ifadelere yer verilmektedir:

“...Topornin'in atlı Kazak bölüğünün parça tesirli toplarından yapılan atışlarda, sekiz dalgasına karşı koyabilen sol kanatta konuşlu serbaziler, özellikle ilk hatta çok büyük kayıplar verdiler. İlk başta bize ateş eden serbaziler, sık top atışlarından şaşkına dönünce başlarının üzerine, yukarıya ateş etmeye başladılar. Her şey onların saflarında panik başladığının göstergesiydi. Tam bu esnada bütün cephemizle saldırıya başladık. İlginçtir ki serbaziler bu saldırı başlayınca hemen kaçmaya başlamadılar; bir kısmı bizim oldukça yakın mesafeye kadar gelmemizi bekledi. Bu esnada düşman atlı birlikleri enerjik bir şekilde yanlara, özellikle 5. Türkistan atıcı taburuna saldırıyordu, ancak her seferinde büyük kayıplar la geri çekiliyordu. Serbaziler süngülü baskımıza dayanamadılar ve çekilmeye başladılar. Düşman topçuları daha genel saldırının başlangıcında yerlerini terk etmişti”³²⁹.

Buhara ordusunun, dolayısıyla da serbazilerin yine bir varlık gösteremeyerek hezimet yaşadığı bu savaştan sonra, Ruslar, Kette Kurgan ve Pençsenbe'yi ele geçirmişti. Bundan sonra meydana gelen Rus-Buhara savaşlarında da ser-

³²⁷ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 74-77.

³²⁸ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 80.

³²⁹ F. İ. Lobiseviç, *Postupatel'noe Dvijenie v Srednyuyu Aziyu v Torgovom i Diplomatichesko-Voennom Otnoşenii*, Tipografiya Tovarişestva Obşetvennaya Pol'za, S. Peterburg 1900, s. 200.

baziler ve Buhara ordusu mağlubiyetten kurtulamamış, en nihayetinde Buhara Emirliği bir Rus müstemlekesi haline gelmiştir³³⁰.

Orta Asya'da Rus hâkimiyetinin başlamasından sonra da serbazilerin varlığının devam ettiği görülür. Ancak yeni dönemde Buhara ordusu ile beraber serbaziler için de pek çok kavram değişmişti. Serbazi bölüğü artık Ruslar tarafından eğitilmiş yerli subaylarca komuta ediliyor, haftanın belirli günlerinde talim yapılıyordu³³¹. Köleliğin kaldırılmasından dolayı birliğin insan kaynağı özellikle Buhara ve çevre köylerin en fakir sakinleri arasından seçilen gönüllülerce karşılanıyordu. Serbaziler sadece başkentte bulunmuyor, geçici görev yapmak üzere çeşitli şehir ve kalelere gönderilerek garnizonlar oluşturuyorlardı. Buhara'da bulunan toplam serbazi sayısı ise 1.400 civarında idi. Daha sonra tekrar yapılan serbazi bölüğüne Kossak (Rus Kazakları) üniforması giydirildi ve *kapkoz* olarak adlandırılan yeni birlikler oluşturuldu. Talim ve nöbet günleri dışında serbaziler eskiden olduğu gibi evlerine dönerler ve çiftçilik, zanaat ve ticaretle uğraşırlardı³³².

Topçu Sınıfı

Orta Asya'da ateşli silahların ilk defa kullanılması XIV. asrın sonlarına, Timurlular devrine kadar inmektedir. Bu yüzyılın ilk yarısından Timur'un iktidara gelmesine kadarki süreçte kaynaklardan edinilen bilgiler, bu coğrafyadaki savaşlarda ateşli silahların henüz kullanılmadığını göstermektedir³³³.

Ancak Timur'un gelişi ile birlikte Orta Asya savaş sanatında da büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Devletin genişliğinin Orta Asya'nın doğal sınırlarını giderek aşmasıyla, daha büyük şehirleri fethetmek durumunda kalan Timur'un, savaş sanatında giderek yer edinmeye başlayan ateşli silahlar ile ilgili kendisine ulaşan haberlere kulak vermemesi olanaksızdı. Bu suretle Orta

³³⁰ Bkz. Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 80, 86.

³³¹ O. Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country, Journeys and Studies in Bokhara*, London 1911, s. 582.

³³² Suhareva, *Buhara: XI-Naşalo XV v...*, s. 286; Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 582.

³³³ Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 23.

Asya'da ateşli silah kullanıldığına dair ilk bilgiler onun dönemiyle çağdaş kaynaklarda görülmeye başladı.

Timur'un 1379 yılındaki Harezmi kuşatması sırasında mancınık ve arradeler dışında ilk kez *r'ad* ya da *keman-i r'ad*³³⁴ adlı bir kuşatma aracının adı geçti³³⁵. Ancak bu modası geçmiş ateşli muhasara aracı dışında Timurlu devrinin son yıllarına kadar Orta Asya'da gerçek manada topların kullanıldığına dair bilgiler neredeyse hiç yoktur. Sadece Sultan Hüseyin Baykara devrinde Orta Asya'ya özgü *diglere* (kazan) rastlamaktayız ki bu araç, XVI. asırda Şibanî Özbeklerinin de en sık kullandığı top türlerinden biri olmuştur.

Batı menşeli daha modern yapıdaki topların Orta Asya'ya geldiği tarih ise Timuruların iktidarını Şibanî Özbeklerine terk ettiği XVI. asrın ilk yarısına rastlamaktadır. Aslında bu dönem Osmanlı coğrafyası hariç, İslam dünyasının Batı topları ile hemen hemen ilk kez tanıştığı bir dönemdir. İran'da Safeviler, Türkistan'ı terk ederek Hindistan'a yönelen Babür ve Orta Asya'nın yeni sakinleri Özbekler; Osmanlı, Portekiz ve Rusya kanalıyla Batı tarzı ateşli silahlarla tanıştılar. İran'ın bu konudaki rehberi Portekiz ve Rusya olurken, Babür ve Özbekler ise daha ziyade Osmanlılardan destek gördü. Diğer taraftan Anadolu'daki Celâlilerin ellerindeki ateşli silahlarla İran'a sığınmaları da, Osmanlıların farkında olmadan Safevilere bir yardımda bulunmasına sebep oldu³³⁶. Esasında askeri alanda gelenekçi bir yapıya sahip olan Safeviler,

³³⁴ Arapça gök gürültüsü manasında gelen *r'ad*, Orta Asya'da kullanılan ilk ateşli silah türü olup Timur'un varisleri tarafından da daima kullanılmış ve daha sonra bu miras Buhara Özbek Hanlığı'na intikal etmiştir. Fiziksel niteliği hakkında çok bilgi sahibi olmadığımız bu silah, rehtarlar (dökümcü) tarafından yapılmakta olup, çok büyük taşları fırlatabilmekte ve kullanıldığı sırada müthiş bir gürültü çıkarabilmekteydi (Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 25). Ancak *r'ad* terimine Özbek kaynaklarında pek sık rastlamıyoruz. Sadece Hafız Tanış Buhari, Abdullah Han'ın, Baba Sultan'ın elinde bulunan Sabran Kalesi'ni muhasarası sırasında *radendazailerine* yani *r'ad* kullanıcılarına bir başka muhasara aracı olan *digleri* (kazan) kurma emrini verdiğini aktarmaktadır (*Materiali Po İstorii Kazahskib Hanstv...*, s. 303). Bu bilgilere bakılırsa bu araçların, aşağıda ayrıntılı bir şekilde değineceğimiz *diglerin* (kazan) arkaik bir modeli olabileceği aklara gelmektedir.

³³⁵ Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 23.

³³⁶ H. İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", *War Technology and Society in the Middle East*, Ed. V. J. Parryand, M. E. Yapp, London 1975, s. 207; Togan, *Bugünkü Türkîli (Türkistan)...*, C. I, s. 117.

başlarda pek ilgi göstermedikleri ateşli silahların ordu için elzem olduğu gerçeğini 1514 Çaldıran Savaşı ile kavramışlar ve adı geçen silahların dış unsurlar vasıtası ile teminine başlamışlardı. Bu gelişmelerle beraber 1528 yılında I. Ubeydullah Han komutasında Horasan'a akınlarda bulunan Özbekler, Safevi ordusunda yer alan Rumi tüfekçilerin muhalefeti karşısında mağlup oldular³³⁷. Çaldıran Savaşı'nda alınan mağlubiyet Safevilerde nasıl bir infiale sebep olduysa, Horasan'da alınan mağlubiyet de benzer bir şekilde Özbekleri ateşli silahların temini konusunda bilinçlendirdi. Kadim silahların modern silahlara karşı koyamayacağını anlayan Özbekler, modern ateşli silahların temini hususunda kendileri gibi Safevilerle rekabet halinde olan Osmanlı Devleti'ne yanaştılar. Bu yakınlaşma kısa bir zaman sonrasında Özbek ordusunda ateşli silahların görünmesini de sağlayacaktı.

Özbekler, 1528 mağlubiyetinden sonra Horasan sevdasından hemen vazgeçmemişlerdi. Özbek sultanı I. Ubeydullah Han, Kanuni Sultan Süleyman ile yaptığı anlaşma gereği, 1532-33'te İran'a yaptığı harekâtı Osmanlıların batıdan İran'a yaptığı taarruzlarla eş zamanlı yürüttü. 1550'lere gelindiğinde ise İran'a yeniden bir sefer düzenlemek isteyen Kanuni Sultan Süleyman, önceki taarruzlarından memnun kaldığı Özbeklerle tekrar anlaşmak istedi. Neticede yeni Özbek hanı Abdullatif Han'ın ittifaka sıcak bakması, Osmanlı ateşli silah ve askerlerinin ilk kez Türkistan'a ulaşmasını beraberinde getirdi. Kanuni'nin Safevilere karşı ittifak teklifine Abdullatif Han olumlu karşılık vermiş, lakin bu kapsamlı sefer için kendisine asker ve silah yardımı yapılması gerektiğini de bildirmiştir. Bunun gereği olarak Kanuni, 300 yeniçeri ve bir topçu takımından oluşan birliğin Türkistan'a gönderilmesini buyurmuş ve kısa sürede hazırlanan birlikler Türkistan'a gelmiştir.³³⁸ Ancak yardımın ulaştığı sırada Abdullatif Han, 1552'de hayatını kaybetmiştir. Bu olaydan sonra merkezileşmede daima sorun yaşayan Özbeklerde yukarıda da bahsettiğimiz iç karışıklıklar dönemi başlamış, han ilan edilen Nevruz Ahmet Han Semerkand'a hâkimken, Buhara'da yönetim Burhan Sultan'ın olmuştur. Sürecin en önemli tanıklarından

³³⁷ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 91-92.

³³⁸ Howorth, *History of the Mongols...*, C: II/II, s. 728; A. Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s. 146-150; Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile...*, s. 5-6.

biri olan Osmanlı denizcisi Seydi Ali Reis'in hatıralarında bahsettiği üzere, bölünmüşlükten dolayı Özbekler, ellerinde bulunan ateşli silahları, hatta yeniçerileri beklenildiği gibi Osmanlılarla birlikte hareket ederek İran'a karşı değil, tersine kendi aralarındaki mücadeleler için kullanmışlardır. Dahası Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı verdiği mücadelelerden sonra Orta Asya yoluyla Osmanlı ülkesine dönerken, Nevruz Ahmet Han (Barak Sultan) tarafı ve Burhan Sultan arasında devam eden çatışmaların arasında kalan Seydi Ali Reis, Burhan Sultan'ın yanına vardığında elinde bulunan demir tüfekleri de rica üzerine Sultan'a bırakmak zorunda kalmıştır.³³⁹

Yaşanan bu gelişmelerle Batı Türkistan'ın sakinleri ilk kez Batı tarzı toplarla tanışmış oldu. Bu yardım hareketine Osmanlı tarafından bakıldığında, amaçlananın elde edilemediği bir gerçektir. Fakat Özbekler adına modern ateşli silahların Türkistan'a girmiş olması, uzun vadede oldukça önemli bir gelişmedir. Zira Türkistan coğrafyasına girmiş bu silahlar ve silah uzmanları sayesinde, hanlıktaki topçuluk sanatı en azından bundan sonraki on yıllar içerisinde önemli bir gelişim gösterecektir.

Abdullah Han'ın iç savaşlarda üstünlüğü yavaş yavaş ele geçirdiği yıllarda artık onun ordusunda da çeşitli tipte toplar görünmeye başladı. Başlangıçta rakip hanları tasfiye ederek onların elinde bulunan, yukarıda bahsi geçen Osmanlı top ve topçu ustalarını ele geçiren Abdullah Han, bu mirası iyi değerlendirdi. Abdullah Han'ın hizmetine geçen Anadolu ustalar, orduda topçulukla beraber bütün ateşli silah bölümlerini idare etmeye başlayarak³⁴⁰, gelecek yıllarda önemli top döküm ustalarının yetişmesine önayak oldular. Diğer taraftan Timurluların son dönemlerinde Orta Asya'da yavaş yavaş geliştirilen, ancak çöküş sürecinde gereken gelişimi sağlayamayan, Orta Asya'ya özgü biçim ve döküm teknolojisine sahip dig adı verilen toplar, yeni siyasi oluşumun inkişaf dönemiyle birlikte geliştirilerek üretilemeye başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında hanlığın ateşli silah teknolojisinde Timurlulardan miras aldığını söyleyebi-

³³⁹ Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik...*, s. 89-95; Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)...*, C. I, s. 135. Gönderilen bu yardımdan Hammer de bahsetmektedir (bkz. Baron Joseph von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, C. VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, s. 1704-1705).

³⁴⁰ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)...*, C. I, s. 135.

leceğimiz adı geçen bu topların döküm teknolojisini şekillendiren unsur yine Osmanlılar olmuştur.

Bütün bu gelişmelerle XVI. asrın ortalarında Orta Asya'da hassa birliği dâhilinde bulunduğu anlaşılan, ateşli silah uzmanlarına sahip ve cephede top ve diğer ateşli silahları korumak ve kullanmakla görevli mensupları bulunan bir askeri ocağın temelleri de atılmış oldu. Orta Asya'da siyasi ve iktisadi inkişafın sönmeye başladığı XVI. asırda temelleri atılan topçuluk müessesesi, esasen en verimli dönemini de yine bu yüzyılda yaşamıştır. Gerileme dönemi ile sonraki asırlarda önemi giderek azalan, hatta sönmeye yüz tutan bu müessese, ancak XIX. asırda gerçekleştirilen askeri ıslahatlarla bir nebze onarılabildiği. Bununla birlikte Buhara'da varlığından haberdar olduğumuz bu askeri birliğin personeli ve yapısı hakkında gerekli bilgilerin oldukça sınırlı olduğunu vurgulamamız gerekir. Dönemin en elle tutulur kaynağı olan *Abdullahname*'den edindiğimiz bilgiler bize daha ziyade XVI. asırda topçuluk ve topların cephelelerdeki işlevlerini görmemiz açısından fayda sağlamaktadır.

Buhara kaynaklarında, Abdullah Han'ın ordusunda kullanımına rastladığımız ilk top cinsi olarak *zarbzen/darbzen* karşımıza çıkmaktadır. Andhuy Kalesi muhasarası sırasında kullanılan³⁴¹ bu toplar, yukarıda bahsettiğimiz üzere Osmanlılar tarafından rakip hanlara gönderilmiş ve akabinde Abdullah Han tarafından ele geçirilmiş hafif toplardır. Hafız Taniş'in belirttiğine göre bu toplar Üstad Ruhi adlı bir topçu ustası tarafından kullanılmıştır. Muhtemelen Horasanlı olan bu şahıs, Orta Asya'da varlıkları birkaç on yıl geriye giden Osmanlı ateşli silah uzmanları tarafından yetiştirilmiş olmalıdır. Daha sonra topçibaşı³⁴² unvanını alarak Han'ın seferleri boyunca bütün topları, tüfekçileri ve diğer ateşli silahları kullanan birlikleri komuta eden Üstad Ruhi, seferlerde bilfiil yer almıştır. Diğer taraftan Üstad Ruhi, top kullanımından başka, topların üretimi konusunda da uzman olan bir *rehtegar* (top döküm uzmanı), aynı zamanda topları kullanacak kişilerin yetiştirilmesi için bir eğitmen ve tophaneyi organize eden ilk şahıs olarak da önem arz etmektedir. İlk kez onunla karşılaştığımız topçibaşı ıstılahı da İslam devletlerindeki yapı gözlemlenerek

³⁴¹ Bkz. Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 85.

³⁴² Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 33.

oluşturulmuştur. Fakat Buhara'da özellikle ilk dönemlerde bu unvanı taşıyanların, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğundan farklı bir şekilde topçularla birlikte tüfekçi, neftbaz gibi ordunun ateşli silahlar kısmında görevli insan unsurunu da komuta ettikleri anlaşılmaktadır³⁴³. Anlaşıldığı kadarıyla topların verimini artırmak ve çeşitli taktikleri daha rahat uygulamak için bir arada hareket eden bu birliğin komutası, genel manada sayıları az olduğundan bir kişiye verilmiştir.

Buhara Hanlığı'nda, yukarıda zikrettiğimiz üzere yapımındaki zorluklar nedeniyle daha ziyade Osmanlılardan ithal edilerek sağlanan zarbzen/darbzen topu dışında, temel toplar olarak silah ve teçhizat başlığında ayrıntısı ile ele alacağımız dig ve zenburekler karşımıza çıkmaktadır. Bunlar her şeyden önce Abdullah Han döneminde yetişmiş topçu ustalarının mahareti ile hanlıkta üretimi gerçekleştirilen karakteristik toplar durumundadır. Ancak o dönem için bu topların ordudaki toplam sayısı hakkında belli bir bilgiye ulaşamamaktayız.

Kaynaklarda Buhara Hanlığı adına top döken ilk şahıs olarak da yine topçibaşı Üstad Ruhi karşımıza çıkmaktadır. *Abdullahname*'den anladığımız kadarıyla bu şahıs dig (kazan) toplarını payitahttaki top imalathanelerinde dökmekteydi ve toplar sefer sırasında topçu ocağına bağlı askerlerce cepheye taşınmaktaydı. Mesela Han'ın, Din Muhammed'e karşı yürüttüğü Belh seferi ve Baba Sultan'a karşı uzun soluklu Türkistan (Yesi) seferi sırasında, Üstad'ın Buhara'da döktüğü kazan topları, Han'ın karargâhına intikal ettirilmişti. Belh seferi sırasında gerçekleştirilen bu intikal sırasında, topları taşımakla yükümlü topçu sınıfının yanında Üstad Ruhi'nin komutasında neftbaz ve tüfekendazlar da bulunmakta, diğer taraftan Han'ın emirlerinden Nazar Biy Nayman komutasındaki bir birlik de bu birliği korumak için onlara refakat etmekteydi³⁴⁴. Aynı şekilde Türkistan seferi sırasında da bu işi Akim Atalık üstlenmiştir³⁴⁵. Diğer taraftan dönemin ünlü şahsiyetlerinden Kulbaba Kökeltaş'ın, emrindeki askerler ile birlikte Abdullah Han tarafından pek çok defa top ve topçuları ko-

³⁴³ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 152, 213, 217; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbiru'l-Bilâd*, s. 316.

³⁴⁴ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 139.

³⁴⁵ *Materialı Po İstorii Kazabskib Hanstv...*, s. 302.

rumak ve onlara yardım etmekle görevlendirildiği kaynaklarca sabittir³⁴⁶. Zira güvenlik elbette ki bir ordu için oldukça kıymetli olan bu silahların korunması için zaruri bir gereksinimdir.

Bunun yanı sıra toplar sadece merkezdeki imalathanelerde de üretilmiyor, ihtiyaç dâhilinde seferin gerçekleştiği kale önlerinde ve karargâhlarda da dökülebiliyordu. Yüzyılın son çeyreğinde Safevilere karşı gerçekleştirilen 1588 Herat Kalesi muhasarası sırasında, ateşlenen toplar yeterli gelmemiş olacak ki, Abdullah Han, Gevherşad Camii avlusunda, topçu ustalarının top dökmelelerini emretmişti. Büyük vezir Hoca Raziüddin de emir gereğince çok miktarda bakır madenini ve yeteri derecede teçhizatı oraya toplattıktan kısa bir zaman sonra, yedi büyük topun dökümü gerçekleşti. *Abdullahname*'de *tup* adıyla karşımıza çıkan ve kazana göre daha modern olduğu anlaşılan bu topların her biri, iki üç batman ağırlığında taş gülleler atabiliyordu³⁴⁷. Hafız Tanış Buhari'nin kullandığı ifadelerle bakılırsa kısa sürede gerçekleşen bu döküm faaliyetinde yedi büyük topun çıkarılması, esasen aşağıda da ele alacağımız üzere topçuluk adına üzerinde durulması gereken önemli bir başarıdır.

Bu örnekte gördüğümüz, top döküm işlemlerinin kuşatılan alanda yapılması, dönem itibarıyla sık rastlanmayan bir durum değildi. Özellikle Osmanlıların sıkça başvurduğu bu uygulama gereği toplar seferberlik esnasında merkezdeki imalathanelerden ziyade, yine merkezden hayvanlarla taşınan malzemenin kuşatılan alana getirilmesi ile imal edilirdi³⁴⁸. Seyyar top dökümü olarak adlandırabileceğimiz bu metodun temel amacı ise, o dönem itibarıyla topların kuşatma alanına intikalindeki güçlükler ve Herat muhasarasında da değindiğimiz gibi top sayısının kuşatma esnasında yetersiz kalmasıydı. Daha sonra bu toplar, eğer Osmanlılar kaleyi fethederler ise bu kalede kullanır, kuşatma kaldırılırsa da olduğu yerde parçalanır ya da düşmanın bulamayacağı bir yere saklanırdı³⁴⁹. Anlaşılan top döküm teknolojisinde önemli bir aşama kaydeden Osmanlılarda, topu imal etmek, taşımaktan daha az bir maddi külfete

³⁴⁶ Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 172, 196.

³⁴⁷ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 234.

³⁴⁸ Bkz. A. Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981, s. 102- 103

³⁴⁹ Salim Ayduz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK, Ankara 2006, s. 45, 48.

sahipti. Bununla beraber seyyar top döküm işleminin geniş bir organizasyon gerektiren, meşakkatli bir iş olduğunu da belirtmek gerekir. Her şeyden önce, temel döküm malzemeleri ocak, kalıp, bakır ve kalay madenlerinin yanı sıra, ateş yakmak için gerekli odunun bir araya getirilmesi ve bunu gerçekleştirecek yeterli sayı ve donanımda bir topçu grubunun olması gerekmektedir³⁵⁰. Bunların kısa bir süre içerisinde bir araya getirilmesi de esasen devletin gücü ile açıklanabilecek bir durumdur.

Elbette Buhara Hanlığı'nda o dönem için değeri paha biçilmez bir durumda olan topların, Osmanlılarda olduğu gibi seferberlik sonrasında parçalanması söz konusu olmamıştır. Gerek merkezde, gerekse de seferberlik sırasında top dökümünün oldukça rahat bir şekilde yapılması ise yüzyılın son çeyreğinde devletin maddi gücünün ve topçuluk sanatının istenen düzeye ulaşmış olduğunu göstermektedir.

Aynı yüzyılın başlarında Osmanlılardan etkilenen bir başka siyasi oluşum olan Babür'ün devletinde ise topçuluk sanatının Buhara'ya nazaran bir nebze daha önde olduğu görülmektedir. Her şeyden önce Babür, Özbeklere göre Osmanlı ateşli silahları ile daha önce, yani 16. asrın ilk çeyreğinde tanışmış, diğer taraftan Timurluların son döneminde kullanımı artan kazana dair teknolojiyi Türkistan'dan ayrılırken beraberinde götürmüştür. Dahası Osmanlılardan geldiği anlaşılan topçu ustaları, Osmanlı usulü topların üretimini gerçekleştirmeyi başarmışlardır. Taşınması kolay, seri atışlar yapabilen bu hafif toplar sayesinde surlar, insan unsuru, hatta nehirlerdeki donanmalar bertaraf edilerek Afganistan ve Hindistan'ın kapıları Babür'e sonuna kadar açılmıştır³⁵¹. Babür'ün hatıratında bildirdiğine göre Afganistan ve Hindistan'da gerçekleştirdiği seferler esnasında ve kazandığı zaferlerde ordusunda bulunan Üstad Ali Kulu ve Mustafa Rumi adlı iki topçu ustasının kilit roller üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki olan Üstad Ali Kulu, tıpkı Buharalı top uzmanı Üstad Ruhi gibi, Osmanlı topçu uzmanlarının top döküm teknolojisini gözlemlemiş ve genel itibarıyla kazan dökümünde uzmanlaşmış Orta Asya veya Horasan kökenli bir

³⁵⁰ Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 43.

³⁵¹ Bkz. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.II, s. 342, 349-350, 351, 376, 419, 420.

ateşli silah uzmanı olarak karşımıza çıkmaktadır³⁵². Osmanlı kökenli olduğu anlaşılan Mustafa Rumi ise batı tarzı, daha hafif, kullanışlı darbzen/zarbzen ve frengi toplarının dökümünün yanı sıra, tüfek üretimi de gerçekleştirmekte ve tabur cengi³⁵³, destur-i Rumi gibi savaş esnasında ateşli silahlarla yapılabilen Osmanlılara özgü bazı taktik ve yöntemleri de uygulayabilmektedir³⁵⁴.

XVI. asrın son çeyreğine gelindiğinde yüzyılın ikinci yarısında başlayan topçuluk sanatındaki atılım doruk noktaya ulaşmıştır. Bu dönemde Üstad Ruhi'den sonra topların üretimi ve kullanımını gerçekleştiren, topçibaşı unvanı ile topçuluk sınıfının en başında bulunan isimlerden biri olarak Mirak Topbaşı'nın³⁵⁵ adı geçmektedir. Ayrıca Mir Kasım Rehtegar/Rihtegar³⁵⁶ gibi döküm ustaları da yine yüzyılın son dönemlerinde öne çıkan isimlerdendir. Kaynaklarda Üstad Ruhi adının kaybolduğu yıllarda karşımıza çıkan bu şahıslar, büyük ihtimalle onun tarafından yetiştirilmişti. Bu topçu ustalarının kazan dökümünü gerçekleştirmelerinin yanı sıra, mancınık ve arrade gibi ağır vasıtaların üretimi ve kullanımından da sorumlu oldukları muhtemeldir.

Kuşatma sırasında sur, burç ve kapıların karşısına konuşlandırılan topların, açık meydan muharebelerinde ise genel itibarıyla kanatların veyahut başka birimlerin önlerinde tüfekçilerle birlikte yer aldıkları anlaşılmaktadır. Abdullah Han, Baba Sultan'a karşı gerçekleştirdiği Türkistan (Yesi) harekâtı kapsamında yapmış olduğu muharebelerden birinde, ordusunun sağ kanadının önüne Üstad Ruhi ve birliklerini tayin etmiş, sefer boyunca üstadın komutasındaki tüfekçiler ve topçuların yoğun atışları da düşman tarafının birçok kayıp vermesini sağlamıştır³⁵⁷.

³⁵² Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C.II, s. 342, 349-350.

³⁵³ Aşağıda bu usul hakkında gereken detayı vereceğiz.

³⁵⁴ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 351, 419, 420; İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms...", s. 204; Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneniü Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 29.

³⁵⁵ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 303; Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 92, 234.

³⁵⁶ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 36.

³⁵⁷ Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 118.

XVI. asır kaynaklarından elde ettiğimiz bu notlar, dönemin Buhara ve Orta Asya topçuluğu adına çok önemli bir devir olduğunu göstermektedir. Benzer bir durum Babürlüler için de geçerlidir. Topçuluğun gelişimine büyük önem verilen bu dönemde, Abdullah Han'ın Orta Asya'nın siyasi bütünlüğünü sağlamak adına gerçekleştirdiği hemen hemen bütün kuşatmalarda, pek çok kadim şehrin surları toplar vasıtasıyla yok edilmiş ve üstünlük daha çok bu silahlar sayesinde sağlanmıştır. Bu anlamda topun varlığı, Abdullah Han adına da bir nevi, Avrupalı monarkların feodallere karşı üstünlük kurmasına benzer bir katkı sağlamıştır.

1582'de Baba Sultan'ı tamamen ortadan kaldırarak, Türkistan'ı kendi idaresi altında birleştirmeyi başaran Abdullah Han, bu tarihten sonra ise güçlendirdiği ordusunu rakip olarak gördüğü çevre devletlere karşı kullanmak istemiştir. Bu devletlerin en başında ise ideolojik olarak rakip gördüğü Safeviler bulunuyordu. Abdullah Han ülkesinin siyasi birliğini sağlarken, yerel topçu ustalarının dökümünü sağladığı kazanların bir hayli faydasını görmüştü. Ancak İran'a karşı gerçekleştireceği büyük bir harekâta daha gelişmiş ateşli silahların da kendisine fayda sağlayacağını farkındaydı. Bu durumda, kendisi gibi İran'ı bir rakip olarak gören ve zamanında Orta Asya'yı modern ateşli silah teknolojisiyle tanıştıran Osmanlılar, Han'ın isteğini gerçekleştirmesinde büyük katkı sağlayabilirdi. Aslında Osmanlılar yukarıda da bahsettiğimiz gibi yüzyılın ilk yarısından itibaren yapılan yardımlarla Özbeklerin İran'a karşı müspet bir adım atmasını bekliyor, fakat ilk etapta Orta Asya sakinleri bu yardımları feodal çalkantılar yüzünden birbirlerine karşı çeviriyorlardı. Ancak feodal bölünmüşlükten dolayı sekteye uğrayan bu ittifak süreci, artık Abdullah Han'ın hanlığı birleştirerek merkezi otoriteyi sağlamasından sonra daha olgun ve organize bir şekilde devam edebilecekti.

Abdullah Han'ın İran üzerindeki istekli tavrına kayıtsız kalmayan Osmanlılar, 1588 yılında Piyale Paşa ailesinden birinin idaresinde bir kıta yenicileri ile top ve başka silahlarla yüklü gemileri Bakü'den Hazar Denizi yoluyla Abdullah Han'a gönderdi³⁵⁸. Bu tarihler Buhara Hanlığı'nın her türlü silah ve teçhizatı en verimli dönemini yaşadığı yıllardı ve aynı yıl içerisinde

³⁵⁸ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)...*, C. I, s. 135.

Han'ın, Safevilerin kontrolündeki Horasan'a karşı seferler başladı. Bu bağlamda Abdullah Han'ın 1588 yılında gerçekleştirdiği Herat kuşatması önemlidir. *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*'den aldığımız bilgilere göre, Safevi merkezinden uzak ve ateşli silahlarla teçhiz edilmemiş Herat Kalesi, ateşli silahları ve topları bulunan Han'ın ordusuna karşı oldukça savunmasız durumdaydı. Kaleyi savunmakla görevli Safevi komutanı Ali Kulı Han, uzun süren direnişini daha fazla devam ettirememiş ve sulh teklifinde bulunmuştu. Ancak Abdullah Han sulhu kabul etmediğini kendisine gönderilen Safevi elçilerini topların içerisine koydurtup ateşleyerek bildirdi³⁵⁹. Esasen bu hareketle Han, kendisine olan güvenini göstererek, Şah'a gözdağı vermişti. Neticede muhasara sırasında modern silahlardan yoksun Safevi kuvvetleri karşısında Özbekler, ateşli silahlarıyla kale duvarlarını zayıflatmışlar ve şehri uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirmişlerdi³⁶⁰.

Abdullah Han'ın Horasan seferleri sırasındaki ateşli silah ve toplardaki üstünlüğü, o tarihlerde Şah Abbas'ın sarayına gelen Rus elçi Prens Vasilçikov'un elçilik raporlarında da yer almaktadır. Onun verdiği bilgilere göre Han'ın Horasan harekâtına karşı çözüm arayan Şah, Herat'a doğru bir ordu sevk etmiş, fakat bu birlik Özbeklere karşı koyamamıştır. Elçi bu durumu Şah'ın ordusundaki ateşli silahların eksikliğine³⁶¹, diğer taraftan bunların Özbeklerde yeteri

³⁵⁹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 20-22.

³⁶⁰ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 22.

³⁶¹ I. Şah Abbas (1687-1629) henüz iktidara geldiği bu dönemde istikrarsız, isyanlarla boğuşur ve hazinesi boş bir ülkenin yönetimini teslim almıştı. Tam da Özbeklerin giderek güçlenerek taarruza geçtiği bu süreçte genç hükümdar çaresiz kalarak Horasan'ın bir kısmını onlara terk etmek zorunda kalmıştı, fakat bu durum geçiciydi. Bu dönemde Safevi ordusunun durumu da haliyle pek iç açıcı değildi. Askeri aristokrasiyi elinde bulunduran Kızılbaş emirler önemli eyaletlerin yöneticiliklerini elinde bulunduruyor ve yarı bağımsız bir şekilde merkezden uzak hâkimiyet sürüyordu. Her ne kadar Çaldıran Savaşı'ndan sonra ateşli silahlar Safevi ordusunda görünmeye başlasa da, bunların üretimini gerçekleştirecek bir altyapı yoktu. Bahsi geçen silahlar, genel olarak tüccarlar vasıtasıyla veya savaş ganimeti olarak orduya kazandırılıyordu. Bu durumu çok çabuk fark eden genç ve enerjik Şah, bütün devlet teşkilatında olduğu gibi askeri alanda da çeşitli düzenlemeler yaptı. Şah Abbas, Kızılbaş Türkmenlerin oluşturduğu "şah seven" birlikleri ve devlet yönetiminde görevler üstlenen Türk oymaklarının fethinden oluşan kurçiler yanında, bunlara denge unsuru oluşturacak, düzenli-modern bir ordu teşkili amacıyla Osmanlı kapıkulu sisteminin benzeri kullar, tüfekçiler ve topçular olmak üzere üç unsurdan oluşan *Gulamân-ı Hassa-i Şerife* adında bir teşkilat kurdu. Böylece Safevi ordusunda ilk defa Şah Abbas zamanında ateşli silahlara sahip bir sınıf oluşturulmuş, ordu artık top ve tüfeklerle teçhiz edilmeye

miktarda var olmasına bağlamaktadır. Elçi ayrıca bu savaşta Özbeklerdeki topların içerisinde frengi tarzı toplar olduğunu da vurgular³⁶² ki, bunlar Osmanlılardan temin edilmiş hafif darbzzen/zarbzzen toplarından başka bir şey değildir.

Ancak Buhara'da topçuluk adına yaşanan bu parlak gelişmeler çok uzun sürmemiştir. XVII. asra gelindiğinde, gerekli tecrübe edinilmesine rağmen Orta Asya'daki siyasi ve iktisadi bunalım, bütün müesseselerde olduğu gibi topçuluk sanatını da olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yeni dönemle birlikte Mangıt iktidarına kadar bir asırdan fazla bir süre Buhara'da topçuluğun daima ihmal edilmiş bir müessese olarak kaldığı görülmektedir. XVII. asırda, Buhara Hanlığı'nın, siyasi kültüründen kaynaklanan feodal yapısından ötürü, istikrarsızlığa sürüklenmesi bir yana, Şah Abbas ile birlikte Safevilerin giderek güçlenmesi ve Batı'da Osmanlıların artık İran'a karşı bir denge politikası izleyerek, Orta Asya'nın yardım taleplerine isteksiz tavırları, bu gerilemeye neden oluşturabilecek hadiseler arasındadır.

Kaynaklarda Osmanlıların, Buhara'nın silah taleplerine karşı son büyük yardımını, Baki Muhammed Han'ın isteği doğrultusunda gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu süreçte Şah Abbas, Abdullah Han'a karşı kaybedilen Safevi mülkü Horasan'ı tekrar ele geçirmeye başlarken, Buhara hanı bu kez daha ziyade onlara karşı şartları eşitlemek için Osmanlılardan ateşli silah talebinde bulunuyordu. Neticede vezir Yemişçi Hasan Paşa tarafından bu hadiseden haberdar olan III. Mehmet yardım talebini olumlu karşılayarak üç pare zarbzzen/darbzzen topu ile 20 kita tüfeğin Özbek tarafına gönderilmesine müsaade etti³⁶³.

---

başlamıştı. Ateşli silahların temini hususunda İngiliz modelini tercih eden Şah, o dönemde İran'da bulunan bazı İngiliz top ustalarına 500 darbzzen/zarbzzen topu döktürtmüş ve 60.000 adet tüfek yaptırmıştı. (Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevi Devlet Teşkilatı'nda Yapılan Düzenlemeler" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2013/204, İstanbul 2013, s. 84, 197-100). Bu durumda Safevi-Özbek rekabetinde şartlar Safeviler lehine değişti. 1595 yılına gelindiğinde Şah Abbas güçlü ordusuyla Horasan'a hareket ederek bütün Horasan'ı Özbeklerin elinden kopararak aldı. (Vambery, *Buhara Yahut Maveraiünnehir Tarihi*, s. 298).

³⁶² Nakleden, Muminov, *İstoriya Samarkanda...*, C. I, s. 270; Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneniı Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 33; Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 122.

³⁶³ C. Orhonlu, *Osmanlı Taribine Aid Belgeler, Telhisler (1507-1607)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, s. 79-80; Feridun Bey, *Münşeatüs-Selâtin*, C. II, İstanbul 1275, s. 165-166.

Fakat Osmanlılar bu yardımı yaparken, İran ile yapılan barışın bozulmaması için de tedbirler alıyordu. Bu hadiseden sonra da Osmanlıların Buhara'ya uzun bir süre askeri yardım göndermesi, İran ve Rusya'nın da dâhil olduğu siyasi dengelerden dolayı pek mümkün olmamıştır³⁶⁴.

XVII. asrın ilk yarısı hakkında bilgi veren Buhara kaynaklarına bakıldığında ise artık topçuluk sanatı üzerine geçen yüzyıldan kalma dikkate değer bilgilerin çok da fazla yer almadığı görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise hanlıkta bulunmuş Pazuhin kardeşlerin topçuluk müessesesi hakkında vermiş olduğu bilgiler, bu kurumda ciddi bir düşüşün yaşandığını gösterir durumdadır. Onların ifadesine göre 1670 yılı itibariyle Buhara'da ateşli silah teknolojisini ele alacak bir uzman kadronun varlığına rastlanamamakta, ayrıca orduda kundaklı bir sistem üzerinde hareket ettirilebilen ağır ve hafif toplar bulunmamaktadır. Orduda yalnızca deve üzerinde hareket ettirilen küçük küçük toplar yani zemburekler yer almaktadır ki, bunlar da yapımı itibariyle ağır teçhizat ve döküm teknolojisi gerektirecek silahlar değildir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla hanlık, topçuluk sanatı adına bir önceki asırdan kalan miras ve birikimi tümüyle tüketmiş duruma gelmiştir. Diğer taraftan Pazuhin kardeşlerin vermiş olduğu bir başka bilgiye bakılırsa, topçuluktaki gerilemeye mukabil topçubaşı rütbesinin faal olarak askeri görevleri yerine getirdiği, ayrıca orduda dikkate değer bir sayıda topçunun da var olduğu anlaşılmaktadır³⁶⁵. XVIII. asrın ilk yıllarına ait bir kaynak olan *Ubeydullahname*'de 150 civarında gösterilen bu topçuların, sayıları az miktardaki topları kullanmakla birlikte, esasen hanın muhafızları olarak sarayda görev yapan bir sınıf oldukları da anlaşılmaktadır. Örneğin aynı esere göre, II. Ubeydullah Han, feodal aristokratların komplo teşebbüsü dolayısıyla, Baltuy Saray ve han muhafızı Mümin Biy komutasın-

³⁶⁴ Bkz, Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile...*, s. 7-9, 22-23; Osmanlı-Buhara ilişkilerinin zayıflaması hakkında ayrıca bkz. A. Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı, Yeni Türkiye*, C. I, Ankara 1999, s. 584-586; Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara 1995, s. 73-75; A. Burton, "Relations between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558-1702", *International Journal of Turkish Studies*, Volume 5, Numbers 1-2, 1992, s. 87-103. Ayrıca müstemleke devrinde Buhara ve Osmanlı arasında yardımlaşma teşebbüslerine dair bilgiler için bkz. A. M. Dündar, *Pan-İslamizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, Ötügen, İstanbul 2011, s. 38-42.

³⁶⁵ "Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinım..." s. 61; Alekseev, *Politişeskeya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 155.

daki 150 topçuyu, saldırılara karşı arkın dört kapısını korumakla görevlendirmişti³⁶⁶.

XVIII. asır kaynaklarında Buhara hanlarının gerilemekte olan topçuluk sanatını tekrar faal duruma getirmek için dış unsurlardan faydalanmaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak bu XVI. asırda Osmanlılar ile kurulan ittifak sonucu elde edilen top ve ateşli silah uzmanı temini ile benzerlik gösteren bir durum değildir. Buhara hanları, Orta Asya'da Osmanlı etkisinin giderek uzaklaştığı bu süreçte, daha ziyade rakibi durumundaki çevre unsurların, kendilerinden daha ileri bir seviyede olan ateşli silah teknolojilerini öğrenme ve taklit etme eğiliminde olmuşlardır. Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, bu etkileşim devletlerarası bir teknoloji paylaşımı şeklinde değil, daha ziyade hanlığın rakipleri Rusya, İran, Hint-Türk imparatorluğu ile giriştiği muhtelif savaşlarda elde ettiği silah ganimeti ve bu milletlere mensup ateşli silahları kullanan silah uzmanları ve kölelerden edindiği tecrübelerle mümkün olmuştur. XVIII. asırda hanlıkta bulunmuş Efremov'un verdiği bilgilere bakılırsa, Ebulfeyz Han döneminde Buhara'da mevcut durumdaki topçuluk müessesinin iskeletini, Çar Büyük Petro'nun muhafız alayında görevli komutanlarından Aleksander Bekoviç'in (Çerkaski) Hive'ye kaybettiği savaşta esir edilmiş Rus askerleri oluşturmaktaydı. 1717 yazında gerçekleşen savaşta Hive hanı Şirgazi tarafından esir edilen askerlerden 100 kadarı, Hiveli bir hoca tarafından gizli bir şekilde Buhara hanı Ebulfeyz'e gönderilmişti. Bu esirleri iyi karşılayan Han, onları hassa birliği içerisine dâhil ederek muhafızları³⁶⁷ durumuna getirmiş, sarayın koruyucuları olarak görevlendirmiş ve içlerinden birine de topçibaşı³⁶⁸

³⁶⁶ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 233.

³⁶⁷ Daha önce de belirttiğimiz üzere topçu birlikleri II. Ubeydullah Han döneminde topçuluktan başka sarayda han muhafızlığı görevini yerine getiren hassa birliklerini ifade ediyordu.

³⁶⁸ Aşağıda da ele alacağımız üzere Buhara'da bu dönemde topçular topçibaşı-yi kelan ve topçibaşı-yi derbare-i âli olarak ikiye ayrılmışlardır. Topçibaşı-yi kelan yani büyük topçibaşı gerçek anlamda topçu sınıfının başında bulunan rütbelilere verilen isimdi. Topçibaşı-yi derbare-i âli, yani yüce sarayın topçibaşisi ise hükümdarın muhafızlığı vazifesini üstlenen bir grubun başındaydı. Burada bahsedilen topçibaşı de muhtemelen topçibaşı-yi derbare-i âli olmalıydı. Bu dönemde böyle bir ayırımın yapılması topçuların, topçuluk müessesesinin zayıflığından ötürü başka yükümlülükleri ele almaya başlamasıyla açıklanabilir.

unvanını layık görmüştü. Efremov ayrıca Han'ın bu askerlere çok güvendiğini, dışarı çıkarken dahi hiçbir şekilde onlarsız çıkmadığını notlarına eklemiştir³⁶⁹.

Ancak Buhara Hanlığı'nın Rus esirlerden oluşturduğu topçu muhafızlar, bu halleriyle topçuluk sanatı adına hiçbir şey ifade etmiyordu. Zira hanlıkta özellikle kuşatma ve meydan muharebelerinde kullanılan ağır ve hafif tarzda dökme topları üretecek teknolojiyi sağlamak ve imalathaneleri ıslah etmek için herhangi bir girişim söz konusu değildi. Ebulfeyz Han döneminin tanıklarından Çar Büyük Petro'nun elçisi Beneveni'nin raporlarına yansıdığı kadarıyla, Buhara haricindeki şehirlerde top olmamakla birlikte, payitahtın önlerinde 14 büyük top mevcuttu. Bunların Abdullah Han döneminden kalma toplar olduğunun altını çizen Beneveni, söz konusu toplar arasında Babürler ile yapılan savaşlarda ele geçirilen iki büyük top bulunduğunu, bunlardan birinin bakır, diğerinin de dökme demirden olduğunu ve bunları kullanan kimselerin bulunmamasından dolayı da bir köşede desteksiz olarak yattığını bildirmektedir. Topçuluk hakkındaki izlenimlerini aktarmaya devam eden elçi, Ebulfeyz Han'ın, Recep Han'ın isyanı üzerine çıktığı seferde bu toplardan sadece bakır olanını yanında götürdüğünü ve bunu Rusya'da elçi olarak bulunan Hankulu'ya teslim ettiğini bildirir. Zira Hankulu, Rusya'da bulunduğu süreçte güya top işini öğrenmiş durumdadır. Ancak bu şahıs, talim sırasında gerçek bir uzman olmadığından olsa gerek topu parçalamış ve hayatını kaybetmiştir. Han daha sonra topu yanında taşımaya devam etmiştir. Ancak bu topun sefere götürülüş amacı düşmana ateş etmek için değil, sadece gürültüsü ile düşmanı korkutmak içindir³⁷⁰. Beneveni ayrıca Buharalıların topları kullanmayı kesinlikle bilmediklerini, bunlardan faydalanmak için Rus esirleri atışa zorladıklarını, mevcut sistemde demirden güllerin eksikliğinden dolayı toplarla taş ve taş güller atıldığını da notlarına eklemektedir. Beneveni son olarak, Buhara'da 15 adet deve üzerinde taşınan zenburek toplarına rastladığını, ancak topçuların bunlarla hiçbir kurala bağlı kalmaksızın, isabet almadan rastgele

³⁶⁹ Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 89.

³⁷⁰ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 123-124. Aynı hadiseyi anlatan *Tarih-i Ebulfeyz Han*'da ise atış talimi esnasında gerçekleşen olayda, topu ateşleyen şahıs olarak bir Rus topçusunun adı geçmektedir (Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 95).

atış yaptıklarını bildirmektedir³⁷¹. Anlaşıldığı üzere bu dönemde Buharalılar sadece topun varlığı ile kendilerini avutuyorlardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi yapımındaki kolaylık sayesinde büyük ihtimalle Buharalılar tarafından üretilen zemburekler ise, kale dövebilecek nitelikte toplar olmadığı gibi, bunu etkili kullanabilecek donanımda topçuların olmamasından dolayı da fark yaratacak durumda değillerdi. Kısacası Han'ın bu teknolojiye üstün olduğuna ve katkı sağlayacaklarına inandığı dış unsurlardan devşirilen esirlerin (genelde Rus kökenli) esasında topçuluk adına herhangi bir katkısı söz konusu değildi ve olması da mümkün olamazdı. Zira bu sanatta gerekli teçhizat ve tecrübenin edinilmesi için, çağın teknolojisini iyi takip etmek, bunu sağlamak için de maddi imkânları seferber etmek gerekmektedir. Ancak bu devirde siyasi ve ekonomik anlamda çok geri durumda olan Orta Asya hanlıkları için bunu hayata geçirmek neredeyse imkânsızdı. Dolayısıyla bu dönemde topçu birliğini hassa kuvvetleri içerisinde sarayda gezinen bir muhafız grubu olarak değerlendirmek en doğru yaklaşım olacaktır.

Nitekim Han'ın iktidarı döneminde İran'dan gelen Nadir Şah tehlikesine karşı, "Şiilere gaza" sloganıyla uzun zaman sonra ilk kez birleşebilen Türkistan ordusu, ateşli silahları oldukça etkili kullanabilen rakibine karşı üstün gelememişti. 1737'de Karşı yakınlarından vuku bulan savaşta Ebulfeyz Han'ın 60.000 Özbekten müteşekkil kalabalık ordusu, kendilerine nazaran sayıca az (30.000) İran ordusuna, savaşın başlarında üstünlük kurmuştu. Ancak düşmanın toplarını devreye sokmasından sonra durum değişmiştir. Buhara ordusu top atışları sonucunda büyük kayıplar vermiş, Ebulfeyz Han, Kalmuk muhafızlarının gayretiyle savaş alanından zar zor çıkarak Buhara'ya çekilebilmiştir. Savaşı betimleyen Nadir Şah'ın tarihçisi Mervî, Özbek ordusunda bulunan tüfekçi birliklerin başarılı taarruzuna dikkat çekerken, topçuların varlığına dair bir bilgi vermemektedir³⁷². Bu savaştan iki yıl sonra bizzat Nadir Şah ile karşılaşan Ebulfeyz Han, hanedanının kaderini belirleyen Çarbekir Savaşı'nda güçlü Afşar ordusuna yine boyun eğerek nihayetinde Nadir Şah'ın himayesine girmiştir³⁷³.

³⁷¹ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 124.

³⁷² Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, s. 593-596.

³⁷³ Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, C.II, s. 788-793.

Buhara'da Afşar hâkimiyeti, ileride Mangıtların iktidarı ele geçirmelerine zemin hazırlarken, daha önce de değindiğimiz üzere hanedanın kurucusu Rahim Biy'e de askeri anlamda bir miras bırakmış, topçuluk da yaşanan bu gelişimden payını almıştır. Rahim Biy, Ebulfeyz Han'ı öldürerek iktidarı ele geçirdiği süreçte, Nadir Şah'ın da vefatından cesaret bularak Buhara'da bulunan Nadir Şah'ın emirleri Behbud Han ve Hasan Han Bayat'ı İran'a çekilmeye zorlamış ve varılan anlaşmada İranlı emirler tophaneyi de bırakarak Buhara'yı terk etmişlerdir³⁷⁴. Rahim Biy ayrıca Şah'ın ordusuna mensup Kolcai aşiretinden 1.500³⁷⁵ Afgan askerine de ulufe teklif ederek onları Buhara'da kalmaları konusunda ikna etmiştir³⁷⁶. Bunun yanı sıra Rahim Biy'in İran'da komutan olduğu süreçte emrinde bulunan Osmanlı ve Kafkas (Lezgi) askerleri de, iktidarı ele geçirmesinden sonra onun emri altına girmiştir. Farklı etnik kimliklerden oluşan bu asker grubu, Rahim Biy'in ordusunda tüfek ve top gibi birçok ateşli silahı kullanmaktan sorumlu olmuşlardır. Rum tanık Grigoryev'den edindiğimiz bilgilere göre hanlığa gelen İranlı silah ustaları, dökme demirden toplar ve tüfeklerin yanı sıra barut da imal etmişlerdir³⁷⁷.

Mangıtların henüz kuruluş aşamasında elde ettikleri bu mirası, birkaç on yıl için iyi değerlendirdikleri görülmektedir. Özellikle Rahim Biy'in halefi Danyal Biy'in on yıllık (1759-1769) iktidarı boyunca, kabile güçlerine karşı verdiği kuşatma savaşlarında, daima top ve tüfekleri ön plana çıkmaktadır. Bu teknolojik üstünlükle birlikte adı geçen hükümdarın zamanında isyanların bastırılması mümkün olmuştur³⁷⁸. Şah Murad döneminde ise topçuluk müessesesinde top üretiminin gerçekleştirilebildiğine dair kayıtlara rastlamaktayız. 1795'te emirlikte bulunan Rusya maden bakanlığı görevlisi T. S. Burnaşev, Buharalıların toplarını bakırdan, top güllerini ise dökme demir hurdasından kendilerinin dökebildiğini, barut üretebildiklerini ve ayrıca Buhara yakınla-

³⁷⁴ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 51-52.

³⁷⁵ Rum tanık Grigoryev'e göre Rahim Biy'e katılan Afganların sayısı 500'dür. Onun yakın koruması olan bu muhafızlar, Emir'in Buhara'da iktidarını sağlamlaştırmasında etkin kuvvetler olarak ön plana çıkmışlardır. (*İstoriçeskie İzveștiya o Kirgiz-Kaysakah...*, s. 16-17).

³⁷⁶ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 52.

³⁷⁷ *İstoriçeskie İzveștiya o Kirgiz-Kaysakah...*, s. 21; Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 296.

³⁷⁸ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 298.

rında çıkarılan kurşun madenlerinden büyük bir israfla da olsa tüfek mermisi dökülebildiklerini aktarmaktadır³⁷⁹. Ancak Burnaşev'in Buhara'daki topçuluk müessesesi hakkında vermiş olduğu diğer ayrıntılar, top dökümü her ne kadar gerçekleştiriliyor olsa da, emirlikteki top kalitesinin çağının oldukça gerisinde olduğunu gözler önüne sermektedir. Elçiye göre emirlikteki büyük kalibreli toplar, top arabalarına sadece halatlarla sabitlendiğinden, bu halatlar sıklıkla kopmakta ve bu yüzden toplar geriye devrilmektedir. Bundan ötürü sadece kopan halatları bağlamak ve topu sabitlemek için her topun başında 30'ar topçu hazır bulunmaktadır. Ancak topçu sayısı bu kadar fazla olmasına rağmen bir topla günde beş altı atıştan fazlası yapılamamaktadır. Yerli yapım büyük topları daha yakından da gözlemlene fırsatı bulan Burnaşev, bunların kırılğan, aynı zamanda namlularının içeriden ve dışarıdan pürüzlü olduğunu da notlarına eklemiştir. Elçi büyük toplar dışında kendisinden evvel Buhara'da bulunan diğer seyyahların da haber verdiği üzere zenbureklerin varlığına da değinmiştir³⁸⁰. Burnaşev'in Buhara'daki topçuluk müessesesi hakkında verdiği bu bilgilerin, asrın ilk çeyreğinde Buhara'da bulunan Beneveni'nin verdiği bilgilerden çok da farklı bir yanı olmadığını anlıyoruz. Buhara Emirliği adına sadece Mangıtların ilk devirlerinde Afşarlardan alınan mirasın iyi değerlendirilmesi söz konusu olmuştur. Rus esirlerin veya İranlıların katkılarıyla gerçekleştirilen top dökümleri ise anlaşılıyor ki teknolojik altyapının var olmamasından ötürü zamanla niteliksiz bir hale gelmiştir.

Gelecek asrın kırklı yıllarına kadarki süreçte Buhara'daki topçuluk sanatında belli bir ilerlemenin kat edilemediğini, tersine bir gerilemenin olduğunu Rus ve İngiliz kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Söz konusu kaynaklarda Buhara Emirliği'nde top dökümünün gerçekleştiğine dair bilgiler bulunsa da, sayıları birkaçı geçmeyen toplar kaliteden yoksundur. Bunların pek çoğu da hareket ettirilebilir durumda değildir. Bunun yanında yine tacirler vasıtasıyla veya ganimet olarak ateşli silah elde edilmiş olması muhtemeldir.

Burnaşev'den yaklaşık kırk yıl sonra 1834 yılında hanlıkta bulunan Demezov'un şahitliğine bakılırsa, Hokand'a karşı bir sefer düzenlemek iste-

³⁷⁹ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 83; *İstoriya Uzbekskoy SSR*, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, I/II, Taşkent 1956, s. 22.

³⁸⁰ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 102-104.

yen Emir Nasrullah'ın, iki kez teşebbüs ettiği top dökürme işlemi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aynı casusun ifadesine göre, bu tarihte hanlıkta sadece dördünün top arabası olan 8 ila 10 adet köhne top bulunmakta ve bunların bakımı da geçen yüzyılda olduğu gibi Rus ve İranlı esirler tarafından yapılmaktadır³⁸¹. Demezondan yaklaşık bir yıl sonra tahkikat için Buhara'ya gelen bir başka Rus gözlemci Vitkeviç ise, ikisi Rus havan topu olmak üzere 18 civarında top gördüğünü, bunların bazılarının arabalarla taşındığını, fakat hiçbirinin de işe yaramadığını söylemektedir. Yine sayıları birkaçı bulan, deve üzerine sabitlenmiş zemburekler de bulunmaktadır. Ancak bunların pek bir işlevi yoktur³⁸². Vitkeviç söz konusu Rus toplarının, anlatılanlara göre Nadir Şah zamanında buraya getirildiğini de eklemektedir. Bunlar haricinde Vitkeviç, Emir Nasrullah'ın hizmetinde bulunan birkaç esir Rus topçusu üzerinde durmuştur. Bunlar arasında en dikkate değer olanı Mihalskiy adında biridir ve güya bu şahıs bir-iki top dökümü gerçekleştirebilmiştir. Astrahanlı bir köle olan İvan ise üç yıl Hive'de görev yaptıktan sonra Buhara'ya kaçarak toplara araba yapma görevini üstlenmiştir. Mahmud adıyla tanınan Trofim Andreyev ise araba yapımında onun yardımcısı durumundadır³⁸³. Yine aynı dönemlerde İngilizler adına Buhara'da gözlemlerde bulunan Burnes de toplar adına benzer ifadeleri kullanırken, emirlikte hiçbir yerli topçu bulunmadığının altını çizer. Ona göre ülkedeki barut ise iş görür vaziyettedir³⁸⁴.

Buhara topçuluğunun kendi içinde bulunduğu bu durumdan başka, yüzyılın başlarında Rusya ile kurulan siyasi ilişkiler neticesinde ilk defa bu devletten resmi yollarla ateşli silah temin edildiğine dair kayıtlara rastlamaktayız. Esasen bu iki devlet arasındaki ilişkilerin artması, geçen yüzyılda iktidarı ele geçiren Mangıt hanlarının dış siyasetteki aktif rollerinden kaynaklanmaktaydı. Meyendorf'un, eserinin önsözünde belirttiğine göre, XVIII. asrın ortalarından

³⁸¹ Demezondan ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72. Anlaşılan Rahim Biy'in orduya kazandırdığı farklı etnik unsurlardan ateşli silah uzmanlarının katkısı bir asır bile sürmemiştir ki, bu durumda onların da top döküm teknolojisinde büyük bir birikim sahibi olduklarını düşünmemiz zordur. Bu noktada bunların daha ziyade Nadir Şah'ın ve emirliğin ordusunda sadece ateşli silahları kullanmaktan sorumlu askerler olarak görev aldıkları anlaşılmaktadır.

³⁸² Demezondan ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 114.

³⁸³ Demezondan ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 115.

³⁸⁴ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 372.

itibaren Rusya ve Buhara Hanlığı arasında giderek gelişen ticari ilişkiler, 1816-1820 yılları arasında Rusya'da bulunan Buhara elçisinin Rus tarafını Buhara'ya davet etmesiyle yeni bir boyut kazanmıştır. Bu teklifi kabul eden Rus İmparatoru I. Aleksander (1801-1825), ticari ilişkilerin yanı sıra, en çok da bu bölge hakkında bilgi edinmek amacıyla A. Negri başkanlığında bir elçilik heyetini Buhara'ya gitmek üzere görevlendirmiştir. Meyendorf'un da gözlemlerini kaydetmekle görevli olduğu bu heyet, Buhara payitahtına geldiğinde, Han'a çeşitli hediyeler yanında bir miktar ateşli silah (top ve tüfekleri) teslim etmiştir³⁸⁵. Bu hadiseden yaklaşık 10-15 yıl sonra Buhara'da bulunmuş yukarıda bahsi geçen Burnes, Demezov ve Vitkeviç gibi seyyahların, topçuluğun içinde bulunduğu durum hakkında verdiği malumata bakılırsa, Ruslardan gelen bu yardımın pek bir ehemmiyetinin ve sürekliliğinin olamadığı anlaşılmaktadır.

1837 yılına gelindiğinde Buhara'da topçuluk müessesesi adına önemli bir hadise yaşanmıştır. Bu tarihte yukarıda da bahsettiğimiz üzere Emir Nasrullah, yapmış olduğu askeri ıslahat dâhilinde serbazi birliklerini ihdas etmiş ve bu birliklerin koruyuculuğunda bir topçu birliği tesis etmeyi de ihmal etmemiştir. Zira Buhara hanı yine yukarıda değindiğimiz üzere modern bir birlik oluştururken bu birliğin verimliliği artırmak adına çoktandır ihmal edilmiş olan ateşli silahlar meselesini çözümlenmenin zaruri bir ihtiyaç olduğunu anlamış ve iki müesseseyi bir arada hareket ettirmiştir. Bu yeni nizam çerçevesinde topçu birlikleri yeniden düzenlenebilmiş, top üretimi için ciddi bir organizasyon sağlanamasa da, top dökümü gerçekleştirilebilmiş ve ayrıca muhtelif tipte toplar temin edilebilmiştir. Hanlık adına serbazi birliklerinin tesisinde Abdussamed'in sağladığı etkiyi, topçulukta Türkmen Rahim Berdi sağlamıştır³⁸⁶.

Islahat kapsamında topçu birliklerinin, serbazilerin üçte biri kadar olması öngörülmekteydi ve ihdas edilmelerinden kısa bir süre sonra kaynaklarda belirtildiğine göre sayıları 250'yi bulan bir topçu kadrosu oluşmuştu³⁸⁷. Bu kadroyu oluşturan insan kaynağında ise, önceki yıllardaki geleneğe bağlı kalınarak yine Rus ve ayrıca İranlı köleler tercih edilmişti. Türkistan'da, müstem-

³⁸⁵ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 25.

³⁸⁶ Bkz., Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 180.

³⁸⁷ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

leke devri ile beraber köle sisteminin kalkmasına kadar, serbaziler gibi yeni dönemin topçuları da daima köle unsurlardan seçilmiştir. Topçuların serbazilerle birlikte hareket etmelerinden dolayı, bu iki sınıfın yaşam alanları aynı düzen içinde tertip edilmiş, buna göre topçular da serbazilerle beraber, yukarıda bahsettiğimiz serbazhane mahallesinde ikamet ettirilmiştir. Askeri reform kapsamında serbazilerden farklı olarak siyah ceket giyen topçular, silah olarak da tabanca ve Rus süvari kılıçları kuşanmışlardır³⁸⁸.

Bu dönemdeki top üretimi konusuna gelince; serbazi birliği içerisinde yer almış Rus esirlerin verdiği bilgilere bakılırsa, hanlıkta, top ve gülle dökümü için devlete ait herhangi bir atölye kurulması tercih edilmemişti. Bunun yerine döküm işlemleri hazineден karşılanan para karşılığında uzman bir kadro tarafından, onların imkânları ile gerçekleştiriliyordu. Döküm işlemleri de Buhara yerine eskiden beri madeni ürünleri ile ünlü ve uzun zamandır taş kömürü kullanımının yaygın olduğu Semerkand'da gerçekleştirilmekte idi. Barut ihtiyacı için de yine devlet bünyesinde bir fabrika kurulmamış, bunun yerine Karşi'de ve diğer şehirlerde çok sayıda barut değirmenleri inşa edilmişti. Bu düzenleme neticesinde askeri ıslahattan birkaç yıl sonra ülke topraklarının genelinde, muhtemelen kale döven toplar ağırlıkta olmak üzere, çeşitli kalibrelerde 50 adet top üretilmiştir. Bu topların 32'si başkentte bulunurken, 10'u Ura Tübe, 4'ü Zamin, 2'si Cizzak, 1'i Kergi ve 1'i de Carcu'ya gönderilmiştir. XVIII. asır tanıklarından Beneveni'nin taşrada hiçbir şekilde top olmadığını söylemesi göz önüne alındığında, bir yüzyıl sonrasında sınırlı da olsa, topların, hanlığın geneline yayıldığı anlaşılmaktadır. Buhara hariç, adı geçen bu şehirlerde top bakımı için ihtiyaç duyulan hizmetliler yerli unsurlardan oluşturulmuştur³⁸⁹. Rus esirler, bu toplar dışında bizleri sarayın yakınlarında bulunan ve kullanımını pek mümkün olmayan eski döküm bir miktar topun varlığından da haberdar etmektedir. Bunların bir kısmı, Kaçar Hanedanı'nda Abbas Mirza'nın Herat'a gerçekleştirdiği başarısız harekâta kullanılan ve Türkmenler vasıtasıyla Emir'in eline geçen toplardı. Bu saydığımız toplar dışında Emir'in ordu-

³⁸⁸ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216.

³⁸⁹ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 215.

sunda Çin'de Hıristiyan misyonerler tarafından dökülmüş toplar ve her dönem olduğu gibi zemburek tarzında küçük toplar da mevcuttu³⁹⁰.

Sefer sırasında bu topların taşınması arabalar vasıtasıyla mümkün olabilmiş ve her bir arabaya birkaç sur topu bağlanmıştı. Ancak yeni düzenlemelere rağmen ordu için lojistik kavramının geliştirilememesi, intikal sürecinde bir takım sıkıntılara sebep olmuştur. Mesela güllerin taşınma meselesi bunlardan biridir. Zira harekât sırasında bulunulan şehirlerde bu teçhizatın olmaması, çok miktarda güllenin zor şartlar altında taşınması demektir. Rus esirler biraz da abartılı bir ifadeyle bir top için 500 top güllésinin zor şartlarda taşındığını aktarmaktadır³⁹¹. Diğer taraftan Emir Nasrullah'ın 1841'deki Hokand harekâtını satırlarına taşıyan Hanıkov da topların taşınması esnasında yaşanan güçlüğü vurgulamıştır. Ona göre harekât sırasında Cizzak'ta birleşmesi gereken Buhara ordusunun serbazi ve topçu birliklerinden oluşan kuvvetleri, kötü yol koşulları ve ağır topların hantal at arabalarında taşınmasından kaynaklanan zorluklar nedeniyle planlanan şekilde hareket edememişti³⁹². Bununla birlikte serbazi faslında detaylı bir şekilde bahsettiğimiz üzere, topçu sınıfı Emir'in feodal yapıya ve özellikle Hokand'a karşı verdiği mücadelelerde oldukça önemli rol oynayarak, önemli kalelerin düşmesini sağlamıştı. Ancak Ruslara karşı verilen mücadelede ise kayda değer bir etkinlikleri olmamıştır.

2. Yardımcı Kuvvetler

a. Karaçerik/Kılkuyruk

Daimi kuvvet nökerler ve hassa birlikleri dışında, Buhara ordusunun en geniş kitlesini, normalde sadece seferberlik sırasında toplanan, bütün bölge ve kabilelerin yetişkin nüfusunu kapsayan, karaçerik³⁹³ adı verilen halkın milis

³⁹⁰ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 215.

³⁹¹ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216.

³⁹² Khanıkoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 311.

³⁹³ Anlam olarak asker manasına gelen "çerik" teriminin Moğol İmparatorluğu devrinde ordu, bir başka manada ise gönüllü birlik anlamına geldiği bilinmektedir (Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 202). Türkçede birçok manaya gelen kara kelimesi ise Türklerde eski devirlerden itibaren halk tabakasına mensup olanlar için kullanılırdı (karabudun-avam). Kara kul, karavaş veya karabaş deyimleri de köle anlamına gelmektedir (Reşat Genç, *Türk İnanışları ve Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*, AKM, Ankara

güçleri oluşturmaktaydı. XIX. asır kaynaklarından anlaşıldığına göre toplanmaları ile birlikte sayıları nökerlerin yaklaşık iki üç katına çıkabilen³⁹⁴ bu düzensiz birlikler, savaşçı özellikleri ile dikkat çekmiyor, daha ziyade nökerlere yardımcı olmak üzere orduya iştirak ederek, kendilerine verilen muhtelif görevleri yerine getiriyordu. Bununla birlikte istisnai durumlarda askeri harekâtlar gerçekleştirmek üzere kullanılan yardımcı ordu niteliği de taşıyorlardı³⁹⁵. Ancak yeterli silah ve teçhizata sahip olmamalarından ötürü savaş meydanında sağladıkları fayda yok denecek kadar azdı.

Karaçerik ıstılahının genel olarak XIX. asrın ilk yarısından itibaren Buhara kaynaklarında sıkça yer almaya başladığı ve aynı dönemlerde bu birliğin Hive'de de aynı adla var olduğu görülmektedir. Türkistan'ın bir diğer hanlığı Hokand'da ve Kaşgar'da³⁹⁶ ise bunun karşılığı olarak kılıkuyruk ıstılahı karşımıza çıkmaktadır ki, bu da Buhara'da bilinen bir terimdir³⁹⁷. Ancak her ne kadar karaçerik terimi sıklıkla XIX. asır kaynaklarında karşımıza çıksa da, Türkistan Hanlıklarında, daimi orduya yardımda bulunacak halktan seçilmiş milislerin varlığını daha eski devirlere götürmek mümkündür.

Nöker faslında da ele aldığımız üzere Buhara ordusunun temeli ilk devirlerden itibaren Özbekleri oluşturan kabilelerden toplanan insan kaynağından oluşmakta idi. Bu kabilelerin profesyonel askerleri nöker grubunu oluştururken, diğerleri ise milis güçler olarak seferlere iştirak etmekte idi.

2009, s. 47).

³⁹⁴ Burnes, 24.000 civarında gösterdiği düzenli ordulardan başka, eeljare (ilçeri) olarak adlandırdığı hizmetçilerden oluşturulan milis kuvvetlerin, yani karaçeriklerin sayısını 50.000 atlı olarak göstermektedir (Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 371). Hanikov ise toplamda 40.000 civarında gösterdiği Buhara ordusunun üçte ikisinin iyi silahlanmamış hizmetçi grubundan olduğunu söylerken, anlaşılan karaçerikleri kastetmiştir (Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 233).

³⁹⁵ Munis ve Agehi, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 611; İvanov, *Vosstanie Kitay-Kipçakov...*, s. 41; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 202, dipnot 49; *Materialı Po İstorii Turkmen i Turkmenii*, C. II, ed. S. L. Volin, A. A. Romaskeviç i A. Yu. Yakubovskiy, Moskova, Leningrad, 1938, s. 356, dipnot 1.

³⁹⁶ Bkz. Hoca Yunus Kaşgarî, *Cemii't-Tevarih*, Elyazma no D.124 Moskva NAUK, h.1324, v.101.

³⁹⁷ *Materialı Po İstorii Turkmen i Turkmenii...*, s. 356, dipnot 1.

Örneğin ilk kez, Şibanî Han'ın Kazak Seferi'ni kaleme alan Huncî, Türkistan vilayeti yöneticisi Köçem Sultan'ın, bahsi geçen sefere *siyahî sipah*ları ile iştirak ettiğini ve bu birliklerin eğitim görmemiş askerlerden ibaret olduğunu nakletmektedir. Çarpışma esnasında ise Şibanî Han'ın bu birlikleri ve bağlı unsurları değil, kendi Özbek kabilelerinden müteşekkil 10.000'e yakın nökeri tercih ettiği bildirilmiştir³⁹⁸. Burada siyahî sipah ifadesinin karaçerik ıstılahı ile benzerliğine ve bu birliklerin nökerler gibi doğrudan savaşa girmediklerine dikkat çekmek gerekir. Bu noktada karaçerik tabirinin milis güçleri ifade eden ve zamanla değişime uğramış bir sözcük/kavram olduğuna şüphe yoktur. Ancak erken dönem kaynağı *Mihmanname-i Buhara*'dan edindiğimiz bu bilgiler dışında XIX. asra kadar milis güçlerin muharebe alanlarındaki faaliyetlerine dair Buhara kaynaklarında fazla bir bilgiye rastlanamamaktadır. Bununla birlikte muhtelif devirlerde halktan sağlanan birliklerin silah ve teçhizatın taşınması konusunda nökerlere lojistik destek sağladıkları da bir gerçektir. Mesela *Abdullabname*'de ağır silahlardan kazan ve diğer topların hareket ettirilmesinde, topçu sınıfı ile beraber milis güçlerin de destek oldukları anlaşılmaktadır³⁹⁹.

XIX. asra gelindiğinde ise artık kaynaklarda sıklıkla adı geçen bu güçler, anlaşıldığı üzere hanlık ordularında seferberliğin ilanından sonra yaşanan gelişmelerde mühim rol oynuyorlar, barış zamanlarında ise küçük de olsa bazı askeri yükümlülükleri yerine getiriyorlardı. Bu konuda Vyatkin'in verdiği değerli bilgilere bakılırsa, Buhara Hanlığı'nda karaçeriklerin bir araya getirilmesi, gerekli teçhizatı teminleri ve sayısı, belli bir düzen dâhilinde gerçekleşiyordu. Buna göre halkın oluşturduğu bu unsurlar, carcilerin⁴⁰⁰ seferberliği pazar yerinde seslendirmesiyle harekete geçiriliyordu. Bu doğrultuda kabile ve belirli nüfus grupları, talebe karşılık toplanması gereken karaçerikleri, daha önceden hazırlanan bir liste yardımıyla istenen sayıda topluyor, bu sayı daha önceden belirlendiği için de herhangi bir karmaşa yaşanmıyordu. Bununla beraber genel itibarıyla kırsal ekonomi (tarım, hayvancılık) ile hayatını idame ettiren reaya için ciddi bir silah desteği sağlanmazken, söz konusu birliklerin silah

³⁹⁸ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 122-123.

³⁹⁹ Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 139; *Material Po İstorii Kazabskih Hanstv...*, s. 302

⁴⁰⁰ Aşağıda da ele alacağımız üzere seferberliği duyurmakla görevli ordu mensuplarıdır.

olmadığı zaman kazma, kürek ve çapalar ile idare etmeleri ve kendi doymuş atları ile gelmeleri isteniyordu. Sefere iştirak etmemeleri halinde ise cezaya tabi tutuldukları gibi, ücretlerini de alamıyorlardı⁴⁰¹. Kısacası bu kurumda, görev yapması istenen halkın göreve katılması bir zorunluluktur.

Karaçerikler sefere iştirak ettiklerinde sıcak çatışma haricinde nökerlerin yükünü hafifletecek hemen her türlü lojistik desteği sağlamaktaydı. Öncelikle ordunun geçiş yollarını onarma ve su mânialarını aşmada köprü yapma gibi işler bu gruba aitti⁴⁰². XIX. asır Hive tarihini anlatan *Firdevsül-İkbal*'de aktarılan bilgilere bakılırsa, Hive ordusundaki karaçerikler, sefer sırasında bir kuşatma teçhizatı olan serkub⁴⁰³ yapımından⁴⁰⁴, sal ve gemileri düşman saldırısından korumak için nehir yatağında geçici liman yapımına kadar, diğer lojistik faaliyetlerde de bulunmaktaydılar⁴⁰⁵. Sadece belirli durumlarda, nöker birlikleri sayıca yetersiz kaldığında ya da yenilgi anında savaşa giren karaçerikler, bu yönleriyle pek de güvenilir askerler değillerdi. Zira birer savaşçı olarak yetişemediklerinden, silah ve teçhizat konusunda da yeterli donanımına sahip bulunmuyorlar, zorunlu durumlarda girdikleri çatışmalarda verimli olamadıkları gibi çoğunlukla da firar ediyorlardı. Yukarıda da bahsi geçen Çapan Ata mevkiinde Ruslarla yapılan savaşta karaçerikler, neredeyse hiçbir katkıda bulunamamışlardı⁴⁰⁶. Rusların daha sonra gerçekleştirdiği işgal sürecinde de karaçerikler adına benzer durumlar yaşanmıştır⁴⁰⁷. Muharebeler dışında kale savunmalarında garnizondaki nökerler eğer sayıca yetersiz kalırsa, bu eksiklik de yine karaçeriklerin devreye girmesiyle gideriliyordu.

Her ne kadar lojistik destek bakımından savaş yükünü hafifletseler de, karaçeriklerin orduya katılmasıyla ilgili mükellefiyet esasen en külfetli yüküm-

⁴⁰¹ Emir buyruğunda “karaçerikleri hizmete çağırdığımda, daha önce yaptıkları gibi gelmekten kaçınmaya yeltenmesinler ve hemen atlarına binip gelsinler. Evinde kalanlar hem ücret alamayacak, hem de cezalandırılacak” diye yazmaktadır (Vyatkin, “Karşhinskiy Okrug, Organizatsiya...”, s. 15).

⁴⁰² Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 611, dipnot 630.

⁴⁰³ Kale kuşatmalarında kuşatan tarafın kale surları karşısına inşa ettiği yapay tepeliklerdir.

⁴⁰⁴ Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 182.

⁴⁰⁵ Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 499-500.

⁴⁰⁶ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 74-75.

⁴⁰⁷ Bkz. Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 80.

lülüktü. Zira üreten nüfusun önemli bir kısmının sefere katılmasıyla, tarımsal faaliyetler aksıyor, bunun sonucunda bazı bölgelerde açlık ve kıtlık ihtimali ortaya çıkıyordu⁴⁰⁸. Bu durum devlet ekonomisine zarar verdiği gibi, halk nezdinde de doğal olarak büyük bir hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Hatta bazı zamanlarda halk, bu durumun doğal bir sonucu olarak, yukarıda da değindiğimiz üzere ceza alacaklarını bile bile seferberlik çağrısına uymuyor ve firari duruma düşüyordu⁴⁰⁹. İşte bu yükümlülük tam olarak 1821-1825 yılları arasında vuku bulan Kıtay-Kıpçak isyanının da başlıca sebeplerinden biri olmuştur⁴¹⁰.

b. Bağlı Unsurların Birlikleri

Buhara Hanlığı'nda, devletin hâkim olduğu coğrafyada yaşayan muhtelif halkların verdiği askerlik hizmetleri de, yardımcı kuvvetler olarak ordu için mühim bir yer tutmaktaydı. İlk devirlerden itibaren hanlığın hizmetine girmeye başlayan Moğol, Kazak-Kırgız, Karakalpak, Tacik ve Türkmen kabilelerinin silahlı unsurlarından sağlanan bu birlikler, sayıca karaçeriklerden az olsalar da, nökerlere yakın, hatta bazı zamanlarda onlardan fazla bir yekûn oluşturmakta ve savaşlarda cesaret ve sadakatleri ile güven veren birimler olarak görülmektedirler.

Kaynaklarda Özbek ordusuna yabancı unsurların girmeye başladığı zaman dilimi olarak, Şibanî Han'ın Batı Türkistan'ı ele geçirip, muhtelif devlet ve halkları egemenliğine aldığı XVI. asır başları karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte dönem kaynaklarında, bu toplulukların kimlerden teşekkül ettiği ve sayılarına dair bilgiler haricinde, toplanmalarına ve savaşlardaki faaliyetlerine dair bilgiler yok denecek kadar azdır.

Bu süreçte Şibanî Han'ın egemenliği altına giren ve çoğunlukla Çağataylılardan olan Moğollar, dönem itibari ile ilk dikkat çeken unsurlardır. Mirza Haydar Duğlat'ın aktardıklarına bakılırsa, Semerkand'ın ilhakından sonra yaklaşık 50.000 kişilik bir orduya ulaşan Şibanî Han, daha sonra Doğu Çağatay Hanlığı hanları Mahmud Han ve kardeşi Ahmed Han'ı Ashi Savaşı'nda bertaraf ederek onları Moğol diyarına yollamış ve adı geçen hanların sayıları

⁴⁰⁸ İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 42.

⁴⁰⁹ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 15.

⁴¹⁰ İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 42.

30.000'i bulan Moğol askerlerini de kendi ordusuna dâhil etmiştir⁴¹¹. Moğol birlikleri Han'ın daha sonra gerçekleştirdiği seferlerde yer alarak, ordunun farklı birimleri içerisinde görünmüşlerdir. Ancak ilk dönemler için bunların daha ziyade öncü ve keşif birlikleri içerisinde bulduklarına dair kanıtlar bulmaktayız. Muhammed Salih'in nakillerine bakılırsa Şibanî Han'ın Harezmi seferinde Moğol birlikleri, Sart ve diğer Özbek kabileleri ile birlikte yurttavul⁴¹² birliği içerisinde yer alarak ayrı bir birim halinde Hive'ye doğru hareket etmişlerdir⁴¹³. Diğer taraftan dönemin bir başka tanığı Huncî ise Han'ın Kazaklara karşı yapacağı muharebede, beraberinde 30.000 kişilik bir kitle bulunmasına rağmen savaşa sadece 10.000 kişilik Moğol ve Çağatay olmayan unsurla, yani Özbek kabile nökerleri ile girdiğinin altını çizmektedir⁴¹⁴. Şibanî Han'ın Türkistan'ı ele geçirmesinden sonra ise ordusunda daha farklı milletlerden yardımcı birliklerin yer almaya başladığı malumdur. Mesela İskender Beg Münşi, Horasan'ın hâkimiyeti için Safeviler ile 1519'da Sarukamuş mevkiinde vuku bulan savaşta, I. Ubeydullah Han'ın, Çingizli sultanların hâkim olduğu Maverâünnehir, Türkistan, Ahsi, Andican, Kalmak, Kaşgar ve Kazak ellerinden kalabalık bir orduyu tarafına çektiğini bildirmektedir⁴¹⁵. Bu ordu içerisinde sultanların nökerlerinin bulunduğu anlaşılmalı beraber, bu coğrafyalarda yaşayan Kazak ve Moğol topluluklarının da ordunun bünyesinde bulunduğuna şüphe yoktur. Nitekim İskender Beg Münşi, bu ordunun miktarını belirtirken alamancılar⁴¹⁶ hariç 80.000 sayısını vermektedir ki, bu rakam nökerler dışında sadece yardımcı kuvvetler ile oluşturulabilmektedir⁴¹⁷.

XVII. asır kayaklarında ise Buhara ordusunda bulunan bağlı unsurlardan müteşekkil yardımcı kuvvetlere dair daha dikkat çekici ve daha derli toplu bilgilere ulaşmaktayız. Dönemin kaynaklarında özellikle Kazak, Karakalpak,

⁴¹¹ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 284-285, 336.

⁴¹² Orduya erzak sağlamak amacıyla yapılan akınlardır.

⁴¹³ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 197.

⁴¹⁴ Huncî, *Mibmanname-yi Buhara...*, s. 123. Anlaşılan Şibanî Han askeri hareketünde öncelikle kendi soyundan birliklere güvenmekteydi.

⁴¹⁵ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C.I, s. 87.

⁴¹⁶ Bu ıstılah hakkında gerekli bilgiler "Alaman Birlikleri" başlığında verilecektir.

⁴¹⁷ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 88.

Türkmen, Kırgız ve Kalmuk unsurlarının adları sıkça yer almaktadır. Adı geçen topluluklar feodal aristokratların, merkezi otoriteye karşı sesini yükselttiği bu dönemde, bazı büyük vilayetlerin koruyucusu olmuşlar ve Hive ile Buhara arasında gerçekleşen ihtilaflarda Buhara adına kilit roller üstlenmişlerdir. Nitekim Abdulaziz Han'ın hüküm sürdüğü yıllarda Buhara'da bulunan (1670-1671) Pazuhin kardeşlerin ifadesine göre Buhara topraklarında savaşta en güvenilir askerler olarak sayıları 50.000'i bulan Türkistan Kazakları ve hanlık makamına bağlı Karakalpak prensleri ve onların askerleri ön plana çıkmaktadır. Buna mukabil, Pazuhin kardeşler, Han'ın kendi askerleri olan kabile nökerlerini ise savaşa alışkın olmayan, kötü/niteliksiz askerler olarak tarif etmektedirler⁴¹⁸. Buhara ordusu hakkında bilgi vermeye devam eden Pazuhinler, 50.000 kişiden oluştuğunu belirttikleri Kazak ve Karakalpak kuvvetlerinin yalnızca yarısının Han'ın yardımına gidebildiğini, geri kalan kısmın ise kendi halkını Altay yakınlarında bulunan Kara Kalmuklardan (Cungarlar) koruduğunu söylemektedirler. Hanlığın şehzade vilayeti olan Belh'in en güvenilir askerleri olarak da Katagan kabilesi ile birlikte, Kalmuk ve Türkmen birlikleri ön plana çıkmaktadır. Bunların toplam sayısı da 20.000'i bulmaktadır⁴¹⁹.

Hemen hemen aynı dönemi ele alan Buhara kroniği *Desturül-Mülük*'tan anlaşıldığına göre ise Karakalpak ve Kazak askerleri sadece savaş zamanı değil, barış zamanında da önemli kalelerde garnizon güçleri olarak faaliyette bulunmuştur. Mesela Buhara topraklarında Hive tehlikesini atlatan Abdulaziz Han, Semerkand yöneticiliğine Kazak ve Karakalpaklardan oluşan silahlı ve teçhizatlı 6.000 Deşt-i Kıpçak askerine sahip Abdulkerim Biy Nayman'ı atayarak, bu güvenilir askerler sayesinde şehrin güvenliğini sağlama almıştır⁴²⁰. Aynı şekilde Kazak ve Karakalpakların yanında Kırgızlardan oluşan birlikler de Taşkent ve ona bağlı yerleşim alanlarının güvenliğinden sorumlu olmuşlardır. Bu vilayetteki birlikler daha sonra Sübhankulu Han zamanında, Buhara'yı zapt eden Hive hanı Anuşa Han'a karşı verilen mücadelede bilfiil yer almışlar ve

⁴¹⁸ Ancak dönem itibarıyla nökerleri tanıklarımızın kastettiği gibi kötü savaşçılar olarak kabul etmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu niteleme daha ziyade onların feodal çalkantılar yüzünden itaatsizlikleri ve güvenilmez tutumları ile açıklanabilir.

⁴¹⁹ "Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim..." s. 61; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 155.

⁴²⁰ Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 84-85.

onun mağlup edilmesinde mühim rol oynamışlardır⁴²¹. Sübhankulu Han devrinin bir başka mühim hadisesi olan Belh kuşatmasında da yer alan hanlık bünyesindeki Kazak ve Karakalpak kabileleri, kuşatma başarısızlıkla sonuçlansa da azami gayret gösteren birlikler içerisinde olmuşlardır. Buna mukabil hanlığa bağlı bu şehrin ele geçirilememesindeki temel sebep ise Han'ın, her zamanki gibi kendi ayrılıkçı kabile unsurlarından oluşan nöker birliklerinin itaatsizliği ve ayrıca ulemadan gerekli desteği alamaması olmuştur⁴²². XVIII. asra gelindiğinde ise Kazak ve Kırgız kabile birliklerinin Buhara'nın yardımcı güçleri olarak sayı ve etkinliklerinin giderek azaldığı görülmektedir. Bu durum elbette ki bu unsurların yaşam alanı olan bölgeler, Güney Kazakistan (Türkistan) ve Fergana sahasının zamanla hanlığın nüfuzundan çıkarak Hokand Hanlığı hâkimiyetine girmesi ile alakalıdır⁴²³. Bu sebepten dolayı bir sonraki asırda sınırları giderek küçülmüş Buhara hanlarının yardımcı kuvvetleri olarak, daha ziyade Türkmenler ön plana çıkmaktadır. Bu dönem kaynaklarında onlar hakkında verilmiş malumatlar, Buhara ordusundaki bağlı unsur birliklerinin hakları, maaşları, konumları, teçhizatı ve bu teçhizatın nasıl sağlandığı konusunda daha detaylı bilgiler edinmemizi sağlamaktadır.

Türkmenlerin Buhara Hanlığı ordusundaki faaliyetlerine XVIII. asırdan itibaren sıklıkla rastlıyoruz. Mezkur asrın ilk yarısında, son Astrahanlı hükümdarı Ebulfeyz Han, feodal güçler ile mücadelesi sırasında, kendisine bağlı az miktardaki Özbek kuvvetleri ile beraber Türkmenlerden de istifade etmiştir. Bu yönleri ile Türkmenler, geçmiş yıllardaki Kazak ve Karakalpakların görevlerini devralmış görünmektedirler. Abdurrahman Tali'nin naklettiğine göre, Ebulfeyz Han'ın, Kermine yöneticisi Abdulkerim'e karşı gerçekleştirdiği askeri harekâta, ordusunun sağ kanadını Hâkim Mirahur komutasında bulunan Türkmenler oluşturmaktaydı. Gişti Kalesi yakınlarında vuku bulan savaş, Abdulkerim ve müttefiki İbrahim Biy'in, sağ kanattaki Türkmenlere saldırma-

⁴²¹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 128.

⁴²² Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 135.

⁴²³ Fergana'nın konargöçer kabilelerinin yaşadığı ve bu nedenle İlatya adıyla anılan dağlık ve kırsal kesimlerinde Kırgız-Kıpçaklar oldukça etkindi. Özellikle Kalmuk istilasına karşı Fergana'yı başarıyla savunmaları siyasi nüfuzlarını daha da artırmış; XVIII. asrın ikinci yarısından, özellikle Erdana Bey'den itibaren, gittikçe artan biçimde Hokand Hanlığı'nda etkin bir rol oynamışlardır. (Bkz. Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, s. 9, 18-19).

ıyla başlamış ve Türkmenler yazarın ifadesiyle kendilerine has bir taktik olan “sahte ricat” yaparak onları şaşırtmayı başarmıştır⁴²⁴. Kazananın belli olmadığı bu savaştan sonra Vabkent civarında meydana gelen başka bir savaşta ise Türkmen birlikleri yine Hâkim Mirahur komutasında bu kez sağ ve sol yanlarda boy göstermişlerdir⁴²⁵. Bu dönemin tanıklarından Beneveni, Ebulfeyz Han'ın ordusunda toplamda 20.000 Türkmen'in varlığından bahsetmektedir⁴²⁶. Lakin bunların tamamının sefere iştirak etmesi dönem itibariyle iâşe ve ücretlerinin karşılanamamasından dolayı pek mümkün görünmemektedir. XVIII. asrın ikinci yarısında Türkmenler, Şah Murad'ın, Merv ve Horasan'a akınlarında boy göstermişler ve Mir Abdulkerim Buhari'nin ifadesine göre Buhara hükümdarı sefer sırasında bu askerlere ulufe vermiştir⁴²⁷. Nitekim Şah Murad döneminde, ordu defterlerinde Türkmen ve Kalmuk gibi, Özbek olmayan unsurların da adı geçmektedir⁴²⁸.

Türkmenlerin Buhara ordusundaki askeri rolleri XIX. asırda da fazlasıyla sürmüştür. Bu süreçte hanlığa bağlı silahlı yardımcı kuvvetler olarak Kazak ve Kırgızların adı geçse de⁴²⁹, dönemin seyyahları daha ziyade Türkmenleri ön plana çıkarmaktadır⁴³⁰. Demezov'un aktardıklarına göre; toplam mevcudu 36.000'i bulan Buhara askeri gücünün yaklaşık 18.000'ini Türkmen kabilelerinin oluşturması beklenirdi. Bununla birlikte genel itibariyle lojistik destek ve yiyecek sıkıntısından ötürü daimi orduda olduğu gibi, bu sayının ancak üçte biri sefere iştirak edebilmektedir⁴³¹. Burnes ise bu birliklerin Buhara'ya sunacağı hizmetin, ancak onlara söz geçirebilen kimseler tarafından sağlanabildiğini söylerken, onları orduya katmadaki güçlüğü dikkat çekmektedir ve bu haliyle

⁴²⁴ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 111-112.

⁴²⁵ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 124-128.

⁴²⁶ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 125.

⁴²⁷ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 63.

⁴²⁸ Holzwarth, “Bukharan Armies and Uzbek Military Power...”, s. 314.

⁴²⁹ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 113; Lobiseviç, *Postupatel'noe Dvijenie...*, s. 171.

⁴³⁰ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 71-72; Burnes, *Travels into Bokhara...*, s. 371; Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 55.

⁴³¹ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

Türkmenlerin orduda çok da fazla bir sayı oluşturmadığının altını çizmektedir⁴³².

Esasen bu durum, Türkmen topluluğunun belli bir siyasi iradeyi kabul etmekteki isteksiz tavrından kaynaklanmaktaydı ve bu da idari yapılarından ileri gelen bir durumdu. Türk topluluklarının genelinde olduğu gibi boylar halinde teşkilatlanmış Türkmenlerde, her boyun bağımsız yapısı ön plana çıkmakta ve kendi reislerini seçen kabileler, genel itibarıyla birleşme ihtiyacı duymamaktaydı. Bir liderin etrafında toplanamamalarından ötürü de devlet kavramı ortaya çıkmazdı⁴³³. Burnes'in eserinin bir başka kısmında Türkmenler hakkında verdiği malumata bakılırsa, bunlar bir idarecinin gölgesi altında olmaktan gurur duyan bir topluluktan ve sadece aksakallarının ve yaşlı üyelerin geleneksel yönetimini tanırlardı. Bununla birlikte belli dönemlerde sınırlı miktarda komşu ulusların gücüne de tâbi oluyorlardı⁴³⁴. Bu tabi olma durumu, bazen bir zorunluluk olsa da, Türkmenlerin derli toplu akınlarla sıkıntılı bir coğrafyada hayatını idame ettirmeleri için bir fırsat oluyordu. Kendi coğrafyalarında hüküm süren Türkistan'ın iki büyük hanlığı Buhara ve Hive Hanlıklarının kendi ordularında hizmet etmeleri için buldukları talepleri değerlendirmekten eksik kalmıyorlardı. Özellikle Buhara Hanlığı'nda kendi askeri birliklerine yeterince söz geçiremeyen hanlardan hizmetleri karşılığında aynı ya da nakdi ödemeler alıyorlar⁴³⁵, savaş ve baskınlarda da kendi alaman kültürlerine uygun olarak yağma ihtiyaçlarını gideriyorlardı. Diğer taraftan onlara karşı yapılan bu uygulamanın, devlete askeri yardım sağlayan diğer uluslar için de geçerli olduğunu varsaymamızda bir sakınca yoktur.

Bununla birlikte Türkmen kuvvetlerinin itaat etmeleri ve daha iyi hizmet sunmaları için onları memnun edecek şartların sağlanması hayati önem taşıyordu. Zira memnun olmadıkları durumlarda ordunun asli unsuru olmayan bu birlikler, hizmetten kaçınabilir, daha da kötüsü Türkmen sahasında rekabet halinde olunan Hive safalarına katılıp Buhara'ya karşı cephe oluşturabilirdi.

⁴³² Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 371.

⁴³³ Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi ve Kültürel Durum)*, Basılmamış Doktora Tezi, GÜ SBE, Ankara 2010, s. 157-158.

⁴³⁴ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 250-251.

⁴³⁵ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 137-138.

Nitekim bu durum XIX. asrın ilk çeyreğinde tahtta oturan Emir Haydar'ın dikkatsiz uygulamaları sonucunda gerçekleşti. Meyendorf'un aktardıklarına bakılırsa, Emir Haydar, bu yüzden birçok Türkmen askerini Hive saflarına kaptırmıştı. Hive'ye bağlanan bu Türkmenler de eski efendilerine ait olan bölgeleri yakıp yıkarak yeni hanlarına sadakatlerini göstermişlerdi⁴³⁶. Türkmenlerin Hive saflarına geçişleri hakkında dönemin Hive vakayinamesi *Firdavsül-İkbal*de bulunan ayrıntılar meseleyi kavramamız bakımından ipucu sağlamaktadır. Eserde verilen bilgilere göre, Emir Haydar döneminde Buhara hâkimiyetinde olan Merv'in garnizon güçlerine, her şekilde yardım etmekte olan Teke, Salur ve Sarık gibi Türkmen boylarında, eski hükümdarlarına hizmet etme arzusu belirmiş ve adı geçen boylar Buhara'dan vazgeçerek Hive saflarına geçmiştir. Bu hadiseden sonra lojistik ihtiyaçlarının önemli bir bölümü Türkmenler tarafından sağlanan Merv garnizon güçlerinin maaşları kesilmiş ve beliren açlık neticesinde bunlar, ailelerini ve kendilerini kurtarmalarının telaşına düşerek kaleyi terk edip Buhara'ya kaçmak zorunda kalmışlardı. Neticede Hive hanı ciddi bir askeri harekât düzenlemeden şehri ele geçirmişti⁴³⁷. Yazarın ifadelerinden anlaşılacağı üzere Türkmenler kendi topraklarındaki bu kadim şehrin korunması için askeri olduğu kadar, Buhara garnizonunun ödemelerini⁴³⁸ karşılayarak maddi külfetin de sorumluluğu altına girmişlerdi. Ancak bir tebaa olarak ödemekle yükümlü oldukları bu vergilerin oranı onları memnun etmemiş olacak ki, tekrar Hive saflarına dönmeye karar vermişlerdi. Bu durumda Türkmenlerin, bu iki hanlığın rekabeti boyunca kendilerini daha fazla memnun edecek tarafa meyilli bir tavır sergiledikleri anlaşılmaktadır⁴³⁹.

⁴³⁶ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 55.

⁴³⁷ Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 505-506.

⁴³⁸ Aşağıda da ele alacağımız üzere garnizonun ihtiyacı bölgede yaşayan halktan alınan vergiden karşılanmakta idi.

⁴³⁹ Ancak temeli Özbek ve Türkmen birliklerinden oluşan Hive ordusu için de Türkmenlerin maddi yönden önemli bir külfet oluşturduğunu belirtmek gerekir. Rus seyyah Muravev'in belirttiğine göre Hive'nin kendi birlikleri silah ve teçhizatı için kendileri ödeme yaparken, Türkmenler için bu donanım devlet tarafından sağlanmaktaydı. Her bir Türkmen askeri silah ve teçhizat için handan beş ila yirmi tilla arası değişen bir ücret almaktaydı (Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri...*, s. 178). Ancak emirliğin tebaa olarak en kalabalık unsurlardan Türkmenleri kendi safında tutmak için fedakârlıkta bulunması da hayati bir önem taşımaktaydı.

Emir Haydar ve onun ardılı Emir Nasrullah'ın saltanatının ilk döneminde, Türkmen birliğinin sayısı azalmış olsa da, bu sayı 1830'lu yıllarda hanlık adına tekrar istenilen düzeye gelmeye başlamıştır. Emir Nasrullah, 1842'de Hokand hanı Muhammed Ali'ye karşı gerçekleştirilen büyük harekâta, serbaziler, nökerler ve karaçerikler haricinde⁴⁴⁰, Teke ve Salur kabilelerinden oluşan yaklaşık 10.000 kişilik Türkmen birliğini ordusuna katmıştır⁴⁴¹. Emir Muzafer döneminde Buhara ordusundaki Türkmen varlığı hakkında bilgi veren Vambery'nin notlarından anlaşıldığına göre, Rus istilasının hemen öncesinde Teke boyu Buhara adına hizmete devam ederken, Salurların yerini Sarıklar almıştır. Tekelerin maliyeti ise yıllık 4.000 tillayı (altın) bulmaktadır. Diğer taraftan Vambery, Buhara hanının vergi ödeyen 50.000 Ersarı Türkmeni tebaaya sahip olmasına rağmen, bunlardan yardımcı kuvvet alamadığının da altını çizmektedir⁴⁴². Rus istilası sürecinde Türkmen birliklerin Buhara ordusunda buldukları malumdur. Sami'nin notlarına göre; 2.000 Teke Türkmeni, Özbek birlikleri ile beraber Semerkand'a yönelen Rus askerlerini durdurmak için mücadele vermiş, fakat güçlü düşman karşısında orduyla beraber firar etmiştir⁴⁴³.

Türkmenlerin savaş sanatına ve teçhizatına gelince; Buhara ordusunun maaşlı askerleri Türkmenler, Hive'de olduğunun aksine silah ve teçhizat donanımını kendileri sağladılar⁴⁴⁴, orduya genellikle kendi atlarıyla katılırlardı⁴⁴⁵. Ancak Özbek askerlerine göre daha az tüfek kullanmaktaydılar⁴⁴⁶. Burnes'in o yıllarda yağmaya giden bir grup Salur Türkmeninin elinde bulunan silahlar hakkında verdiği bilgilere bakılırsa, bunlar küçük yapılı ve eski tip fitilli tüfeklerdi. Aynı seyyahın ifadesine göre Türkmenler, Özbeklerinkinden daha farklı tiplerde hafif kılıçlar ve uzun mızraklar kullanmayı tercih ediyorlardı⁴⁴⁷.

⁴⁴⁰ Vambery bu üç grubun sayısını 31.000 olarak vermektedir. (Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 442).

⁴⁴¹ Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 442.

⁴⁴² Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 427.

⁴⁴³ Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye...*, s. 71.

⁴⁴⁴ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

⁴⁴⁵ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72; Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 371.

⁴⁴⁶ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

⁴⁴⁷ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 64-65.

Burnes'in Buhara seyahati boyunca kendisine eşlik eden Türkmenler hakkındaki genel kanısına bakılırsa, her ne kadar ateşli silahlara sahip olmasalar da, bunlar güzel ata binen ve ellerindeki silahları etkili bir biçimde kullanabilen ideal hafif süvarilerdi⁴⁴⁸.

c. Alaman Birlikleri

Karaçerikler ve bağlı unsurlardan sağlanan askerler dışında, Buhara ordusunda yardımcı kuvvetler olarak muhtelif devirlerde görev yapan *alaman* veya *alamancı* adı verilen bir askeri grup da bulunmuştur. Faruk Sümer'e göre elaman⁴⁴⁹, diğer görüşlere göre almaktan, el koymaktan türemesi muhtemel olan alaman tabiri Kazak-Kırgız bozkırından, Özbek ve Türkmen sahasına kadar geniş bir coğrafyada rastlanan, geçimini yağmadan sağlayan, bağımsız ve bir güce tabi olmak istemeyen göçebe karakterli halk grubu için kullanılırdı. Bu topluluklar, kervan yağması, yerleşim yerlerine baskınlar ve at ticaretinden başka, muhtelif devirlerde kendi sahalarında hâkim olan devletlere ganimet karşılığında hizmetlerini sunarak geçimini sürdürürlerdi⁴⁵⁰. Yukarıda bahsettiğimiz Türkmen birliklerinin bir kısmı işte tam olarak bu kültürün bir parçası idi.

Buhara ordusunda varlığına rastladığımız asıl alamanlar ise esasen Özbeklerle aynı soya mensup olan, ancak göçebe olarak kalmayı yeğlemiş, daha ziyade Amu Derya'nın güneyindeki dağlarda veya erişilmez yerlerde bağımsız olarak yaşayan, hanların askeri hizmet için yardımlarına başvurduğu ve muhtemelen belirli kabilelerden müteşekkil, XVII. asırda sayıları ortalama 5.000 ila 6.000 arasında değişen bir topluluktu⁴⁵¹. Onlar hakkındaki bilgiler yaşam alanları itibarıyla de, Özbeklerin, İran ve Babürlülerle olan ihtilaflarında, özellikle İranlı ve Babürlü vakanüvislerin satırlarında yer bulmaktadır.

⁴⁴⁸ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. I, s. 248.

⁴⁴⁹ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 463.

⁴⁵⁰ Audrey Burton, "Who Were the Alman?" , *In Konferenzakten ESCAS IV, Bamberg 8-12 Oktober 1991*, ed. Ingeborg Baldauf and Michale Friederich, *Islamkundliche Untersuchungen* 185, Berlin 1994, s. 258-260; Yu. M. Botyakov, *Alman, Sotsial'no-Ekonomiçeskie Aspekti İnstitutiga Nabega u Turkmen (Seredina XLX-Pervaya Polovina XX veka)*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, S. Peterburg 2002, s. 4.

⁴⁵¹ Burton, "Who Were the Alman?" , s. 259-260.

Buhara Özbek ordusunda alamanların varlığına hanlığın ilk dönemlerine kadar rastlanır. İskender Beg Münşi'nin bildirdiklerine göre Şibanî hanı I. Ubeydullah Han'ın Horasan'a yapmış olduğu akınlar sürecinde ordusunda alaman birlikleri de yer almaktadır⁴⁵². Orduda buldukları süreçte ele aldıkları temel görev akınlar tertip etmek olan alamanlar, belli bir düzen içerisinde savaştan birliklerden ziyade akıncı olmaları dolayısıyla, hızlı bir şekilde düşmana hücum eden ve daha sonra yeniden saf oluşturmak için geri çekilen hafif silahlı düzensiz birliklerdir. Hanların çağrısıyla iştirak ettikleri seferlerde istedikleri, taşıyabildikleri ganimeti elde ettikten sonra da ordudan ayrılmaktadırlar⁴⁵³. Genel olarak Babürlü kaynaklarında yer bulan bilgilere göre son derece dayanıklı atlara sahip olan alaman birlikleri, söz konusu atlara verdikleri az bir yiyecek günlerce mesafe kat edebiliyorlardı. Yiyecek olarak süt ürünlerinden başka, zorlu durumlarda at kanı dahi içerlerdi. Alamanlar hakkında dönemin kroniklerinde yapılan diğer tasvirler, bu topluluğun daha ziyade göçebe karakterli olduğunu kanıtlar durumdadır. Hafız Tanış Buharî, Lahori ve Hafî Han'a göre alamanların hayat tarzları diğer insanlara çok benzememektedir. Giyim kuşamları (genellikle hayvan postudur), yiyecekleri alışılmıştın dışındadır. Henüz çoğu İslam inancını tercih etmiş değildir. Akınlar sırasında yağmanın yanı sıra, sıradan halkı esir almada uzmandırlar⁴⁵⁴.

Buhara'da alaman birliklerinin en etkin kullanıldıkları dönemin XVII. asır olduğuna şüphe yoktur. Bu dönemde özellikle Babürlülerle yapılan mücadelelerde İmamkulu, Nadir Muhammed ve Abdulaziz Hanlar, alaman birliklerini orduya dâhil ederek, bunların yapmış olduğu düzensiz akınlarla avantaj sağlamaya çalışmışlardır. 1639 yılında Babürlü hükümdarı Şah Cihan'ın büyük bir orduyla Kabil'e hareketi sırasında İmamkulu Han'ın oluşturduğu birlikler içerisinde alamancılardan sayısı 10.000'e kadar ulaşmıştır⁴⁵⁵. Mücadeleler sırasında alamancı akıncılar önden hareket ederek düşman ordusunun ağırlıklarını, gıda stoklarını elde etmede uzmanlaşmış ve korku salan birlikler haline

⁴⁵² İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 88.

⁴⁵³ Burton, "Who Were the Alman?", s. 260.

⁴⁵⁴ Nakleden, Burton, "Who Were the Alman?", s. 258-259.

⁴⁵⁵ Audrey Burton, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History*, London 1997, s. 196.

gelmişlerdir. 1647 yılında Belh'i tekrar hanlığa tabi kılmak için harekete geçen Özbek hanları Abdulaziz ve Sübhankulu, şehrin kuzeyindeki Kalta Kalesi'ni ele geçirmek için ilerlediğinde alaman birliklerine ağırlık vermişler, bu topluluk da bölgeden çok sayıda at, deve ve sığır elde ederek Babürlü ordusunu lojistik destekten mahrum bırakmaya çalışmıştır. Daha sonra Guri, Hanabad, Talikan ve Andhud kaleleri alaman saldırıları ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Talikan ve Hanabad kuşatmasında suyollarını değiştiren alamanlar şehirlerin düşürülmesini sağlayacakları sırada, Özbek ordusunun yenilgisi üzerine muvaffak olamamışlardır. Belh için devam eden askeri harekâtın devamında ise alamanlar, daha ziyade eyaletin ekili alanlarını bilinçli olarak tahrip ederek Babürlüleri ciddi bir lojistik sıkıntıya düşürmek için faaliyet göstermişlerdir⁴⁵⁶.

Nadir Muhammed Han'ın siyaseti yüzünden Babürlülerin eline geçen Belh eyaletinin tekrar Buhara hâkimiyetine geçmesinden sonra bölgede nüfusları fazla olan alamanların, sonraki yıllarda da akın ve kuşatmalarda faaliyetlerine rastlanmaktadır. Subhankulu Han, Belh hâkimiyetini verdiği oğlu Sıddık Muhammed ile yaşadığı ihtilaf sonucunda bölgeye hareket ettiğinde, şehri kuşatan ordusuna alaman birliklerini de dâhil etmiştir⁴⁵⁷. Sübhankulu'nun oğlu II. Ubeydullah Han'ın da Belh hâkimi kardeşi Mukim Han ile yaşadığı ihtilafta yine alamanlara müracaat ettiği görülür. Han, Mahmud Biy Atalık'ın arka çıktığı Mukim Han'a karşı üstünlük kuramadığı zaman diliminde Belh civarını emrindeki alamancılara yağmalatarak rakibini zayıflatma yoluna gitmiştir⁴⁵⁸. Ebulfeyz Han devrine gelindiğinde ise güneydeki toprakların hanlık hâkimiyetinden çıkmaya başlamasıyla Buhara ordusunda alaman birliklerinin etkinliği azalamaya başlamıştır.

II. ORDUDAKİ GÖREVLİLER VE ASKERİ UNVANLAR

Buhara Hanlığı'nda devlet mekanizmasında var olan prensipler, bütünüyle konargöçer yapıya uygun olarak askeri aristokrasi çerçevesinde inşa edilmişti. Buna göre devlet yönetiminin merkezinde hanın başkanlık ettiği *meclis-i*

⁴⁵⁶ Burton, *The Bukharans...*, s. 248-249.

⁴⁵⁷ Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 130.

⁴⁵⁸ Muhammed Yusuf Münşî, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 200-201.

âli veya *meşveret-i hâni* adı verilen büyük devlet meclisi bulunmakta ve konargöçer kabile reisleri, dini görevliler, sultanlar ile her çeşit yüksek rütbeli ve sivil makamlara sahip olanlar, bu çatı altında toplanarak devleti yönetirlerdi⁴⁵⁹. Bilindiği üzere bu sistem Türk devletlerinde bütünüyle var olmuştur. Bu çerçevede Şibanîler devrinden itibaren devlet mekanizmasını meydana getiren unvan ve makamların çoğunun da, Türk-İslam ve Türk-Moğol devlet teşkilatlanmasından devralındığı görülmektedir ve dönemin tarihsel yapısına uygun olarak unvan ve makamların işlevselliğinde küçük farklılıklar mevcuttur⁴⁶⁰.

Adem-i merkezîyetçi yapı ve feodal askeri aristokrasi üzerine şekillenen devlette, makam ve unvanları elde eden zümrenin de daha ziyade konargöçer kabile unsurlarının reislerinden, yani biyelerden seçilmesi söz konusudur. Özellikle merkezileşmenin kaybolduğu Astrahanlılar devrinde feodal konargöçer kabile reislerinden çıkan unvan sahipleri, doğal olarak merkezkaç bir yapıyı desteklerken, bütün monarşilerde olduğu gibi merkezi idarenin hedefi ise iktidarı sağlamlaştırmak olmuştur. Buna ek olarak, yerleşik yaşayan nüfus da belli oranlarda merkezîyetçi güçlü bir devlet mekanizmasını desteklemektedir, zira bu yapıda kendi can güvenlikleri sağlanacak ve tarımsal faaliyetlerin devam etmesi istikrarı beraberinde getirecektir⁴⁶¹. Ne var ki hanlık makamının devlet makamlarındaki feodal göçebe hegemonyasını sona erdirmesi mümkün görünmemektedir. Zira devletin kuruluş aşamasında aşağıda da ele alacağımız üzere hâkimiyeti paylaşma prensibi ve bunun uygulama biçimi olan soyurgal sistemi⁴⁶², unvan sahiplerinin temelden güçlü olmasını sağlamıştır. Zaten askeri gücü ellerinde bulundurmaları bu kitlenin kendine güvenini artırmakta, merkez de bu durumdan hem çekinmekte hem de onlara askeri açıdan ihtiyaç duyduğundan, hâkimiyetinin sınırlanmasına bazı durumlarda karşı

⁴⁵⁹ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 146; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 140.

⁴⁶⁰ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 68.

⁴⁶¹ Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 140.

⁴⁶² Hediye, ihsan manasına gelen soyurgal, Türk ve Moğol geleneğinde özellikle devletin kuruluş aşamasında, askeri hizmet sağlayan hanedan üyeleri ve emirlere hükümdar tarafından tahsis edilen geniş topraklardır. Bu şekilde ihsan edilen topraklar tıpkı ikta sistemi gibi tasarruf edilmektedir. Fakat soyurgalın süresiz verilen bir ihsan olması bunu elde eden aristokrati büyük bir güce erdirmektir. Bu sistem hakkında gerekli bilgiler aşağıda ayrıntısıyla verilecektir.

koyamamaktadır. Bu yüzden belirli dönemlerde otoritelerini kaybetmiş hanlar, bazen aristokratlara karşı mücadele verirken, onları kazanmak adına da hamleler yapmakta ve bu doğrultuda unvan ve makamları onlara dağıtarak yanlarına çekmeye çalışmaktadır. *Ubeydullahname*'de Buhari'nin sunduklarına bakılırsa II. Ubeydullah Han, feodal aristokratların giderek han hükümetini tanımadığı süreçte, bunların bir kısmını yayına çekmek için onlara pahalı hediyeler ve kaftanlarla birlikte, çeşitli unvan ve makamlar ihсан etmiştir⁴⁶³.

Merkezi otoritenin bu derece esnekliğinden ötürü üst makamlarda bulunan unvan sahipleri, sahip oldukları bu unvanları tıpkı soyurgallar gibi nesilden nesile de aktarabiliyordu⁴⁶⁴. Aristokratların çocukları genç yaşlardan itibaren babalarının işlerine katılıyor, rütbe almaya başlıyor, daha sonraki zamanlarda da babaları gibi yüksek rütbe sahipleri oluyorlardı⁴⁶⁵. Mesela Astrahanlılar devrinde etkinliği oldukça artmış atalık makamı, geç dönemde pervaneçi rütbesini uzun süredir elinde bulunduran Mangıt kabilesinin eline geçmiştir. Önce Hüdayar Biy, ardından Hâkim Biy, onun ardından da Muhammed Rahim Biy atalık olmuş, bu emirlerden üçüncüsü daha sonra iktidarı ele geçirmiştir.

Diğer taraftan bölgenin dini atmosferinin etkisi Buhara Hanlığı'nda şer'i yönetim anlayışının da oldukça güçlü olmasına sebep olmuştur. Özellikle Abdullah Han devrinde güçlenen bu yapıda, devletin ilmi makamlarının seyid soylu kimselerden seçilmesinin bir karara bağlandığı anlaşılmaktadır. Aşağıda ele alacağımız üzere hiyerarşideki en yüksek makamlar, bunlar için tahsis edilmiştir.

Buhara Hanlığı'nda devlet makamları ve unvanlar, geniş bir işlevselliğe sahiptir. Askeri aristokrasinin hâkimiyeti, şu veya bu unvana sahip bir şahsın, kendi asli görevlerinden başka hanın buyurduğu askeri işleri yapmasını da gerektiriyordu. Mesela saray makamlarından birinde görevli bir unvan sahibi, savaş zamanında elçilik yapmakta ya da bir askeri birliğe komutanlık etmekteydi. Bu esasen o makamı işgal etmiş şahsın zaten bir asker/komutan olmasından kaynaklanıyordu. Bahsi geçen yapıya, özellikle bozkırlı Türk devletlerinde sık-

⁴⁶³ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 28.

⁴⁶⁴ Bu konu hakkında gereken bilgiler aşağıda ayrıntısı ile verilecektir.

⁴⁶⁵ Suhareva, *Buhara: XI-Naçalo XV v...*, s. 286.

ça rastlanıldığıının altını çizmemiz gerekir. Bu durum, bu başlık altında, askeri unvan ve makamların yanı sıra, devlet mekanizmasında yer alan ve asli görevinden başka askeri işleri de ele alan birçok makam üzerinde durmamızı da gerektirmiştir.

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Buhara Hanlığı devlet mekanizmasında mevcut olan unvan ve makamların, Timurlular, Altınorda ve İlhanlılardan miras alındığı ve Şibanî hanı Abdullah Han döneminde belli bir hiyerarşik yapıda şekillendiği anlaşılmaktadır. Devlet teşkilatlanmasında saray memuriyetlerinin önem bakımından mevkilerini, tarihsel hadiselerde ele aldıkları görevlerden kavrayabilmek bir noktaya kadar mümkündür. Fakat teşkilatlanma sürecinde hiyerarşik yapıyı belirlemede bazı kültürel uygulamalar⁴⁶⁶ veya resmi seremoni kurallarında göze çarpan hususların daha somut veriler oldukları bir gerçektir. Bu noktada iki farklı Buhara kaynağı saraydaki resmi merasim kurallarını tasvir ederek, unvan ve makamların hiyerarşik düzenini, sınıf ve kategorilerini kavramamız açısından bizler için başvuru kaynağı olmuştur. Bunlardan ilki XVII. asrın ilk yarısına ait bir eser olan *Babrül-Esrar fi Menakibül-Abhar*⁴⁶⁷, diğeri ise daha geç bir döneme, XVIII. asrın ikinci yarısına ait bir yazma olan *Mecmuul-Erkam*⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Mesela Türk devlet geleneğinde bazı merasimlerde sofrada oturma düzeni, belirlenmiş kurallara göre gerçekleşmekteydi. İbni Fadlan'ın bulunduğu halifelik heyeti için Bulgar hükümdarının verdiği yemekte, hükümdarın sağında devlet erkânı, önünde ise çocukları yer almış, İbni Fadlan ve beraberindeki heyetin ise sol tarafa oturması buyrulmuştu (bkz. İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2010, s. 22). Oğuzlarda da sofrada yer tutma önemli bir gelenektir. Buna göre mirası belirleyecek toylarda, ülüş sırasında boyların bir düzen içerisinde oturması (orun) beklenirdi. Sofrada oturma düzenine göre, beylik ve büyük memuriyetler belirleniyordu (B. Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001, s. 287-290).

⁴⁶⁷ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 448-554.

⁴⁶⁸ Bu eserin toplamda ikisi Taşkent, ikisi Duşanbe ve biri de Leningrad'da olmak üzere beş nüshası bulunmaktadır. Eserin Taşkent'teki Şerifcan Mahdum tarafından istinsah edilen nüshası ilk kez Semenov tarafından 1948 yılında "Buharskiy Traktat o Çihan i Zvaniyah i ob Obzayannostyah Nositeleyih v Srednevekoyoy Buhare" adlı makalede neşretmiştir (bkz. Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 137-153). Fakat bu nüsha eserin sadece son kısmı olan devlete ait memuriyetleri ihtiva etmektedir ve ayrıca bu memuriyetlere ait son birkaç makam da eksiktir. Eserin tam metnini içeren Duşanbe nüshası ise 1981 yılında Vildanova tarafından neşredilmiştir (bkz. Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*) ve bu eserde bütün makamlar hakkında bilgi edinmemiz mümkündür. Fakat Semenov ve Vildanova farklı nüshaları kullandığından,

Bahrül-Esrar'ın yazarı Mahmud Bin Veli, han olmadan önce Buhara şehzadelerinin merkezi Belh'i yöneten Nadir Muhammed Han'ın saray merasiminde bulunarak, makam ve rütbe sahiplerinin teşrifattaki yerlerini gözlemiştir. Bu gözlemden anlaşıldığı kadarıyla makam sahipleri birinci ve ikinci derecede sınıflara ayrılmışlar ve rütbe derecelerine göre seremonide hükümdarın sağında, solunda, karşısında ve arkasında yer tutmuşlardır. Buna göre birinci derecedeki makam ve unvan sahipleri merasim/toplantı sırasında yüce sarayın içerisinde bulunma hakkına sahiptirler⁴⁶⁹. İkinci derecedeki makam ve unvan sahipleri ise semaya benzeyen sarayın dışarısında yine tahta göre sol, sağ, ön ve arkada yer tutmuşlardır. *Mecmuu'l-Erkam*'da ise devletin farklı kademelerdeki makamları, dörderli gruplara⁴⁷⁰ göre hiyerarşik bir yapıda düzenlenmiştir. Buna göre makam ve unvan sahiplerinin devletteki siyasi derecelerini Belh'tekine benzer bir şekilde hükümdara yakınlıkları ve toplantılarda bulunma/oturma hakları belirler. Bunun dışında saraydan ayrılırken at üzerinde

---

ikisi arasında bazı küçük farklılıklar vardır ki bu açıdan her iki nüshayı da dikkate almamız gerekmektedir.

⁴⁶⁹ Eserde Mahmud bin Veli, Özbek adetleri gereğince solun sağa tercih edilmesinden dolayı makamları izaha sol taraftan başlamıştır (“...gerçi belîğ sözde sağ ellerinizi takdim ediniz denildiğine göre sağ tarafı takdim (tercih) adap şartlarından ise de kalp sol taraftadır kaziyesine binaen sol tarafı sağa tercih etmek Özbek kavminin adetlerindedir”) (Nakleden, Barthold, “17. Asırda Özbek Hanları...”, s. 548) ve şeyhülislam, baş kadı ve kazaskeri sağ tarafta göstermiştir ki, Mirza Badi Divan'ın listesinde bunların en üst makamda bulunduğunu görürüz. Ancak sağ veya solda yer tutmanın makamların saygınlığı açısından çok da etkili olduğu söylenemez ve belli dönemlerde bazı makamların farklı yerlerde yer aldığı görülmektedir. Mesela XVIII. asırda Muhammed Rahim Biy döneminde şeyhülislam için sol taraftaki birinci mevkinin tahsis edildiği görülmektedir. (Barthold, “17. Asırda Özbek Hanları...”, s. 549, dipnot 15). XIX. asır eseri *Tarih-i Buhara, Hokand, ve Kaşgar*'da ise, Mahmud bin Veli'nin listesinde sol tarafta bulunan nakib makamı sağ tarafta yer almaktadır. Aynı eserde şeyhülislam ise bu kez yine sağ taraftadır (Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 68).

⁴⁷⁰ Eserin yazarı Mirza Badi Divan, görevlerin dörderli gruplara ayrılmasının sebebine değinmektedir. Buna göre Buhara hükümdarları, seçkin ve soylu insanların düşüncelerini göz önüne alarak, bunu şu temeller üzerine dayandırmışlardır: Kabul edilmiş dört hükümdarlık mevcuttur; halifelerin sayısı dördtür; toprak, hava, su ve ateş olmak üzere dört element mevcuttur; insan davranışlarının doğası kan, öd, kara öd ve mukus olmak üzere dört sıvıyla oluşur; mevsimler sonbahar, kış, ilkbahar ve yaz olmak üzere dört tanedir; kokular doğu, batı, kuzey ve güneyden olmak üzere dört taraftan eser ve her birinin kendine has özelliği vardır; yağışlar da yağmur, kar, çiy ve dolu olmak üzere dört çeşittir. Bu örnekler çoğaltılabilir. (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 92).

çıkma veya çıkamamaları da mevkillerinin derecelerini göstermesi açısından önemlidir.

Bu açıdan makam ve unvanları ele alırken, bunların siyasi hayattaki yerini yansıtan teşrifat düzenini dikkate almamız elzemdir. Fakat bu noktada Buhara ve Belh sarayındaki düzeni ele alan yukarıdaki iki kaynağın bazı noktalarda uyuşmadığını da belirtmemiz gerekmektedir. Bu durumda makam ve rütbeleri hiyerarşik düzende ele alırken, Buhara'yı ilgilendiren *Mecmuu'l-Erkam*'ı daha fazla ön plana çıkarmak durumundayız.

1. Kazasker ve Askeri Müftü

Kısaca askerler arasındaki davalara bakan, orduda adaleti sağlamakla yükümlü ordu kadısı olarak tanımlanan kazaskerlik, bir müessese olarak Hz. Ömer döneminde kurulmuş ve tarih boyunca Türk-İslam devletlerinde kullanılagelmiştir⁴⁷¹.

Mecmuu'l-Erkam'da yer alan ifadelere göre Buhara ordusunda askeri davalara bakan görevliler olarak, kazaskerin yanı sıra askeri müftü makamı da bulunmaktadır. Sadece seyid soylu kişilerin elde edebildiği bu unvanlar şeriat uyarınca devletin en saygın dört makamı olan âlimler sınıfı arasında yer almaktadır ve unvanların babadan oğula geçmesi esastır⁴⁷².

Dört makam içerisinde en üstte bulunan kadılar grubunda yer alan kazaskerler⁴⁷³, askerlerin şikâyetleri için başvurdukları merciinin başında olup, gerekli mahkeme kararını verirlerdi. Bunlar kadîü'l-kudat yani baş kadıya bağlıydılar⁴⁷⁴. Dört makam içerisinde ikinci sırada bulunan müftü grubunda yer alan askeri müftüler (müfti-i asker)⁴⁷⁵ ise hükümdarın seferleri ve ülkenin diğer bölgelerine seyahati esnasında, askeri olaylar ile ilgili hukuki kararlar ver-

⁴⁷¹ Mehmet İpşirli, "Kazasker", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 140.

⁴⁷² Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam*..., s. 92; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 139-140.

⁴⁷³ Kadı grubu içerisinde şeyhü'l-İslam, kadîü'l-kudat ve kazasker olmak üzere üç görevli yer almaktadır.

⁴⁷⁴ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam*..., s. 92; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 140.

⁴⁷⁵ Müftü grubu içerisinde sırasıyla alam, müfti-i asker ve muhtasip olmak üzere üç görevli bulunmaktadır.

mekten sorumludurlar. Ayrıca bu askeri harekâtlar sırasında, bölgelerin yerel kadıları da gelenek üzerine handan herhangi bir izin alınmaksızın onlar tarafından makamlarından azledilirdi⁴⁷⁶. Aldığımız bu bilgiler dışında Buhara'nın tarihi kaynaklarında bu iki unvan hakkında verilen bilgilerin oldukça sınırlı olduğunu belirtmemiz gerekir.

2. Nakib

Yine seyid soylu⁴⁷⁷ kimselerin erişebildiği nakiblik, Buhara devlet hiyerarşisinde en üst makamlarından biri olarak karşımıza çıkmakta olup, idari, diplomatik ve askeri olmak üzere birçok görevi üstlenmektedir. Mahmud bin Veli'nin verdiği bilgilere bakılırsa nakibler, XVII. asrın başlarında protokolde hükümdarın solundaki en ehemmiyetli mevkilerden birine sahiptir. Bunlar Hz. Ali soyundan gelirler ve bu yönüyle makam, babadan oğula geçmektedir. Asilzadeler bu sınıfa karşı o derece hürmet gösterirler ki, bütün şehzadeler, hatta hanın kaalkası yani veliahdı ve hanın naibi bile onlardan aşağıda oturlardı⁴⁷⁸.

Nakiplerin görevi özel olarak belirlenmemiştir, hana oldukça yakın olmaları dolayısıyla, devlet mekanizmasında ihtiyaç durumunda hanın buyurduğu muhtelif işleri yapabilirlerdi. Bu noktada kaynaklardan da anlaşıldığına göre diplomatik ve askeri görevleri icra etmeleri kaçınılmaz olmuştur. Şibanî dönemi kaynaklarından anlaşıldığı üzere nakibler, diğer üst makamdakiler (sultanlar) ile birlikte değerli silah ve teçhizatın bir yerden bir yere taşınması ve korunması⁴⁷⁹ ile hanın elçiliğini yapma vazifelerini üstlenmektedir⁴⁸⁰. Mirza Badi Divan ise nakibi doğrudan bir askeri görevli olarak tanımlamaktadır ve erken dönem kaynaklarına nazaran, orduda daha çeşitli meziyetleri olduğunu bildirmektedir. Onun eserine göre nakibler, ordunun harekâtı ve savaş esnasında düzene sokulması, silah ve teçhizatla donatılması konusunda bilgi ve yetki sahibidirler. Yine öncü birlikler, artçı birlikler, sağ ve sol kanat, merkez ve pusu yerleri hakkında fikir sahibidirler. Belirli bir vaziyet ile görevlendirilmiş bir

⁴⁷⁶ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 92; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 140.

⁴⁷⁷ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 93.

⁴⁷⁸ Nakleden, Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 548-549.

⁴⁷⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 196.

⁴⁸⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 234.

kimsenin, kendisine uygun olmayan bir görevi yerine getirmeye çalışmasının önüne geçmek de onun sorumluluğundadır⁴⁸¹.

Buradan anlaşıldığına göre nakibler, Astrahanlılar dışında Mangıtlar döneminde de etkin şahsiyetler olma özelliklerini sürdürmüşlerdir. XIX. asrın 40'lı yıllarında Buhara'da bulunan Hanıkov'un bildirdiklerine göre nakiplerin bahsi geçen geniş yetkileri, otoritesini sınırlayan birçok makama ve güce karşı tedbirler alan Emir Nasrullah döneminde büyük ölçüde kısıtlanmıştır⁴⁸².

3. Atalık

Seyid kökenli kimselerin oluşturduğu ilmi sınıftan sonra bürokraside en yüksek dört makamdan ilki atalığa tahsis edilmiştir⁴⁸³. Mahmud bin Veli'nin bildirdiklerine göre kabul esnasında bunlar da, nakib gibi saygın taraf solda bulunurlardı⁴⁸⁴. Şibanîler ve Astrahanlılar devrinde en üst makamın sahibi olarak göze çarpan atalıklar, Türk-İslam geleneğine uygun olarak erişkinlik çağına gelene değin şehzadelerin (sultanların) eğitimlenliğini yapmakta ve onların topraklarını yönetmekle görevliydi⁴⁸⁵. Hanedan mensubu şehzadelere, onların küçüklüklerinden itibaren bu denli yakınlıkları, siyasi hayatları boyunca diğer rütbelilere nazaran, onlara önemli bir avantaj sağlamaktaydı. Zira uygun şartların oluşması ile hanlık makamına gelebilen şehzadeler, onları yine bu vasıflarıyla atayarak veziri ve baş danışmanları olarak yanlarında bulundurlardı⁴⁸⁶.

⁴⁸¹ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 93; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 140.

⁴⁸² Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 246-247.

⁴⁸³ Bundan sonra gelen diğer üç makam divanbegi, pervaneçi ve dadhadır. Bunların merasimlerde han huzurunda oturma hakları vardır (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 95; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 144)

⁴⁸⁴ Nakleden, Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 549.

⁴⁸⁵ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 150; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 144, 150; Coşkun Alptekin, "Atabeg", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38. Bu unvanın varlığı (atabeg olarak) Selçuklular devrine kadar inmektedir. (Alptekin, "Atabeg", s. 38). Altınorda sahasında ise Ötemiş Hacı ve Abdulgaffar'ın verdiği bilgilere göre vezirlik seviyesinde bir makam olan atalık (nakleden, Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları, Ankara 2009, s. 124, 128; Mustafa Kafalı, *Altınorda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976, s. 121; A. Kügelgen, *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniya ih istorikov (XVIII-XIX vv.)*, İzdatelstvo "Daik Press", Almatı 2004, s. 94) Şibanî Özbeklerine onlardan intikal etmiş gibi görünmektedir.

⁴⁸⁶ Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 141.

Böylece hanın yakınında güvenilir bir şahsiyet olarak yer alan atalıklar, devlet hiyerarşisinde askeri de olmak üzere kendilerine bahşedilen çeşitli görevleri yerine getirmekle mükellefti.

Hal böyle olunca Buhara Hanlığı tarihi boyunca pek çok atalığın ön plana çıktığı görülmektedir. Mesela Abdullah Han, 1582 yılında henüz on dört yaşındaki oğlu Abdulmümin Sultan'ı Belh'e han olarak atadığı zaman, onun yanına atalık olarak Emir Cankeldi Biy'i vermişti. Bu şahsiyet, Abdulmümin Sultan belli bir yaşa ulaşınca kadar, Belh yönetimini fazlasıyla ele almıştır⁴⁸⁷. Ancak Abdullah Han devrinde atalıkların etkinliğinin şehzade sarayında şehzadenin yetişkinliğine kadar sürdüğünün altını çizmek gerekir.

Feodal yapının giderek güçlendiği Astrahanlılar devrinde ise doğal olarak bu makamın gücünün daha da arttığını söylememiz mümkündür. XVII. asrın ilk yarısında bu makamı elde eden şahıslardan en ünlüsü olarak Yalantuş Biy Atalık ön plana çıkmaktadır. Din Muhammed Han zamanında 12 yaşında hanlık hizmetine giren Yalantuş Biy, aldığı toprak ihsanı iktalar sayesinde zamanla büyük bir gelir elde ederek muazzam bir servete sahip olmuştur. Saygınlığı neticesinde civar ülke liderlerinden, (Hindistan, Kazak, Kalmuk, Kırgız, Kaşgar) her yıl kendisine değerli hediyeler gönderilmiştir. O elde ettiği bu gelirleri, ikta sisteminin bir gereği olarak en başta orduyu beslemek için kullanmış, topladığı askeri güç sayesinde de, üç sefer neticesinde Taşkent ve Türkistan'ı fethetmeyi başarmıştır. Hâlbuki ülkeyi birleştirmek için askeri harekâta girişen Abdullah Han, bunu başarmak için yedi sefer düzenlemek zorunda kalmış ve bunun sonucunda harabe bir şehir elde etmiştir⁴⁸⁸.

Ancak Barthold⁴⁸⁹ ve Abduraimov⁴⁹⁰ gibi mütehassısların da dikkat çektiği üzere makam sahiplerinin, bu makamın yüksek yetki ve gücünü, kendi menfaatleri için kullanmaları, merkezi hükümet adına ciddi sıkıntılara sebep olmuştur. Merkezi idarenin giderek zayıfladığı XVII. asrın ikinci yarısından

⁴⁸⁷ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 150.

⁴⁸⁸ Barthold, "Uzbetskie Hanstva", s. 271.

⁴⁸⁹ Barthold, "Uzbetskie Hanstva", s. 271;

⁴⁹⁰ Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Bubarskom Hanstve...*, C. I, s. 107.

itibaren atalıkların siyasi nüfuzlarının daha da arttıkları görülmektedir⁴⁹¹. Bu dönemde hanlık makamında bulunan Sübhankulu devrinde, en dikkat çekici isim, Badahşan yöneticisi durumundaki Mahmud Biy Atalık'tır. O, Hive Hanı Anuşa'nın saldırılarına karşı Sübhankulu'nun yardımına muhtaç kaldığı bir şahıs olup, Buhara ordusunun komutanı olarak Hivelileri ülke topraklarından çıkararak, hanlığın şehzade sarayı olan Belh yöneticiliğini elde etmiştir⁴⁹². Ancak Özbek kabileleri üzerinde büyük nüfuzu olan Mahmud Biy, Sübhankulu'nun ardılı II. Ubeydullah Han zamanında başına buyruk ve otorite tanımaz halleri ile hanlık makamının tepkisini çekmiş ve isyancı durumuna düşmüştür. Belh'in onun elinden kurtarılmasından sonra II. Ubeydullah Han, onunla mücadele etmesi için ordusunun başına Muhammed Masum Atalık'ı atamıştır⁴⁹³.

II. Ubeydullah Han'ın kardeşi Ebulfeyz Han dönemine gelindiğinde, Hüdayar Atalık ve ardından onun oğlu Hâkim Atalık Mangıt'ın bu makamı işgal ettikleri görülür. *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye*'nin yazarı Sami'nin nakillerinden anlaşıldığı üzere bu şahıslar, zayıf karakterli Ebulfeyz Han üzerinde büyük nüfuz edinerek devleti tamamen kendi tasarruflarına göre yönetir duruma gelmişlerdi⁴⁹⁴. Merkezde mutlak güç olan Hâkim Atalık, vilayetlerde diğer atalıkların kışkırtarak Semerkand'da tahta oturttukları Recep Han'a karşı verilen mücadelelerde, Buhara ordusunun komutanı olarak sol kanatta⁴⁹⁵ ve merkezde yer almıştır⁴⁹⁶.

Mangıt kabilesinin atalık makamını ele alması ve hanlık üzerindeki etkileri daha önce de bahsettiğimiz üzere Buhara'da hanedan değişikliğine sebep olmuştur. Hâkim Biy'in yerini alan oğlu Muhammed Rahim Biy, Ebulfeyz Han'ı devirdikten sonra kukla bir han atayarak, bu unvanı taşımayı sürdürmüş, ayrıca en yakın dostlarından biri Hocam Yar Biy'i de kendisine atalık olarak

⁴⁹¹ Aslında bu durum çalışmamızın ileriki kısımlarından da anlaşılacağı üzere; merkezi idarenin zayıflayıp feodallerin güçlerini arttırdığı süreçle alakalıdır ve diğer unvanları taşıyan devlet görevlilerinde de rastlanılan bir durumdur.

⁴⁹² Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 124, 125, 149, 152, 158.

⁴⁹³ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 193.

⁴⁹⁴ Mirza Abdal'azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 42.

⁴⁹⁵ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 111.

⁴⁹⁶ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 128.

tain etmiştir⁴⁹⁷. Aynı şekilde onun yerini alacak olan Danyal Biy de atalık unvanını kullanmış⁴⁹⁸, fakat o kendisine bir atalık atamamıştır⁴⁹⁹. Bu dönemde atalık makamı eski adap gereği haftada bir defa, kabul odasında hükümdara ülkedeki haberler, ordu ve tebaa ile ilgili rapor verilmesi görevini icra etmiştir⁵⁰⁰.

Danyal Biy Atalık devrinde hanlıkta bulunan tanışımız Efremov ise atalığın genel görevleri ve ordudaki pozisyonu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Onun ifadesiyle atalık, iç ve dış işleri tek başına yöneten, en önemli ve en mertebeli adamdır. O aynı zamanda bütün orduya kumandanlık da etmektedir⁵⁰¹. Kısacası Efremov bu dönemde atalık ıstılahını ele alırken esasen devleti asıl yöneten şahsın görevlerinden bahsetmektedir.

Şah Murad iktidara geldiğinde, son kukla hanı tahttan indirdikten sonra yenisini tahta çıkarmadığı için, devletteki en yüksek unvanlı birey durumuna gelmişti. Bu noktada onun kendine atalık dememesi anlaşılır bir şeydir, zira artık danışmanlık yapacağı bir han kalmamıştı⁵⁰². Ancak Şah Murad, görünüşe göre atalık unvanını ortadan kaldırmayıp, buna yalnızca sivil görevler yüklemiştir. Bu noktada aynı dönemin kaynağı olan *Mecmuu'l-Erkam*'da atalığın görevi, Buhara'nın nehrine (Zerafşan nehri) nezaret etme ve buna ek olarak Semerkand'dan Karaku'l'a kadar olan bütün bölgelerde, adil ve eşit miktarda su dağıtımını/paylaşımını sağlamaktır⁵⁰³. Kaynakta bunların askeri görevlerine dair ise herhangi bir bilgi yoktur. Emir Haydar dönemine geldiğinde ise atalık daha ziyade onursal bir makama dönüşmüştür⁵⁰⁴.

⁴⁹⁷ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 13; Kügelgen, *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov...*, s. 96.

⁴⁹⁸ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 14; Kügelgen, *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov...*, s. 96.

⁴⁹⁹ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 14.

⁵⁰⁰ Kügelgen, *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov...*, s. 96.

⁵⁰¹ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 86.

⁵⁰² Kügelgen, *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov...*, s. 96.

⁵⁰³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 95; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 144-145.

⁵⁰⁴ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 15; Yuri Bregel, "Atalik", *El*, Supplement, XII, Leiden 2004, s. 98; Kügelgen, *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov...*, s. 98.

4. Divanbegi

İlk kez Timurlular döneminde rastladığımız divanbegi⁵⁰⁵, Buhara Hanlığı'nda esasen devletin, mali ve finansal işleri, devlet kayıtlarındaki bilgileri, vergi tahsili, dış işleri ve diplomasisinden sorumlu bir memurdur. Bunun yanı sıra askeri aristokraside bir ordu mensubu olmasından dolayı, oldukça çeşitli görevleri icra eden bir rütbeli olarak da karşımıza çıkmaktadır⁵⁰⁶. Şibanî dönemi kaynaklarından *Abdullahname*'de rastladığımız bu ıstılahın fonksiyonu hakkında herhangi bir ipucu verilmemiştir⁵⁰⁷. Mahmud bin Velî'nin listesine bakılırsa divanbegi Belh sarayında mühim bir makama sahip değildir ve sere-monide han sarayının dışarısında yer almaktadır⁵⁰⁸. Bununla birlikte Buhara'da Pazuhin kardeşler⁵⁰⁹ ve Mirza Badi Divan'ın⁵¹⁰ bildirdiğine göre, devlet hiyerarşisinde atalık unvanından sonra ikinci sırada yer almaktadır.

Devlet erkânında üst bir makam olması dolayısıyla, askeri aristokrasi geleneğine uygun olarak divanbegilerin orduda etkin kişiler olarak faaliyet gösterdikleri ve büyük askeri birlikleri komuta ettikleri dönemin kaynaklarınca malumdur. *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasî*'de Horasan'a sefer düzenlemek isteyen İmamkulu Han'ın, 30.000 kişilik bir ordunun komutasını Nazar Tugay Divanbegi'ye verdiği kayıtlıdır⁵¹¹. *Tarih-i Ebulfeyz Han*'da da divanbegilerin sefer tertipleedikleri, ordunun sağ ve sol kanatları ile özel pusu birliklerine komutanlık yaptıklarına dair bilgiler bulunmaktadır⁵¹².

⁵⁰⁵ Yuri Bregel, "Diwan-Begi", *El, Supplement*, XII, Leiden 2004, s. 227.

⁵⁰⁶ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 96; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 147; Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 154; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 143; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 423, 424.

⁵⁰⁷ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 150.

⁵⁰⁸ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁵⁰⁹ "Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim..." s. 49.

⁵¹⁰ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 147.

⁵¹¹ *Materialı Po İstorii Turkmen i Turkmenii...*, s. 100.

⁵¹² Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 40, 111, 128.

5. Pervaneçi

Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde çoğu defa *pervane*⁵¹³ son dönem Timurlu kaynaklarında ise *pervaneçi*⁵¹⁴ olarak karşımıza çıkan bu ıstılah, Buhara devlet mekanizmasında malum kaynağımızdan edindiğimiz bilgilere göre hiyerarşide atalık ve divanbegiden sonra gelmektedir⁵¹⁵. Bu unvanı taşıyan askeri aristokratların asli görevleri ise tarihsel süreçte de rastladığımız gibi⁵¹⁶, han yarlıklarını düzenleyerek, bunları ihsan edilmiş emirlere ve yüksek mevki sahibi kimselere ulaştırmaktır. Bunun dışında hanlıkta ikamet eden Arap halkının yönetimi de bu unvanı taşıyanların elindedir⁵¹⁷. Bu asli görevleri dışında *pervaneçi*, kaynaklardan anlaşıldığına göre büyük askeri birliklere komutanlık etmekte⁵¹⁸, fethedilen büyük şehirlerin yöneticiliğini yapmakta⁵¹⁹ ve ordu için kıymetli olan silah ve teçhizatın güvenliğini sağlamakta idi⁵²⁰.

Mangıtlar döneminde Buhara'da *pervaneçinin* askeri vazifeleri fazlasıyla devam etmiştir. XIX. asrın ilk yarısında Buhara topraklarında bulunmuş Meyendorf'un gözlemleri, *pervaneçinin* ordu mensubu olarak mevkiinin belirlenmesi açısından önemlidir. Onun verdiği bilgilere göre *pervaneçi*, aşağıda ele alacağımız *dadha* ile birlikte ordunun başkomutanlarından biridir⁵²¹. Per-

⁵¹³ Muharrem Kesik, "Pervane", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 244.

⁵¹⁴ Kesik, "Pervane", s. 244; H. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken, İstanbul 2007, s. 283.

⁵¹⁵ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s.97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 147

⁵¹⁶ Timurlularda emir ve fermanları yazan ve bildiren memur olarak tanımlanmaktadır. Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, s. 283.

⁵¹⁷ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 147.

⁵¹⁸ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 201-204; Bu unvanı elde edenler tarihsel süreçte de askeri görevler ele almışlardır. (IV. Kılıçarslan devrinde Muînüddin Süleyman Pervane, Moğollara elçi olarak gönderilmiş, daha sonra Sinop'un fethinde ordunun komutanı olarak görev almıştı. II. Keykubad'ın *pervanesi* olan Emir Taceddin, Diyarbakır'ın fethi için görevlendirilmişti) (Kesik, "Pervane", s. 244).

⁵¹⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 150.

⁵²⁰ Abdullah Han, Safevilere karşı gerçekleştirdiği 1588 Herat Kalesi kuşatması sırasında ordusu için oldukça kıymetli olan topların güvenliğini, ona en yakın şahsiyetlerden olan Kul Baba Kökeltaş ile Nevruz Biy *Pervaneçi*'ye vermişti (Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 234).

⁵²¹ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 52.

vaneçi hakkında, Emir Nasrullah'ın 1842'deki seferi sırasında karşımıza çıkan bilgiler, Meyendorf'u destekler niteliktedir. Han fethedilen kalelerden birine naib olarak 5.000 kişilik bir askeri birlik ile İbrahim Pervaneçi'yi bırakmıştır⁵²².

6. Dadha

Adalet arayan, adaleti gözetleyen manasına gelen dadha⁵²³, Buhara Hanlığı'nda özellikle Astrahanlılar iktidarının ilk dönemlerinde oldukça yüksek ve saygıdeğer bir makam olarak, devlet hiyerarşisinde yer bulmuştur. Başta hukuksal konular olmak üzere, toplumsal düzenin sağlanması ve çeşitli divan işleri bu makamın elindedir⁵²⁴. Ayrıca belirli durumlarda askeri vazifeler de üstlenmişlerdir. Kaynaklarda hiyerarşideki yeri pervaneçiden sonra gelen dadha⁵²⁵, *Mecmuu'l-Erkam*'da bahsi geçtiğine göre ise, şikâyetçilerin maruzatını hana getirmek ve hanın ya da emirlerin vermiş olduğu cevapları da şikâyetçilere iletmekle görevlidir⁵²⁶.

Dadhanın askeri görevleri hakkında Astrahanlılar dönemi kaynakları hatırı sayılır bilgiler vermektedir. *Ubeydullahname*'nin yazarı Buharî, isyan halindeki Mahmud Biy Atalık'a karşı verilen mücadelelerde, Hait Dadha aldı bir şahsiyetten bahsederken, onu II. Ubeydullah Han'ın dadha unvanlı cengâver bir askeri olarak tanımlamaktadır⁵²⁷. Yine *Ubeydullahname* başta olmak üzere, kaynaklarda dadha unvanını elinde bulunduran şahısların, komutan olarak seferlere iştirak ettikleri vurgulanmaktadır. *Tarih-i Ebulfeyz Han*'da dönemin dadha unvanlı önemli komutanları arasında Hocim Biy Dadha ve Hakk Nazar Dadha ön plana çıkmakta, bunlardan Hakk Nazar, sağ kanat komutanlığı vazi-

⁵²² Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216.

⁵²³ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 157; A. A. Semenov, "Oçerk Ustroystva Tsentral'nogo Administrativnogo Upravleniya Buharskogo Hanstva Pozdneyshego Vremeni", *Materiali po İstorii Tadjikov i Uzbekov Sredney Azii*, XXV, İzdatelstvo, Akademii Nauk Tadjikskey SSR, Staliabad 1954, s. 61.

⁵²⁴ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 157; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 144.

⁵²⁵ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 147-148; Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 74; Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 68.

⁵²⁶ Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148.

⁵²⁷ Mir Muhammed Emimi Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 80.

fesini üstlenmektedir⁵²⁸. *Ubeydullahname*'de ise dönemin ünlü şahsiyeti Nime-tullah Dadha'nın diğer rütbeliler arasında hana yakınlığı vurgulanır ve onun seferberliklerde Kongirat ve Mangıt kabilelerinden oluşan birliklere komutanlık ettiği görülür⁵²⁹. Mangıt dönemi kaynağı *Zafername-i Hüsvrevi*'de vilayet yöneticiliği gibi vazifeleri üstlendikleri de kayıtlıdır⁵³⁰.

Hanlığın XIX. asrın ilk yarısında ziyaret etmiş Rus görevli Meyendorf'un dadha hakkındaki gözlemleri dikkat çekicidir. Onun verdiği malumata göre dadha, pervaneçi ile birlikte hanlığın başkomutanı durumundadır⁵³¹. Onun kıyaslamasına göre pervaneçi maraşal, dadha ise tümgeneral rütbesine eşdeğer durumdadır⁵³².

7. Kökeltaş

Timurlular döneminde varlığından haberdar olduğumuz kökeltaş⁵³³ ıstı-lahı, *Mecmuu'l-Erkam*'dan aldığımız bilgilere göre hükümdara yakın sonraki dört önemli rütbenin başında gelmektedir⁵³⁴. Yine aynı kaynakta sunulan bil-gilere göre onun asli görevleri arasında ülkedeki dost ve düşmanlar hakkında bilgi edinmek ve bunlara çözüm üretmek vardır. Diğer bir ifade ile bu unvanı elinde bulunduranlar ülke istihbaratından sorumludur ve casusluk faaliyetleri de bu unvan sahiplerinin ilgi alanındadır. Bunun dışında hükümdara sadık olan şahsiyetlerin refah ve sıhhatlerinden de kökeltaşlar sorumludur⁵³⁵.

⁵²⁸ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 79, 128.

⁵²⁹ Mir Muhammed Emin Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 201.

⁵³⁰ *Zafername-i Hüsvrevi...*, s. 235.

⁵³¹ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 52.

⁵³² Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57. Seyyahımız anlaşıldığı üzere unvanların hiyerarşideki yerini ararken onların Avrupalı rütbelerdeki karşılığını da bulmaya çalışmıştır.

⁵³³ Kelime olarak süt kardeş manasına gelmektedir (Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 157; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 74).

⁵³⁴ Diğerleri kuşbeği, büyük inak ve harem ağasıdır. Merasimde kendilerine yer ayrılmıştır (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148).

⁵³⁵ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 144-145.

Mangıt dönemi kaynağından aldığımız bu bilgiler dışında, kökeltaş unvanının hanlık tarihi boyunca çok daha mühim bir seviyede olduğu ve dikkate değer işleri ele aldığı anlaşılmaktadır. Hanlıkta bu makama rastgele herhangi biri atanamazdı. Kökeltaşlar seçkin ailelerden olup, hanedan mensuplarının sütkardeşleri arasından seçilir ve hükümdara en sadık kişiler olarak yetiştirilirdi⁵³⁶. Hükümdarın sütkardeşleri olmaları doğal olarak hanedanın bu şahsiyetlere güven duymalarını sağlardı. Neticede nüfuz ve etkileri o kadar yüksek bir hale geliyordu ki, atalıklar, daha büyük bölgelerin yöneticileri ve yüksek devlet makamlarına atananlar, esas olarak kökeltaşlar arasından seçiliyordu⁵³⁷. Kökeltaşlar, devlet idaresindeki etkinlikleri ve hana yakınlıklarının doğal neticesi olarak, Şibaniler ve Astrahanlılar devrinde orduda muhtelif büyük askeri görevleri icra etmişlerdir. Hanlık tarihinde bu unvanı kullananlar arasında Abdullah Han devrinin en önde gelen devlet adamlarından Kul Baba Kökeltaş ön plana çıkmaktadır. Hafız Taniş Buharî'nin vermiş olduğu bilgilere göre Kul Baba Kökeltaş'ın ordudaki görevleri arasında, büyük ordulara komutanlık etmek⁵³⁸, askerler arasındaki sükûneti sağlayarak huzursuzları engellemek⁵³⁹, orduyu teftiş etmek⁵⁴⁰ ve top, tüfek gibi değerli silah ve teçhizatın sefer sırasında koruyuculuğunu üstlenmek vardır⁵⁴¹. Ne var ki Abdullah Han'ın en güvendiği bu devlet adamının kariyeri, oğlu Abdülmümin'in ona olan düşmanlığı yüzünden sona ermiştir.

8. Kuşbegi-yi Kelan (Büyük Kuşbegi) ve Kull-ı Koşbegi (Koşbegi)

Kelime olarak kuşbegi, av kuşlarından (yırtıcı kuşlardan) sorumlu görevlileri ifade etmektedir⁵⁴². *Mecmuu'l-Erkam*'da kuşbegi-yi kelan olarak karşımıza

⁵³⁶ Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 144..

⁵³⁷ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 157. Tarihi özetinde bahsettiğimiz üzere Astrahanlı hanı Veli Muhammed, Şah Beg Kökeltaş'ı Belh'teki İmamkulu ile Nadirkulu'nun atalıkları olarak atamış, ayrıca adı geçen vilayetin de yönetim hakkını bu şahsa vermiştir (Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 132)

⁵³⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 171, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, 112, 133; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 68.

⁵³⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 202.

⁵⁴⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 211.

⁵⁴¹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 196.

⁵⁴² Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 164.

çıkan bu unvanın taşıyıcıları, devletteki bütün avcılarının başındadır ve av kuşları, av köpekleri ve bütün av teçhizatının sorumluluğu da ona aittir. Mezkûr eserde bu unvan kökeltaştan sonra gelmektedir⁵⁴³. Türk ordu geleneğinde av merasiminin önemine bakılırsa kuşbeginin hükümdarın bulunduğu merasimlerde oturma hakkına sahip olan bu yüksek makamlar içerisinde bulunması anlaşılabilir bir durumdur. Nitekim Astrahanlılar döneminde kendi bölgelerini yöneten sultanların da kendilerine ait kuşbegileri olduğu anlaşılmaktadır⁵⁴⁴.

Avcıbaşı olarak kuşbeginin, Abduraimov ve Bregel gibi araştırmacıların da üzerinde durduğu gibi, *koşbegi*⁵⁴⁵ istilahından ayrı tutulması gerekmektedir. Orduğâhın emiri, komutanı manasına gelen *koşbegi*, Astrahanlılar dönemi kaynaklarında *kull-ı koşbegi* veya *koşbegi-yi kull*, yani baş *koşbegi* olarak karşımıza çıkmaktadır ve bu unvanı taşıyanlar, han karargâhının başkanı⁵⁴⁶, le-

⁵⁴³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148.

⁵⁴⁴ Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 148.

⁵⁴⁵ Yukarıda da izah ettiğimiz üzere *Mecmuul-Erkam*'da kuşbegi makamı net bir şekilde hanın av merasiminden sorumlu bir görevli olarak hiyerarşide kökeltaştan sonra yer bulmaktadır. Ancak eserin yazıldığı dönem itibarıyla kuşbegi (قوشبگی) gibi yazılan bir makam daha vardır ki onların ele aldığı görev hükümdarın baş veziri olarak bütün devleti, vilayetleri yönetmektir ve kaynaklardan anlaşıldığı kadariyle hiyerarşide handan sonra gelmektedir. Bu noktadan bakıldığında avcıbaşı kuşbeginin, Mirza Badi Divan'ın verdiği tanımdan da yola çıkarak bu makamdan farklı bir yerde olduğunu söylemek gerekir. Bir kelimeyle iki farklı kavramın ifade edilmesi üzerinde ilk kez Abduraimov durmuştur. O eseri ve makalesinde *Mecmuul-Erkam*'daki avcıbaşı kuşbegini kabul etmekle beraber, bunun hanın ordusu, karargâhı başkanı *koşbegi* ile kesinlikle karıştırılmaması gerektiğini izah etmektedir (Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 75). Ona göre iki kavramın karıştırılmasındaki temel sebep de her ikisinin de arap harfleri ile "قوش" olarak yazılmasındandır. Buna göre *koş* kelimesi Türkçede kamp, askeri karargâh anlamına gelir ve Arap harfleri ile kuş (yani burada doğan şahin gibi avlanmak amacıyla kullanılan kuşları ifade eder) kelimesinin yazılışı ile aynıdır. İşte bu noktada ikisi arasında bir karışıklık ortaya çıkar (bkz. Abduraimov, M. A., "Koşbegi, A Ne Kuşbegi (K İstori İstanovleniya Vlasti Koşbegi v Buharskom Hanstve)", *Obşestvenne Nauki v Uzbekistane*, XI, 1974 s. 54-60). Yuri Bregel de makalesinde ele aldığı üzere bu iki kavramın birbirinden ayrılması gerektiği üzerinde durmaktadır (Yuri Bregel, "Kosh-Begi", *El*, V, Leiden 1986, s. 273). Nitekim aşağıda da göreceğimiz üzere kuşbeginin Mirza Badi Divan'ın tanımladığı kuşbegiden çok daha mühim işleri ele aldığı ortaya çıkacaktır.

⁵⁴⁶ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 75.

vazımlarından sorumlu görevlileri⁵⁴⁷ ve ordunun başlıca askeri komutanları olarak⁵⁴⁸ Buhara ordusunda faaliyet göstermektedirler.

Bu unvana XV. asırda Altınorda ve Avrasya bozkırında kurulan, onun ardılı hanlıklarda rastlanmış değildir. Bununla beraber geç Timurular devrinde Sultan Hüseyin Mirza'nın bir emirinin bu unvanı taşıdığını öğrenmekle beraber, onun görevi hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz⁵⁴⁹. Bu noktada bu unvanın en azından Timuruların son dönemlerinde ortaya çıktığını ve Buhara'ya, Timurulardan intikal etmiş olduğunu varsayabiliriz.

Şibanî dönemi kaynaklarında koşbegi makamı hakkında kesin ifadeler kullanmak güçtür. Dönemin kaynakları *Abdullahname* ve *Musabhirü'l-Bilâd*'da Abdullah Han'ın bazı seferlerinde yer almış Nevruz Koşbegi, Turdı Koşbegi ve Hocam Koşbegi'nin isimleri geçmektedir. Bu şahıslardan ilk ikisi Karşi seferi sırasında Han'ın ordusu içerisinde kendi birliklerinin komutanları olarak yer almışlardır⁵⁵⁰. Hem *Abdullahname* hem de *Musabhirü'l-Bilâd*'da adı geçen Hocam Koşbegi ise, Baba Sultan'a karşı verilen mücadeleler sırasında önemli bir komutan olarak dikkat çeker. Adı geçen eserlerde bahsi geçen Sabran muhasarası sırasında bu koşbegi, Han tarafından 2.000 kişilik bir birliğin komutanı olarak Mangıtlar üzerine giderek Akkule mevkiinde onları bertaraf etmiştir⁵⁵¹. Han'ın Maveraünnehr'i birleştirmek için verdiği mücadelelerin çoğunda yer alan bu şahıs da Abdullah Han'a yakınlığı ile dikkat çekmektedir. Ancak adı geçen kaynaklarda bu şahısların koşbegini mi kuşbegini mi ifade ettiklerini, haklarında daha fazla bilgi alamadığımız için kesin olarak anlamamız zordur. Koşbegiler doğrudan kampın komutanları olsalar dahi, askeri aristokrasinin hâkim olduğu bir devlette, kuşbegilerin de ordu komutanı olarak savaşlarda yer almaları olağandır. Bu yüzden daha ayırt edici bilgiler gerekmektedir.

Geç Astrahanlılar dönemi kaynaklarında koşbegi makamının ele aldığı görevler hakkında daha dikkate değer bilgilere rastlamaktayız. XVIII. asır baş-

⁵⁴⁷ Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 148.

⁵⁴⁸ Bregel, "Kosh-Begi", s. 273.

⁵⁴⁹ Bregel, "Kosh-Begi", s. 273.

⁵⁵⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 142.

⁵⁵¹ *Materiali Po İstorii Kazabkış Hanstv...*, s. 299; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirü'l-Bilâd*, s. 310.

larında, II. Ubeydullah Han zamanında bu makam adına mühim bir hadise yaşanmıştır. Hanın iktidarının yedinci yılında, bu ıstılah kull-i koşbegi veya koşbegi-yi kull yani baş koşbegi makamına dönüşmüş ve bu unvana sahip aristokratların devlet mekanizmasındaki rolü görünür derecede artmıştır⁵⁵². II. Ubeydullah Han, bu makamın başına da çok geniş yetkilerle donattığı kendi yakın adamı köle kökenli Turakuli İnak'ı getirmiştir⁵⁵³. Buhari'nin, *Ubeydullahname*'de bu şahsın gücü hakkında vermiş olduğu bilgiler dikkat çekicidir; onun ifadelerine göre Turakuli Koşbegi'nin durumu öyle bir hale gelmiştir ki, emirler ve itibarlı kişiler dahi onun her bakışını yakalamaya çalışıyor, o da hükümdarın yetkisi ile rütbe ve makam ihsan edebiliyordu⁵⁵⁴. Yine *Ubeydullahname*'den aldığımız bilgilere göre kull-i koşbegi unvanlı Turakuli'nin, devlet içerisinde vuku bulan karışık süreçte, hanın yakın muhafız birliğinin başında ve onun yakın koruyucusu olduğu anlaşılmaktadır⁵⁵⁵. II. Ubeydullah Han'dan, Mangıtların Buhara'da hâkimiyeti ele geçirmesine kadar koşbegi makamının, orduda askeri faaliyetlerde bulunarak hana danışmanlık yaptığı kaynaklarca malumdur. *Tarih-i Ebulfeyz Han*'dan anlaşıldığı üzere Ebulfeyz Han döneminde koşbegiler, atalıkla beraber ordunun en üst düzey komutanları⁵⁵⁶ ve hanın baş danışmanları arasında yer almaktadır⁵⁵⁷. Dönemin ünlü koşbegi de Turakuli Koşbegi'nin yerini alan Abdullah Koşbegi'dir⁵⁵⁸.

Mangıtların iktidarı ele geçirmesinden sonra da koşbegi makamı güçlenmeye devam etmiş ve atalık rütbesinin onursal bir makam olmaya başlamasından sonra giderek onun yerini almaya başlamıştır. Danyal Biy döneminde mali işler dâhil bütün yönetim koşbegi-yi kull Devlet Biy'in elinde olmuştur⁵⁵⁹.

⁵⁵² Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 76.

⁵⁵³ Mir Muhammed Emîni Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 230; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 76.

⁵⁵⁴ Mir Muhammed Emîni Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 214.

⁵⁵⁵ Mir Muhammed Emîni Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 233.

⁵⁵⁶ Kermine yöneticisi Abdulkerim üzerine harekete geçen orduda sağ yanı Abdullah Koşbegi komuta ederken, sol yanı ise Baki Biy Koşbegi komuta etmiştir (Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 110).

⁵⁵⁷ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 89.

⁵⁵⁸ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 42, 66, 110.

⁵⁵⁹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 79-80.

Mir Abdülkerim Buharî'nin bildirdiklerine göre, babası Danyal Biy'in iktidarı süresince onun yönetiminden memnun olmayan Şah Murad, onunla bir sohbeti sırasında devlet işlerinde bütün yetkilerin Devlet Biy'in elinde toplanmasından yakınmıştır. Şah Murad babasına, "bize kendi paramızı bile (o) vermektedir, bunun için nasıl bir çare bulunur" sorusunu yönelttiğinde Danyal Biy; "bunun farkındayım ancak bir çare bulamıyorum" cevabını vermiştir⁵⁶⁰. Netice itibarıyla Şah Murad, hükümdarlık makamına geldiğinde ilk iş olarak bu şahsı öldürtmüştür⁵⁶¹. Fakat kaynaklardan da anlaşıldığına göre bu durum koşbegi makamının gücünü sınırlamış değildir. Şah Murad'ın veliahtı Emir Haydar ve onun oğlu Nasrullah dönemlerinde bu kez Hâkim Biy Koşbegi'nin ön plana çıktığı görülmektedir. Yine Mir Abdülkerim Buharî'nin bildirdiklerine bakılırsa bu şahıs da genel olarak devletteki bütün işleri elinde toplamış iyi bir devlet adamıdır⁵⁶². *Zafername-i Hüsravi*'den anladığımız kadarıyla Emir Haydar'ın ölümünden sonra Hâkim Biy'in faaliyetleri fazlasıyla devam etmiştir. Mezkûr koşbegi, Emir Haydar'ın oğullarının taht mücadelesine müdahil olarak Ömer'e karşı Nasrullah'ı desteklemiş ve onun hükümdar olmasına katkıda bulunmuştur⁵⁶³. Ayrıca Nasrullah'ın askeri harekâtında da başkomutanlık vazifesini üstlenmiştir⁵⁶⁴. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz üzere Emir Haydar ve Emir Nasrullah dönemine damgasını vuran bu şahıs, Naib Abdussamed'in kışkırtmaları sonucunda gözden düşmüştür. Mangıt dönemini ele alan dönemin diğer kaynakları da, emirlikte koşbegi makamını eline bulduranları, handan sonra gelen en yüksek şahıs olarak göstermekte; onların idari erki, iç ve dış işlerini, vali yöneticiliği gibi yetkileri elinde topladıklarını onaylamaktadır⁵⁶⁵.

⁵⁶⁰ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 54.

⁵⁶¹ Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 55.

⁵⁶² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 76.

⁵⁶³ Bkz. *Zafername-i Hüsravi...*, s. 67-80.

⁵⁶⁴ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 83; *Zafername-i Hüsravi...*, s. 120.

⁵⁶⁵ Logofet, *Strana Bezpravıya, Buharskoe Hanstvo i Ego Sovremennoe Sostoyanie*, S. Peterburg 1909 s. 31; Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 365; Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 51, H. Lansdell, *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C. II, London 1885, s. 125; Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 67, 68, 70, 82-83, 86, 87, 92, 132).

9. İnak

Türkçede dost, arkadaş sığınak manasına gelen inak, Türklerde İslam'ın kabulünden önceki dönemlerden itibaren kullanılmakta olup, kaynaklarda inal, inalcık, yınal, inel gibi farklı kullanımları ile karşımıza çıkmaktadır⁵⁶⁶. İnalılar hükümdarın yakın/mahrem dostları olarak nedimliği, müşavirliği ve mühürdarlığı gibi muhtelif işlerini yapmaktadır⁵⁶⁷. Timurular sonrası Buhara Hanlığı'nda da rastladığımız bu makam, *Mecmu'ül-Erkam*'dan anlaşıldığı kadarıyla *inak-ı kalan* ve *inak-ı hurd* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan büyük inakın⁵⁶⁸ (inak-ı kalan) görevi hanın emirlerini, emirlik rütbesi olmayan hizmetçi sınıfın rütbesiz bireylerine götürmek⁵⁶⁹ ve onların işleri ile alakalı nasıl bir karar verdiğini iletmek iken⁵⁷⁰, küçük inakın⁵⁷¹ (inak-ı hurd) görevi ise hükümdara gelen rapor ve mektupları açmak ve onu münşiye vermektir. Münşi de yazılanı yüksek sesle okurdu⁵⁷². Bununla beraber daha eski tarihli kaynaklarda inak unvanını taşıyanların asli görevleri dışında daha farklı görevleri icra ettikleri anlaşılmaktadır.

Buhara Hanlığı'nda inakların askeri vasıflarına dair bilgileri XVIII. asra ait kaynaklardan elde ediyoruz. XVIII. asrın başlarında II. Ubeydullah Han'ın bir ara koşbegi makamını, büyük inak Turakuli'ye vererek her iki makamı tek bir kişide topladığı *Ubeydullahname*'de kayıtlıdır⁵⁷³. Yine *Ubeydullahname*'de anlatılana göre, Han'a karşı çeşitli ayaklanma teşebbüslerine karşı bu şahsın,

⁵⁶⁶ A. Taşağıl, "İnak", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 255; Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 101; Yuri Bregel, "İnak", *EI*, Supplement, C. XII, Leiden 2004, s. 419-420; Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 61.

⁵⁶⁷ Taşağıl, "İnak", s. 255; Bregel, "İnak", s. 419.

⁵⁶⁸ Teşrifatta kuşbeginden sonra gelmektedirler (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148).

⁵⁶⁹ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148.

⁵⁷⁰ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97.

⁵⁷¹ Büyük harem ağasından sonra, teşrifatta hükümdara yakın sayılan sonraki dört rütbenin başında gelmektedir. Bundan sonra sırasıyla büyük mihter, divan-ı serkar ve dasturhaneçi gelmektedir. Bunların hükümdarın onayı ile saraydan at üzerinde ayrılmasına izin verilmektedir. (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 148).

⁵⁷² Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 97; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 149.

⁵⁷³ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 230.

güvenliği sağlamak için tüfekçi birliklerin komutasını ele aldığı da görülür⁵⁷⁴. İnak makamının koşbegi makamı ile ilişkisine XVIII. asrın ikinci yarısında Filip Efremov da dikkat çekmektedir. Onun notlarında inaklar barış zamanında koşbegi ile birlikte başkentte düzeni ve asayişi sağlamakla görevlidir, diğer taraftan da askeri görevliler olarak sayısı 1.000 olan askeri birliği komuta etmektedirler⁵⁷⁵ ki, bu durum Sami'nin verdiği bilgilere bakılırsa XIX. asırda da devam etmiştir⁵⁷⁶.

10. Topçibaşı

Ateşli silahların Yakın Doğu ve Orta Asya'da XV. ve XVI. asırdan itibaren yaygınlaşması, Türk-İslam ordularında yeni askeri birimler ve bunun neticesinde birbirine paralel şekilde yeni askeri unvanların ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Bunların başında gelen topçibaşı ıstılahı, Buhara'da ilk kez, topların ve diğer ateşli silahların Orta Asya'da giderek yaygınlaştığı XVI. asra ait kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel hadiselerden anlaşıldığı üzere bu unvanı taşıyanlar topçuluk sınıfına göre daha çeşitli vazifeler üstlenmektedir. *Mecmu'ül-Erkam*'da kaydedildiğine göre topçibaşı unvanı da Buhara'da *topçibaşı-yi kelan* (büyük topçibaşı) *ve topçibaşı-yi derbâre-i âli* (yüce sarayın topçibaşisi) olmak üzere iki farklı ıstılah olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan büyük topçibaşı, küçük inak, büyük mihter, gelir divanı (divan-ı serkar) ve dasturhaneçiden sonraki dört makam içerisinde ilk sıradadır⁵⁷⁷. Yüce saray topçusu ise daha düşük rütbeliler arasında şigavuldan sonra gelmektedir⁵⁷⁸. Topçibaşideki bu ayrıma dair Şibanîler döneminde bir belirtiyeye rastlamıyoruz, ancak aşağıda da ele alacağımız üzere son Astrahanlılar devrinde böyle bir ayrımın olduğuna dair kanıtlar vardır. Ancak biz bunun izahına geçmeden önce Buhara'da bu ıstılahın tarihsel gelişimine değinmek istiyoruz.

⁵⁷⁴ Mir Muhammed Emîni Buhârî, *Ubeydulla-name*, s. 233.

⁵⁷⁵ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 87.

⁵⁷⁶ Mirza Abdül-Azîm Samî, *Tarih-i Selâtin-i Mangıtiyye...*, s. 98.

⁵⁷⁷ Bu unvandan sonra kutval, büyük bakavul ve küçük urak gelmektedir ve bunlara zaman zaman hükümdarın bulunduğu merasimlerde oturma hakkı verilir (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98).

⁵⁷⁸ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

Ateşli silah uzmanları (üstad) ve topçibaşı unvanına dair ilk bilgileri XVI. asrın ikinci yarısında kaleme alınmış *Abdullahname* ve *Musabhirü'l-Bilâd*'dan edinmekteyiz⁵⁷⁹. Topçu sınıfı başlığında da belirttiğimiz üzere Abdullah Han'ın Baba Sultan'a karşı gerçekleştirdiği Andhuy kuşatması sırasında arade, mancınık ve zarbzan topu gibi ağır muhasara silahlarının Üstad Ruhi adlı bir topçu ustası tarafından kullanıldığı kaydedilmiştir. Hanlığın ilk ateşli silah uzmanı ve topçubası olduğu anlaşılan bu şahsın yerini daha sonra Mirak Topçubaşı adlı bir başka usta almış ve o da aynı vazifeleri yerine getirmiştir⁵⁸⁰. Bu şahıslar toplarla birlikte bütün ateşli silah⁵⁸¹ ve muhasara araçlarının kullanımından sorumlu olmuşlardır.

Geç Astrahanlılar devrinde, *Tarih-i Ebulfeyz Han*'dan da anlaşıldığına göre, Buhara arkının içerisinde kaleyi korumakla görevli bir topçubaşı mevcuttur. Feodal kabile güçlerinin, Buhara'yı tehditlerine karşı Ebulfeyz Han'ın emri üzerine harekete geçen Aşur Topçubaşı, emrindeki birliklerle arkın bütün kapılarını tutarak giriş ve çıkışlarda güvenliği sağlamıştır⁵⁸². Bu durum en azından bu dönemde *Mecmuu'l-Erkam*'da yapılan ayırımı onaylar durumdadır ve anlaşılacağı üzere Aşur Topçubaşı yüce sarayı koruyan topçubaşı-yi derbare-i âli unvanının sahibidir. O halde bu unvan sahipleri sarayın güvenliğinden sorumlu muhafız birliklerine komutanlık yapmaktır⁵⁸³. Söz konusu unvanı elinde bulunduranlar daha ziyade Rus esirlerden oluşan muhafız birliklerini yönetmektedir. Bazen de Rus esirler bu makama atanabilmektedirler.

Topçubaşı-yi kelan ise gerçek manada topçuluk sınıfıyla alakalı görevleri icra eden, topçu sınıfının komutanı durumdadır ve devlet cephaneliği de bu unvanın sorumluluğu altındadır⁵⁸⁴. Ancak Buhara Hanlığı'nda ateşli silah ve topçuluk sanatının çağına göre oldukça geride olması, özellikle Astrahanlılar

⁵⁷⁹ *Materiali Po İstorii Kazahskib Hanstv...*, s. 303; Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 92, 234; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirü'l-Bilâd*, s. 316.

⁵⁸⁰ *Materiali Po İstorii Kazahskib Hanstv...*, s. 303; Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 234.

⁵⁸¹ Mesela Safevilerde görülen tüfenkçibaşı ıstılahına Buhara'da rastlamıyoruz. Tüfekçi birlikleri de topçubaşı unvanını kullanan görevlilerin emri altında yer almışlardır.

⁵⁸² Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 50-53.

⁵⁸³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁵⁸⁴ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 149.

devri olmak üzere bu unvanın uzun bir süre ön planda olmasını engellemiştir. Mangıtlar devri ile birlikte askeri teşkilattaki kısmi toparlanma topçuluk sanatında da etkisini gösterince büyük topçbaşı unvanının faal duruma geldiği görülmektedir. Hanedanın ilk iki hükümdarı Muhammed Rahim Biy ve Danyal Biy dönemlerinde, Afşarlardan elde edilen toplarla birlikte, diğer ateşli silahları da Kılıç Topçbaşı adında bir rütbeli idare etmiştir. Bu şahsın idaresi altında sayıları 4.000'i bulan kalabalık bir tüfekçi grubu da dikkat çekmektedir. Kılıç Topçbaşı'nın etnik kimliği bilinmese de onun halefinin Rus kökenli bir esir olduğu bilinmektedir⁵⁸⁵. Topçulukta XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren başlayan gelişimin, XIX. asrın başlarında sona erdiği görülmektedir. 1820 yılında hanlıkta bulunan Meyendorf, Buhara'da topçuluk sanatının geride olduğunu, topların kalitesizliğini vurgulamakta ve bu durumun topçbaşı unvanını elinde bulunduran Rus kökenli askerlere hiçbir itibar kazandırmadığını aktarmaktadır⁵⁸⁶.

Büyük topçbaşı rütbesi ancak Emir Nasrullah'ın 1837'de serbazi birliklerini ve topçu sınıfını yeniden kurarak gerçekleştirdiği askeri reformla birlikte itibar kazanmaya başlamıştır. Emir Nasrullah'ın 1840'tan itibaren yeni ordu-suyla feodal bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak için giriştiği seferlerini anlatan *Zafername-i Hüsravi*'den anlaşıldığına göre, topçbaşılar, her kuşatmada İranlı Naib Abdussamed'e refakat etmişlerdir⁵⁸⁷. Bu seferler silsilesinde Muhammed Şerif Topçbaşı, Ulug Beg Topçbaşı adları ön plana çıkmaktadır⁵⁸⁸. Bunlardan Ulug Beg Topçbaşı büyük askeri birliklerin komutasını da üstlenmiştir⁵⁸⁹.

Topçbaşı ıstılahı, müstemleke devrinden itibaren Buhara'da daha itibarlı bir unvan olmaya başlamıştır. Bu dönemde saray topçbaşisi, topçbaşı-yi dervaza-yi ark-ı âli, büyük topçbaşı ise topçbaşı-yi leşker olarak karşımıza çıkmaktadır. Semenov'un tanımına göre topçbaşı-yi leşker, ordu topçularının komutanı anlamına geliyor, hem Buhara'da hem de ülkenin diğer bölgelerin-

⁵⁸⁵ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 298.

⁵⁸⁶ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57.

⁵⁸⁷ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 121, 123.

⁵⁸⁸ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 121, 123, 204-205.

⁵⁸⁹ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 204-205.

de bulunan bütün askeri birliklerin komutanlarının başında bulunuyordu. Bu yüzden bu şahıs, bazen *vezir-i harb*, yani savaş bakanı olarak çağrılıyordu⁵⁹⁰.

11. Kutval

Hintçe kut (kale) ve Arapça vali kelimelerinin birleşmesiyle oluşan bu istilâh, kale komutanı manasına gelmekte olup⁵⁹¹, Gazneliler döneminden itibaren Orta Çağ Türk-İslam devletleri tarafından kullanılmıştır⁵⁹². Buhara Hanlığı'nda bu unvanın sahipleri, *Mecmuu'l-Erkam*'da kaydedildiğine göre topçibaşiden sonra gelmektedir⁵⁹³.

Şibanîler ve Astrahanlılar döneminde hem payitahtta hem de taşrada bir kale komutanı olarak saldırılara karşı savunmadan sorumlu kutvaller, Hafız Tanış Buharî'nin şahitliğine göre muharebe alanında komutan olarak da vazife görmektedirler. Mesela Abdullah Han'ın Karşı seferi sırasında Kara Kutval, birliklere komutanlık yapanlar arasında bulunmuştur⁵⁹⁴. Geç Astrahanlılar dönemine gelindiğinde, kutvallerin askeri yönlerinin yanı sıra toplumsal ve siyasi hayatta da önemli bir yerde oldukları anlaşılmaktadır. II. Ubeydullah Han döneminin ünlü şahsiyeti Baltuy Saray'ın⁵⁹⁵, Buhara şehrinin kale kutvalliği görevini üstlendiği dönemde, merkezde bulunan ordu üzerinde dikkate değer anlamda tasarrufunun bulunduğu Buharî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır⁵⁹⁶.

⁵⁹⁰ Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 59; B. İ. İskandarov, *İz İstorii Buharskogo Emirata (Vostochnaya Buhara i Zapadny Pamir v Kontse XIX. veka)*, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturi, Moskva 1958, s. 12; Logofet, *Strana Bezpravniya, Buharskoe Hanstvo...*, s. 33, 68.

⁵⁹¹ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 173.

⁵⁹² Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ SBE, Ankara 2007, s. 168. Kutval Timurlu dönemi taşra makamları arasında önemli bir yere sahiptir ve bu görevi genel olarak o kalenin darugaları üstlenmektedir (Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatih*, s. 230-231).

⁵⁹³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 149.

⁵⁹⁴ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 142.

⁵⁹⁵ Bu şahıs hana olan yakınlığı sayesinde pek çok alana müdahale edebilmişti. Mesela aşağıda da bahsedeceğimiz üzere toprak sistemindeki uygulamaları emirlerin tepkisini çekmiş ve bu durum onun kaçınılmaz sonunu hazırlamıştır (Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 229, 246-247).

⁵⁹⁶ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 224-225, 228, 233.

Mecmuu'l-Erkam'da yapılan tanımlamaya göre ise kutvaller XVIII. asrın sonlarında kamu binalarının yönetiminden sorumlu olmuşlardır⁵⁹⁷.

12. Bakavul-ı Kelan (Büyük Bakavul)

Çingiz Han döneminde ortaya çıkan ve sonraki Türk-Moğol devletlerinde de görünen bakavul makamı, asli olarak hükümdarın çeşnigirliği vazifesini üstlenmekte idi⁵⁹⁸. Öncülü devletlerde olduğu gibi, Buhara Hanlığı'nda da bu temel görevi dışında makamın sahipleri büyük askeri birliklere komutanlık etmekteydi⁵⁹⁹. Buhara Hanlığı'nda da bu ıstılah Mirza Badi Divan'ın nakillerinden anlaşıldığına göre *bakavul-ı kelan* (büyük bakavul) ve *bakavul* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kutvalden sonra gelen büyük bakavul hükümdar mutfağının düzgün çalışmasından sorumlu iken⁶⁰⁰, daha düşük dört rütbe arasında yer alan bakavul ise mutfağın aşçısı durumundadır⁶⁰¹. Şu halde bizim ele alacağımız ıstılahın büyük bakavul olması muhtemeldir.

Abdullah Han'ın Belh kuşatmasında ordusunda Aluka Bakavul'un komutanlık vazifesi üstlendiği *Abdullahname*'de yer almaktadır⁶⁰². Kaynaklardan hana yakın kişiler oldukları anlaşılan (büyük) bakavullar ayrıca han ile emirler arasındaki fikir alışverişinin sağlanmasında da önemli rol oynuyorlardı. Ebulfeyz Han'ı, isyan halindeki Kermine yöneticisi Abdulkerim ve Semerkand'da han ilan edilen Recep Han'a karşı sefere teşvik edenler arasında Bagrin Bakavul da bulunmaktaydı⁶⁰³. Onların sağladıkları üstün hizmetler, terfi etmelerine olanak veriyor ve bu unvan sahipleri bazen bölge yöneticiliği görevini dahi

⁵⁹⁷ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 149.

⁵⁹⁸ Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatibi*, s. 233; Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 172.

⁵⁹⁹ Timurlular için bkz. Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatibi*, s. 233. İlhanlılar ve Altınorda da ise askeri olarak orduyu teftiş görevi başta olmak üzere, asker sayısını saptama, gelirleri düzenleme, silah ve teçhizatı tedarik etme ve dağıtma, ganimeti paylaşırma gibi oldukça çeşitli görevleri icra etmekteydi (Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 165; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, 1992, s. 74-75).

⁶⁰⁰ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 149.

⁶⁰¹ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100.

⁶⁰² Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 133, 142; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 128.

⁶⁰³ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 89.

elde edebiliyorlardı. Mesela II. Ubeydullah Han, seferlerinde yararlılık gösteren Arslan Bakavul'a, Andhud bölgesi yöneticiliğini vermişti⁶⁰⁴.

13. Eşik Ağabaşı

Timurlular devrinde⁶⁰⁵ de karşımıza çıkan eşik ağabaşı⁶⁰⁶ unvanı, yukarıda izahına çalıştığımız eşik ağaları adlı saray muhafız alayının reisliğini elinde bulundurmaktaydı. Mahmud bin Veli'nin listesine göre bu ıstılah Belh'te ikinci derecedeki unvanlar arasındadır⁶⁰⁷. *Mecmuu'l-Erkam*'da düşük sayılabilecek dört makam içerisindedir ve bunlar arasında birinci sıradadır⁶⁰⁸. Mahmud bin Veli'nin aktardığı bilgilere göre bu unvanı elinde bulundurma hakkı, Durman, Kuşçi ve Nayman kabilelerine aitti. Eğer bu kabilelerden bu vazifeyi üstlenecek liyakatli şahıslar bulunmazsa, bu hak Kongırat, Böyreğ, Kıyat ve Hıtay kabilelerine geçmekte idi⁶⁰⁹. *Mecmuu'l-Erkam*'da aktarılanlara göre bunların görevleri arasında han sarayda iken sarayı korumak, Şafurkam Tümenini yönetmek ve bu tümenin sulama sisteminin bakımını üstlenmek bulunmaktaydı⁶¹⁰.

Düşük sınıfta olmasına rağmen devlet mekanizmasında saygın biri yeri olduğu anlaşılan eşik ağabaşılar, sadakat ve gayretlerini göstermeleri ile tümen yöneticiliklerinin yanı sıra büyük vilayetlerin yöneticiliklerini de elde ediyorlardı. *Ubeydullahname*'de Sübhankulu Han'ın, Hive hanı İrnak Han'a karşı gerçekleştirilen mücadeleler sırasında gösterdiği cesaret ve kahramanlıktan dolayı, Niyaz Eşik Ağabaşı'yı Harezmi yöneticisi olarak tayin ettiğini

⁶⁰⁴ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 149.

⁶⁰⁵ Tarihsel seyrini incelediğimizde bu unvanın Şibaniler açısından farklı bir öneminin olduğu anlaşılıyor. Şibanî Han'ın (Maveraünnehr'de ilk kez görünmeye başladığı yıllarda) Timur soyundan gelen Ahmed Mirza'nın hizmetine girdiği dönemde, onun emirlerinden birinin eşik ağabaşısı olarak görev aldığını ve ordu içerisinde 3.000 taraftarı olduğunu Mirza Haydar Duğlat bildirmektedir (Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 280).

⁶⁰⁶ Eşiğin, kapının koruyucusu manasındadır (Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 159).

⁶⁰⁷ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶⁰⁸ Diğer üç makam Çağatay beyi, tuksaba ve mirahurdur. Bunların saraydan at üzerinde ayrılmasına izin verilmez (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150).

⁶⁰⁹ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶¹⁰ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150.

öğrenmekteyiz⁶¹¹. II. Ubeydullah Han zamanında ise Muhammed Yar Ekiş Ağabaşı, Han tarafından Karakul yöneticisi olarak vazifelendirilmiştir⁶¹². Daha geç dönem kaynağı *Zafername-i Hüsvrevi*'den aldığımız bilgilere göre ise, Emir Nasrullah döneminde Ura Tübe'yi İsa Biy Mangıt'ın gelişine kadar Berdiyar Eşik Ağası yönetmiştir⁶¹³. Vilayet yöneticileri olarak tercih edilmeleri dışında da, eşik ağabalarının Şibanîler devrinde büyükelçilik görevi üstlendiklerine rastlamaktayız. Abdullah Han henüz hayatta iken Meşhed'i ele geçiren Abdülmümin Sultan, bir mektupla zaferini Osmanlı Sultanı III. Murad ile paylaşmak istediğinde, mektubu gönderme işini de Muhammedkulu Eşik Ağabaşı'ya vermiştir⁶¹⁴. Bu bilgiden bu unvanın en azından XVI. asrın sonu itibarıyla oldukça saygın olduğu anlaşılmaktadır.

Eşik ağabaşı unvanını taşıyan şahıslar, özellikle Şibanî ve Astrahanlılar devri kaynaklarından aldığımız bilgilere bakılırsa, bu asli görevleri dışında, savaş zamanında başında bulunduğu sağ ve sol taraf eşik ağaları ile birlikte orduda bilfiil yer almaktaydı⁶¹⁵.

14. Tugsaba/Tugbegi/Binbaşı

Tuğ taşıyıcısı ya da bayraktarların lideri, komutanı anlamına gelen tugsaba/tugbegi⁶¹⁶ ya da binbaşı/minbaşı⁶¹⁷ ıstılahı, aslen askeri bir unvan olarak Şibanîler devrinden itibaren Buhara Hanlığı hakkında bilgi sahibi olduğumuz kaynaklarda göze çarpmaktadır ve bu unvanı taşıyanlar yine diğer unvanlarda olduğu gibi başında buldukları birliğin komutanlığından başka işlerle de vazifelendirilmişlerdir. *Mecmuu'l-Erkam*'da bu unvan sahiplerinin hiyerarşideki yeri Çağatay beginden sonra gelmektedir⁶¹⁸. Mahmud bin Veli ise ikin-

⁶¹¹ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 149-153.

⁶¹² Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 124.

⁶¹³ *Zafername-i Hüsvrevi*..., s. 227.

⁶¹⁴ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 63-69.

⁶¹⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi*..., C. II, s. 113, 215; Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 92.

⁶¹⁶ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 175; Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 60; Vambery, *Travels in Central Asia*..., s. 424.

⁶¹⁷ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstvo*, s. 72.

⁶¹⁸ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam*..., s. 99; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150.

ci derecedeki makamlardan saray hacipleri arasında gösterir⁶¹⁹. Bu eserlerden başka, XVIII. ve XIX. asrın muhtelif kaynakları, askeri hiyerarşide tuğsabanın mevkiini farklı yerlerde göstermektedir. Bununla beraber Astrahanlılar ve Mangıt dönemlerinde orta derecede bir mevkide oldukları anlaşılmaktadır⁶²⁰.

Askeri görevliler olarak tuğsabalar, kendi askeri tuğuna sahip kabilelerin askeri birliklerinin başında bulunan komutanlardır ve başında buldukları birlikler 1.000 kişiliktir⁶²¹. Bu açıdan söz konusu ıstılah bazı kaynaklarda min-başı/binbaşı olarak da karşımıza çıkmaktadır⁶²².

Şibaniler döneminde tuğsaba, genel olarak hanın kendisi veya önde gelen emirinin kumandanlık ettiği merkezin önünde yer alıyordu ve bayraktarların başında sultanlardan biri bulunmaktaydı⁶²³. *Abdullahname*'den anlaşıldığı kadarıyla Belh kuşatması sırasında rollerine rastladığımız tuğsabalar⁶²⁴, *Ubeydullahname*'de aktarılan bilgilere göre büyük askeri birliklerin komutanlığını üstlenerek muhtelif askeri birimlere de buyruklar vermekte idi⁶²⁵. *Mecmu'ül-Erkam*'da bu unvanı taşıyanın asli görevi, yemekleri hükümdarın önüne koymaktır. Bunun yanında Harakan tümenini yönetmek ve tümeni sulama işlerini ele almak da onun sorumlulukları altındadır⁶²⁶. Mezkûr Buhara kaynağının kaleme alındığı bir dönemde Buhara'da bulunan Burnaşev ise, eserinde tuğsabanın daha farklı bir görev icra ettiğini bildirmektedir. Seyyahın bildirdiklerine göre hükümdar tarafından seçilen tuğsabalar, şehir yöneticileri olarak anılırdı⁶²⁷.

⁶¹⁹ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 552.

⁶²⁰ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 68-69; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 159; Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 60; Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 238; Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 424; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

⁶²¹ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 86; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

⁶²² Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

⁶²³ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 175.

⁶²⁴ Hafiz-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 142.

⁶²⁵ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 92.

⁶²⁶ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150.

⁶²⁷ Mezkûr seyyaha göre taşradaki yöneticilere ise aksakal denilirdi. Bu şahıslar ise halk

XIX. asır kaynaklarından *Zaferame-i Hüsravi*'de tugsaba rütbesini taşıyan komutanların karavul birliklerinin başında faaliyet göstermeleri de dikkate değer bilgilerdendir⁶²⁸.

15. Mirahur-ı Kelan (Büyük Mirahur)

Birçok Türk-İslam devletinde varlığından haberdar olduğumuz mirahurlar, saray ahırının genel durumundan sorumlu olup, hem binek, hem de yük hayvanlarına ve binek hayvanlarının biniş gereçlerine bakmakla yükümlü idiler⁶²⁹. Bu açıdan temeli süvari ordu tipine dayanan Buhara Hanlığı'nda önemli bir görev arz ettikleri anlaşılan bu unvan sahipleri, han veya sultanların ahırında bir topluluk halinde vazife alırlardı. Bunların başlarında da *mirahur-ı kelan/mirahur-ı büzürg* yani büyük mirahur bulunurdu⁶³⁰. Bu ıstılah Mahmud bin Veli'nin listesinde ikinci derece unvanlardan olup, eşik ağabasının sonradan gelmektedir⁶³¹. *Mecmuu'l-Erkam*'da da düşük sayılan rütbeliler arasında tugsabadan sonra dördüncü sırada gelmektedir. Adı geçen kaynakta hükümdarın üzengisinin yanında durarak bir kelebek gibi hareket eden, sağda solda vuku bulan her şeyi gözetleyen⁶³², ayrıca Kam-ı Ebu Müslim tümenini yöneten ve bu tümenin sulama sistemine bakmakla yükümlü olan unvan sahipleri olarak tanımlanmaktadır⁶³³.

Mirahurun, Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi⁶³⁴ Buhara ordusunda büyük askeri birliklere komutanlık ettikleri anlaşılmaktadır. Abdullah Han döneminin önde gelen şahıslarından Akim Biy, muhtelif savaşlarda

tarafından seçilirdi. (Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 99)

⁶²⁸ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 155.

⁶²⁹ Abbas Sabbağ, "Mirahur", *DİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 141; Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 160.

⁶³⁰ Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150. *Mecmuu'l-Erkam*'da derecesi daha düşük olan mirahur başı adlı bir başka unvan daha bulunmaktadır ki, bunlar hükümdar atları için saman ve yonca temin etmekten sorumludurlar. (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99).

⁶³¹ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶³² Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98; Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150.

⁶³³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 98.

⁶³⁴ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 86.

ordunun sol kanadında mirahur unvanı ile başkomutan olarak yer almıştır⁶³⁵. Astrahanlılar döneminde de bu vasıfları devam eden mirahurlar, Özbek kabilelerinin savaş için toplanması⁶³⁶ ve hanlığa bağlı yardımcı kuvvetlere komutanlık etme gibi vazifeleri üstlenmişlerdir⁶³⁷.

16. Kurçibaşı

Silah manasına gelen *kur* veya *kor*'un sonuna Türkçe “çi” yapım ekinin eklenmesi ile oluşan *kurçi*, doğal olarak silah taşıyan, silahlı asker, cebeci, muhafız, zırlı veya asker manasına gelmekte olup⁶³⁸, Moğol Devleti ve sonrasında kurulan Türk-Moğolları ile Oğuz devletlerinde⁶³⁹, bir askeri birliği veya bu birliğin başındaki rütbelileri ifade etmektedir⁶⁴⁰. Bunlar özellikle Yeni Çağ'ın başlarında Safevi Devleti'nde, hassa birlikleri içerisinde şahın muhafızları olarak önemli bir pozisyona gelmişlerdir⁶⁴¹. Buhara askeri teşkilatında ise Safevilerdeki pozisyonuna nazaran daha az ehemmiyetli bir grup olarak, daha ziyade hazırlanmış veya işlenmemiş barut ve kurşunun iyi durumda olmasından sorumludurlar ve bunlarla birlikte diğer ateşli silah ve teçhizatının saklandığı silah depolarını da korumakla yükümlüdürler⁶⁴². Ayrıca sefer sırasında da bu görevlerine uygun faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Mahmud bin Veli'nin listesinde ikinci sınıf görevliler arasında, tahta göre arka tarafta yer alan kurçi/kurçibaşiler, *Mecmuu'l-Erkam*'da da saraydan yaya olarak ayrılan düşük dereceliler arasında ilk sıradadır⁶⁴³.

⁶³⁵ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 146, 166.

⁶³⁶ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 194.

⁶³⁷ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 111, 128.

⁶³⁸ Abdülkadir Özcan, “Kurçi”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002, s. 441; Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 168.

⁶³⁹ Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar (korucu olarak) (Özcan, “Kurçi”, 441).

⁶⁴⁰ Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatih*, s. 232-233; Özcan, “Kurçi”, s. 441.

⁶⁴¹ Faruk Sümer, *Safeviler Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 82; Özcan, “Kurçi”, s. 441.

⁶⁴² Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 116, dipnot 2; Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁶⁴³ Diğer üç rütbe ise udayçi, karavulbegi ve malzeme deposu yöneticisidir. (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99).

Hafız Taniş Buharî'nin bildirdiklerine göre, Abdullah Han'ın Semerkand kuşatması sırasında kale karşısına yerleştirilen toplar, hanın emri ile diğer bazı emirlerle, Emir Şahin Kurçi ve Nevruz Biy Kurçi tarafından korunmuşlardı⁶⁴⁴. Kurçi/kurçibaşilerin, silah ve teçhizatı korumaktan başka orduda komutan olarak görev aldıkları ve hana yakın rütbeliler oldukları Astrahanlılar devri kaynaklarından anlaşılmaktadır⁶⁴⁵.

17. Karavul/Karavulbegi

Aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız üzere karavullar, ordunun önünde kalabalık bir topluluk halinde bulunarak, düşman hakkındaki haberleri karargâha bildiren ve bazı durumlarda kendi başlarına savaşıyan bir keşif birliğidir. Bunun yanı sıra bu adla başka bir birlik daha vardır ki bunların görevi han karargâhını korumaktır. Buhara'da bu iki farklı birimin başında ise karavulbegi makamı bulunmaktadır⁶⁴⁶. O halde bu unvanı taşıyanların ilgili birimlerin yükümlülüklerine uygun olarak vazifeler aldıkları malumdur. Mirza Badi Divan'ın listesinde bu unvan sahipleri saraydan yaya olarak ayrılan ilk dört makam arasında üçüncü sırada gelmektedir ve yazara göre bu unvanı taşıyanın görevi, başında bulunduğu karavul ve nöbetçiler ile birlikte hırsızlık veya casusluk vakalarına karşı önlemlerde bulunmaktır⁶⁴⁷. Bu tanımlamadan anlaşıldığına göre Mirza Badi Divan, nöbetçi karavulların komutanlarından bahsetmektedir. XIX. asırda Emir Nasrullah'ın serbazi birliğini kurmasından sonra ise karavulbegi rütbesine sahip görevlilerin, bu askeri grubun komutalarından sorumlu yüzbaşlıların yardımcısı olarak görev aldığı görülmektedir⁶⁴⁸.

⁶⁴⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 196.

⁶⁴⁵ Mir Muhammed Emini Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 116; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 79.

⁶⁴⁶ Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 109; Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 173; Mir Muhammed Emini Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 80; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 294, 310; Huncî, *Mibmanname-yi Buhara...*, s. 56.

⁶⁴⁷ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁶⁴⁸ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

18. Şigavul

Timurlularda da rastladığımız şigavul⁶⁴⁹ unvanını taşıyanların görevi, adı geçen devlette saraydaki teşrifat işlerini düzenlemektir⁶⁵⁰. Daha sonra Buhara Hanlığı'nda da gördüğümüz şigavullar, Şibanîler devrinden itibaren hanlıkta yabancı elçileri ve yabancı ülkelerden gelen diğer yüksek mertebedeki misafirleri ağırlamaktan sorumluydular⁶⁵¹. Mahmud bin Veli'nin listesinde ikinci sınıf görevliler arasında bulunan şigavul⁶⁵², *Mecmuu'l-Erkam*'da da düşük rütbeliler arasında yer almaktadır ve doğal olarak bu rütbeyi taşıyanlar saraydan yaya olarak ayrılmaktadırlar⁶⁵³.

Buhara Hanlığı'nda şigavulların asli görevleri dışında elçilik görevleri⁶⁵⁴ ve bazı askeri vazifeler üstlendikleri de görülmektedir. Hafız Taniş'ten aldığımız bilgilere göre Abdullah Han'ın şigavulu Genci Ali, Baba Sultan'a karşı gerçekleştirilen muharebelerde kendi birlikleri ile sol kanatta, Andhuy ve Şibirgan seferlerinde ise öncü birlikte yer almıştır⁶⁵⁵.

19. Cibaci

Zırh giyinen ve çeşitli silahlar kullanabilen asker manasına gelen cibaci (cebeci)⁶⁵⁶ Buhara Hanlığı'nda kurhane (silah deposu) ve cibahane (kalkan deposu) adlı silah ve teçhizat depolarının koruyuculuğunu ve reisliğini yapmaktadır⁶⁵⁷. Bu yönüyle onların görevleri kurçilere büyük yakınlık göstermektedir. Ancak cibacilerin görevleri kurçilere nazaran, koruyuculuktan daha ziyade depoları yönetmektir. *Mecmuu'l-Erkam*'da bu ıstılah, düşük makamlar arasında yer almaktadır⁶⁵⁸.

⁶⁴⁹ Eşikte/kapıda bekleyen merasim başkanı anlamındadır.

⁶⁵⁰ Aka, *Timur ve Devleti*, s. 169.

⁶⁵¹ Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 161; Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁶⁵² Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶⁵³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁶⁵⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 128.

⁶⁵⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 113; Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 161.

⁶⁵⁶ Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 60; Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 175.

⁶⁵⁷ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 21; Ahmedov, *İstoriya Balha*, s. 175.

⁶⁵⁸ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre cibacilerin en önemli yükümlülükleri, sefer öncesinde veya sefer esnasında başında buldukları depolardan askerlere silah ve teçhizat dağıtmaktı. Bir örnek vermek gerekirse Abdullah Han'ın Belh seferi sırasında, cibaci unvanını taşıyan Ahmet Kasım'ın, Han'ın emriyle Buhara'dan ordugâha hareket ettiği ve birçok silah ve teçhizatı hanın askerlerine sunduğu *Abdullahname*'de kayıtlıdır⁶⁵⁹.

20. Çehre/Çuhra Ağası

Han/saray hizmetçilerinden oluşan çehrelerin reisi olan çehre ağası, savaş meydanında ise hanın yakın muhafızları olarak askeri bir görev üstlenen adı geçen birliğin komutanıdır. *Mecmuu'l-Erkam*'ın Taşkent nüshasında eşik ağabasının üzerinde, küçük urakın aşağısında bulunan bu unvan⁶⁶⁰, Duşanbe nüshasında ise çehre ağası ve çehre başı olarak iki farklı ıstılah olarak karşımıza çıkmaktadır ve her ikisi de oldukça düşük makamlar arasında yer bulur⁶⁶¹. Maaş konusunda ele alacağımız üzere, çehre ağalarının cibaciden daha düşük bir ücrete tabi olmaları, Duşanbe nüshasında var olan bilgiyi daha kabul edilebilir kılmaktadır. Bu unvan sahipleri Mahmud bin Veli'nin listesinde de ikinci sınıf görevliler arasında yer bulmakta ve hükümdar tahtının arkasında yer tutmaktadırlar⁶⁶².

Çehre ağası unvana sahip şahıslar adı geçen kaynaktaki düşük rütbeliler arasında bulunmalarına rağmen, diğer vakayinamelerde hana yakınlıkları ile dikkat çekerler. Haklarında malumat aldığımız Şibanî ve Astrahanlılar kaynaklarında onların kendi birliklerine komutanlık etmelerinin⁶⁶³ yanı sıra, han-

⁶⁵⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 251, 253.

⁶⁶⁰ Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150.

⁶⁶¹ Bu nüshada çehre ağası; yasavul, carci ve buyun-atalıkın dâhil olduğu dört makam içerisinde birinci sıradadır. Bunlar anlaşılabilir bizi ilgilendiren askeri makamlardır. Bu dört makamdan hemen sonra yer alan diğer dört makam içerisinde ise çehre başı, bakavuldan (aşçı, büyük bakavulla karıştırılmamalıdır) sonra, mihter-i rikabhane (depo yöneticisi) ve tabakçuradan (tabakları taşıyan) da önce yer almaktadır. Anlaşılabilir bu rütbe mutfak işleri ile alakalı hizmetçi grubun içerisinde yer bulmuştur (Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100).

⁶⁶² Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶⁶³ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, 117, 133; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbiru'l-Bilâd*, s. 311.

lar ile fikir alışverişinde buldukları⁶⁶⁴ ve hanların onları güvenilir askerleri olarak elçilikle görevlendirdikleri görülmektedir⁶⁶⁵. Böyle şahsiyetler arasında yukarıda da değindiğimiz Nazar Çehre Ağası ile Akim Çehre Ağası göze çarpmaktadır. Bu askerler küçük ama etkili çehre birlikleri ile savaşın neticesini değiştirecek eylemlerde bulunmuş ve birçok defa muvaffak olmuşlardır. Han bundan ötürü onlara çeşitli hediyeler ve para ihsan etmiş, hilat giydirmiştir⁶⁶⁶. II. Ubeydullah Han'ın, Şir Ali'nin isyanı üzerine gönderdiği karavul birliğine Hızır Çehre Ağası'nın komutanlık ettiği görülmektedir⁶⁶⁷. *Tarib-i Ebu'l-Feyz Han*'ın yazarı ise 1722'de Semerkand iktidarını ele geçiren Recep Han ile Buhara ordusu arasında, Buhara yakınlarında gerçekleşen savaşta, Abdurrahman Çehre Ağası'nın büyük cesaret sergileyen komutanlar arasında yer aldığını söylemektedir⁶⁶⁸. Mangıtlar devrinde, çehre birlikleri başlığında da izah ettiğimiz üzere, çehrelerin giderek önemini kaybettikleri anlaşılmaktadır. Buna paralel olarak da çehre ağaları daha ziyade sarayda icra ettikleri görevlerle karşımıza çıkmaktadır. Mirza Badi Divan'ın bildirdiklerine bakılırsa, XVIII. asır sonlarında çehre ağası, cilavdarların yani seyislerin reisliğini üstlenmiştir⁶⁶⁹.

21. Yasavul/Yasavulbaşı

Çingiz dönemi Moğollarında ve ardılı Türk-Moğol devletlerinde karşımıza çıkan yasavullar, öncelikle han yasalarına göre şekillenmiş emirleri yerine getirmekle mükellefti⁶⁷⁰. Bunun dışında özellikle Çingiz sonrası Türk-Moğollarda, askeri kafilenin kaydını tutan, emirlerin ve askerlerin rütbelerine göre bulunmaları gereken yerlere yerleşmesini sağlayan, düşük seviyede askeri görevlilerdi⁶⁷¹.

⁶⁶⁴ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilad*, s. 283.

⁶⁶⁵ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 171; Alekseev, *Politiceskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 153.

⁶⁶⁶ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 153-156, 140.

⁶⁶⁷ Mir Muhammed Emine Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 93.

⁶⁶⁸ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 132.

⁶⁶⁹ Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 150; ayrıca bkz., Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 60.

⁶⁷⁰ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 158.

⁶⁷¹ Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatih*, s. 236; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, 166; Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, s. 282.

Şibanîler devrinden itibaren Buhara Hanlığı'nda da rastladığımız yasavul, Mirza Badi Divan'ın eserinde iki farkı ıstılah olarak karşımıza çıkmaktadır ve her ikisinin içerisinde bulunduğu makamlar da hiyerarşide oldukça geridedir. Bu ıstılahlardan ilki yasavul-mahremdir ve yazar bu ıstılahın içinde bulunduğu dört makam hakkında bilgi vermemiştir⁶⁷². Diğeri ise doğrudan yasavul olarak karşımıza çıkmaktadır ki bunun bulunduğu dört makam hakkında da bilgi yoktur. Ancak ikincisinin içinde bulunduğu grupta carci ve çehre ağasının olması⁶⁷³ bu görevlinin askeri bir misyonu olduğu anlamına gelebilir. Mahmud bin Veli'nin listesinde ise han yasavuluna rastlamaktayız ki bu unvan sahipleri saray dışındakiler arasında sol tarafta yer tutar ve en önde gelir⁶⁷⁴.

Şibanîler devri kaynaklarında sıkça rastladığımız yasavullar esasen hanlıktan önce kurulmuş devletlerde rastladığımız görevlerine yakın işler icra etmişlerdir. Bunlar seferberlik sırasında, han ve biylerin her türlü emirlerini yerine getirmek üzere han ordugâhında daima hazır bulunurlardı⁶⁷⁵. Buna göre Buhara Hanlığı ordusunda yasavullar, vilayetlerden asker toplamak⁶⁷⁶, orduyu savaş düzenine sokmak⁶⁷⁷ ve elçilik vazifelerini üstlenmek⁶⁷⁸ gibi vazifeleri tavaçiler ile beraber yerine getirmişlerdir. Bunun dışında öncü grubun içinde bulunma⁶⁷⁹, nehirden geçiş esnasında gemi ve salları toplama⁶⁸⁰, halkı toplu yağmalardan koruma, ganimeti bir yere toplayarak hanın payını başkente götürmek de⁶⁸¹ bu rütbeyi taşıyanın vazifeleri arasında idi.

⁶⁷² Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100.

⁶⁷³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100.

⁶⁷⁴ Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶⁷⁵ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 158.

⁶⁷⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 235.

⁶⁷⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 165.

⁶⁷⁸ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 90-91.

⁶⁷⁹ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahbiru'l-Bilâd*, s. 294.

⁶⁸⁰ Huncî, *Mihmannama-yi Buhara...*, s. 322.

⁶⁸¹ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 158.

Yasavullar ayrıca han sarayında, huzur-ı hümayuna, sultan ve şehzadelerin hediyelerini takdim etmek ve maruzatlarını iletmek görevlerini de icra etmekteydi⁶⁸².

22. Tavaçi ve Carci

Geç Orta Çağ'da Moğollarda⁶⁸³ ve bazı Türk-İslam devletlerinde⁶⁸⁴ önemli bir askeri unvan olan tavaçının varlığına Buhara Hanlığı'nda da rastlamaktayız. Bu rütbeyi taşıyanlar, Şibanîler ve Astrahanlılar dönemlerinde hanlığın öncülü devletlerde olduğu gibi, orduda oldukça çeşitli görevler üstlenmişlerdir. Bu dönem kaynaklarından aldığımız bilgilere göre bu rütbe sahiplerinin başlıca görevleri arasında, hanlığa ait bütün vilayet ve merkezlerde bulunan askerleri toplayarak karargâha getirme⁶⁸⁵, savaşa uygun alanı belirleme ve orduyu teftiş edip, savaş düzenine sokarak buraya yerleştirme⁶⁸⁶, fetihname ve zafernamelerin gerekli yerlere ulaştırılmasını sağlama bulunmaktadır⁶⁸⁷. Son dönem Astrahanlılar ve Mangıt döneminin kaynaklarında tavaçilerin varlığına dair bilgilere pek rastlanmaması, bu unvanın Şibanîlerden sonra önemini yitirdiğine işaret etmektedir.

Seferlerde tavaçiler ile birlikte görev alan carci unvanını taşıyan görevliler ise, halka seferberlik ilanını okuyor, bu durumda tavaçiler de orduya katılmaya gelen askerlerin sayısını hesaplamakla meşgul oluyordu⁶⁸⁸. Ayrıca carciler, kornargöçer köyleri dolaşarak sıradan halktan asker toplama vazifesini de kendileri

⁶⁸² Barthold, "17. Asırda Özbek Hanları...", s. 551.

⁶⁸³ Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 168.

⁶⁸⁴ Timurlular dönemi için bkz. H. Alan "Tavacı", *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s. 177; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013, s. 104, 187, 375; Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatih*, s. 235-236.

⁶⁸⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 33, 235.

⁶⁸⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 134, 158, 165, 235; Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 115, 127; Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 172.

⁶⁸⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 269. Timurlu kaynaklarında tavaçilerin daha başka görevler icra ettikleri de anlaşılmaktadır. Bunlar arasında asker sayısını tespit etme, komutanlar arasında iletişimi sağlama, idamlara nezaret etme, sürek avını organize etme ve elçilik vazifelerinde bulunma vardır (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 104, 187, 374, 375, 441).

⁶⁸⁸ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 171.

üstlenmekteydi⁶⁸⁹. Bunun haricinde asli görevleri arasında seferin gidişatı hakkında hanı haberdar etmek⁶⁹⁰, halka hanların ve yerel yöneticilerin diğer resmi bildiri ve buyruklarını duyurmak da vardı⁶⁹¹. *Mecmuu'l-Erkam*'da bu rütbenin yeri hiyerarşide oldukça aşağıda bulunan dört makam arasındadır⁶⁹².

Bununla birlikte Mirza Badi Divan'ın, eserinde bildirdiğine göre orduyu toplamakla görevli, hiyerarşide yeri aşağılarda olan birkaç rütbe daha vardır. Bunlar karavul ile birlikte çandavul, yolçı ve casuslardır⁶⁹³.

23. Daruga

Moğollar döneminde ortaya çıkan bu ıstılah, İlhanlılar, Timurular, Sa-feviler ve Buhara Hanlığı'nda da kullanılmıştır. Bu unvana atanalar tarihsel süreçte, vilayet ve kasabaları yönetmekten sorumlu olarak, şehir sakinlerinin listesini çıkarmak, sayısını hesaplamak, vergi toplamak, posta iletişimi ile şehirdeki asayiş sağlamaya ve de gereken durumlarda bölgenin askeri komutasını ele almak gibi görevleri icra etmişlerdir⁶⁹⁴. Timurlu dönemi Türkistan'ında taşra makamının en önemlisi olarak⁶⁹⁵ karşımıza çıkan daruganın, önemini koruyarak Şibanî Özbeklerine intikal ettiği kaynaklarca malumdur. Muhammed Salih'in ifadelerinden anlaşıldığına göre Şibanî Han, Maverünnehr'i ilhaki süresince, ele geçirilen bölgelere darugalar atamış⁶⁹⁶ ve bunlara bazı askeri misyonlar yüklemiştir. Buna göre darugalar şehri yönetmelerinden başka savaş zamanında askerlerin yağmada aşırılığa kaçmasını önlemek ve onlara göz kulak

⁶⁸⁹ Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 104. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere XIX. asırda sıradan halktan toplanan bu askeri grup için karaçerik adı kullanılmıştır ve onları toplamakla görevli görevliler yine carilerdir (Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 15).

⁶⁹⁰ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani), *Muhit al-Tavariik (The Sea of Chronicles)*, s. 224.

⁶⁹¹ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 171.

⁶⁹² Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100.

⁶⁹³ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁶⁹⁴ A. K. Lambton, "Darugha" *EI*, C. II, Leiden 1965, s. 162, Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatibi*, s. 230; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 168,169.

⁶⁹⁵ Bkz. Manz, *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatibi*, s. 230.

⁶⁹⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 32, 40.

olmak gibi görevleri icra etmişlerdir⁶⁹⁷. Abdullah Han'ın Semerkand kuşatması sırasında da aktif rol oynayan darugalar, bu şehrin hâkimi Cevanmerd'in, kale surlarını korumakla görevlendirdiği komutanlardır⁶⁹⁸. Daruga makamının daha sonraki yüzyıllarda öneminin azaldığını gözlemlemekteyiz. *Mecmuu'l-Erkam*'da bu unvan, darugabaşı olarak en düşük makamlar arasında yer almıştır⁶⁹⁹ ve temel görevi geceleri şehri korumaktır⁷⁰⁰.

24. Beşyüzbaşı, Yüzbaşı, Ellikbaşı, Onbaşı

Buhara Hanlığı askeri hiyerarşisinde daha aşağıda bulunan rütbelere ise bozkır geleneğinin bir devamı olarak onluk sistem halinde devam etmektedir. Bu sistem Türk ve Çingiz geleneklerine uygun olarak Şibaniler devrinde görülmekle beraber, XVIII. asırda Rahim Biy'in Afşar ordusunu örnek alarak oluşturduğu sistemde Buhara'da tekrar önem kazanmıştır⁷⁰¹. Bu noktada XIX. asır kaynaklarında hiyerarşide daha alta bulunan⁷⁰²; beş yüz askerin komutanı olarak beşyüz başı⁷⁰³, yüz askerin başında bulunan yüz başı⁷⁰⁴, elli askerin başında bulunan ellikbaşı⁷⁰⁵ ve son olarak on askerin başında bulunan on başılar⁷⁰⁶ karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁹⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 32.

⁶⁹⁸ Hafiz-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 197.

⁶⁹⁹ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100.

⁷⁰⁰ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 13.

⁷⁰¹ Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 295-297.

⁷⁰² Bkz. Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 424.

⁷⁰³ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72; Semenov, "Oçerk Ustroystva", s. 51; Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 56.

⁷⁰⁴ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72; Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 86-87; Logofet, *Strana Bezpravniya, Buharskoe Hanstvo...*, s. 68; Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

⁷⁰⁵ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 147; Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 87; Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 237; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 424.

⁷⁰⁶ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72; Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 87; İskandarov, *İz İstorii Buharskogo Emirata...*, s. 26; Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 237.

Buhara'da askeri işleri de ele alan unvanlar bunlarla sınırlı değildir. *Mecmu'ül-Erkam*'da hiyerarşide yeri olan fakat kaynaklarda pek karşımıza çıkmayan birkaç rütbe daha vardır.

Cibacinin içerisinde bulunduğu dört görevli arasında sadakları taşıyan sadak-kurç, kılıçları taşıyan kılıç-kurç ve ayakkabılardan sorumlu muza-berdar bulunmaktadır⁷⁰⁷. Bunların her birinin ordu mensubu görevliler olduğu açıktır. Fakat haklarında daha detaylı bilgiler yoktur. Bunlardan daha aşağıda yer alan görevliler arasında neyzeberdar bulunmaktadır⁷⁰⁸. Yazar adı geçen bu görevlinin görevi hakkında bilgi vermemiştir, fakat bunların hükümdarın yakın korumaları arasında yer alan nöbetçiler olma ihtimali vardır.

⁷⁰⁷ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 99.

⁷⁰⁸ Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam...*, s. 100.

İKİNCİ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN MALİ KAYNAĞI

Buhara Hanlığı ordusunun mali kaynağının temeli, Orta Çağ'dan itibaren Türk-İslam devletlerinin bütününde var olan; zamana ve muhtelif toplumların siyasi kültürüne göre revize edilen toprak tasarrufu sistemi *iktaya* dayanmaktadır. Kabaca toprağı işleyen halktan alınan verginin askere bağışlanması yoluyla orduyu finanse etme sistemi olarak tanımlayabileceğimiz ikta, Buhara Hanlığı'nda başta merkez vilayeti ve eyaletlerde bulunan kabile unsurunun oluşturduğu daimi ordu nökerlerin, bunun yanı sıra kısmen bağlı halk birliklerinin, hatta bazı durumlarda da hazineye yaşanan nakdi sıkıntıdan ötürü hassa birliklerinin mali kaynağını karşılamakta idi. Kısacası orduyu toprak tasarrufundan finanse etme sistemi Buhara Hanlığı'nda, çağdaşı devletlere nazaran, ordunun bütününe kapsayan geniş bir uygulama alanıydı⁷⁰⁹. Bununla birlikte yaklaşık üç asırdan fazla bir süre bağımsız olarak varlığını sürdüren Buhara ülkesindeki toprak tasarrufu, Özbek toplumunun siyasal kültüründen ötürü muhtelif devirlerde *soyurgal* ve *tanba* adıyla da karşımıza çıkmaktadır. Birbirinden bazı ufak farklarla ayrılan bu uygulamaların tercih edilmesinde belli başlı şartlar rol oynarken, buna dikkat çekmek için konuya ikta sisteminin tarihsel tekâmülünü ele alarak başlamakta fayda vardır.

⁷⁰⁹ Nizamülmülk, eserinde ordunun ikta ile beslenenler ve iktadan beslenmeyen, bunun yerine maaş alan gulamlar olarak ayrıldığını, eski hükümdarların ise ikta tahsis etmeden herkeşe rütbesine göre maaş verdiğini söylemektedir (Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-name*, TTK, Ankara 2013, s. 70). Nitekim ikta sisteminin Selçuklularla beraber Türk-İslam devletlerinde yaygınlaşmaya başlamasından sonra, merkeze bağlı hassa birliklerinin genel itibarıyla maaş usulüyle, kabilelere bağlı veyahut eyaletlerde bulunan askerlerin ise ikta tevcihi ile finanse edilmesi bir geleneğe dönüşmüştür (bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 102; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 17, 20). Buhara Hanlığı'nda hassa birliklerine hazineye para sağlama muhtelif dönemlerde denenmemiş bir yöntem değildir. Ancak bir fetih imparatorluğu olan Osmanlılardaki gibi Orta Asya'nın feodal yapılı bir devletinde hazinenin dolu olması çok rastlanılan bir durum olmadığından, bütün orduyu genel olarak vergiyi yerinde değerlendirme yoluyla beslemeye çalışma esastır.

I. İKTA VE SOYURGAL SİSTEMİNİN TARİHSEL TEKÂMÜLÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Devlet otoritesi (hükümdar) veya onun adına yetki kullanan merci tarafından, özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla, maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme, hak ve imtiyazlarının ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin, uygun görülen kişilere verilerek kaynağı yerinde değerlendirme sistemini ifade eden ikta⁷¹⁰, benzer yönleri ile eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde uygulanmış⁷¹¹, ancak aslen İslami dönemde (Halifelik) şekillenmiş bir ıstılahtı.

İslamiyet'in Arap coğrafyasında yayılması ve buna paralel şekilde kurulan İslam Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ile ele geçen arazilerde kullanımı mümkün kaynaklar ve topraklar, bizzat Hz. Peygamber'in iradesi ile çok sayıda kişiye değişik mülhazalarla ikta olarak verilmişti. Bunda çok çeşitli amaçlar güdüldürken, Müslüman olması istenen kişilere ihsanda bulunarak kalplerini İslam'a ısındırmak ve daha önemlisi toprakların daha verimli hale getirilmesini ve üretimin artmasını sağlamak, bunun yanında da işletme karşılığında iktadarlardan (ikta sahibi) alınan vergi ile hazineye kaynak yaratmak temel gayelerden bazılarıydı⁷¹².

İslam tarihi incelendiğinde iktanın farklı usullerle kişilere tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Arazinin mülkiyeti ile birlikte tasarruf hakkının da verildiği iktalara *iktaü't-temlik*, sadece tasarruf hakkının ikta edilmesine *iktaü'l-istiğlal* ve kamuya ait pazar ve konaklama yerlerinden, su rezervlerinden istifade ve geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, hayvan bağlama gibi amaçlarla tahsis edilen iktalara da *iktaü'l-irfak* adı verilmekte idi. Burada dikkat

⁷¹⁰ Mustafa Demirci, "İkta", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 43.

⁷¹¹ Devlete ait toprak veya diğer mülk ve tabii kaynakların bu şekilde işletilmesi, İslamiyet'ten önce Arabistan'ın güneyindeki bazı devletlerde görülmektedir; örneğin Main Devleti'nde arazinin vergi verilmesi şartı ile kabile reislerine, Himyerilerde özellikle savaşta ele geçen toprakların onları işleyebilecek köylülere, Sebelerde ise askeri hizmet karşılığında kumandanlara verildiği ortadadır ki, bu son söylediğimiz konumuzu da ilgilendiren askeri iktaların tarihsel kökenine dair önemli bir bilgidir. Diğer taraftan özellikle İslam devlet geleneğini doğrudan etkileyen Sasaniler ile Bizans'ta da bu durum aynıdır (Demirci, "İkta", s. 43).

⁷¹² Demirci, "İkta", s. 43.

edilmesi gereken husus iktaların hem amaç, hem de uygulama bakımından farklılık arz etmesiydi⁷¹³.

İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren tekâmülü devam eden ikta sistemini derinden etkileyen temel hadiseler ise IX. asırda Abbasiler devrinde (750-1258) gerçekleşmeye başladı. Zira devletin merkezinde çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu profesyonel bir ordunun masraflarının maliye üzerindeki ağır baskıları, ikta edilecek durumdaki devlet topraklarının yetersiz olması, bunun neticesinde azalan vergi girdisi ve bir taraftan da baş gösteren isyanları bastırmak için hazinenin boşalması karşısında bir kısım büyük memur ve kumandanlara ilk kez maaş ve ücret yerine bazı arazilerin haracını toplama hakkı tanınmıştı⁷¹⁴. Büveyhiler döneminde (934-1055) de yine Türk askerlerine maaş verilmekte güçlük çekildiği için bu uygulamaya gidilmişti. Ancak bu uygulamalar, mukataa (iltizam) usulünden ibaret kalmış olup, bazı aksamalara da sebebiyet vermişti. Her ne kadar devlet, askere sarf edilmek üzere memleketten mal veya vergi toplanması gibi, memleketi iktisadi bakımdan zorlayacak usulü askeri mercilere devrederek bu yükten kurtulmuş gibi görünse de, halk ile ilgisi ve menfaat birliği olmayan ve mümkün olduğunca fazla mal toplamaya çalışan kumandan veya askerler, vilayetlerin harap olmasına ve halkın ezilmesine sebep olmaktadır⁷¹⁵. Kısacası askerleri toprağa bağlayarak onlara işletme hakkı ve sorumluluk veren bir sistematik durum henüz yürürlükte yoktu. Ancak yine de bu uygulamanın askeri ikta sisteminin ilk örnekleri olması açısından önem arz ettiğini söylememiz gerekir.

Askeri ikta uygulanmasının asıl tekâmülü ve yapılanması ise, devletin siyasi, iktisadi ve toplumsal yapısının şartlarına uygun bir şekilde, Büyük Selçuklu devrinde (1038-1157) şekillenmiş ve bu yeni yapılanma, kendilerinden sonra gelecek Türk-İslam devletlerini derinden etkileyerek, tekâmülü devam edecek bir mirasa dönüşmüştür.

⁷¹³ Erkan Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihîn Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı I, 2009, s. 86.

⁷¹⁴ Demirci, "İkta", s. 44.

⁷¹⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2005, s. 308, 309.

Konargöçer yapıda İran'a gelen Selçuklular bu coğrafyanın yerleşik yapısına adapte olmaya çalışırken, hükümdarlık makamını göğeleyecek hâkimiyette ortaklık olgusuna karşı çare aramaya başlamıştır. Zira hanedan üyeleri ve bunlara destek çıkacak askeri aristokratlar merkezi bir devlet için daima sorun teşkil etmektedir. Bundan dolayı merkezileşme adına kalıcı çözümler üretme arayışı belirirken, bu ihtiyaç ileride askeri iktanın tevcihi ile mümkün olacaktır. Öncelikle denenen Oğuz aristokratların yerine Türk köle sistemini yerleştirilme teşebbüsü, feodal yapıda önemli değişikliklere imkân vermiyordu. Zira köle olan emirler de kendilerine verilen geniş vilayetlerde çoğu defa emirlerinde olan 1.000 asker ile küçük bir hükümdar durumunda idi⁷¹⁶.

Diğer taraftan kabile esasına dayanan bir orduda tek sorun gerçekte sadece hâkimiyet hakkı bulunan hanedan mensubu şehzadeler değil, kabilesinin başında bulunan soylu Türkmen emirleri ve komutası altındaki, merkezce kontrolü ve beslenmesi zor kabile askerleri idi. Devletin kurulması ile Orta Asya'dan nüfus fazlalığı nedeniyle hareket eden Oğuz topluluklarının⁷¹⁷ artı önü açılan doğu memleketlerine kitleler halinde akın etmeleri, daha ilk yıllardan itibaren Selçuklu Devleti'ni ve yerli halkı zor durumda bırakmıştı. Devlet bir taraftan bu kalabalık konargöçer aşiretlere yer bulmak, diğer taraftan emniyet ve asayişini temin ederek, memleketi ve halkı korumak maksadı ile süregelen bu akını, İslam toprağı olmayan Anadolu'ya yönlendirmişti. Anadolu'nun fethine de bu nüfus basıncı ve iktisadi gereklilikler katkıda bulundu⁷¹⁸. Ancak devleti kuran bu konargöçer unsurun, yine imparatorluğun yaşaması için askeri kuvvetinin temelini oluşturması gerekli idi. Bu sebepten dolayı, devletin henüz dayanmakta olduğu konargöçer aşiretleri yeni şartlara uydurmak için, onları bir taraftan feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan da eski yaşam tarzından ileri gelen bazı alışkanlıklar dolayısıyla

⁷¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 309. Türkiye Selçuklularında ise büyük ve feodal mahiyette iktâ'ya (tımar) müsaade edilmemesi, vilayet başında bulunan serleşkerleri (subaşı) o vilayetin askerlerinin sahibi ve efendisi değil sadece amirleri yapıyordu (Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 309).

⁷¹⁷ Kabileye dayalı bir orduda, nüfusu oluşturan Türk unsur Oğuz kabilelerinin, askeri unsurlar olarak ele alınması gerektiğinin atını çizmek gerekir.

⁷¹⁸ Osman Turan, "İkta", *İA, C. V/II*, s. 952; Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2010, s. 240.

devam eden yağma teşebbüsü hareketine son vererek, devlete bağlı, stabilize olmuş bir unsur haline getirmek gerekiyordu. Selçuklularda toprağa bağlı bir ordunun ihdas edilme meselesi, buna bağlı olarak da konargöçerlere arazi üleştirme suretiyle askeri iktaların meydana getirilmesinin asıl gayesi de bu ihtiyaç ve gerekliliğin tezahüründen başka birşey değildi⁷¹⁹.

Tuğrul Bey döneminde görülen, ülkenin hanedan üyelerine taksimi anlayışı üzerinde yapılan işlem, ilk kez Alp Aslan döneminde ikta tevcihine dönüştü. Alp Arslan henüz hayattayken oğlu Melikşah'ı veliaht ilan ederken, hanedan azası ve ümera-yı devletten ona itaat edeceklerine dair söz aldıktan sonra onlara hilatler giydirmiş ve ülkeyi hanedan üyeleri ve emirlerine ikta etmişti. Kuşkusuz bu uygulama, ikta edilen arazilerin hanedan üyesi ve emirlere "ortak hâkimiyet" prensibinden doğan bir hak olarak değil, merkezi otoritenin bir lütfü şeklinde sunulmuştu⁷²⁰.

Selçuklularda askeri iktalara tesadüf edilen ilk dönem ise Melikşah'ın saltanatı (1072-1092) dönemidir. İkta uygulamasını ilk kez devletin gündemine getiren şahsiyet olarak da Selçukluların büyük veziri Nizamülmülk karşımıza çıkmaktadır. Onun yapmış olduğu iş esasen, yukarıda da belirttiğimiz gibi Büveyhiler zamanında inkişaf etmeye başlayan iktanın aksayan yönlerini değiştirerek, devletin siyasi, toplumsal ve ekonomik şartlarına göre yeniden tanzim edilmesinden ibarettir⁷²¹.

Selçuklularda daha önceleri mal toplayıp askere sarf etmek suretiyle ordunun finansal ihtiyacının karşılanması söz konusu iken, memlekette herhangi bir ikta tevcihi söz konusu değildi. Hazineyi zorlayan bu durumun yanı sıra, Nizamülmülk, memleketin harap olduğunu ve vergi toplanamadığını görünce, araziye herkesin derecesine göre, mesela bir veya birden fazla köy verilmek suretiyle askerlere, yani kendi birliklerini besleyecek olan ümeraya ve diğer unsurlara ikta olarak tevcih etti. Askerlerin imparatorluğun dört bir yanına dağılılarak, toprak gelirlerine bağlı bir ordu vücuda getirmesi beklenirken, az önce bahsi geçen ve sıkıntılara vesile olan, devletin temelini teşkil eden Türk-

⁷¹⁹ Turan, "İkta", s. 952.

⁷²⁰ Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 91.

⁷²¹ Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 87.

menlerin geçimi ve toprağa bağlı bir unsur olarak kontrol altına alınmaları da hayata geçiyordu. Bunların tesis edilen sisteme göre, hâkim oldukları sahanın imarına ve idaresine de katkıda bulunmaları esastı. İktalar babadan oğula intikal etmekte ve üretimin artması oranında gelirler de artacağı için, bu durum ikta sahiplerini memleketin imarına teşvik ediyordu⁷²². Bu uygulama ile artık vergi toplama yükünden kurtulmanın yanı sıra, devlet hazinesinden tek bir kuruluş çıkmadan askerleri beslemeye ve mühim bir Türkmen nüfusunu toprağa ve devlete bağlamaya katkıda bulunulmuştur. Üretimin artması büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak, devletin askeri bir karaktere bürünmesini sağlamıştır⁷²³.

Ancak Nizamülmülk, askeri ikta tevcihini tesis ederken, daha sonraları, bu sistemin en büyük açmazlarından biri olan, iktadarın merkezi otoriteye karşı bir güç haline gelme riskine karşı bazı tedbirlere başvurmuştur. Buna göre her şeyden önce tevcih edilen ikta mülkü hükümdara aitti. İktadarların arazide yaşayan reaya üzerinde bir tasarrufu olmayıp, bunun aksine onlar reaya zulüm yapanları cezalandıracaktı. İkta gelirleri önceden belirlenerek kayıt altına alınmıştı. İktadar, üzerinde bulunduğu araziye kesinlikle bir başkasına devredemediği gibi, askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları bildirmekle yükümlüydü. Ayrıca iktadar, herhangi bir şikâyet halinde teftiş de edilebilirdi. Yine Nizamülmülk'ün iktadarın kendilerine tevcih edilen arazide daimi olarak bulundurulmayarak bir ya da iki yıl aralıkla değiştirilmesi fikri ise yürürlüğe girmemiş, iktalar zamanla irsîleşmişti⁷²⁴.

Bunun yanı sıra askeri aristokrasinin temsilcileri olan Türkmen emirlere karşı da tedbirler alınmış, özellikle de bunların nüfuzunu kırmak için, Türk köle sistemine dayalı bir yapı oluşturulmaya çalışılarak, iktaların menşei köle olan emirlere dağıtılmasına dikkat edilmiştir⁷²⁵.

⁷²² Turan, "İkta", s. 953; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 308; Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 87.

⁷²³ Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 88, 89; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 308.

⁷²⁴ Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 89.

⁷²⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 309.

Ancak Selçukluların, ortak hâkimiyeti sınırlama ve kabile yapısına dayanan orduyu toprağa bağlı ve merkezi bir güç haline getirme teşebbüslerinin, bazı sebeplerden dolayı tam manasıyla başarıya ulaştığı söylenemez. Devletin hanedan üyelerinin ortak malı olduğu anlayışının, Türk veraset hukukunun geleneksel ve güçlü bir akidesi olması dolayısıyla terk edilememesinin yanı sıra⁷²⁶, ordu-kabile yapısını oluşturan Türkmenler, kendilerine ikta edilen bölgelere yerleşerek toprağa, dolayısıyla da merkezi otoriteye bağlı hale gelmeyi reddetmişlerdir. Türkmen emirlerin büyük bir kısmı, Anadolu gibi özgürce hareket edebilecekleri başka bölgelere hareket etmişlerdir⁷²⁷. Diğer taraftan ikta verilerek toprağa yerleştirilmiş Türkmenler ise, konargöçer menşeli feodal hâkimiyet olgusunun kudretini kaybetmemiş olması ve Oğuz boylarının kendilerine sağladığı kalabalık kitleler sayesinde, imkân buldukça merkezi otoriteye karşı güçlerini göstermişler ve ileride bir takım devlet ve beylikler kurabilmişlerdir⁷²⁸. Diğer taraftan feodal yapıda büyük toprak sahipleri durumundaki iktadarların, sahip buldukları güç ve bağımsızlık tutkuları, bazen zayıf gördükleri merkezi otoritenin yanı sıra, kendi aralarında da mücadeleye sebebiyet vermekteydi. Ayrıca bu güç odakları, şehzadeler arasındaki taht kavgalarında, daha güçlü ve zengin olmak uğruna tarafgirlik yapmakta idiler⁷²⁹. Buna ilaveten az önce de dile getirdiğimiz veraset sistemindeki ortak hâkimiyet olgusu, ortaya çıkan taht kavgalarında, iktidara ortak olan şahısların menfaatleri uğruna sözünü ettiğimiz odaklara verdikleri tavizler, daha sonra onların nüfuzu altına girmelerine sebep oluyordu⁷³⁰. Türk devletlerinin tarih boyunca bir türlü çözümlemediği bu sorun, aşağıda da ele alacağımız üzere Buhara Hanlığı'nın da en çok muzdarip olduğu meselelerden biri olmuştur.

Aslında feodallerin, Selçukluların aldıkları önlemlere rağmen, bu denli güçlenmeleri iktadarlara tevcih edilen iktaların büyüklüğü ile de alakalı bir durum olup, Büyük Selçuklu askeri iktalarının önemli kusurlarından biridir. Ni-

⁷²⁶ Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 92; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 306.

⁷²⁷ Göksu, "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", s. 92.

⁷²⁸ Turan, "İkta", s. 954.

⁷²⁹ Demirci, "İkta", s. 47, 48; Turan, "İkta", s. 955.

⁷³⁰ Demirci, "İkta", s. 48.

tekim bazen bir ya da birkaç vilayeti içine alacak kadar genişlik arz eden büyük iktalara sahip iktadarların, 1.000'den fazla askeri kuvvete sahip olabildiklerini yukarıda belirtmiştik ki anlaşılın ilk dönemlerden sonra her ne kadar düzenlemeler de yapılırsa, bu sıkıntı çözümlenememiştir.⁷³¹ Bununla birlikte Büyük Selçukluların mirasçısı Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda, toplumsal ve tarihi şartların da etkisi ile büyük iktalara izin verilmemişti. Büyük Selçuklulara oranla daha kuvvetli bir merkezi yapıya sahip olan Türkiye Selçuklularında, feodal parçalanmaların önüne geçmek için iktalar küçültülmüş, iktaların başına da Büyük Selçuklularda gördüğümüz gibi büyük ikta sahipleri emir ve kumandanlar değil, vilayet merkezinde oturan, o vilayetteki ikta sahiplerinin sadece askeri amiri olan ve kendilerine tahsis edilen maaşla geçimini sürdüren *sü-başılar* (serleşker) getirilmişti⁷³². Osmanlılarda da bu sistem tımar adı altında Türkiye Selçuklu Devleti'ninkine benzer bir şekilde feodal oluşumu engelleyecek düzeye tesis edilmiştir⁷³³.

İslami dönemde başlayıp, Selçuklu devrinde tekâmül eden askeri ikta sistemi, daha sonra onlar gibi konargöçer yaşam tarzını benimsemiş Türk ve Moğol gruplarının, iktisadi temeli tarıma dayalı olan Orta Doğu, İran, Batı Türkistan, Hindistan ve Kuzey Afrika'da kurdukları devletlerde, zaruri bir ihtiyaç olarak var olmaya devam etmiştir.

Asya tarihi açısından bir miladı temsil eden Çingiz istilası sonucunda, konargöçer kitlelerin yerleşik düzenin hâkim olduğu Yakın Doğu ve Orta Doğu'ya gelişleri, birçok alanda olduğu gibi toprak tasarrufunda da değişikliklere sebep olmuş, yıllarca gelişimi devam eden askeri ikta sistemi bir süreliğine ortadan kaldırılmış⁷³⁴ ve hatta Moğol devrinden kalma toprak tasarrufuna dayalı bazı uygulamalar, yeni coğrafyaya uyarlanmaya çalışılmıştır. Başlangıçta ikta uygulamasını rafa kaldırarak eski bozkır geleneği ile ordusunu beslemeye çalışan İlhanlılar⁷³⁵ (1256-1335), aslında bu yönüyle bir nevi konargöçer Sel-

⁷³¹ Turan, "İkta", s. 955.

⁷³² Turan, "İkta", s. 956; Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 95, 96; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 309.

⁷³³ Bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2015, s. 111-123.

⁷³⁴ Demirci, "İkta", s. 45.

⁷³⁵ Gazan Han'dan önceki süreçte Moğol askerlerinin mersum ve camegi gibi maaş alma

çukluların ilk yıllardaki kaderini yaşamıştır. Bir zaman sonra, ganimet sağlayan seferlerin de durmasıyla askeri harcamaları finanse etmede ve vergilerin toplanmasında zorluklar baş göstermiş⁷³⁶, Gazan Han dönemine (1295-1304) gelindiğinde coğrafyanın idari ve iktisadi yapısına en uygun sistem olan iktalar, Selçuklularinkine benzer bir şekilde yeniden tevcih edilmiştir⁷³⁷. Diğer taraftan Moğollar devrinde ikta adı dışında, toprak tasarrufu ve idaresini ifade eden soyurgal⁷³⁸ adlı bir başka ıstılahın da varlığı malumdur.

Soyurgal, Moğollar devrinde büyük toprak tasarrufunu temyiz etmekte olup⁷³⁹, hükümdarın bir kimseye mülkünü bağışlaması ya da hibede bulunması, bir başka ifade ile armağan etmesidir. Bu uygulama Moğolların İran'ı ele geçirmesinden sonra giderek yaygınlaşmıştır⁷⁴⁰. Deşt-i Kıpçak sahasında Altınorda hanlarının da emir ve tarhanlara⁷⁴¹, pek çok imtiyaz sağlayan soyurgallar ihсан ettikleri kaynaklarca malumdur⁷⁴² Aslında soyurgal, ikta müessesesine dayanan bir sistem olsa da soyurgalları salt olarak iktadan farklı kılan bazı kritik ayrımlar

usulleri de yoktu. Askerlerin bazılarına az bir miktar tagar (Moğolca maaş manasında) verilmekte idi, fakat Han'ın ıslahatından sonra tagar verme usulü giderek gelişmeye başlamıştı (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 237-238).

⁷³⁶ Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 102; Spuler, *İran Moğolları...*, s. 444.

⁷³⁷ Yaylak kışlaklar ve ordu yolu güzergâhında tevcih edilen İlhanlı iktaları, esasen onluk sisteme göre tanzim edilerek tümen (10.000), hezare (1.000) ve onların altında 100 askerin başındaki kumandanlara dağıtıldı. Topraklarda ürün üretimini tamamen elde eden iktadarlar bunun karşılığında her yıl devlete aynı (tahıl) ödeme yapakta idi. Bunların tasarrufundaki topraklar satılamaz, hediye edilemez, ancak ölüm durumunda iktadarın akrabalarına intikal edebilirdi. Daha ayrıntılı bilgi için Bkz, Spuler, *İran Moğolları...*, s. 444, 445; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 104-111; Turan, "İkta", s. 958.

⁷³⁸ Uygur Türkçesinde suyurgamak (ihsan etmek) sözünden gelmektedir (Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Hak Kitabevi, İstanbul 1946, s. 280.

⁷³⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 236.

⁷⁴⁰ Kâzım Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilgi*, 39, 2006, s. 195; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 280.

⁷⁴¹ veya tarkan: İslam öncesi ve İslami dönemde askeri aristokratlara, tüccarlara ve büyük toprak sahiplerine verilen bir unvandır. Kısacası toplumdaki ayrıcalıklı ve saygın kişileri ifade etmektedir.

⁷⁴² Altınorda sahasında özellikle tarhanlara ihсан edilen soyurgallar, nesilden nesile intikal etme ve vergi muafiyeti sağlamanın yanı sıra, herhangi bir suçtan dolayı ceza görmeme gibi bir hakkı dahi onlara verebiliyordu (A. Melek Özyetgin "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 824).

söz konusudur. Bunlardan biri irsen intikal etmesi, hükümdarın ihsanda bulunduğu kişinin malına dönüşmesi ve bunun neticesinde soyurgal sahiplerinin kendi topraklarında tam bağımsız hüküm sürmeleri idi. Ayrıca bunlar iktalar gibi sadece hizmet karşılığında değil, daha ziyade bağış ve ihsan şeklinde verilmekteydi⁷⁴³. İlhanlıların Yakın Doğu'da yaygınlaştırdıkları bir sistem olarak nitelendirebileceğimiz soyurgalın XIV. asırdan itibaren artık yavaş yavaş ikta terimini de karşılamaya başlayan bir müesseseye dönüştüğü görülmektedir⁷⁴⁴. Bu süreçte Yakın Doğu'da kurulan Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi⁷⁴⁵ Devletlerinde ve bizim de konumuz olan Buhara Özbek Hanlığı'nda, Şibaniler devrindeki toprak idaresi ve tasarrufu ele alınırken, kaynaklarda ikta yerine daha ziyade soyurgal ıstılahı yer edinmeye başlar.

Soyurgal hakkında Buhara Hanlığı'na kadarki süreçte elde edilen bilgiler, bu sistemin, Selçuklu ve İlhanlı dönemindeki askeri ikta sistemine nazaran, merkezîyetçi yapıyı zorlayacak, daha kırılğan ve hassas bir uygulama olduğunu göstermektedir. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere ihsan edilen malı tamamen kendi tasarrufuna alan soyurgal sahipleri, elde ettikleri dokunulmazlık, mali egemenlik hakkı, vergi muafiyeti gibi haklarla, yukarıda bahsi geçen Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi devletlerin merkezi otoritelerini kaybetmeleri, merkezi bir ordu oluşturamamaları, hazinelerinin boş kalması⁷⁴⁶ ve nihayetinde de parçalanmalarının başlıca müsebbibi olmuşlardır. Kısacası ikta sistemindeki feodal yapıyı güçlendirecek, adem-i merkezîyetçi yapıya sebep verecek aksaklıklar, zamanla çözüme kavuşturulacağı yere, soyurgal sistemi ile birlikte daha da kökleşmiştir. İşte bu sistem üzerine inşa edilen Buhara Hanlığı'nda toprak sistemi ve tasarrufuna bağlı askeri yapı, hanlık tarihi boyunca belli sıkıntıları beraberinde getirmiştir.

⁷⁴³ Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 195-197. Ancak Timurlular ve Şibaniler devrinde tarihsel hadiseler incelendiğinde yine de soyurgal ihsan edilen aristokratlardan belli bir hizmet beklenmesi söz konusudur (Timurlular devri için bkz. Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 201).

⁷⁴⁴ Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 197.

⁷⁴⁵ Turan, "İkta", s. 958; bkz. Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 197-212.

⁷⁴⁶ Bkz. Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 198-212.

II. BUHARA HANLIĞI'NDA HÂKİMİYETTE ORTAKLIK ANLAYIŞI VE MÜLKÜ PAYLAŞMA USULÜ: SOYURGAL

Buhara Özbek Hanlığı'nda ordunun mali kaynağının temeli de, yukarıda tarihsel seyrini ele aldığımız, Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde bir gelenek haline gelen toprak tasarrufuna dayalı asker besleme usulü üzerine kurulmuştu. Bu sistem hayata geçirilirken de, uygulama esasları, bölgenin iktisadi yapısı ve Özbeklerin siyasi ve toplumsal durumuna uygun olarak şekillenmişti. Böylece tarihsel süreçte, ikta ıstılahının yanı sıra yine yukarıda bahsi geçen soyurgal ve bunun yanında tanha gibi ıstılahlar da kayaklarda yer bulmuştur. Buhara Hanlığı'nda devletin kuruluş tarihi olan 1500 yılından XVI. asrın ikinci yarısına kadar olan dönemde toprak tevcihinde soyurgal sistemi karşımıza çıkarken, yüzyılın ikinci yarısından itibaren kaynaklarda her üç ıstılahın da birlikte yer aldığı görülmektedir. Bu ıstılahların hepsi de aralarında küçük farklılıklar olsa da, netice itibariyle toprak idaresi ve tasarrufuyla orduyu finanse etmektedir⁷⁴⁷.

Orta Asya'ya henüz gelmeden konargöçer ve hayvancı bir hayat tarzına sahip Özbekler, siyasi sebeplerin yanı sıra otlak yetersizliğinden dolayı kitleler halinde Timurlu mülküne doğru ilerlemişlerdi. Bu kitlelere önderlik edecek hanedan, gelenek gereği sadece Çingizli soyuna mensup olabilirken, bunların muharip kitleyi, yani konargöçer askeri aristokrasi temsilcilerini etrafında toplaması ve onlara ganimet ve zenginlik vaat etmesi elzem bir yükümlülüktü. İşte bu şekilde Deşt-i Kıpçak'tan hareket eden Muhammed Şibanî Han ve ailesi, Batı Türkistan'ın ilhakı süresince, kabile esasına dayanan orduya ganimetler ihsan etmiş, bunun yanı sıra da ele geçen geniş toprakları, hâkimiyette ortaklık prensibi gereği diğer hanedan üyelerine ve kendi yanına çekebilme adına ordu-

⁷⁴⁷ Bununla birlikte adı geçen kavramların bu dönemde hükümdar tarafından bahşedilen genel bir ihsan olduğunu da belirtmek gerekir. Mesela soyurgal ıstılahı tarihsel seyrinde de olduğu gibi askeri aristokrasinin yanı sıra şairlere, din âlimlerine verilen genel bir ihsanı ifade etmeye devam etmiştir. (B. A. Ahmedov, "İkta v Sredney Azii v XVI-Naçale XVII v.", *Formy Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoke*, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostočnoy Literaturi, Moskva 1979, s. 16). Mesela Hafız Taniş Buhari'nin aktardığı bir bilgilere göre, Abdullah Han şeyhülislam unvanını Hasan Hoca Nakibê verirken bu unvana ek olarak, ona Ali İbn Ebu Talib türbesi gelirlerini de ikta olarak tevcih etmişti (Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 163). Kısacası Orta Asya'da ikta, bu ıstılahın tarihsel seyrinde olduğu gibi genel olarak verilen şartlı bir ihsanı ifade etmeye devam etmiştir.

nun askeri-aristokrat kabile reisleri olan biylerine tahsis etmiştir⁷⁴⁸. Bu şekilde askeri harekâtle ele geçirilen topraklar, XVI. asrın ikinci yarısında eski ikta sisteminin canlanmasına ve tanha sisteminin ortaya çıkışına kadar, yukarıda da bahsi geçen, Moğollar devrinde tekâmül etmiş, Altınorda ve Timurlular zamanında da bölgede gelenekselleşmiş soyurgal usulü ile tahsis edilmiştir. Özbeklerin Türk-Moğol geleneğinin bir parçası olarak bu sistemi hayata geçirmeleri oldukça kabul edilebilir bir durumdur⁷⁴⁹. Zira soyurgal sistemi ile birlikte hana hizmet karşılığında elde edilen topraklar, Ebulhayr oğlanları ile feodal askeri aristokratların çıkarlarına denk düşmekteydi⁷⁵⁰. Meseleye yönetici zümre tarafından bakıldığında ise, hayvancılığın yanında artık toprağa bağlı bir iktisadi anlayışın da belirmesi ve orduyu finanse etme gereksinimi, merkezdeki hanı tıpkı diğer konargöçer örneklerde (Selçuklu, İlhanlı, Timurlu vs.) olduğu gibi topraktan beslenen bir ordu tipine yönlendiriyordu. Buna göre hanların toprağı bahşederken şart koştuğu en önemli husus askeri hizmeti.

Soyurgalın Buhara Özbek Hanlığı'nda selefleri devletlerde olduğu gibi hanedan üyesi veya askeri aristokratlara oldukça geniş imtiyazlarla verildiği malumdur⁷⁵¹. Konuyu temellendirmek için Özbeklerde mevcut hâkimiyette ortaklık prensibine uygun toprak paylaşımı usulünü ve bu çerçevede soyurgal tarihsel hadiselerle değerlendirebiliriz.

Şibanî Han önderliğindeki Ebulhayrlı sülalesi, askeri herakâttan ve devletin kurulma seyrinden sonra, Türk-Moğol geleneğine uygun olarak

⁷⁴⁸ İvanov, *Hozıyaystvo Dıyubarskih Şeybov...*, s. 22-24.

⁷⁴⁹ Daha önceden de belirttiğimiz üzere Türklerde, daha doğrusu bozkır kültüründe beliren hâkimiyette ortaklık olgusu, merkezi devletlerin kurulumuna daima bir engel teşkil etmiş, konargöçer hanedanlar bunun çarelerini aramıştı. İkta sistemi belirttiğimiz üzere bu ortak hâkimiyet yapısını engelleyecek bir yapıya dönüştürülmüşken Türk-Moğollardan sonra ortaya çıkan soyurgal sistemi, esasen bozkırdaki mülk paylaşımı usulünün, yerleşik hayatta toprak tasarrufu sistemi iktaya dönüşmesinin bir benzeri idi. Soyurgal çok geniş toprakların onları birçok yükümlülükten muaf ederek hanedan mensupları ve biylere ihsan edilmesi idi. Bu uygulama daha feodal ve adem-i merkezîyetçi bir anlayışla ortaya çıkan Özbeklerde, aslında çeşitli sınırlamalarla vücuda geldi. Lakin pratikte adem-i merkezîyetçi yapı, toprak tasarrufu uygulamasını daima istenilen halinden uzak tuttu.

⁷⁵⁰ İvanov, *Hozıyaystvo Dıyubarskih Şeybov...*, s. 26.

⁷⁵¹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıy Otnoşeniy v Bubarıskom Hanıstve...*, C. II, s. 101.

hâkimiyette ortaklık prensibine göre kazanılmış ülkeyi taksimata giriştiler⁷⁵². Şibanî Han dönemi kaynaklarında çoğu zaman adı geçmese de⁷⁵³ soyurgal usulüyle gerçekleşen⁷⁵⁴ bu paylaşım, belli yıllarda toplanan kurultaylarla tanzım edildi. Buna göre Şibanî Han'ın, fatihliği döneminde peşinden sürüklediği akrabaları ve seferlerde başarı göstermiş askeri aristokrat kabile reisi biyelerine nihayet topraklar bahşetmesi Harezm seferinin hemen öncesinde gerçekleşmiş ve bu ihsan hadisesi Benai'nin *Şibanînamesinde* yer bulmuştur. Benai'nin aktardıklarına göre Şibanî Han, Türkistan'ı, Köçkücü Sultan'a, Taşkent'i Süyünç Hoca Sultan'a, Andican'ı Canı Bek Sultan'a, Şahruihiye'yi Emir Yakub Vefadar'a, Semerkand'ı Ahmed Sultan'a, Hisar'ı Hamza Sultan ve Mehdi Sultan'a, Termez'i Seyid Muhammed Sultan'a, Kunduz'u Emir Kanber Nayan ile Seyid Aşık'a, tahsis etmiştir⁷⁵⁵. Daha sonra Benai sözlerini "memleket işleri böylece intizama girdi" diyerek bitirir. Diğer bir *Şibanîname* yazarı Muhammed Salih de, Harezm seferi öncesinde Özbek hanlarının, Benai'nin aktardığı bilgilere uygun olarak, yukarıda adı geçen şehirlerden Şibanî Han tarafından sefere çağrıldıklarını bildirmektedir⁷⁵⁶. Buradan anlaşıldığına göre Şibanî Han bu toprak taksimatıyla, sultanlara ve emirlere bölgelerini iktisadi

⁷⁵² Bu usule göre han "büyük han" sıfatıyla merkezde kalacak ve diğer hanedan üyeleri de çevre vilayetlerin yerel yöneticileri olacaktı.

⁷⁵³ Mesela *Şibanîname*'de "tasarruf eyledi", "tapşurdi" "hâkim eyledi" gibi kelimelerle ifade edilmektedir. (Mevlana Benai, *Şeybani-name*, İVAN Uz. No. 3422 s. 47b).

⁷⁵⁴ Mutlak toprak sahipliği (mülk), yani hanedanın kendi arasında ulusu paylaşarak edindiği toprakların soyurgal ıstılahı ile ifade edildiğini, Hafız Tanış Buhari ve Katagan'ın eserlerinde görmekteyiz. Her iki vakanüvis, soyurgal ıstılahını açık bir şekilde, han ailesine tahsis edilen topraklar için de kullanmışlardır (Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirü'l-Bilâd*, s. 247). Mesela Buharî, Türkistan'ın ilhakından sonra, Abdullah Han'ın ele geçirilen Özbek mülklerini Abdulkuddüs Sultan (Taşkent ve çevresi), Abdülmümin Sultan (Belh ve çevresi), Mümin Sultan (Şehr-i Sebz) ve İsfendiyar Sultan'a (Fergana) soyurgal olarak verdiğini yazmıştır ki, burada bahsi geçen olay, mülk paylaşımından başka bir şey değildir (Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdullaname...*, C. II, s. 111; ayrıca bkz. İvanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov...*, s. 26; Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 103). Elbette ki verilen uluslar karşılığında da hana askeri hizmette bulunulacaktır.

⁷⁵⁵ Mevlana Benai, *Şeybani-name*, ÖZR FAŞİ, No. 3422 s. 47b-48a. Şibanî Han'ın verdiği toprak ihsanı hakkında ayrıca bkz. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 342.

⁷⁵⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 194-195. Benai'ye ek olarak Muhammed Salih'in aktardıklarından Yesi'nin Küçüm Sultan, Ura Tübe'nin de Hacı Gazi'nin mülkü olduğu anlaşılmaktadır.

bakımdan kalkındırarak bir sorumluluk ve askeri yükümlülükler vermiş olmalıdır. Kısacası tahsis edilen soyurgallar karşılığında, soyurgal sahibinin askerlerini hanın hizmetine sunması, söz konusu istilahın hizmet karşılığında bir sistem olduğunun da göstergesidir.

Ancak feodallerin bu askeri hizmetleri verirken toprağı nasıl tasarruf ettikleri ya da askerleri toprak tasarrufundan başka nasıl beslediklerine dair bilgiler, ilk dönem kaynaklarında oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte ilk devirde soyurgal usulü ile bahşedilen toprak ihsanında en göze çarpan sonuç, merkezi yapının çok zayıf olduğu, feodal yapının da bir o kadar güçlendiğidir. Nitekim bu durum, bazen askeri harekâtına devam etmek isteyen Şibanî Han'ın, ordusunu toplamasına dahi engel teşkil edebilmektedir. Bu noktada hanın 1509'da gerçekleştirdiği Kazak seferinde yaşanan bir hadise dikkat çekicidir. Şibanîler dönemi kaynaklarından *Zubdetül'-Asar*'da aktarıldığına göre bu seferde, Ebulhayrlı Özbek Sultanları gerekli çabayı göstermemiş ve Han da bu duruma öfkelenerek, sefer sonrası sultanları cezalandırmak için sahip oldukları mülklerin yerlerini değiştirmiştir⁷⁵⁷. Sultanlar tarafından ciddi bir tepkiyle karşılanan bu hareket, karşılıksız kalmamış ve sultanlar, Şibanî Han'ın üzerine yürüme cesareti dahi göstermişlerdir⁷⁵⁸. Şibanî Han'ın yapmış olduğu bu değişimin asıl etkisi daha sonra görülmüştür. *Zubdetül'-Asar*'da aktarılanlara göre, Safevi hükümdarı Şah İsmail'in Özbek mülklerini tehdit etmesi üzerine harekete geçen Şibanî Han, Maverâünnehr, Taşkent, Türkistan ve Andican'da bulunan Özbek sultanlarını ordusu ile birleşmek üzere çağırduğunda, bu isteğe oğlu Muhammed Timur, yeğeni Buhara hâkimi I. Ubeydullah Sultan cevap verirken, diğer sultanlar isteksiz davranmışlardır. Netice itibarıyla Safevilere karşı verilen mücadelede yeterli askeri yardımı alamayan Şibanî Han hayatını kaybetmiştir⁷⁵⁹. Kısacası Sibani Han'ın merkezileşme adına yapmış olduğu küçük bir teşebbüs, feodaller tarafından ciddi bir tepki ile karşılanmıştır⁷⁶⁰. Anlaşılan Özbek sultanları kendi siyasi ve ekonomik nüfuzlarını sınırlayacak herhangi bir teşeb-

⁷⁵⁷ Buradan, bu mülklerin, pratikte her ne kadar zor da olsa büyük han tarafından soyurgal sahibinin elinden alınabildiği anlaşılmaktadır.

⁷⁵⁸ Nakleden, Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han...*, s. 189-191; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 105.

⁷⁵⁹ Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han...*, s. 191; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 105, dipnot 287.

⁷⁶⁰ Kılıç, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han...*, s. 191.

büse ciddi tepkiler verebiliyordu. Bunu yapmalarında da kendilerine güvenlerini sağlayan yegâne sebep, tasarruflarında bulunan bölgesel ordu ve yanlarına çektikleri kabilelerdi. Böylesi bir yapı üzerine temellenen devlette, merkezi, kalabalık bir kitle halinde hareket eden bir ordunun varlığı, birkaç otoriter hükümdarın iktidarı dışında hanlık tarihi boyunca görülmemiştir.

Şibanî Han'ın 1510'da vefatından sonra, kısa sürede Babür tehlikesini ortadan kaldırarak yeniden bir araya gelen Özbekler, Hafız Tanış Buharî'nin bildirdiğine göre 1512'de toprakları yeniden taksim etmişler/paylaşmışlar ve bu kez büyük han olarak da Köçküncü Han'ı tahta oturtmuşlardır⁷⁶¹. Şibanî Han'ın kardeşi Mahmud Han'ın oğlu I. Ubeydullah Han da Buhara hâkimi olarak kalmıştır. Bu süreçte Özbekler, siyasi tarihi özetlediğimiz kısımda da bahsettiğimiz üzere onun önderliğinde Horasan'a bir dizi sefer yapmışlardır. Akınların sonlarına doğru Merv'e çekilen ve Özbek sultanlarını burada birleşmeye çağıran I. Ubeydullah Han, böyle bir harekâtın Özbekler için hayırlı olmayacağı gerekçesini öne süren merkezdeki büyük han ve sultanlardan, gerekli desteği alamamış, bu sultanlar, I. Ubeydullah Han'ın bir harekât yapacaksa bunu kendi başına yapması gerektiğini bildirmişlerdir. Bu hadiseden sonra az sayıda bir orduya sahip I. Ubeydullah Han, Horasan harekâtını bitirmek zorunda kalmıştır⁷⁶². Buradan da anlaşıldığı üzere Özbeklerde bölge yöneticisi sultanlar, siyasi ve ekonomik hürriyetlerinin yanı sıra, I. Ubeydullah Han gibi dış siyasette de kendi başlarına hareket edebiliyordu. Şibanîler devrinde bu feodal bölünmüşlük merkezi bir devlet kurmak gayesiyle harekete geçen Abdullah Han devrine kadar sürmüştür.

III. BUHARA HANLIĞI'NDA MERKEZİLEŞME SÜRECİ: ABDULLAH HAN'IN SOYURGAL VE İKTA TEVCİHİ

XVI. asrın ilk yarısından sonra Buhara Özbek Hanlığı'nda siyasi birliğin sağlanması sürecinde, şu veya bu kabileler veya sultanlar, büyük han olma rekabeti için verilen mücadelelerde Şibanî sultanları Abdullah Han ve Baba Sultan'ın yanında saflarını belli ediyor ve onlardan askeri hizmetleri karşılığında toprak ihsanı elde ediyordu. Bu doğrultuda Abdullah Han, Hafız Tanış

⁷⁶¹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C.I, s. 86-87.

⁷⁶² İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 95-96.

Buharî'nin de eserinde sıkça vurguladığı üzere, etrafında birleşmiş sultanlara ve biylere birçok ihsanda bulunurken, bunları soyurgal usulünün yanı sıra Orta Çağ'dan kalma bir ıstılah olan ikta ve bir başka usul tanha ile de yapıyordu. İkta ve tanha usullerini devletin çıkarlarına uygun olarak daha korumacı sistemler olarak ele alırsak, aslında üç ıstılahın arasında da çok büyük farklılıklar söz konusu değildi. İkta ve tanhanın bu dönem için soyurgaldan farklı olduğu temel husus, her ikisinin de süreli bağış olması ve istisnai durumlar hariç babadan oğula devredilememesi idi⁷⁶³. Anlaşılan o ki Abdullah Han devrinde merkezileşmeyi zorlamayacak, bu yüzden de belli şartlar ile ihsan edilecek bir toprak sistemi meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte soyurgal ihsanına, hanlık makamının ve merkezleşmenin en güçlü olduğu bu dönemde de devam edilmesi, feodal geleneğin gücünü devam ettirdiğine ve feodal soyluların siyasi nüfuzlarını hala koruduklarına kanıttır. Ancak bu dönemde soyurgal ihsan edilen hanedan mensupları da merkezi idareye karşı itaatkâr bir tutum sergilemişlerdir. Feodal aristokratlara hizmet karşılığı olarak verilen bütün tevcih türlerinin, merkezleşmeye aykırı olmayacak şekilde bazı tedbirler ile verilmeye gayret edildiği görülmektedir.

Bu dönemde de yukarıda adı geçen muhtelif ıstılahlar ile ordunun nasıl finanse edildiğine dair bilgiler kaynaklarda sınırlı görülmektedir. Yine de çalışmamızı temellendirmek için ikta ve soyurgal ile alakalı bu sınırlı bilgileri aldığımız birkaç tarihsel hadise üzerinde durabiliriz.

Abdullahname'nin yazarı Hafız Taniş Buharî, Abdullah Han'ın amcasının oğlu Din Muhammed Han'a karşı gerçekleştirdiği Belh seferini anlatırken, ikta tevcihi hakkında önemli bir bilgi sunmaktadır. Onun ifadelerine göre Abdullah Han, ele geçirmek için uzun bir süre sarf ettiği Belh'i düşürmeye çalışırken, kaleyi elinde bulunduran ve zor durumda olan Din Muhammed Han, bir anlaşma teklifinde bulunur. Belh şehri yöneticisi Hoca Muhammed Tahir, Abdullah Han'ın çadırında geldiğinde, Din Muhammed'in şehri teslim edeceğini, ancak bunun karşılığında Han'dan ikta istediğini duyurunca anlaşma sağlanır ve Belh şehri böylece Han'ın eline geçmiş olur⁷⁶⁴. Buradan anlaşıla-

⁷⁶³ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 113; Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 18.

⁷⁶⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 159.

çağı üzere Maverünnehr'in önemli merkezlerini kendi eline almaya çalışan Han, en azından kendi sülalesine mensup sultanları gücendirmeyerek, onları ikta karşılığında, şartlı ve süreli hizmetle safına çekmeye çalışmıştır. Belh'in ele geçirilmesinden sonra vilayetin çevresindeki bölgeleri de hizmetinde bulunan kabile reisi emirlerine ihsan etmiştir. Bu taksimata göre Meymene ve Garcistan Emir Ali Merdan Bahadır'a, Andhuy Cultay Biy'ye, Aybek bölgesi Şah Sait Biy Karluk'a, Hulm bölgesi de Dostum Biy Çeşm u Ebru'ya verilmiştir⁷⁶⁵. Kısacası bu bölgeleri almaya muvaffak olan askeri aristokratlar, bölgeyi tasarrufla askerlerini savaşa hazır halde tutarak hanlığa hizmette bulunacaktır.

Bir diğer hadiseye göre, dönemin önemli komutanlarından Kanber Biy, kendisine ikta olarak bağışlanmış Şehr-i Sebz bölgesindeki ikta gelirlerinin, geriye kalan kısımlarının da kendi harçlığına ek olarak verilmesi için Abdullah Han'ın huzuruna çıkmıştır. Ancak onun bu umudu boşa çıkınca Şehr-i Sebz'i terk ederek Semerkand'a gitmeye karar vermiştir. Bunun üzerine Abdullah Han, bu vilayetin yöneticisi olarak Abdussamed Biy'yi tayin etmiş ve ona yönetici makamıyla birlikte kendisini idare etmesi için Şehr-i Sebz gelirlerinden 150 bin hani⁷⁶⁶ tahsis etmiştir. Bu ifade iktanın bu dönemde nasıl tevcih edildiğini ortaya koyan az ve özlü bilgilerden biridir. Buna göre ikta süreli ve şartlı bir bağıştı; bölgeyi tasarrufuna almış aristokrat da vergilerin sadece bir kısmını alabiliyor, bunun bir kısmıyla da bölgenin bakımını sağlıyordu. Yalnızca istisnai durumlarda bütün vergiler tamamen yöneticiye bahşedilebiliyordu; yukarıda adı geçen Şehr-i Sebz'in eski yöneticisi Kanber Biy'in bölgenin bütün gelirini kendi harçlığı olarak alma hevesi buna örnek verilebilir⁷⁶⁷.

Termez seferi sırasında ise Abdullah Han, hanedan üyelerinden Ebulhayr Sultan'a, kendisine ikta olarak verilmiş Şehr-i Sebz ve ona bağlı toprakların askerleri ile düşmana saldırması emrini vermiştir⁷⁶⁸. Bu vaka da iktadarların, savaş durumunda ve yağma akınlarında ilk çağrı ile askerleriyle hana katılmak zorunda olduğunun göstergesidir.

⁷⁶⁵ Hafiz-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 162.

⁷⁶⁶ Abdullah Han dönemimin para birimidir.

⁷⁶⁷ Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 18; İvanov, *Hozıyaystvo Djuybarskih Şeyhov...*, s. 69.

⁷⁶⁸ Hafiz-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 99.

Sultanlar ve biylere verilen ikta şartlı bir bağıştı ve gerektiği durumlarda han tarafından boyutları azaltılabilir ya da çoğaltılabilir, bir başka arazi ile değiştirilebilir, hatta bazı durumlarda iktadarın elinden alınabilirdi. Buna güzel bir örnek olarak, Abdullah Han'ın amcası Özbek Sultan'ın serüvenini verebiliriz. 1559'da Abdullah Han tarafından kendisine Nesef ve Şehr-i Sebz bölgelerinde geniş iktalar verilen Özbek Sultan, Abdullah Han'ın, Din Muhammed Sultan'a karşı yapmış olduğu seferlerde (1567, 1573) Han'a ihanet ederek Din Muhammed safına geçmiş, daha sonra Abdullah Han onu cezalandırmak için iktasını elinden alarak, bunu İbadullah Sultan'a vermiştir. Özbek Sultan, bu durum karşısında Abdullah Han'dan eski iktasını kendisine tekrar vermesi için yoğun ricada bulunduydu da, Han buna kesinlikle yanaşmamıştır. Bir süre sonra onu affetmesine rağmen, eski iktaları yerine sadece Hisar bölgesini vermiştir. Özbek Han ise Abdullah Han'ın bu kararı karşısında, bundan sonra merkezi iradeye tam sadakatle hizmet etmiş, Han'ın bütün seferlerinde bilfiil yerini almıştı. 1585'te Badahşan isyanının bastırılmasında etkin rol oynadığı için Abdullah Han Kulab bölgesini de ona vererek iktasını genişletmişti⁷⁶⁹. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere Abdullah Han'ın kariyerinin ahir zamanlarında merkezileşmeyi sağlaması ve otoriter yapısı feodallerin merkeze karşı tavırlarını önlüyor, verilecek kararlara uymak zorunda bırakıyordu. Şartlı, süreli bir bağış türü, merkezi otoriteye, bu ihsanlara gerektiği durumlarda müdahale etme imkânı veriyordu. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki bu durum, iktanın tarihsel seyrinde de ele aldığımız gibi, merkezi otoritenin gücünü devam ettirdiği ölçüde söz konusuuydu.

Siyasi birliği sağlamak adına askeri harekâтта bulunan Abdullah Han'ın rakiplerine karşı mücadeleleri sırasında, kendisi ile ittifak yapmış ve yararlılık göstermiş yabancı sultanlara da, hem mükâfatta bulunmak, hem de onları kendi nüfuzuna almak amacıyla ikta bağışında bulunduğu şahit olmaktayız. Bir örnek vermek gerekirse Abdullah Han, Baba Sultan'a karşı verdiği mücadeleleri sırasında kendisine askeri destek vermiş Kazak sultanlarından Sigay Han'a 1581'de Hocant bölgesini ikta olarak vermişti⁷⁷⁰.

⁷⁶⁹ Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 20.

⁷⁷⁰ *Materiali Po İstorii Kazabskib Hanstv...*, s. 257.

Tekâmülü İslami dönemden itibaren devam eden iktanın, Abdullah Han döneminde yine tarihsel tevcih usullerine uygun olarak yaygınlaştırılmaya çalışıldığı malumdur. Diğer taraftan geleneğin ve feodal yapının gücü ile soyurgal usulünün de uygulandığına dair birkaç önemli kayıt mevcuttur. Bunlardan en dikkat çekici örneği Hafız Taniş Buharî sunmaktadır. Onun vermiş olduğu malumata göre 1582'de Sabran Kalesi'ni alarak Türkistan'ı birleştirmede önemli bir adım atmış olan Han, babası İskender Han'ın salık vermesiyle ülkenin önemli vilayetlerini soyurgal olarak ihsan etmekten geri kalmamıştır. Fakat yapmış olduğu ihsanların hanedan üyelerini kapsadığının altını çizmek gerekir. Bu ihsana göre oğlu Abdülmümin'e Belh'i, diğer akrabaları Abdulkuddüs'e Taşkent'i, İsfendiyar Sultan'a Fergana'yı ve Mümin Sultan'a da Şehr-i Sebz'i soyurgal olarak vermişti⁷⁷¹. Aynı eserin bir başka kısmında Han'dan soyurgal talebinde bulunan Şahin Biy'e ise hilat giydirilmesine rağmen soyurgal verilmediği görülür⁷⁷². Buradan da Abdullah Han'ın bunu yaparak soyurgal ihsanını en azından hanedandan dışarı çıkarmak istemediği sonucunu çıkarabiliriz.

Uzun süren siyasi hayatı boyunca tek bir merkezin kontrolünde bir yapıyı hayata geçirmek için çabalayan Abdullah Han, nihayet XVI. asrın sonlarına doğru merkezi otoritesi güçlü bir devlet, kendisine ve makamına saygı duyulan bir ortamı oluşturmuştu. Ancak siyasi gelenek gereği verilen soyurgal ile beraber, iktaların da daha önce ele aldığımız Orta Çağ Türk devletlerinde olduğu gibi oldukça büyük alanları kapsayacak şekilde ihsan edilmesi, bu sistemde geleneksel bir sorun olan feodalleşme sürecine müsaade etmiştir⁷⁷³. Bir ya da birkaç tümen, hatta büyük vilayetlerin başta sultanlara olmak üzere soyurgal ve ikta olarak tevcih edilmesi, onları askeri ve ekonomik anlamada büyük güce erdirmişti. Nitekim Abdullah Han, ikta ve soyurgal bağışladığı han ve biylerden, kariyerinin seferlerle geçtiği dönemlerde herhangi bir mukavemet görmese de, ahir zamanına doğru bu yapının bir eseri olarak, oğlu Abdülmümin'in ihaneti ile karşılaşmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Abdullah Han, Baba Sultan'a üstün geldikten sonra muhtelif vilayetleri Şibanî sülalesine soyurgal

⁷⁷¹ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 111.

⁷⁷² Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 233.

⁷⁷³ Bkz. Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 20-22.

olarak verirken Abdülmümin'e Belh vilayetini uygun görmüştü⁷⁷⁴. Böylece, 1582'de Belh ve ona bağlı bölgeleri on yıldır yöneten Nazarbek'in elinden alarak ona soyurgal olarak teslim etti⁷⁷⁵. Daha sonraki yıllarda Abdülmümin, babasının da desteği ile mülkünü genişleterek çok geniş bir toprak parçasına hükmetmeye başlamış⁷⁷⁶ ve bir süre sonra Buhara'dan ayrıldığını bildirmiştir⁷⁷⁷. Tarihsel özetle bahsettiğimiz üzere baba oğul arasındaki olası bir savaş Abdullah Han'ın 1598'de vefatıyla gerçekleşmemiştir.

IV. ASTRAHANLILAR DEVRİNDE TOPRAK TASARRUFU: İKTA VE TANHA

Abdullah Han'ın oğlu ile yaşadığı husumetten bir süre sonra vefatı üzerine tahta oturan Abdülmümin'in bir komplo sonucu ölümü, bir asır ayakta kalan Şibanî hanedanının sonu, Astrahanlıların iktidarı ele geçirmesi anlamına geliyordu. Astrahanlılar her haliyle Şibanîler devri devlet geleneği üzerine kurulurken, bu devrin en dikkat çeken özelliği hanlık makamının Abdullah Han devrindeki gücünü kaybetmesi ve feodalleşme sürecinde hanedan mensuplarının yerini siyasi ve sosyo-ekonomik hayatta, bu kez daha ziyade kabile reisleri biyelerin almasıdır⁷⁷⁸. Zira yeni hanedanın üyeleri Ebulhayrlı oğlanları kadar geniş çaplı siyasi bir kitle meydana getirmemekte idi.

Abdullah Han'ın ölümü ile yıllarca sürdürülen askeri harekâtlar sonucu tek bir merkezde birleşen devlet, yıllardır kendi ekonomik ve siyasi iradesini hayata geçirmek isteyen Özbek kabilelerinin⁷⁷⁹ merkezi idareden uzaklaşması ve mülkleri üzerinde neredeyse bağımsız bir hale gelmesiyle tekrar ayrıştı⁷⁸⁰.

Bu süreçte Astrahanlılar, Şibanîler devri toprak sistemini devam ettirerek ülke topraklarının neredeyse tamamını han sülalesi ve bu sefer daha ziyade

⁷⁷⁴ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 111.

⁷⁷⁵ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 112.

⁷⁷⁶ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 333.

⁷⁷⁷ Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 22.

⁷⁷⁸ Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 68

⁷⁷⁹ Bkz. İvanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov...*, s. 28.

⁷⁸⁰ Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 68; Barthold, "Uzbetskie Hanstva", s. 270.

nüfuzlu Özbek kabileleri arasında yurt veya ulus şeklinde bölüştürdü⁷⁸¹. Böylece ülke Semerkand, Buhara, Sagarç, Ura Tübe, Şehr-i Sebz ve Huzar olmak üzere altı bölgeye ayrıldı⁷⁸². Taksim edilen bölgelerde topraklar, askeri aristokrat zümreye bu dönemde de ikta ve tanha olarak tasarruf edilmeye devam edildi. Soyurgal ıstılahı ise bu dönemde askeri tevcih anlamını yitirerek, artık ulemanın önde gelenleri ve âlimlere yapılan her türlü bağışı (toprak, vergi) ifade etmeye başladı⁷⁸³. Bununla birlikte şunu belirtmeliyiz ki Abdullah Han döneminde belirli şartlara göre tevcih edilen ikta, aşağıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Astrahanlılar dönemiyle birlikte bir nevi Şibanîler devrindeki soyurgallar gibi ihsan edilmeye başlamıştır.

İkta, Şibanîler devrinde olduğu gibi geniş ölçüde tevcih edilmekte, iktanın büyüklüğü de eskiden olduğu gibi tevcih edileceği kişinin toplumdaki yerine göre değişmekteydi. Örneğin önde gelen emirler ve konargöçer kabile reislerinin iktaları tek bir bölge ile sınırlıyken, özellikle başta atalık olmak üzere yüksek unvanlara sahip aristokratlar ile şehzadeler, çok geniş bölgeleri tasarrufuna alabiliyordu⁷⁸⁴. Yani şehzadeleri bir kenara koyarsak eski hanedan mensuplarının yerini büyük rütbeli askeri aristokrat biyler almaya başlamıştı. Bu durum ülkede, daha önce gördüğümüz üzere işlevi zayıf olmakla birlikte birçok unvan ve makamın ortaya çıkmasına ve feodallerin bu makamları ele geçirmek için aralarında mücadele etmesine de sebep oluyor, kısacası feodal aristokrat sınıf merkeze karşı giderek daha güçlü bir hale geliyordu.

Astrahanlılar devrinde devlet topraklarının hanlık makamı tarafından büyük iktalar olarak verilmesine birkaç dikkat çeken örnek verebiliriz. Mesela 1641-1651 yılları arasında Buhara tahtında bulunan Nadir Muhammed Han, oğullarına oldukça geniş iktalar vermişti. Büyük oğlu Abdulaziz'e öncelikle

⁷⁸¹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, s. 104.

⁷⁸² Barthold, "Uzbetskie Hanstva", s. 269.

⁷⁸³ XVIII. asır tarihçilerinden İbadullah İbn Hoca Arif Buharî, Risale-i Habibiye adlı eserinde, soyurgal ve tanhanın tanımını yaparken anlam farklılığını net bir şekilde vurguluyor. Yazar bunu "eğer hükümdar araziye birine hediye olarak bağışlarsa bu, ulema ve sevidlere soyurgal, askerlere ise tanha usulüyle gerçekleşirdi" diye aktarmaktadır. (Nakleden, Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 16; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 112).

⁷⁸⁴ Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 21; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 136-137.

hanlığın şehzade merkezi olan Belh bölgesinin batı tarafının büyük bir kısmını (Meymene, Şeybergan/Şibirgan, Derzan ve Faryab), ayrıca bir süre sonra da Andhud ve Cüzcan'ı bahşetti. Nadir Muhammed Han'ın diğer oğullarının iktalarının da bundan geri kalır yanı yoktu. Örneğin, Bahram Sultan daha geç dönemdeki Vahş, Belcuan, Kubadian, Pamir ve Haşt beyliklerini ihtiva eden geniş Huttalan bölgesini yönetiyordu. Hüsrev Sultan'a ise yaklaşık 30 kenti (Aybek, Arhangsaray, Bağlan, Guri, Kışm, Narin, Rustak, Talkan, Farhar, Hust vd.) ihtiva eden Toharistan verilmişti.⁷⁸⁵ Fakat Nadir Muhammed Han'ın bu jestine karşılık, çocuklarının buna vereceği tepki, zamanında Abdülmümin'in, Abdullah Han'a vereceği tepkiden farksızdı. Han'ın çocuklarına sunduğu geniş imtiyazlar, hanlık tarihini özetlediğimiz kısımda da değindiğimiz üzere, Nadir Muhammed Han'ın, oğlu Abdulaziz ve bir grup komplocu tarafından tahttan indirilmesine ve Belh'e kaçmasına sebep olmuştur. Baba ve oğulun daha sonra da devam eden mücadeleleri iç düzeni bozduğu gibi, İran ve Babürlülerin de hanlığın iç işlerine karışmasına imkân vermiştir.

Yukarıda bahsi geçen hadisede Abdulaziz Han'ı kıskırttıkları anlaşılan feodal biylerin Astrahanlılar devrinde büyük ikta sahipleri olduklarına dair bir örnek vermemiz mümkündür. Bu noktada hanedanın ilk dönemlerinde hanlık tarihi için önemli bir şahsiyet olan, Alçin kabilesinden, atalık unvanına sahip Yalantuş Biy karşımıza çıkmaktadır. Bu atalık on iki yaşında Din Muhammed Han'ın (1599-1601) hizmetine girmişti. Bir süre sonra atalık görevini üstlenen Yalantuş Biy, ikta olarak Gazne ve Kandahar'a kadarki bütün Garcistan bölgesini tasarrufuna almıştı. Bu topraklar ona öyle bir maddi olanak sağlıyordu ki Buhara Hanlığı kroniği *Babru'l-Esrar*'ın yazarı Mahmud bin Veli, onun handan sonra devlette en zengin kişi, zenginliğinin de devlet hazinesine eş olduğu notunu düşmektedir.⁷⁸⁶ Saygınlığı neticesinde civar ülke liderlerinden, (Hindistan, Kazak, Kalmuk, Kırgız, Kaşgar) her yıl kendisine değerli hediyeler gönderilmiştir. Atalık bütün bu edindiği serveti ise bayındırlık faaliyetleri ile birlikte aslen orduyu beslemek için kullanmıştır. Beslediği askeri güç sayesinde de üç sefer neticesinde Taşkent ve Türkistan'ı fethetmeyi başarmıştır. Aynı şeyi başarabilmek için Abdullah Han, yedi sefer düzenlemek zorunda kalmış ve bu

⁷⁸⁵ Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 21.

⁷⁸⁶ Nakleden, Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 21.

seferler sonucunda ise eline sadece yakılıp yıkılmış bir ülke geçmişti⁷⁸⁷. Onun edindiği bu servetin, yukarıda gördüğümüz üzere, unvanlar nasıl nesilden nesile aktarılıyorsa, aynı şekilde kendi soyundan kişilere aktarıldığı bir gerçektir.

Ele aldığımız Yalantuş Biy'in merkezin menfaatine faaliyetlerde bulunduğu bir gerçektir. Neticede kendisine sunulmuş imkânlarla Abdullah Han'ın uzun uğraşlar sonucu elde ettiğini, o çok daha kısa bir sürede başarmıştır. Fakat böylesi bir siyasi kültürün merkez adına faydalı olması tamamen mutasarrıfın merkez adına harekette bulunma isteğine, yani insafına kalmış bir şeydir. Her şeyden önce askeri aristokratlar, muazzam büyüklükteki bölgelerinde beslediği askerlerle birlikte bir orduya sahip olmanın yanı sıra, vergilerle birlikte çok önemli bir gelirin de sahibi durumundadırlar. Yani kendilerine sunulan imkânlarla merkez dışında kendilerine yetebilen küçük bir devlet görünümünde idiler. Neticede bu adem-i merkeziyetçi yapıda aristokrat biylerin kendileri ve kabilelerinin menfaatleri doğrultusunda hareket etmeleri çok da uzun sürmedi ve han yönetimine giderek başkaldırmaları veya itaat etmekten kaçınmaları, XVII. asrın ortalarından itibaren başlarken, mezkur asrın son çeyreğinde bu durum giderek hızlandı. Diğer taraftan bahsettiğimiz bu dönemde, feodal kabile reislerinin yükselişine karşın, han iktidarı ve başta Belh'i yöneten şehzadeler olmak üzere, han sülalesinin mensupları, giderek güçlerini kaybettiler ve hatta bu reislerin nüfuzu atına girdiler. Bütün bu gelişmelerden dolayı da, esasen merkezin lehine, süreli bir arazi bağıışı olarak geliştirilmiş ikta, (sadece belirli durumlarda babadan oğula geçmektedir) merkezin, feodallere karşı gücünü kaybetmesiyle de irsileşmeye başlamış bir sisteme dönüşmüştür.

Astrahanlılar devrinde ordu için toprağı tasarruf etmede tanha sisteminin de ön planda olduğu görülür. Daha önce de belirttiğimiz gibi XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Buhara Hanlığı'nda kullanılmaya başlayan bu sistemin, esas itibariyle soyurgal ve iktaya göre daha küçük yapıda tevcih edildiği *Abdullabname*'de yer alan bir hadiseden anlaşılmaktadır. Hafız Tanış Buhari, Abdullah Han'ın Nesef'in bazı köy ve kasabalarını nökerlerine tanha olarak

⁷⁸⁷ Barthold, "Uzbekskiye Hanstva", s. 271.

verdiğinden bahsetmektedir⁷⁸⁸. Ancak Şibaniler devri kaynaklarında bu sistem ve sistemin nasıl işlediği hakkında geniş çaplı bir malumat bulunmamaktadır.

Tanha ile alakalı yapılan tanımlara göre bunun askerlere (nökerlere) tahsis edilen ve bu askerlere belirli bir bölgenin arazisinden vergi toplanması hakkı veren bir devlet ihsanı olduğu⁷⁸⁹, diğer taraftan da tanhaların bu hakka yaşadığı sürece sahip olduğu ve tanhayı miras bırakmadığı anlaşılıyor⁷⁹⁰. Abdullah Han döneminde temellerinin atıldığı anlaşılan tanha ile nökerleri ikta dışında bir sistemle de besleme düşünülmüş olmalıydı. Fakat ikta sisteminde olduğu gibi, tanha sisteminde de merkezin menfaati adına koyulan kurallar, aşağıda ayrıntısıyla ele alacağımız üzere feodal aristokrat grup tarafından işlevsiz hale getirilmişti. Sistemin nasıl uygulandığına dair ise, Astrahanlılar ve de Mangıt dönemi kaynakları bize mühim ipuçları vermektedir. Tanha hakkında ilk önemli bilgilerini edindiğimiz *Ubeydullahname*'de, eserin yazarı Buhari'nin, hanlıkta düzenin bozulduğuna dair verdiği bilgilerden bizi alakadar eden şu cümleleri dikkat çekicidir:

“Saray ahalisinden Baltuy Saray ve bazı görevliler, hanın emir ve askerlere olumsuz bakışlarından faydalanarak, Han'ı *Özbekler* (askerler) ile korkutarak rahatça kanunları bozmaya başladılar. İşler o raddeye geldi ki, ferman ve buyruklar çıkararak askerlerin toprak ve tanhalarına el koydular. Yeni değirmenler kurarak Müslümanların ekim alanlarını toz bulutu ve su birikintilerine çevirdiler. O topraklar ki ordunun azık ve gelirlerini karşılamak için askerlere berat olarak verilirken, bunları her türlü vergiden muaf olan kendi toprakları olarak saymaya başladılar. Defter kayıtlarını kaybettiler ve bu şekilde askerler kâğıt⁷⁹¹ dışında bir şey alamadılar⁷⁹²”.

Anlaşıldığı üzere tanhadar olan askerler, iktanın tarihsel seyrinde örneklerine rastladığımız gibi, devletten berat, yani topraktan alacağı vergi için bir

⁷⁸⁸ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 150.

⁷⁸⁹ Çehoviç, *Dokumentı k İstorii Agrarnıh...*, s. 236; Suhareva, *Buhara: XI-Naçalo XV v...*, s. 274.

⁷⁹⁰ Çehoviç, *Dokumentı k İstorii Agrarnıh...*, s. 20.

⁷⁹¹ Kâğıt (berat) var ama karşılığı olan toprak yoktur.

⁷⁹² Mir Muhammed Emimi Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 224-225.

ruhsatname alıyor ve toprağı işleyenin (reayanın), tanhadara karşı sorumluluğunu, yani tanhadarın alacağı vergi miktarını da kayıt tutulan defterler belirliyordu. Kısacası bu defterler, ikta veya tanhayı yasal hale getiren ve devlet tarafından kaydı tutulan kanun veya kütük defterleri idi⁷⁹³. Anlaşılan bunların devletin üst makamındaki kişilerce imha edilmesi, toprağın, tanhadarın tasarrufundan çıkması anlamına geliyor, tanhadarın elinde kalan beratın da böylece bir işlevi kalmıyordu. Diğer taraftan verilen bu bilgiler, tanhanın askere kendilerini geçindirmek için küçük topraklardan alınan vergi toplama hakkı olarak ihsan edildiğini de onaylamaktadır.

Yukarıda aktarılan hadisenin, tanha sisteminin nasıl uygulandığını anlamamız açısından bize mühim bir ipucu verdiği açıktır. Ancak Buhari'nin burada bahsettiği mesele esasen, feodal aristokrasi ile hanlık makamı arasında toprak tasarrufu üzerine sürmekte olan bir çatışmayı gözler önüne sermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi merkezileşmeden yoksun, güçlü bir feodal yapı üzerine şekillenen Astrahanlılarda, bu yapı, özellikle hanedanının ahir dönemi olan XVIII. asrın ilk yarısında daha da derinleşti. Bu yüzyılın başında tahta geçen II. Ubeydullah Han, babası Sübhankulu devrinde feodal kabile liderlerinin giderek itaatsizliğini arttırması ve toprak kaybına sebep olmaları üzerine merkezi idareyi güçlendirmek ve feodal soyluların etkisini kırmak adına, tahta geldiği andan itibaren çeşitli girişimlerde bulundu. Han öncelikle feodal güçler arasındaki dengeyi bozmak adına yüksek askeri ve sivil makamlara, kabile veya soyu olmayan köle kökenli kimseleri yerleştirdi ve onları Özbek feodal aristokrasinin karşısına çıkardı⁷⁹⁴. Yukarıda adı geçen Baltuy Saray adlı şahıs, işte bu köle kökenli devlet adamlarından biri olarak, askeri aristokrasi ile tanha meselesi üzerinden karşı karşıya gelmişti. Zira bu dönemde askeri aristokrat emirler, Abdullah Han devrinde temeli atılmış, şartlı ve süreli ihsan

⁷⁹³ Buhara Hanlığı'ndan önce kurulan Türk-İslam devletlerinde ikta veya soyurgalın divan tarafından kayıt altında tutulduğuna dair bilgiler, bağlantı kurmamız açısından işimizi kolaylaştırmaktadır. Bkz. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, s. 22; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 104-105; Paydaş, "Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", s. 199, İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 112-113, 210; Çehoviç, *Dokumentı k İstorii Agrarnub...*, s. 19.

⁷⁹⁴ Bkz. Mir Muhammed Emîni Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 223, 224; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıb Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 123.

esasına göre tertip edilmiş tanha ve ikta uygulamalarındaki bu usulü, babadan oğla geçen araziye dönüştürmüş veya dönüştürmeye çalışıyordu⁷⁹⁵. Bu açıdan han hükümetinin yukarıda olduğu gibi tanha bağıışı ile alakalı defter kayıtlarını bu yüzden ortadan kaldırmak istediği açıktır⁷⁹⁶. Ancak Han'ın böyle bir girişimde bulunması sistemdeki hassas dengeleri de etkilemiştir. Yukarıdaki Buhari'nin "Müslüman ahalinin ekim alanları toz bulutu ve su birikintisine döndü" ifadesinden, yapılan uygulamada askerlerin yanı sıra, halk adına bir mağduriyetin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Aynı eserin bir başka kısmında ise Buhari'nin şu sözleri dikkat çekicidir:

"Vergi toplayıcılar (tanhadarlar) ve devlet memurları halkı sıkıştırma ve ezmeye başladıkları zaman, halk hükümdara karşı kötü fikirler beslemeye başladı. Bu yüzden halk toprak işlemiyor, orduya az erzak veriyor ve devletin çıkarı için hizmet etmekten kaçınıyor"⁷⁹⁷.

Anlaşıyor ki Buhara'da ikta veya tanha topraklarını askeri aristokratların tekelden kurtarma çabaları, birden fazla soruna sebep oluyordu. Öncelikle tanhalarını kaybeden askerlerin zararını karşılamak adına vergiyi alacağı halk üzerinde baskı kurduğu bir gerçektir. Netice itibariyle bu baskı karşısında halk da tepkisini hizmetini kısıtlayarak göstermiş, bu durum da ordunun finanse edilmesini ve ekonomiyi etkilemiştir.

Kısacası II. Ubeydullah Han'ın girişimleri, feodal kavgaların daha da artmasına sebep olmuş, Han'ın kendi sonunu getirerek, kendi halefi Ebulfezy'in de feodal aristokratların elinde yükselmesine olanak sağlamıştı⁷⁹⁸. Bir süre son-

⁷⁹⁵ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 123. Kısacası askeri aristokratlar soyugal usulünden kalma süresiz toprak bağıışını, ikta ve tanha üzerinden devam ettirmeye çalışıyorlardı.

⁷⁹⁶ II. Ubeydullah Han, sadece askeri aristokratların tasarrufunda bulunan topraklar için girişimde bulunmamıştı. Baltuy Saray ve ekibi, Cuybar hocalarına ait mülk (yani ihsan edilmiş arazinin 2/3 ünün devlete vererek geri kalanını vergiden muaf hale getirme olayıdır Bkz. Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 42) topraklara da beratlar çıkararak, bunlardan da vergi alma yoluna gitmişlerdir (Mir Muhammed Emine Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 229).

⁷⁹⁷ Mir Muhammed Emine Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 222.

⁷⁹⁸ Mir Muhammed Emine Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 250-253.

ra da feodal aristokrasi içerisinde nüfuzlu Mangıt sülalesi, Astrahanlılar hanedanını ortadan kaldırarak kendi hâkimiyetini kurmayı başarmıştır.

V. MANGITLAR DEVRİNDE İKTA UYGULAMASI (GENİŞ ARAZİLERİN TEVCİHİ)

Mangıtlar devrinde tarımsal ilişkiler genel hatlarıyla Astrahanlılar dönemindeki ile aynı kalmaya devam ederken, hanedanının iktidarı ele geçirdiği XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren, özellikle konargöçer soyluların merkezi otoriteye karşı siyasi muhalefetleri ve bazı kabilelerin ve onların nüfuzlu önderlerinin bağımsızlıkları bir dereceye kadar ortadan kaldırıldı⁷⁹⁹. Yeni şartlar altında, yurtlarından ve silahlı birliklerinden mahrum bırakılmış olan konargöçer kabile reisleri ikinci plana itildi ve merkezi yönetim ile onun görevlileri, yani merkeziyetçi yapıya ılımlı rütbeliler başrol oynamaya başladı. Feodal askeri birlikler yerine maaş verilen askerler ön planda oldu⁸⁰⁰. Belirli toprak vergilerinden (tanha üzerinden), eski usulde olduğu gibi düşük rütbeliler ve nökerler desteklenmeye devam edildi. Bununla birlikte ikta ıstılahı, XVIII. asrın 20'li yıllarından itibaren, yani geç Astrahanlılar döneminde artık kaynaklarda yer bulmuyor olsa da⁸⁰¹, geniş arazilerin tevcihine Mangıtlar döneminde de devam edildi. Merkezileşmenin zarar görmesini engelleyecek tedbirlerden başka, aslında bu dönemdeki arazi tevcihlerini eski ikta uygulamasından farklı kılan bir şey yoktur⁸⁰². Dönemin kaynaklarından anlaşıldığına göre geniş araziler, merkezkaç yapıyı destekleyen feodal kabile unsurları yerine bu kez yine kabile unsurlarından, fakat merkezi yapıya daha bağlı rütbelilere tevcih edilmeye başlamıştır⁸⁰³.

⁷⁹⁹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıñ Otñoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, 190; Geiss, *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia...*, s. 129.

⁸⁰⁰ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıñ Otñoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. I, 190; Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power...", s. 309, 310, 312, 313, 314.

⁸⁰¹ Bkz. Ahmedov, "İkta v Sredney Azii...", s. 15

⁸⁰² Bkz. Suhareva, *Buhara: XI-Naçalo XV v...*, s. 276.

⁸⁰³ Önceki devirlerde çok geniş alanları ikta olarak tasarrufuna alan askeri aristokratların kendi kabile unsuru nökerlerine karşı sorumlulukları olduğu yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşılmaktadır. Fakat bu dönemde merkezileşmeye yönelik siyaset doğrultusunda devlet erleri besleme konusunda inisiyatif almıştır. Bu nedenle tanha sistemi ön plandadır. İktadarın ise

Mangıt hükümdarı Danyal Biy'in Rus kölesi olarak yüzbaşı rütbesine kadar yükselen Filip Efremov, kendisine her yıl 300 altın elde edebileceği bir toprak ihsan edildiğini eserinde bildirmektedir⁸⁰⁴. Efremov diğer taraftan eserinin bir başka kısmında ise bu toprak tasarrufunun (bir nevi iktanın) ordunun yüksek komutanlarına verildiğini vurgularken, sıradan askerlere ise (tanha üzerinden) ödeme yapıldığının altını çizer. Bu gerçeğe XIX. asrın 30'lu yıllarında hanlıkta bulunan Burnes de değinir. O sıradan askerlerin devletten ödenekle, komutanlarının ise tahsis edilen toprakla geçindiğini vurgulamaktadır⁸⁰⁵.

VI. MANGIT DÖNEMİ TANHA UYGULAMASI: VERGİ TÜRLERİ, VERGİLER BAĞŞEDİLMESİ, AYNİ VE NAKDİ ÖDEMELER

Sıradan askerlere yapılan ödemeler devletin kendi topraklarından aldığı vergiyi yerinde değerlendirerek bunları nökerlere bağışlamasıyla olmaktadır. Bu yukarıda da değindiğimiz üzere esasen tanha sisteminin ta kendisidir ve bu dönemin kaynaklarında, bağışlanan verginin askerlere ayni ve nakdi yollarla verildiğine dair detaylı bilgiler nihayet sunulmaktadır.

Kaynaklarından anlaşıldığına göre topraktan sağlanan vergilerin bağışlanması sistemi, yani tanha, yeni hanedan döneminde eskiye nazaran daha derli toplu, revize edilmiş bir yapı ile karşımıza çıkmaktadır. Zira yukarıda da ele aldığımız üzere Astrahanlılar döneminin sonlarında toprak tasarrufunda feodal göçebeler ile hanedan arasında yaşanan çekişmeler, sistemde bir aksamaya, askerlerin ve çiftçilerin de mağduriyetine sebep olmuştur.

Özellikle Şah Murad, XVIII. asrın başlarında yaşanan bu ihtilaftan dolayı nüfusu azalmış birçok sulanabilir toprakta nüfusu ve tarımı yaygınlaştırmak için aktif bir siyaset izlemiştir. Emir bu arazilerin vergi envanterini düzen-

eskiden olduğu gibi erlere karşı pek bir sorumluluğunun olmadığı anlaşılmaktadır.

⁸⁰⁴ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 20. Ancak o dönemde 300 altınlık maaşı devletin en yüksek rütbelisi olan koşbeginin aldığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

⁸⁰⁵ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 88; Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 371.

lemiştir⁸⁰⁶ ve böylece daimi kuvvetin her bir neferini bu toprakların vergisiyle beslemeye çalışmıştır. Yapılan düzenlemede Emir'in daimi ordusuna mensup gazi unvanlı nökerler ordu defterlerine düzenli bir şekilde kaydedilmişlerdir ve gelir idaresindeki görevlilerin önceden yapmış olduğu usulsüzlükler ortadan kaldırılmıştır. Böylece genel vergilerin en azından son Astrahanlılar dönemine göre artmış olduğu söylenebilir. Ancak Emir'in şeriata aykırı göreve kaldırdığı bazı vergiler⁸⁰⁷ hazineye belli bir kayba sebep olduğundan daha sonra aşağıda da göreceğimiz üzere cu'l adı verilen bir askeri vergi oluşturulmuştur⁸⁰⁸.

Şah Murad'ın yerini alan Emir Haydar'ın döneminde ise Şah Murad'ın başlattığı Horasan akınlarının devam etmekte birlikte azaldığı görülmektedir⁸⁰⁹. Zira bu dönemde Buhara Hanlığı'nın Batı komşusu Hive Hanlığı, XIX. asrın hemen başlarından itibaren Buhara'ya uzun sürecek olan bir saldırı hareketi başlatmış⁸¹⁰, bunun yanı sıra bağımsız Şehr-i Sebz ile Hokand Hanlığı'na karşı da mücadele verilmiştir. Bu sürekli savaşlar, doğal olarak ordunun bakım ve masraflarını arttırmıştır. Kendi gelirleri babası zamanındaki gelirlerden fazla olmasına rağmen giderleri bunun iki katına tekabül etmiştir. Sürekli savaşlar yüzünden olağan üstü savaş vergisi cu'le yüklenme olmuş, bunun sonucunda kabilelerin mağduriyeti artınca Kıtay-Kıpçak isyanı baş göstermiştir⁸¹¹. Bu noktada Emir Haydar döneminde koşullar ne olursa olsun, askere ödemeler konusunda belirli bir hassasiyet olduğu ortadadır. Nitekim Mir Abdulkarim Buharî, Emir Haydar dönemini özetlerken onun 12.000 askeri beslediğini vurgulamıştır⁸¹².

Buhara Hanlığı'nda vergilerinin askere bırakılarak onların ihtiyaçlarını karşılama, halkın devlete ödemekle yükümlü olduğu tek bir vergi türü ile değil, muhtelif vergi türleri ile oluşuyordu. Bunların geçmişi oldukça eski dönemlere

⁸⁰⁶ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 86; Ayrıca bkz. Holzwarth, “Bukharan Armies and Uzbek Military Power...”, s. 312

⁸⁰⁷ bac, tarh, tuşmal, yasak, aluk ve saluk.

⁸⁰⁸ Çelik, *1800–1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, s. 86.

⁸⁰⁹ Holzwarth, “Bukharan Armies and Uzbek Military Power...”, s. 315.

⁸¹⁰ Bkz. Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 488-539.

⁸¹¹ İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 36, 41-42.

⁸¹² Mir Abdoul Kerim Boukhary, *Histoire de L'Asie Centrale...*, s. 76.

kadar inmektedir. Genel vergiler diğer ihtiyaçlarla beraber ordu için de kullanılırken, bunun dışında sadece ordu için toplanan askeri vergilerin varlığı da söz konusudur. Bu noktada vergilerden askere sağlanan ödemenin ne şekilde ve ne miktarda tahsis edildiğinin detayına girmeden önce, Buhara'da bunların kaynağı olan mevcut vergi türlerine göz atmamız yerinde olacaktır.

XVI. asırda Şibanî hanlarından Abdulaziz Han'ın fermanında yer alan bilgiler dikkat çekicidir. Buna göre Buhara vilayeti, askerin aynı olarak gıda ihtiyacını karşılamak üzere, ordunun Çağataylardan seçilmiş biyelerinden birine verilmişti. Buna uygun olarak, biyeler ve görevlendirilmiş vergi toplayıcılar vilayet sakinlerine onlardan alınması gereken “mal ve cihat” (haraç) vergisini tahsil etmekteydi⁸¹³. Burada belirtilen mal ve cihat teriminin, çiftçilerin devlet önündeki en temel yükümlülüklerinden biri olan toprak vergisini ihtiva ettiği sonucuna varılabilir⁸¹⁴ ve bu vergi türü XIX. asırda da askere bırakılan vergi türleri arasında önemli yer tutar. Mal ve cihat gibi bir diğer önemli genel vergi ise “tanab/tanabane”dir. Bu ıstılah XIX. ve XX. asır kaynaklarında devletin bağ, üzümlük, yoncalık ve bahçelerden aldığı nakdi vergiyi ifade etmektedir. Aynı verginin varlığı, Buhara hanlığında Abdullah Han dönemine kadar inmektedir⁸¹⁵ ve bu vergi aşağıda ele alacağımız üzere Mangıtlar devrinde orduya ödemeler için de kullanılmaktadır. Emir Haydar'ın mektuplarından buna somut bir örnek vermek gerekirse, Emir, üzüm bağlarının tanabane vergilerinden bir kısmını nökerlere bağışladığını bildirmektedir⁸¹⁶.

Bu genel vergilerin yanı sıra olağan üstü durumlarda halktan toplanan askeri vergiler de, ordunun beslenmesi açısından büyük önem arz etmekteydi. Bu vergilerden biri olan, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şah Murad zamanında

⁸¹³ Anlaşıyor ki XVI. asır ikta uygulamasında da var olan vergilendirme sistemlerinden biri mal ve cihattır.

⁸¹⁴ İvanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeybov...*, s. 36.

⁸¹⁵ İvanov, *Hozyaystvo Djujbarskih Şeybov...*, s. 35, 38. Diğer taraftan dönemin vakayinamesi *Abdullabname*'den, seferberlik durumunda askerlerin, yanında getirdikleri erzak haricinde bir miktar para bulundurduğunun ipucunu almaktayız. Buhari'nin verdiği bilgilere bakılırsa Han'ın döneminde seferberlik sırasında orduyla hareket eden bir tacir zümresinin bulunduğu ve sefer boyunca askerlere ürün sattıkları malumdur (*Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 277).

⁸¹⁶ Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Bubarskom Hanstve...*, C. II, s. 176.

ortaya çıkan cu'l vergisi, Vyatkin'in bildirildiğine göre, olağan üstü hallerde ve hazinenin boş olması durumunda alınan vergiyi ifade etmektedir⁸¹⁷. Olağan üstü durumdan kastedilen anlaşılacağı üzere savaşlardı ve vergi savaşların başlamasıyla toplanmakta ve nökerlere mevacib yani nakdi olarak verilmekteydi⁸¹⁸.

Muhammed Salih'in *Şibaniname*'de bildirdiği kadarıyla savaş zamanında bir aynı erzak vergisi olan aşlıg toplanmaktaydı⁸¹⁹. Aşlıgın miktarı han ve feodallerin ihtiyaç ve istekleri çerçevesinde belirleniyordu⁸²⁰. Fakat bunun hakkında yeterince bilgi mevcut değildir.

Konarga ise askeri birliklerin erzakı ve bakımı (kalacak yer tahsisi)⁸²¹; kara konak da yine benzer şekilde ordunun sefer esnasında bakımı/beslenmesi için toplanan aynı yükümlülüklerdi⁸²².

Buhara hanlığında bir diğer askeri vergi ise medad-ı leşker'dir. Kelime olarak orduya yardım manasına gelen bu ıstılah Abdullah Han'ın yarlıklarında görülmektedir. Ancak adı geçen belgede bunun ordu lehine mi toplandığı, yoksa insanların seferber edilmesi manasında mı kullanıldığı belirsizdir⁸²³. XIX. asırda ise savaş ihtiyaçlarının karşılanması için alınan nakdi vergi olduğu anlaşılmaktadır.⁸²⁴

⁸¹⁷ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 23, dipnot 1.

⁸¹⁸ İvanov, *Vosstanie Kitay-Kıpçakov...*, s. 41; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 202. Bir örnek vermek gerekirse, Emir Haydar, Hâkim Biy'e, varlıksız Mangıt nökerlerine ve şakird-pişelere genel gelirlere ve cu'l vergisinden olmak üzere birer tilla verilmesini emretmişti. (Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 18).

⁸¹⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 75, 88.

⁸²⁰ Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevıh Uzbekov*, s. 95.

⁸²¹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 142.

⁸²² Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 199.

⁸²³ İvanov, *Hozyaystvo Djuybarskih Şeybov...*, s. 35, 38.

⁸²⁴ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 187. Buhara şeyhülislamının Emir Muzaffer'e mektubunda, Cuybar hocalarının orduya yardım amacıyla 10.000 tenge madad-ı leşker aldığını ve bunu hazineye teslim ettiğini bildirmesi buna iyi bir örnek olabilir (Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 187).

VII. AYNİ VE NAKDİ ÖDEMELERİN MİKTARI

Yukarıda adını verdiğimiz vergilerden elde edilen gelirlerin, askerlere ödenmesi ise belli kaidelere göre yapılmaktaydı. Buhara'da askere ödeme yapma işlemi ulufe/alafe terimi altında birleşmektedir. Bu ıstılah kelime anlamı olarak binek hayvanlara verilen yem manasına gelen alaf kelimesinin çoğuludur ve İslam devletlerinde, askerlerin yanı sıra, saray hizmetlileri ve rütbelilere de ödenen maaşı ifade etmek için kullanılırdı⁸²⁵. Timur dönemi kaynaklarında ulufe terimi, erzak ve hayvan yeminin sağlanması, ordunun aynı olarak beslenmesi ve bakılması anlamında kullanılırken, hanlıklar döneminde toprak vergilerinden elde edilen gelirin askere aynı veya nakdi biçimde ödenmesinin geneli, bu terim adı altında birleşmektedir⁸²⁶. Bunun sadece nakdi olarak ödenmesi ise bazen mevacib terimi altında birleşmektedir ve bu terim kaynaklarda nökeriye olarak da geçmektedir. Her ikisi de anlam olarak esasen ulufenin eş anlamlısıdır⁸²⁷.

Her vilayetin merkezinde toplanan vergi gelirleri ulufeler, nökerler ve diğer şahıslara vilayet yöneticileri hâkimler veya doğrudan merkezi hükümet tarafından dağıtılmaktaydı. Şunu belirtmek gerekir ki nöker ödeneğini bir yıllık olarak alıyordu ve bu yüzden vilayet yöneticisi veya merkezi hükümetin izni olmadan bir vilayetten bir diğerine geçemiyordu. Eğer bu kuralı bozarsa almış olduğu maaşı geri vermek zorundaydı⁸²⁸. Ödeme işlemini gerçekleştiren görevliler ise büyük defterdarın emri altındaki *paygirnüvis* adı verilen memurlardı. Bu şahısların izni olmadan ulufe ve mevacibler ne verebilir ne de reddedebilirdi⁸²⁹. Askerlerin ulufe ve mevaciblerini almaları için, büyük defterdar tarafından kendilerine verilen yazılı emir beratları yanında bulundurmaları gerekirdi⁸³⁰. Esasen bu, yukarıda değindiğimiz, II. Ubeydullah Han döneminde Buharî'nin verdiği bilgileri pekiştirme anlamında önemlidir.

⁸²⁵ Mehmet Mert Sunar, "Ulufe", *DİA*, C. XLII, Ankara 2012, s. 124.

⁸²⁶ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s.131.

⁸²⁷ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 136; Erhan Afyoncu, "Mevacib", *DİA*, C. XXIX, Ankara 2004, s. 418-419.

⁸²⁸ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 134.

⁸²⁹ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 137.

⁸³⁰ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 137-138.

Tanha sisteminde asıl olan, nakdi sıkıntılardan ötürü askerlerin, maaş (mevacib) yerine topraktan alınan mahsulün bir kısmını aynı olarak alması idi. Bu gerçekleşirken arazi mülkleri, *tanab*⁸³¹ ve *cuf-i gav*⁸³² adı verilen ölçümlerle belirlenerek nökere tahsis edilmekte idi. Bazı belgelerde de toprak dışında değirmenler, yağhaneler, dokuma tezgâhları ve gelir getiren diğer tesislerin de tanha olarak verildiği belirtilmektedir⁸³³.

Konuyu biraz daha detaylandırmak için Buhara belgelerinde mevcut olan birkaç ayrıntıya değinmek gerekir. Vyatkin'in dikkat çektiği üzere Karşı'de her asker, rütbe ve durumuna göre haraç (mal ve cihat) ve tanab/tanabane, yani belirli bir ekin ve yonca alanından, hazineye giden vergi oranında tahıl ve yonca alıyordu. Buna göre cibaci ve cibaci üzerindeki rütbelere altı gav ekin alanı, çehre ağası ve onların altındaki rütbelere dört gav, onbaşılara üç gav, atıcı ve süngücü nökerlere iki gav, süngücülerden kara alamanlara ise bir gavlık arazi-den vergi bahşedilmektedir⁸³⁴.

XIX. asrın ikinci yarısına ait Buhara müzesi koleksiyonunda yer alan *Rubiyat* adlı bir belgede ise tanha toprağından verginin, askere tanab hesabı üzerinden nasıl tevcih edildiğine dair ayrıntılı bir malumat bulunmaktadır. Belgeye göre, rütbesine göre her nökere birkaç çiftlik verildiğini görmekteyiz. Örneğin, cibaciye toplam alanı 40 tanablık araziye sahip on iki çiftlik verilmişti. Bir mirzabaşı toplamda 35 tanablık alana sahip dört çiftlikten gelir sağlıyordu. Karavulbegi dokuz köylüye ait toplam alanı 47 tanabtan gelir elde ederken,

⁸³¹ Kelime anlamı iptir ve arazi ölçme birimidir. Tanab boyutları yere ve zamana göre değişiklik göstermektedir. Şeriat tanabı 160x60'a (3600 gez kare) (yani bir tanab 2100 m²) eşit olan ceribden oluşuyordu, fakat bazı durumlarda gez bir kulaç (10.5 - 11 x4.4 cm, yani 46.2 - 48.4 cm) iken, bazı durumlarda bir metreye eşittir. Hatta bazen daha da fazla uzunluğa eşit olduğundan dolayı tanab boyutları da farklıdır. Bölge Çarlık Rusya tarafından işgal edildiği dönem itibarıyla tanabın boyutları: Buhara'da (Semerkand bölgesi ile birlikte) 600 sajen² (sajen: Ruslarda 2,13 metrelik ölçü birimi), (yani bir tanab 2731 m²) Taşkent (Kuramin) bölgesinde 400 sajen² (yani bir tanab 1820 m²); Hive vahasında 900 sajen² dir (yani bir tanab 4097 m²) (Semenov, "Buharskiy Traktat...", s. 151, dipnot 1).

⁸³² Bir çift öküzün sürebildiği yaklaşık 5.45 hektarlık alanı ifade etmektedir. (Vyatkin, "Karşhinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 17 dipnot 5).

⁸³³ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 115.

⁸³⁴ Vyatkin, "Karşhinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 17.

çehre başı ise beş çiftliğin 22 tanablık arazisinden gelir elde ediyordu⁸³⁵. Sıradan nökerler buna uygun olarak daha az alıyorlardı. Onların genellikle üç-beş çiftlikten 12-14 tanab⁸³⁶ aldığı görülmektedir.

Tanha uygulamasında yapılan en önemli düzenlemelerden biri vergi toplama hakkının nesilden nesile aktarımının belli kurallara bağlanmasıdır. Emir Haydar'ın 1808 tarihli mektuplarından edinilen bilgilere göre Hokand Hanlığı'na esir düşen Âlim Nazar Çehre Ağası'nın tanhası, oğlu Abdunazar'a bağlanmıştır. Emir Haydar mektubun devamında topraktan alacağı vergi konusunda ona kimsenin müdahalede bulunmaması gerektiğini de bildirmiştir⁸³⁷. Yani tanhanın bir soy tarafından devam ettirilmesi esasının, hanın icazeti dâhilinde cari olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşılan bunun gerçekleşmesinde askerın sunduğu hizmetin niteliği veya esaret ve ölüm vakaları etkilidir.

Tanha sisteminde ürünlerin askere bırakılmasıyla yapılan aynı ödemelerden başka belirli dönemlerde eğer nakdi sıkıntı yoksa nökerlere mevacible, yani nakdi ödemeler yapılırdı. Bu tarz ödemeler, haraç ve tanabane ile cu'l vergisi gelirlerinden yapılmakta idi⁸³⁸. Ancak ödemenin tamamının nakdi yapılması imkânlar dâhilinde zor olduğundan, nakdi ödemeler genellikle aynı ödemelerin ile birlikte yapılırdı. Buhara'da nakdi ödemelerin eskilere uzandığını bilmekle beraber bu konu ile alakalı en detaylı bilgileri XVIII. asrın ikinci yarısı ve XIX. asırda görmekteyiz.

Buhara'da esasen askere nakdi ödeme yapılmasının XVII. asra kadar indiği kaynaklardaki bilgilerce malumdur. Buhara Hanlığı vakayinamelerinden *Ubeydullahname*'de, Sübhankulu Han dönemi değerlendirilirken, onun zamanında dönemin emir ve askerlerinin refah içerisinde bulunduğu, askerın hiçbir şekilde sefer düşünmeden, düzenli bir şekilde her sene hazine ve reayadan erzak ve maaşını aldığı bildirilmektedir⁸³⁹. Burada reayadan erzak ve maaş alma işleminden kastedilenin, nökerlerin, ikta veya tanha sistemi dâhilinde beslen-

⁸³⁵ Suhareva, *Buhara: XI-Naçalo XV v...*, s. 274; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 118.

⁸³⁶ Suhareva, *Buhara: XI-Naçalo XV v...*, s. 274.

⁸³⁷ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 114.

⁸³⁸ Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 136, 176.

⁸³⁹ Mir Muhammed Emını Buharı, *Ubeydulla-name*, s. 17.

mesi olduğu malumdur. Hazineden maaş ödenmesi ise bizi nakdi bir ödemenin varlığından haberdar etmektedir.

Aynı eserde, Sübhankulu'nun halefi olan II. Ubeydullah Han'ın, feodallerin tehditleri karşısında, hassa güçlerini teşvik etmek için, hazinede bulunan vergi gelirlerinden bunlara ödeme yapılmasını emrettiği yazılıdır⁸⁴⁰. Bu küçük ipuçlarından Astrahanlılar devrinde hanlıkta bir maaş verme işleminin var olduğu açıktır. Ancak bu ödemenin hassa birliğini teşvik için zaman zaman yapıldığı anlaşılmaktadır.

Astrahanlılar dönemi ile bağlantılı olarak 1670-1671 yılları arasında hanlıkta bulunmuş Pazuhin kardeşlerin, Buhara hazinesinin durumunu hakkında verdiği bilgiler ise, XVII. asrın ikinci yarısı ile XVIII. asrın başlarında askere ödeme yapılabilirliğinin gerçekliğini ortaya koymasından önem arz etmektedir. Onların raporlarında:

“Buhara ve Hive ülkelerinde hükümdarların devlet hazinesindeki paraları azdır, çünkü bütün yerleşim yerleri askere⁸⁴¹ ve unvan sahibi her türlü şahıs üzerine sabitlenmiştir ve hükümdarın kullanımı için darp-haneden ve vergiden hazineye para toplanır; bu kullanımdan sonra da hazineye başka bir şey kalmamaktadır” diye yazmaktadır⁸⁴².

Buradan anlaşıldığına göre dönem itibariyle, ordunun ağırlıklı kısmının ikta ve tanha üzerinden beslendiği, bundan dolayı topraktan alınan vergi gelirlerinin hazineye az miktarda aktarıldığı ve bu açıdan hazinede ciddi bir nakit sıkıntısı olduğu ortadadır.

Buhara'da nakdi olarak maaş verme işlemine dair daha somut bilgileri, orduda düzenlemeye giden Mangıtlar dönemi kaynaklarından almaktayız. Efremov'un verdiği bilgilere bakılırsa onluk sistemde alt kademedeki rütbeliler maaşlarını aynı, nakdi ve elbise olarak alırlardı. Buna göre bölük çavuşu yıllık yirmi altın, Nevruz bayramında ise kırmızı renkli kaftan, ipek kuşak ve

⁸⁴⁰ Mir Muhammed Emini Buharı, *Ubeydulla-name*, s. 233.

⁸⁴¹ Sıradan nökerler olmalıdır ki bu bilgi, bu askeri sınıfın Astrahanlılar devrinde tanhadan beslenen zümre içerisinde olduklarını kanıtlar durumdadır.

⁸⁴² “Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim...” s. 61; Abduraimov, *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 123.

ipek astarlı kalın başlık alırdı. Onbaşı 3,5 altın, 6,5 batman⁸⁴³ buğday ve bir o kadar da cugara⁸⁴⁴, kırmızı kaftan ve başlık alır; onbaşı yardımcısı 2,5 altın, 4,5 batman buğday ve bir o kadar da cugara, çuhadan kaftan veya çuha kalmadıysa gömlek; er 4 batman buğday ve bir o kadar da cugara, 2 altın ve başlık almaktadır⁸⁴⁵. Görüldüğü üzere rütbeliler hiyerarşik bir düzende ödeneklerini, nakdi, aynı ve giyisi yoluyla almaktadırlar.

1795'te emirlikte bulunan Rus elçi Burnaşev, Şah Murad devrinde sıradan askerlerin ödenek olarak 2 tilla ve 7 batman buğday; savaş zamanında ise bunlara ilave olarak ek ikramiye aldığını aktarmaktadır⁸⁴⁶.

XIX. asrın ilk yıllarında Emir Haydar'ın mektuplarında verdiği ayrıntılar, Burnaşev'in vermiş olduğu bu bilgilerle büyük oranda örtüşmektedir. Emirin mektuplarında genel vergiler ve askeri vergilerden biri olan cu'l vergisinden, nökerlere genel itibariyle 1 ila 2 tilla⁸⁴⁷ ve hayvan yemi olarak da bir tanablık araziden yonca verilmekte idi. Ancak bu nakdi ödemelerin zaman zaman mükâfat olarak verildiğinin altı çizilmektedir⁸⁴⁸.

Bazen cu'l vergisinden toplanan vergiler de mevacib olarak toprağı olmayan askerlere dağıtılmaktaydı. Emir Haydar bir defasında, cu'lden gelen 600

⁸⁴³ Bir Buhara batmanı 20-25 kg arasındadır.

⁸⁴⁴ Bir çeşit darı.

⁸⁴⁵ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 87-88.

⁸⁴⁶ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii..." , s. 101; Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power..." , s. 314.

⁸⁴⁷ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya..." , s. 18-19.

⁸⁴⁸ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya..." , s. 18. Bu dönemde askerlere daha düzenli bir şekilde ödeme yapma ise yukarıda tanhadan bahsettiğimiz satırlarda değindiğimiz üzere vergiyi yerinde değerlendirme ile yapılıyordu. Emir Haydar döneminde esasen ordu, erzak yiyenler (ulufehor/alafehor) ve toprak sahipleri (tekili zamindar) olmak üzere iki ana kategoriye ayrılıyordu. İkinci kategoride toprak sahiplerinden başka, tahsis edilmiş topraklardan gelir yiyenler (tanha mihvurdagi), yani tanhadan beslenenler de yer almaktaydı. Burada erzak yiyenlerden kastedilen kendi toprağı ve tanhası olmayan sıradan askerler olup, mümkün olduğunca kendi akrabaları olan tanha sahipleri ve kendi toprağını işletenlerin gelirlerinden hak alıyordu. Toprak sahiplerinden ise kendi toprakları üzerinden devlete vermeye yükümlü oldukları genel toprak vergisi alınmıyor ve böylece maaşları karşılanmış oluyordu (Holzwarth, "Bukharan Armies and Uzbek Military Power..." , s. 320; Abduraimov, *Oçerki Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve...*, C. II, s. 135). Kısacası Emir Haydar döneminde daimi ordu içerisinde yer alan her neferin bir şekilde gelir elde etmesi sağlanıyordu.

tillanın tutulmasını ve bunlardan 300 tillanın, kendi arazisi olmayan ve tanab vergisinden faydalanamayan 300 şakird-pişe ile saraya verilmesini, geri kalan 300 tillanın ise atları ölen şakird-pişe ve saraya yeni atlar alınması için dağıtılmasını emretmişti. Aynı şekilde tanab vergisi alan ve toprak sahibi olanlar haricinde Mangıt kabilesi nökerlerine de ikişer tilla verilmesini buyurmuştu⁸⁴⁹.

1831-1833 yılları arasında Buhara'da bulunan Burnes ise Nasrullah'ın ordusunda yüksek rütbeli komutanların ikta üzerinden gelirlerini sağladığını, sıradan nökerlerin ise aynı maaş aldıklarını dile getirir. Buna göre her askere yıllık olarak 8 Buhara batmanı ağırlığında tahıl ödenir, bu ödeme de buğday, arpa ve darıdan oluşmaktadır. Piyade ve süvarilerin aldıkları ödenekte bir farklılık yoktur⁸⁵⁰. Burnes'ten yaklaşık bir iki yıl sonra Buhara'ya gelen Demezton ise, nökerlerin yıllık olarak aldığı yaklaşık 150 ruble (8 tilla) değerindeki maaşı, ya nakdi, ya da darı, saman, buğday vb. şekilde aynı olarak aldığını nakletmektedir. Bununla birlikte elçi, askerin hayatını idame ettirebilmesi ve seferlerde idare edebilmesi için bu paranın düşük bir miktar olduğunun altını çizmiştir⁸⁵¹.

Ele aldığımız bu verilerden anlaşılacağı üzere Buhara Hanlığı'nda maaş ödeme türünün belli bir standardı yoktu. Özellikle Emir Haydar ve ardılı Emir Nasrullah'ın döneminde devletin girdiği uzun soluklu savaşların bütçede bir dengesizliğe yol açtığı malumdur. Ayrıca cu'le yapılan yüklenmelerse bu vergiyi ödeyen kabile unsuru halklar için ekonomik sıkıntıya sebep olmuştur.

Emir Nasrullah'ın Orta Asya'nın ilk modern ordusu diyebileceğimiz serbazi birliğini kurmasından sonra, bu birliğe nökerlerden ayrı olarak hazineden özel bir maaş bağlanmıştır. Rus serbazi kölelerden edindiğimiz bilgilere göre ilk yıllarda aynı ücrete tabi olan serbaziler ve topçular, üç ayda bir olmak üzere bir tilla, onların astsubayları ise bir buçuk tilla almışlardır⁸⁵². Aynı zamanda sefer sırasında da ek bir ödeneğe sahip olan serbazi ve topçular, üç gün için 1 tenge; bu birliğe tabi olan astsubay veya dehbaziler iki gün için aynı miktar; ast pencahbaşı günlük 1 tenge; üst pencahbaşı, günlük 1,5 tenge; karavulbegi gün-

⁸⁴⁹ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 19.

⁸⁵⁰ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 372.

⁸⁵¹ Demezton ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

⁸⁵² Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 214.

lük 2 tenge; yüzbaşı ise günlük 4 tenge almaktadır. Müzisyenler de serbaziler ile aynı parayı almaktadır⁸⁵³. Buradan anlaşıldığına göre yukarıda da ipucuna rastladığımız üzere Buhara Hanlığı'nda hassa askerlerine ödemenin merkezden yapılması esas alınmaya çalışılmıştır. Fakat hazinedeki imkânların buna müsaade etmemesi, yine onlar için de topraktan alınacak verginin bağışlanmasını gerektirmiştir.

Nitekim 1856 yılına gelindiğinde serbazilerin bakımı ve maaşını karşılamak amacıyla kaynak yaratma girişiminde bulunulmuş, bu doğrultuda Zandan ve Kıştı tümenlerinden elde edilecek gelirler/vergiler düzenli ordu için ayrılmıştır. Buna göre rütbelilerden yüzbaşı aylık 6 tilla, karavulbegi aylık 4,5 tilla, pencahbaşı aylık 85 tenge ve pencahbaşı-hurd aylık 50 tenge almıştır. Kıştı tümeninin toprak gelirleri, hem piyade, hem de topçu olmak üzere 90 kişilik subay grubunun bakımı için ayrılmıştır. Serbaziler ve astsubaylar ise kendileri için belirlenmiş ücretin çok azını alabilmişlerdir. Zira bu arazilerden gelecek gelirlerin toplanması işini ele alan serbazi komutanları, serbaziler başlığında da değindiğimiz üzere yolsuzluk yaparak payın çoğunu kendilerine almıştı. Mesela astsubayların geçimi için ayrılmış olan Zandan bölgesinin 12 değirmeninden elde edilen gelire, yüzbaşılar tarafından el konulmuştur⁸⁵⁴.

⁸⁵³ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 215.

⁸⁵⁴ Bu tümenlerden elde edilen gelirlerin belirlenen paylaşımında da ciddi bir dengesizlik söz konusudur. Mesela birliğin başkomutanı Şaruh-han, yıllık olarak Kıştı tümeninden 2.000; Bustan tümeninden de 700 tilla almaktadır. Bunun haricinde aylık 34 tilla kiraya verilen Kara-Siyah (Buhara'ya 20 km uzaklıkta) köyündeki 20 değirmenden de gelir elde etmektedir. Ayrıca atları için yem ve kalabalık hizmetçi grubu için de pirinç almaktadır (Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 214).

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN SAVAŞ NİZAMI

I. BUHARA HANLIĞI ORDUSUNDA SEFER ÖNCESİ HAZIRLIKLAR VE SEFER SIRASINDA UYGULANAN BAZI FAALİYETLER

1. İstişare/Kengeş

Buhara Özbek Hanlığı'nda bütün Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi, savaş kararı almak, ya da yapılacak savaş öncesinde veya sırasında durumu değerlendirmek üzere han başkanlığında, hanedan üyeleri, emirler, ulema ve sivil makamdakilerin bir araya gelerek oluşturduğu *kengeş*, *meşveret*, *meclis-i âli* adlarıyla karşımıza çıkan yüksek devlet meclisi bulunmaktaydı⁸⁵⁵. Bu tür meclisler kaynaklarda genellikle çangi, cirga, kurultay olarak da geçerken, daha ziyade kengeş, bu toplantılar için kullanılan genel bir tabirdi⁸⁵⁶.

Kengeşlerde bütün devlet erkânının görüşleri önemli olmakla birlikte, bu özel toplantılar bazen sadece hanedan üyeleri veya emirlerle⁸⁵⁷ birlikte gerçekleştirilebilirdi. Mesela devletin kuruluş sürecinde Türkistan'a yönelmek isteyen Şibanî Han, en yakınları, kardeşi Mahmud Han ve yakın akrabaları Alaça Sultan, Hamza Sultan, Süyünç Hoca Sultan ile gerçekleştirdiği bir kengeş sonra-

⁸⁵⁵ Bu meclisin Buhara'da varlığı hakkında bkz. Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 93-94; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 16, 283; Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 39, 85; Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukharî (Sufiyani), *Muhit al-Tavarik (The Sea of Chronicles)*, s. 220; Mir Muhammed Eminî Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 84-85; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 49; Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 171-172, 186; Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 102-103, 135; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yi Abbasi*, C. II, s. 25.

⁸⁵⁶ Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 147.

⁸⁵⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 141.

sında sefer hazırlıklarına başlamış ve Karakul vilayetine yönelmiştir⁸⁵⁸. Diğer taraftan hanların yakınında, muhtemelen rütbeli *kengeşçi nökerler* de bulunmakta idi. Bunlar da hanın seferin gidişatı ile alakalı sorularını değerlendirerek fikirlerini onlara sunmaklaydı⁸⁵⁹.

Sefer sırasında gerçekleştirilen kengeşlerde ise seferin gidişatına dair durum değerlendirmeleri yapılmakta idi. Bu toplantılarda sefer sırasında askerlerin ve erzakın durumu, nasıl bir taktik ve strateji uygulanacağı göz önüne alınır, han kendisine verilen salıkları değerlendirerek duruma göre kararını verirdi⁸⁶⁰. Lakin bazen genel görüşe rağmen, han farklı karar da alabilirdi. Mesela Harezmi seferinde Şibanî Han, uzayan sefer neticesinde yapılan kengeşte sultan ve emirlerinin geri dönme teklifini kabul etmemiş ve kalenin ne pahasına olursa olsun düşmesi için mücadeleye devam kararı vermiştir⁸⁶¹. Bu noktada benzer vasıflara, bir başka otoriter şahıs Abdullah Han da sahipti⁸⁶². Hanlık makamının otoritesinin giderek azaldığı Astrahanlılar devrinde ise yapılan kengeşlerde hanların fazlasıyla devlet erkânının etkisinde kaldığı görülmektedir. Mesela II. Ubeydullah Han devrinde emirler, aralarında yaşanan çekişmelerden dolayı, kendi menfaatleri doğrultusundaki görüşlerini hana dayatma yoluna giderek bunları kabul ettirebilmişlerdir⁸⁶³.

2. Elçi Gönderme

Savaş önesinde insanlara, tabiata ve ekonomiye zarar vermemek adına, düşmanı savaşız teslimiyete razı etmek için mektup ve elçiler vasıtasıyla teklifte bulunmak, Türk ve İslam devlet geleneğinin önemli parçalarından biridir ve bu durum doğal olarak Buhara hanlarının da müracaat ettiği yöntemlerden biri olmuştur.

Kaynaklardan malum olduğu üzere Buhara Özbek hanları Türkistan'ın ilhakından itibaren buna dikkat etmişler ve hemen hemen her mücadeleden

⁸⁵⁸ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 16.

⁸⁵⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 164.

⁸⁶⁰ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 202-203.

⁸⁶¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 202-203.

⁸⁶² Bkz. Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 172.

⁸⁶³ Bkz. Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 48-50.

önce savaşız bir teslimiyet için düşmana fırsat sunmuşlardır. Bu noktada özellikle Şibanî Han dönemi ön plana çıkmaktadır. Mesela Hocent'i ele geçirmeyi amaçlayan Şibanî Han, bu kaleyi elinde bulunduran Moğol hanlarından Cihangir ile Sançar Hanlara, öncelikli olarak kaleyi savaşız teslim etmeleri için bir teklifte bulunmuş, ancak bu isteği yerine gelmedikten sonra onlara karşı savaş ilan etmiştir⁸⁶⁴. Aynı şekilde Çin-i Sufi'nin koruduğu Haremz'i almak için harekete geçen Şibanî Han, savaş öncesinde yaptığı yağma ile avantajlı bir duruma gelmesine rağmen, kaleye bir mektup yollayarak, emirin teslim olmasını istemiştir⁸⁶⁵. *Mihmanname-i Buhara*'da sunulan bir kayıt da Özbek hanlarının bu konudaki hassasiyetini ve düşünce yapısını kavramamız açısından önem arz etmektedir. Şibanî Han'ın Kazaklara karşı gerçekleştirdiği sefer sırasında 20.000 kişilik ordusu ile önden yol alan Ubeydullah Sultan, Kazaklarla karşılaştığı anda Müslüman görmediği bu milleti İslam'a davet etmenin önemini vurgulayarak onlara bir çağrıda bulunmuştur⁸⁶⁶. Buhara'da bu geleneğin geç dönemde de devam ettiği görülmektedir. Emir Nasrullah kardeşi Ömer ile yaşadığı taht mücadelesi sırasında gelenek gereği ona bir barış mektubu göndermiştir⁸⁶⁷.

3. Ordunun Toplanması

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Özbek ordusu başkent Buhara ve her bir büyük vilayette garnizon olarak bulunan nöker, hassa birlikleri ile halk arasından toplanan karaçeriklerden (kabile milis güçleri) oluşmaktadır. Bunun dışında hanlığa bağlı halklardan Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Türkmenlerden elde edilen insan unsuruyla bu sayı artmaktadır.

Devletin savaş kararını almasından sonra yukarıda da bahsettiğimiz taşa ve yasavul unvanını taşıyan görevliler, nöker grubunu toplama vazifesi ile görevlendirilir ve en ücra köşelere dahi ulaşarak haberdar ettiği bu sınıfları, savaşa hazır bir vaziyette bağlı oldukları merkezlerde reislerinin emri altına top-

⁸⁶⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 118-119.

⁸⁶⁵ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 199.

⁸⁶⁶ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 131.

⁸⁶⁷ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 77.

larlardı⁸⁶⁸. Carci unvanını taşıyan görevliler ise konargöçer köyleri dolaşarak sıradan halktan karaçerikleri bir araya getirirdi⁸⁶⁹. Sultan ve kabile reislerinin karargâhlarında toplanan bu askerler, zamanla birleşerek yüksek sayılara ulaşıp bir bütünlük oluştururdu.

İlk etapta merkez vilayetin (Buhara) nökerlerini ve halk grubunu/karaçerikleri etrafına toplayan han, seferin gerçekleşeceği yöne doğru harekete geçer ve uygun menzillerden hareket ederken yukarıda bahsi geçen eyalet askerleri kademe kademe kendisine iltihak etmeye başladılar⁸⁷⁰.

Bununla birlikte kuşatma veya muharebe alanına doğru devam eden yolculukta çatışmaya girmeden önce, bütün ordunun toplanmasını beklemek gibi bir kural yoktu. Örneğin ordunun karavul ve mankılai grubu olarak seçilmiş askerler önden hareket edebilir ve sıcak çatışmaya girebilirdi. Bununla beraber ordunun ana iskeletini oluşturan merkez, sağ ve sol grubunun da tam olarak bir araya gelmeden çatışmaya girdiğine dair bilgiler mevcuttur. Mesela Şibanî Han, Amu Derya mâniyası ile karşılaştığı Kazak seferi sırasında, yanına merkezde yer alan hassa askerlerini alarak yoluna devam ederken, bir kısım askerini nehrin öte tarafında bırakmıştır⁸⁷¹. Abdullah Han, Belh kuşatması öncesinde henüz kale etrafı teftiş edilirken çatışmaya başlamış, savaşın devam ettiği bir sırada ise Buhara'dan kalabalık bir kitle ile beraber topçu birliği henüz muharebe alanına gelebilmiştir⁸⁷². Zira ağır silahlar ile istenilen bir zamanda, istenilen noktaya ulaşabilmek belli bir zaman gerektirmektedir.

⁸⁶⁸ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 33, 131, 235; *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 274; Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 104.

⁸⁶⁹ Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 104; Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 15.

⁸⁷⁰ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, 136-137, 200-201; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 56, 122, 124; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 64; Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 231, C. II, 139; Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 394; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 96, C. II, s. 68 Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 116; Abdurrahman Tâli, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 76.

⁸⁷¹ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 108-109, 121.

⁸⁷² Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 132-139.

Buhara Hanlığı, feodal yapılanma üzerine inşa edilmiş bir yönetim anlayışına sahip olduğundan, daha ilk yıllardan itibaren merkez ordu ile taşra ordusunu temsil eden sultan ve kabile birliklerinin bir araya toplanması bazen sorun teşkil edebiliyordu. Nitekim Şibanî Han, akrabaları ve kabile unsurundan yeterli askeri desteği alamaması yüzünden, Safevi şahı Şah İsmail ile olan mücadelesini kaybetmişti⁸⁷³. Feodal yapının çok daha güçlendiği Astrahanlılar devrinde de yaşanan çekişmelerden dolayı mevcut ordunun bir araya getirilmesi oldukça güç bir işti. Diğer taraftan XVIII. ve XIX. asır seyyahlarının da vurguladığı üzere, maddi yetersizlikler, mevcut ordu sayısının neredeyse hiçbir zaman bir araya gelememesinin sebeplerinden biri idi⁸⁷⁴.

4. Ordunun Sefer Boyunca İhtiyacının Karşlanması (Lojistik)

Buhara ordusunun belki de en zayıf noktalarından biri lojistik kavramının oldukça zayıf olması ve bu sebepten ötürü seferlerin istenilen ölçüde sürdürülememesiydi. Konargöçer hafif süvari birlikleri ile Türkistan'a hareket eden Özbek kabileleri, ilk fetih faaliyetlerinden itibaren bozkır savaş geleneğinin bir parçası olan yağma usulü ile ordunun erzak ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra Türkistan'a yerleşimin sağlanmasından sonra, seferberlik durumunda hazırlanan savaş bütçesi ve ek olarak hazineden ayarlanan erzak, kalacak yer ve nakdi imkânlarla, bu ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır. Fakat Buhara kaynaklarında bu şekilde karşılanan iâşenin orduya nasıl taşındığıyla alakalı bilgiler çok sınırlıdır.

Seferberlik ilanıyla toplanmaya başlayan ordu, beraberinde taşıyabileceği miktarda yiyecek götürmekle mükellef olduğundan, sefer boyunca tekrar eden bu ihtiyacı öncelikle Timur devrinde de rastladığımız⁸⁷⁵, *yurtavul* adı verilen çevreyi yağmalama faaliyeti ile gidermeye çalışırdı. Kelime anlamı olarak yurt avlamak⁸⁷⁶ ile bağlantılı olabilecek bu faaliyet için, yine yurtavul adıyla anılan bir askeri grup oluşturulurdu⁸⁷⁷. Bunlar seferin gerçekleştirildiği bölgede bulunan

⁸⁷³ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 60.

⁸⁷⁴ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72, 113,

⁸⁷⁵ Bkz. Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 232.

⁸⁷⁶ Bkz. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 105.

⁸⁷⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 109, 158-159.

yerleşim birimlerine yönelir ve ahalinin evcil hayvanlarına, yiyecek, içecek stoklarına ve ekili alanlarına el koyarak orduya geri dönerlerdi⁸⁷⁸. Özellikle uzun süren kale kuşatmalarında, belli bir süre sonra bunun gerçekleşmesi büyük bir önem arz ediyordu.

Timurlu mülkünün hakimiyet altına alınması boyunca Şibanî Han, bu faaliyete büyük bir önem vermişti. Özellikle Harezmi'nin ilhakı sırasında yurtavulla sağlanan yiyecek ihtiyacı, seferin uzun bir süre daha devam etmesine olanak sağlamış ve uzayan süre, kuşatma altındaki kalede de büyük bir kıtlığa sebebiyet vermişti. Muhammed Salih'in ifadesine göre yurtavul grubu bu faaliyetten 100.000'e yakın küçükbaş, at, sığır ve deve ele geçirmiş, böylece askerlerin açlık kaygısı tamamen ortadan kalkmıştır⁸⁷⁹. Huncî ise Kazak seferi sırasında Özbek askerlerinin Kazak yurdundan birçok küçükbaş elde ettiğini ve mübalağalı bir üslupla geri dönerken bile ordunun bunları yemekle meşgul olduğunu söylemektedir⁸⁸⁰.

Ancak devlet kurulurken daha ziyade düşman topraklarında vuku bulan yağma hareketi, tabii sınırlara ulaşıldıktan sonra önemli bir soruna dönüşebilirdi. Zira bu aşamadan sonra savaşlar daha ziyade hanların Özbek mülkünde feodal düzeni ortadan kaldırarak siyasi birliği sağlaması şeklinde zuhur ettiğinden, hanlar kendi mülkleri olarak gördükleri vilayetlerin halk ve kaynaklarının zarar görmemesi için yağmayı sınırlamaya çalışmıştır. Bu noktada Abdullah Han'ın yapmış olduğu düzenlemeler dikkat çekicidir. O çok ihtiyaç görülmediği sürece askerlerinin yurtavul yapmalarını kesin olarak yasaklamıştır. Mesela Semerkand kuşatması sırasında askerlerin, ekili alanları, haneleri ve çiftlik hayvanlarını tahrip etmemesi emredilmiştir⁸⁸¹. Bununla birlikte uzak mesafelere yapılan seferlerde kaynakların tükenme tehlikesine karşı yurtavul yapılabilirdi. Mesela Baba Sultan'a karşı yapılan Türkistan seferinde düşmanı takip halindeki ordu, kaynakların tükenmesinden ötürü, geniş bozkırlık alanda

⁸⁷⁸ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 109-111, 158-159, 199; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 324; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 92, C. II, s. 301-302.

⁸⁷⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 198.

⁸⁸⁰ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 224.

⁸⁸¹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 196.

açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmış ve bu ihtiyacı yurtavul yaparak gidermeyi düşünmüştür⁸⁸².

Abdullah Han zamanında iaşe desteğinin yukarıda belirttiğimiz savaş vergilerinden veya hazineden sağlandığı anlaşılmaktadır. Bunlar *Abdullahname*'den anlaşılacağı üzere yiyecek stoku tükendikçe nakliyat yoluyla Buhara'dan getirilmektedir. Hafız Taniş Buhari'nin dikkat çektiği üzere yukarıda bahsi geçen Baba Sultan'a karşı harekâta, askerlerin çokluğundan, Buhara'ya uzaklıktan ve Buhara ile Sabran arasındaki asayişin sağlanamamasından ötürü, ordu bir süre sonra erzakını tüketmiştir⁸⁸³. Buradan anlaşıldığına göre erzakın tek bir merkezden dağıtılması, uzak sayılabilecek bir noktaya seferberlikte, nakliyatın güvenliğini tehlikeye atan bir duruma dönüşmektedir⁸⁸⁴. Diğer taraftan aynı seferde orduya lojistik destek sağlamak üzere ordunun peşi sıra hareket eden tacirlerden de bahsedilmektedir. Bunlar sefer için tedarik edilmiş, aynı alınmış imkânların giderek daralmasına karşı ürünlerine müracaat edilen şahıslardı. Nitekim orduda açlık baş gösterince devreye giren tacirler, bozkırlık arazide ürünler kendilerinde de azaldığından bir batmanlık un için 100 tenge gibi fahiş fiyatlar istemişlerdir⁸⁸⁵. Bu sebepten ötürü gıda gereksinimini gideremeyen ordu, yukarıda bahsettiğimiz yağma harekâtını yapma teşebbüsünde bulunmuştur. Nihayet hanın biyleri ile birlikte Buhara'dan gelen yeni tacirler, kampa

⁸⁸² Fakat yerleşim yerleri ve tarım arazilerinden oldukça uzak bu coğrafyada yağma yapılacak herhangi bir mal ve hayvan bulunamadığından, askerler yemek için pek de uygun olmayan hayvanlar, yabani kuş yumurtaları ve bazı bitkiler tüketmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Baba Sultan'ın dağılmış birliklerinden elde edilen muhtelif hayvanların eti ile de idare edilmiştir (*Materiali Po İstorii Kazabskib Hanstv...*, s. 276- 277).

⁸⁸³ *Materiali Po İstorii Kazabskib Hanstv...*, s. 305.

⁸⁸⁴ Sefer organizasyonunun oldukça geliştiği Osmanlılarda, iaşe temini seferberliğin ilan edilmesinden hemen sonra sistemli bir şekilde gerçekleşirdi. Nuzül ve sürsat gibi halkın vermekle yükümlü olduğu aynı ya da nakdi vergilerin yanı sıra, ihtiyacın karşılanamadığı durumlarda işтира adıyla serbest piyasa şartları ile zahire alımı yapıldı. Osmanlıları çağdaşlarına göre daha fazla ön plana çıkaran mevzu, sağlanan iaşenin daha sistemli bir şekilde orduya aktarılmasıydı. Bu doğrultuda toplanan ürünler ordunun geçiş güzergâhında bulunan menzillere toplanır ve ordu buraya ulaştıktan sonra dağıtım gerçekleşirdi. Bu sayede ordunun yağmaya ihtiyaç duymadan ihtiyacını karşılaması mümkün olurdu. Bkz. (Uğur Kurtaran, "Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik", *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VII/IV, Ankara 2012, s. 2271-2274).

⁸⁸⁵ *Materiali Po İstorii Kazabskib Hanstv...*, s. 277.

bol miktarda buğday ve muhtelif yiyecekler getirdikten sonra açlık sıkıntısı ortadan kalkmıştır⁸⁸⁶. Tacirlerin ücretleri ise büyük ihtimalle hanın sefer için ayırdığı bütçeden veya devlet hazinesinden nakdi olarak ve askerlerin kendi maaşından karşılanmıştır.

Görüldüğü üzere Buhara'da lojistik kavramı belli bir düzene oturtulmaya çalışılsa da, menzil sisteminin kullanılmaması ve geçiş güzergâhlarındaki asayiş sorunları kıtlığa sebebiyet verebiliyor, bu da seferlerin kısa süreli olma tehlikesini beraberinde getiriyordu. Devletin inkişaf devrini yaşadığı Abdullah Han zamanında en azından bu sorun belli noktalarda çözümlenebiliyordu. Ancak hanlığın zayıflamaya başladığı XVI. asır sonrasında orduya sağlanan lojistik oldukça kötü bir hale gelmişti. Buna en büyük sebep ise maddi imkânların yetersizliği ve oturmuş bir sistemin olmamasıydı. Bu sebepten ötürü feodalere karşı verilen mücadelelerde hana bağlı nökerler, belli bir aşamadan sonra sorumsuzca hareket etmekte ve hanın kendi mülkünü yağmalayabilmekteydi. *Ubeydullahname*'de sıkça rastlanıldığı üzere Astrahanlı hükümdarı II. Ubeydullah Han'a bağlı nöker grubu, bir bölgeye yardımcı güç olarak gönderildiğinde, bir süre sonra tarım alanlarını ve evcil hayvanları yağmaya başlıyordu⁸⁸⁷. Bu durum hanın topraklarında asayiş bozmaktan başka, istenilen askeri harekâtı da engelliyordu.

Mangıtların iktidarı ele geçirmelerinden sonra lojistik kavramında bazı düzenlemeler yapıldığı ve iyileştirmeler olduğu kaynaklarca malumdur. Özellikle vergi ve toprak sisteminde önemli düzenlemeler yapan Şah Murad'ın iktidarı zamanında emirlikte bulunan (1795) Burnaşev'in bu konu hakkında vermiş olduğu bilgiler dikkat çekicidir. Elçi, Buhara ordusunda her bir askerin

⁸⁸⁶ *Materiali Po İstoriı Kazahskih Hanstv...*, s. 305-306. Esnaf veya tüccarın ordu ile birlikte hareket etmesi Buhara'nın çağdaşı olan Osmanlılar ve Safeviler gibi devletlerde de rastlanılan bir durumdur. Osmanlılarda esnaf ve tacirler seferin başladığı andan itibaren orduya katılırlardı. Daha sonra ihtiyaç duyulduğu takdirde ordugâhın kurulduğu bölgenin esnaf ve tüccarı da orduya katılmaya devam ederdi. (Gülğün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İletişim, İstanbul 2010, s. 456-460). Yukarıdaki hadiseye bakılırsa Buhara'da tacirler de muhtemelen seferberlikle birlikte merkezden hareket etmekte, ihtiyacın artması durumunda ise yakın yerleşim alanlarından ziyade yine merkez veya merkeze yakın bölgelerden kamp alanına intikal etmekteydi. Bu durum da böyle kritik anlarda açlık sıkıntısına sebebiyet vermekteydi.

⁸⁸⁷ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 124, 129.

savaş zamanında bütün sefere yetecek kadar erzak bulundurmamak zorunda olduğunu, bu erzakların deve veya her askerde olan iki savaş atı haricinde başka bir atla taşındığını raporlarına eklemiştir⁸⁸⁸. Bununla birlikte XVIII. asırda yapılan bu düzenlemenin bir sürekliliğinin olmadığı da gelecek asrın kaynaklarından anlaşılmaktadır. 1834-35 yıllarında emirliğin durumunu inceleyen Demezov ve Vitkeviç'in faaliyet raporları, orduya lojistik desteğin neredeyse olmadığını gözler önüne sermektedir. Demezov'un konu hakkındaki kaydı şu şekildedir:

“...1833 yılında Şehrisebz'e⁸⁸⁹ karşı yapılan seferde Buhara'nın bütün çabalarına rağmen, sadece 5.000 paralı asker ve bir o kadar da Türkmen toplayabilmiş olmasını anlamak daha da kolaylaşıyor ki, bu askerlerin neredeyse tamamı, Buhara'nın tam ortasında bulunan beylik ile savaşmalarına rağmen, seferin üçüncü haftasından sonra yiyecek eksikliğinden dolayı homurdanmaya ve ordudan kaçmaya başladılar⁸⁹⁰.”

Demezov'dan bir yıl sonra hanlığa gelen Vitkeviç ise olabilecek en perişan haldeki askerler olarak nitelediği nökerlerden bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“...şu anki han (Nasrullah) kendinden öncekini kovarak tahtı ele geçirdiği zaman onun 40.000'e yakın adamı olduğunu söylüyorlar. Ancak bunları bir araya toplamak oldukça zor iş; onları savaşmaya zorlamak ve az bir süre için bir bütün olarak bir arada tutmak daha da zor, hatta imkânsız bir şey. Erzakı biten biri evine geri döner ve bazen bütün bir ordu birkaç gün içinde ortadan yok olmakta, hem de seferin bütün bir hanlığın kaderini belirleyecek olan en önemli bir anında! Askerler tarafından alınan ve dağıtılması esnasında büyük kargaşa ve yolsuzlukların meydana geldiği maaş haricinde, ordu savaş zamanında hiçbir şey almıyor. Herkes kendi erzakının nakliyatı ve ulaştırılmasını kendisi sağlamak zorunda. Yem, yetersizliğinden dolayı hanlıkta neredeyse her şeyden önemlidir. Bu yüzden hiçbir şekilde dağıtılma-

⁸⁸⁸ Burnaşev, “Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...”, s. 102.

⁸⁸⁹ Feodal başkaldırmalar sürecinde hanlıktan bağımsızlığını kazanarak bir beyliğe dönüşmüştür.

⁸⁹⁰ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

makta ve insan azığından daha pahalı hale gelmektedir. Şehre yaklaştığında, düşmana karşı harekete geçtiğinde, ordu birkaç gün, bir hafta, bilemedin iki hafta kıt kanaat geçinmekte, aç kalmakta, askerler yiyecek ve yem için koşumları, elbiseleri, silahı rehin bırakmakta ve nihayetinde hem kendilerini hem de hayvanları yorarak geri dönmektedir⁸⁹¹.”

Kısacası Mangıt emirleri döneminde askeri harcamalar ve vergi sisteminin devam ettirilmiş olmasına rağmen devletin genel olarak zayıf olmasından ötürü askerlere çok az miktarda maaş ve erzak veriliyor, hiçbir şekilde lojistik sağlanmıyor ve devletin kaderi bir nevi onların alacağı fazladan sorumluluğa bağlı oluyordu. Bu sebepten ötürü Buhara Hanlığı'nda birkaç asır boyunca uzun süreli bir seferberlik hayal olmuş, askerler buna zorlansa da ortaya çıkan yağma neticesinde halk önemli ölçüde zarar görmüştür.

Nasrullah'ın askeri ıslahatından sonra düzenli ordusu serbaziler için maaş düzenlemesi yapılmış, böylece sefer esnasında da birkaç günde bir belli bir miktarda tilla (altın) verilmiş, hayvan yemi ihtiyaçları da yine sefer boyunca sağlanmış⁸⁹². Bunun neticesinde Emir Nasrullah'ın yukarıda da bahsettiğimiz gibi yeni kurduğu ordu ile seferlerde süreklilik ve başarı sağladığı malumdur. Ancak bu düzenlemenin bütün orduyu kapsamaması yine sıkıntılara sebep olmuştur.

5. Av Merasimi

Türk ordu geleneğinde önemli bir yeri olan av merasimi, savaş olmadığı zamanlarda askerlerin eğitimini sağlamak ve orduyu savaşa hazır durumda tutmak; sefer sırasında ise daha ziyade yurtavula ek olarak yiyecek gereksinimini sağlamak için organize edilirdi.

Avlanma, öncülü devletlerde olduğu gibi Buhara Hanlığı'nda da müracaat edilen bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bizim rastladığımız kayıtlarda bunların daha ziyade orduya erzak sağlamak için yapıldığı ve hanların ve yüksek rütbelilerin de buna katıldıkları anlaşılmaktadır. Şibanî Han, Hisar vilayet hâkimi Hüsrev Şah'a karşı gerçekleştireceği mücadele öncesinde, Karşı

⁸⁹¹ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 113-114.

⁸⁹² Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 215.

yakınlarında bir av merasimi tertip etmeyi uygun görmüş ve ordu av açısından oldukça bereketli bu bölgeden çok miktarda yabancı hayvan avlayarak erzak ihtiyacını karşılamıştır⁸⁹³. Abdullah Han'ın da Baba Sultan'a karşı başlattığı büyük harekâta, ordunun erzak ihtiyacını gidermek için av merasimine ihtiyaç duyulmuştur. Ulug Dağ⁸⁹⁴ mevki ile Kılık Kak bozkırında gerçekleştirilen süre avına Han'la birlikte sağ ve sol kanat askerleri iştirak etmiş ve bu merasimde sayılamayacak kadar çok av hayvanıyla geri dönülmüştür⁸⁹⁵. Bu merasim sırasında yiyecek ihtiyacının karşılanmasının yanı sıra amaçlananlardan biri de, kuşkusuz orduyu sefer boyunca zinde tutmak ve bir nevi askeri talimleri devam ettirmektir.

6. Ordunun İstihbarat Ağı

Buhara ordusunda düşmanın faaliyetlerini, durumunu, sayısını ve kurgulayacakları taktik ve stratejiyi öğrenmek amacıyla ilk devirlerden itibaren istihbarat ağına önem verildiği görülmektedir. Bu faaliyet Buhara kaynaklarında malum olduğu üzere, *münhiyan*⁸⁹⁶ ya da *tilayat*⁸⁹⁷ adı verilen hana bağlı casuslar tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Şibanî Han'ın ünlü Kazak seferi sırasında, savaşı kaybederek sazlık alana gizlenmiş Kazak taifelerinin yerleri, münhiyanlar tarafından tespit edilmiş ve nihayet bunlar, Han askerlerince yağmalanarak pek çok ganimet ele geçirilmiştir⁸⁹⁸. Abdullah Han döneminde de orduda istihbarat ağının önemli faaliyetlerde bulunduğunu, Han'ın Baba Sultan ile mücadeleleri sırasında görmekteyiz. Baba Sultan'ı takibi sırasında, Halaç Karasman mevkiine gelen Abdullah Han, buraya bir Agrug⁸⁹⁹ bıraktıktan sonra, onlara özellikle geceleri etrafa tilayat yollayarak düşman hakkında bilgi almalarını salık vermişti⁹⁰⁰.

⁸⁹³ Muhammed Salih, *Şeybani-name...*, s. 97-98.

⁸⁹⁴ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 280.

⁸⁹⁵ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 287.

⁸⁹⁶ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 244.

⁸⁹⁷ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 269.

⁸⁹⁸ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 244.

⁸⁹⁹ Ordunun arkasında ilerleyen ve askeri sınıfa mensup olmayan kadın, çocuk, hizmetçiler gibi insan unsurunu oluşturan birliklerdir (Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 150).

⁹⁰⁰ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 269.

Yine Baba Sultan'ı takibi sırasında onun Zamin Nehri kıyısında olduğunu öğrenen Han, 10 seçkin istihbaratçısını düşman kampına göndererek durumlarını öğrenmeye çalışmıştır⁹⁰¹.

Geç dönemde Emir Haydar'ın Hive Hanlığı ile mücadelesi sırasında istihbaratçılara müracaat ettiği görülmektedir⁹⁰². Emir Nasrullah'ın Hokand Hanlığı ile mücadelesi sırasında, Buharalı Hâkim Koşbegi, Hokand hanının Ura Tübe'ye girerek kaleyi istihkâm ettiğini, iki casusu vasıtasıyla öğrenmiştir⁹⁰³.

7. Münecim ve Yadacıların Kullanılması

Buhara'da, İslami geleneğin bir parçası olarak, savaş için en hayırlı tarihi belirlemek için münecimlere başvurulduğuna dair bilgilere kaynaklarda tesadüf edilmektedir. Mesela Astrahanlı Ebulfeyz Han, feodal güçlerden Abdulkerim'e karşı gerçekleştirdiği mücadeleden önce münecimlerine başvurmuş ve seferin tarihini onların telkinlerine göre ayarlamıştır⁹⁰⁴. Yine Ebulfeyz Han, Karşı önünde Nadir Şah'ın askerleri ile savaşa girmek için 6 günlük bir süre beklemiştir. Zira münecimler bu birkaç günün savaş için uğurlu gelmeyeceğini Han'a bildirmişlerdir⁹⁰⁵.

Babür'ün tanıklığına göre Özbek ordusu, seferlerinde Türk ve Moğollarca kadim devirlerden beri müracaat edilen ve yağmur yağdırdığına inanılan yada taşını da kullanmışlardır. 1528'de İran şahı Tahmasb'a mağlup olan Özbekler, I. Ubeydullah Han önderliğinde tekrar toplanıp yine Tahmasb'ın karşısına çıkmadan evvel, istişare ederek güneşin akrep burcuna girdiği bir anda yadacılarını kullanmaya karar vermişlerdir⁹⁰⁶.

⁹⁰¹ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 210-212.

⁹⁰² Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 512.

⁹⁰³ *Zafername-i Hüsvi...*, s. 120.

⁹⁰⁴ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 89.

⁹⁰⁵ Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, C. II, s. 591.

⁹⁰⁶ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 395.

II. BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN SAVAŞ DÜZENİ

Buhara ordusu Çingiz Han devrinde ortaya çıkan ve bu devletin ardılı Türk-Moğol devletlerine miras kalan bir savaş düzeninde tertip edilmekteydi. Buna göre ordu *gol* (merkez), *cavangar* (sol kanat), *barangar* (sağ kanat), *kara-vul* (keşif), *mankilay/manklay* (öncü), *çağdavul* (artçı) şeklinde sefer nizamını oluşturmaktaydı. Bilindiği üzere bu sistem benzer bir şekliyle, Yakın ve Orta Doğu'daki İslam devletleri tarafından kullanılmaktaydı. Buna göre İslam orduları *kalb* (merkez), *meymene* (sağ kanat), *meysere* (sol kanat), *telaye/mukaddime* (öncü) ve *saka* (artçı) şeklinde muharebe alanına dizilirdi⁹⁰⁷. Bu açıdan muhtelif devirlerde Buhara'nın bazı tarihi kaynaklarında ordunun savaş düzeni bu terimlerle de ifade edilirdi⁹⁰⁸.

Bunun yanında bazı koşullarda ordunun sağ ve sol kanatlarının önlerine öncü birlikler, yine sağ ve sol kanatların hemen yanlarına sağ ve sol yan birlikleri eklenerek kanatlar desteklenmiş, ayrıca bozkır geleneğine uygun olarak belirli durumlarda pusu birlikleri⁹⁰⁹ de oluşturulmuştur⁹¹⁰. Buhara ordusunda Çingizli gelenekleri üzerine kurulan bu savaş düzeni XIX. asrın hükümdarı Emir Nasrullah tarafından da kullanılmış⁹¹¹ ve yine geleneğe göre bu nizamda kabilelerin, rütbelilerin ve askerlerin hangi birimlerde yer alacağı da belli bir hiyerarşik yapıya göre şekillenmiştir⁹¹².

⁹⁰⁷ Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 151; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 12.

⁹⁰⁸ Bkz. Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 266.

⁹⁰⁹ Pusu birlikleri daha ziyade taktiksel bir amaçla oluşturulduğundan, buna aşağıda Taktik ve Strateji başlığında değerelemlendireceğiz.

⁹¹⁰ Mesela muharebe alanının konumuna ve uygulanacak taktiklere göre bazı muharebelerde ordunun kanat ve yanlarına, bazılarında ise merkez öncülerine ağırlık verilebiliyordu. Mesela Timur, mükemmelleştirdiği savaş düzeninde çok farklı dizilişler yapmış, Toktamış ile yaptığı muharebelerde ordusunun merkez, kanat ve yanlarına büyük önem vermiştir. Merkezin arkasına da düşmanın sızmaması için, komutanların karargâhını kurarak bunları da artçı birliklerle desteklemiştir. Timur bundan sonraki askeri herakâtında bu sistemi benimserken, Toktamış da bu dizilişin önemini fark ederek ordusunu bu düzene göre kurmuştur. (Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 167) Kanat ve yanlara Babür'ün de destek verdiği görülür (bkz. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 232-233).

⁹¹¹ *Zafername-i Hüseyinî*..., s. 85, 123, 152.

⁹¹² Ordunun savaş düzeni için bkz. Şema 1.

Buhara ordusunda bu düzenin kullanımına dair kaynaklarda oldukça ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu noktada vereceğimiz örnekleri her bir birim üzerinde değerlendirmekte fayda vardır.

1. Gol, Cavangar, Barangar

Buhara ordusunun merkezinde başkomutan olarak sefere katılması durumunda daima hanın kendisi bulunurdu⁹¹³. Yanında ise daha ziyade kendi ailesine mensup sultanlar ile devlet hiyerarşisinde daha yukarıda olan rütbeliler ve ulemaya mensup şahıslar yer alırdı. Mesela Abdullah Han'ın Baba Sultan'a karşı gerçekleştirdiği askeri harekâta ordunun merkezinde bulunan Han'ın yanında, kardeşi İbadullah Sultan, Hasan Hoca Nakib, Nakşibendî tarikatının ileri gelenlerinden Mirak Nakşibendî ile kardeşleri ve Cangeldi Biy yer almıştı⁹¹⁴. Hanın savaşa katılmadığı durumlarda ise merkezi, hanedana mensup bir şahıs veya özellikle feodal yapının güçlendiği devirlerde atalık veya koşbegi gibi üst mevkideki rütbeliler ele almaktaydı⁹¹⁵.

Merkezde han bulunduğu için bu birimin ağırlığı daha ziyade onun hassa birlikleri içki, eşik ağaları ve çehrelerden oluşmakta, bunların yanlarında da kabile reisleri biylerin nökerleri yer almaktaydı. Yukarıda da bahsi geçtiği üzere Şibanî Han'ın Mahmud Han ve Ahmed Han'a karşı askeri harekâtını aktaran Muhammed Salih'e göre, merkezde bulunan hanın hemen önünde hassa birliklerinden içki ve çehreler konuşlanmıştı⁹¹⁶.

Buhara ordusunun savaş düzeninde asıl kalabalık kitleyi sol ve sağ kanatlar oluşturmaktaydı. Zira bu kanatlarda ordunun temelini oluşturan Özbek kabile birlikleri yer almakta idi. Bununla birlikte bu kabilelerin yerleri de, eski bir geleneğe uygun olarak kabile teşkilatındaki saygınlıklarına göre belirlenmekte, neticede saygın kabilelerin birlikleri ordunun sol kanadında konuşlanmaktay-

⁹¹³ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 138; Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 146, C. II, s. 112; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 266; Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 135; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 110.

⁹¹⁴ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 113.

⁹¹⁵ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 193; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 128.

⁹¹⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 138.

dı. Buna göre ilk devirlerden itibaren ordunun sol kanadını Nayman, Mangıt, Kuşçi, Argun, Ming, Karluk, Tubai, Kıyat, Kongırat, Öşün; sağını ise Durman, Çimbay, Keneges ve Uygur gibi kabileler oluşturmuştur⁹¹⁷. Kabile unsurlarından başka hana ait hassa ve bağlı unsurların birlikleri de ordunun cavangar ve barangarında yer alabilmekteydi. Eşik ağaları ve çehre birilikleri, tıpkı Özbek kabilelerinde olduğu gibi, kaidelere uygun olarak yukarıda da belirttiğimiz gibi sağ kanat ve sol kanat eşik ağaları ve çehreleri olarak ikiye ayrılarak, cavangar ve barangarda yerini alırdı⁹¹⁸. Fakat bunların sayısı nökerlere kıyasla kanatlarda oldukça az bir yer kaplamıştır. XVIII. asırda Ebulfeyz Han'ın isyan halindeki Abdülkerim'e karşı gerçekleştirdiği harekâta ise, ordunun sağ kanadında Hâkim Mirahur komutasında Türkmenler yer almıştır. Ordunun kanatlarında yer alan birliklerden bir diğeri de ateşli silah kullanan gruptur. Gerçi bu grubun muhtelif devirlerde ordunun başka noktalarında da yer aldıkları kuvvetle muhtemel olsa da, ateşli silahların giderek yaygınlaştığı Abdullah Han devrinde bunların, daha ziyade sağ kanadın hemen önüne konuşlandırıldığı görülmektedir. Baba Sultan ile yapılan savaşta ordunun sağ kanadını komuta eden Cevanmerd'in hemen önünde, Üstad Ruhî'nin tüfekçi birlikleri yer almıştır⁹¹⁹. Aynı şekilde Baba Sultan da zamanında Osmanlılardan alınan Rumlu tüfekçileri, Abdullah Han'a karşı ordusunun sağ kanadında kullanmıştır⁹²⁰.

Kanatların emir komuta zincirinde ise, özellikle hanlığın güçlü olduğu ilk devrinde, han sülalesinden gelen şahısların ağırlığı fazla olmuştur. Bununla birlikte yukarıda adı geçen kabilelerin reisleri de gerektiğinde komutayı ele almışlardır⁹²¹. Mesela Şibanî Han, Babür'ün elinde olan Semerkand'a yönelik sırasında kendisi merkezde kalırken, ordunun sağ kanadının komutasını kardeşi Mahmud Sultan'a, sol kanadını ise hanedanın bir diğer üyesi Hamza Sultan'a teslim etmiştir⁹²². Aynı şekilde Abdullah Han'ın da genel olarak ka-

⁹¹⁷ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 112, 113; Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 106.

⁹¹⁸ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 112, 113, 133, 144, 153, 215.

⁹¹⁹ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 112, 118.

⁹²⁰ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 164.

⁹²¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 137-138, 164-165; Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 171, 203; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 110-111, 128.

⁹²² Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 65.

natları komuta etmede, dönemin önde gelen hanedan mensuplarından Cevanmerd Sultan, Dostum Sultan⁹²³, Özbek Sultan ve İbadullah Sultan⁹²⁴'ı tercih ettiği seferler olmuştur.

Buhara ordusunda eski geleneklere uygun olarak kanatların önünde veya yanlarında destek amaçlı kuvvetler de bulundurulmuştur. Timur'un da sıkça başvurduğu sistemde sağ ve sol kanat önlerine konuşlandırılan birlikler⁹²⁵, hareket esnasında önden giderek düşmanın durumunu analiz ediyor, çatışmaya giriyor ve kanatların aldığı ani baskınlara karşılık vererek olası tehlikeleri önüyordu. Buhara ordusunda oluşturulan bu birliklerin komutasını yine önde gelen şahsiyetler alıyordu. Abdullah Han, Baba Sultan'a ile muharebesi sırasında, kanatların önüne öncü birlikler koymayı tercih etmiştir. Buna göre komutasını Cevanmerd Sultan'ın üstlendiği sağ kanadın önüne, başta Şeyhim Sultan, Kul Baba Kökeltaş olmak üzere sağ kanat kabilelerinden emirler ve sağ kanat çehre birliklerini⁹²⁶; komutasını Dostum Sultan'ın üstlendiği sol kanadın önüne de sol kanadın önemli emirleri ile sol kanat çehre birliklerini tayin etmiştir⁹²⁷. Muharebe esnasında sağ kanadıyla saldırmaya karar veren Baba Sultan'ın taarruzuna karşılık, Han'ın sol kanat öncü grubu müdahalede bulunmuş ve sayıları 300'ü bulan çehre birlikleri orduya gerekli zamanı kazandırmıştır⁹²⁸. Neticede önce sağ kanat ve Kul Baba Kökeltaş'ın önerisiyle bütün ordusuyla taarruza geçen Abdullah Han, Baba Sultan'ın ordularını mağlup etmeyi başarmıştır⁹²⁹.

⁹²³ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 112.

⁹²⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 215.

⁹²⁵ Timur'un Tüzükatı'nda kanatların önlerindeki hususi birlikler hiravul olarak geçmektedir. Bu terim önceleri daha ziyade mankılaiy birliğinin önünde hareket eden özel öncü birlikleri ifade etmekte idi. (bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 232). Ama tüzükattan anlaşıldığına göre hiravul terimi merkez, sağ ya da sol, bir birliğin önünde hareket eden öncülerin tamamına verilen bir addı (Sahibkiran Emir Timur- Muhammed Tarağay Bahadroğlu, *Timur'un Günlüğü- Tüzükat-ı Timur*, haz. Kutluk Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul 2010, s. 124-129).

⁹²⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 112.

⁹²⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 113.

⁹²⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 117.

⁹²⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 118-120.

Kanatların sağına ve soluna konuşlanan sağ ve sol yan birlikleri ise, kanatlara kenarlardan gelebilecek baskılara karşı zaman zaman oluşturulmaktaydı. Diğer taraftan Babür'ün 1526'da Kuzey Hindistan hükümdarı İbrahim Ludi ile vuku bulan Panipat Savaşı'nda oluşturduğu sefer nizamına bakılırsa, o, sağ ve sol kanadın yanlarına konuşlandığı bu birlikleri, yaklaşan düşmanı çevirerek bir çember içinde eritmek için tercih etmişti. Hatta Babür, bunun için sağ ve sol yanların da yanına Moğollardan oluşan pusu birlikleri tahsis etmiş ve çembere alınan Hint ordusu oldukça kalabalık olmasına rağmen kısıkaçtan çıkamayarak imha edilmişti⁹³⁰. Buhara Hanlığı'nda Abdullah Han, Hüdayberdi Sultan ve Semerkand yöneticisi Sait Sultan'a karşı gerçekleştirdiği taarruzda, sağ ve sol kanat birliklerinin yanına sağ ve sol yan birlikleri tahsis etmişti. Aynı şekilde II. Ubeydullah Han⁹³¹, onun ardılı Ebulfeyz Han ve geç dönemde Emir Nasrullah'ın⁹³² sefer nizamını oluştururken sağ ve sol yan birliklerini kullandıkları kaynaklarca malumdur. Ebulfeyz Han devrinde isyan halindeki Abdülkerim'e karşı gerçekleştirilen seferde yan birliklerin komutasını dönemin ünlü şahsiyetleri Baki Biy Koşbegi, Abdullah Biy Koşbegi ve Türkmen birlikleri ile Hâkim Mirahur almışlardır⁹³³.

2. Mankilay/Manklay

Cavangar, barangar ve golun hemen önünde ise mankilay/mankalay, yani öncü birlikler yer alırdı. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere öncü birlikler ihtiyaç dâhilinde sağ ve sol kanat önlerinde de oluşturulabilirdi. Fakat ordunun asıl öncü gücü olarak oluşturulan mankilay birliğinin golun önünde konuşlanarak hareket etmesi esastı.

İlhanlı ve Timurlu devirlerinde hükümdarların birkaç tümen halinde öncü grupları kullandıkları malumdur⁹³⁴. Nizammedin Şamî'nin *Zafernamesi*'ne bakılırsa özellikle Timur, askeri harekâtı boyunca mankilay birliklerine, olmazsa olmazı olarak neredeyse bütün askeri harekâtı boyunca müracaat etmiştir.

⁹³⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 302-303.

⁹³¹ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 73, 134.

⁹³² *Zafername-i Hüsevi...*, s. 85, 123, 152.

⁹³³ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 110, 128.

⁹³⁴ Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 141; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s. 30, 53, 56, 62, 79, 110-111, 130, 137, 183.

Genelde kendisi golda harekât halinde iken tayin ettiği öncüler, kendisinden birkaç fersah ileride giderek, düşman birlikleri ile çatışarak kendisine yol açmakta⁹³⁵ ve işgal edilen coğrafyadaki yerleşim birimlerine saldırarak lojistik ihtiyacı da görmektedir⁹³⁶.

Buhara ordusunda mankılai birlikleri, belli dönemlerde hanların müraaat ettikleri birimlerden olmuştur. Bu birlikler hanlıkta da öncülü devletlerde örnek verdiğimiz vazifeleri üstlenmişler, hatta bazı durumlarda kale kuşatmalarına da önden başlayarak muvaffak olabilmişlerdir.

Öncülerin Buhara Hanlığı'ndaki ilk faaliyetlerine Şibanî Han'ın askeri harekâtında tesadüf etmek mümkündür. Han, Kazak Sultanı Burunduk Han ile mücadelesi sırasında ordusunu cavangar, barangar ve gol olarak tertip ederken, karavullar ile beraber bir öncü birlik de tayin etmiştir⁹³⁷. Onun ardından, I. Ubeydullah Han, 1535'te Horasan'ı fethetmek amacıyla başladığı harekâta Meşhed önlerine yaklaştığında, oğlu Abdulaziz Sultan, Enes Sultan ve Süyüncük Muhammed Sultan'ı, mankılai birliğine tayin ederek önden göndermiş ve kendisi de bu birliklerin ardından ilerlemeye başlamıştır. Münşi'nin bildirdiklerinden anlaşıldığına göre Han, az sayıda bir garnizonun koruduğu şehri, bu öncü birlikler ile düşürmek istemiş, ancak Safevi ordusu büyük bir mukavemet gösterip öncülere direnince, kalabalık ordusuyla (30.000) genel bir taarruzda bulunarak şehri düşürmüştür⁹³⁸.

Abdullah Han da, Farab Kalesi'nde bulunduğu sırada, Dost Muhammed Han⁹³⁹ ve Said Sultan'ın kalabalık ordularıyla taarruzu karşısında, oluşturduğu öncü birliklerle düşmana taarruza başlamış, düşmanı merkeze sürdükten sonra kendisi de muharebeye girerek savaşı kazanmayı başarmıştır⁹⁴⁰. Han, Safevilerin elinde bulunan Merv'i almak için gerçekleştirdiği bir başka seferde ise, kaleye bir öncü birlik tayin ederek, burayı bir gece baskını ile düşürmeyi hedefle-

⁹³⁵ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 67.

⁹³⁶ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 183. Buhara'da bu işlemi özellikle Şibaniler devrinde yurttavul adı verilen özel birlikler de gerçekleştirdi.

⁹³⁷ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 76.

⁹³⁸ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 105-106.

⁹³⁹ Nevruz Ahmed Han'ın oğlu.

⁹⁴⁰ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 175-178.

miştir. Ancak öncülerin içerisindeki emirlerin aralarında çıkan anlaşmazlıktan dolayı bu girişim kale askerlerinin öncülerini püskürtmesi ile sonuçlanmıştır⁹⁴¹. Daha sonraki askeri harekâtında da mankily birliklerine başvuran Abdullah Han, I. Ubeydullah Han gibi bu birliklerin başına komutan olarak genelde hanedandan üyelerini atamıştır. *Tezkire-i Mukim Hanı*'nin yazarı Muhammed Yusuf Münşi, askeri harekâtı boyunca Abdullah Han'ın mankily birliğinin başına daima çok güvendiği oğlu Abdülmümin'i atadığının altını çizmektedir⁹⁴². Nitekim Muhammed Yusuf Münşi'nin nakillerine göre Han'ın Horasan seferi sırasında, öncü birliklerin başında bulunan Abdülmümin, kendi kuvvetleri ve Buhara'dan aldığı takviye güçlerle, Meşhed gibi, bölgenin önemli bir merkezini almaya muvaffak olabilmıştır⁹⁴³. Abdullah Han, mankily birliklerinden Timur döneminde olduğu gibi, lojistik ihtiyacı karşılamak için de faydalanmıştır. Baba Sultan'a karşı yapılan Türkistan seferi sırasında, bütün yiyecek stokunun tükenmesi üzerine harekete geçen mankily birliği, hızla geri çekilen Baba Sultan'ın, kendisinden ayrı düşen birliklerinin mal ve hayvanlarını yağmalayarak geri dönmüştür⁹⁴⁴.

Bazı durumlarda mankily birliklerine destek amacıyla, bu birliğin önünden giden hususi birlikler de oluşturulurdu. Çingiz sonrası dönemde muhtelif kaynaklarda *hiravul*, *heravul*, *iravul* ve *yaravul*⁹⁴⁵ olarak farklı yazımlarla karşımıza çıkan bu ıstılah, *Abdullahname*'de yaravul olarak geçmektedir. Abdullah Han'ın, Türkistan'a (Yesi) doğru çekilen Baba Sultan'ı takibi sırasında üstlendikleri vazifeye bakılırsa bunlar, öncü birliklerin de önünde karavullar ile hareket ederek, düşmanın vaziyeti hakkında bilgi toplamışlardır⁹⁴⁶.

Mankily birlikleri, daha ziyade sultanlar ve emirlerin içerisinde bulunduğu bir birim olarak, onların nöker birliklerinden teşekkül etmiştir. Bununla

⁹⁴¹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi*..., C. II, s. 28.

⁹⁴² Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 61.

⁹⁴³ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 61-62; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 68.

⁹⁴⁴ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv.*..., s. 276-277.

⁹⁴⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 232; Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name*..., C. I, s. 402, dipnot 1143. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu grup ordunun herhangi bir bölümünün öncülüğünü de yapabiliirdi.

⁹⁴⁶ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv.*..., s. 259.

birlikte bazı zamanlarda hana ait hassa unsurunun da mankilay birliği içerisinde yer aldığı görülmüştür. Abdullah Han'ın, Baba Sultan'a karşı gerçekleştirdiği son seferinde, öncü birlikler içerisinde Han'ın muhafızları çehre birlikleri de yer almıştır⁹⁴⁷.

3. Karavul

Öncü birlik mankilayın önünden giden askeri birlikler ise karavul olarak adlandırılıyordu. Yukarıda da değindiğimiz üzere bunların temel görevleri arasında yürüyüş halindeki askeri birliklerin önünde olup bitenleri gözlemleyerek merkeze iletmek⁹⁴⁸ ve gereken durumlarda karşılaşılan düşman keşif ve öncü birlikleri ile çarpışmak bulunmaktaydı. Bunun dışında savaş sırasında dağılarak geri çekilen düşmanı takip de bu birliğin sorumluluğunda idi. Kısacası ordunun seferberlik sırasında ileri karakolu vazifesini bu birim üstlenmekteydi.

İlhanlı ve Timurlular devri⁹⁴⁹ askeri teşkilatında büyük bir önemi olduğu anlaşılan karavullar, Buhara hanlarının özellikle genişleme devrindeki savaş düzeninde oluşturduğu bir askeri kıta olmuştur. Buhara ordusunda bunların faaliyetlerine henüz Şibanî Han devrinde rastlamak mümkündür. Han, Kazaklara karşı gerçekleştirdiği askeri harekâta, bu birlikleri, Emir Celaledin Örs komutasında I. Ubeydullah Han'ın birlikleri önünde görevlendirmiştir⁹⁵⁰. Huncî bunların sayısı hakkında herhangi bir bilgi vermemiş olsa da, Buhara ordusunda kalabalık bir grup oluşturduğunun altını çizmiştir. Nitekim daha sonraki yıllarda, Abdullah Han'ın önden yolladığı bu birliklere, düşmana yetişmeleri durumunda çatışmaya girmelerini salık vermesinden, bunların savaşı kaldıracabilecek sayıda oldukları anlaşılmaktadır⁹⁵¹. Şibanî Han'dan sonra Horasan sevdasına tutulan I. Ubeydullah Han da, harekâta başlamadan önce bu topraklara karavul birliklerini göndermeyi ihmal etmemiştir⁹⁵².

⁹⁴⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 211.

⁹⁴⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 164.

⁹⁴⁹ Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 143; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 28, 30, 115, 147.

⁹⁵⁰ Huncî, *Mihmannama-yi Buhara...*, s. 56.

⁹⁵¹ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 259.

⁹⁵² İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 105.

Karavullar, Abdullah Han'ın, Baba Sultan ile mücadelesi sırasında sıkça müracaat ettiği bir birim olmuştur. Han'ın özellikle, Buhara ordusunun önünden hızla kaçarak Türkistan'a çekilen Baba Sultan'ın izini bulmak için bu keşif birliğine önemli derecede ihtiyacı olmuştur. Buna göre Abdullah Han, Baba Sultan'ı takip sırasında İbadullah Sultan, Ebu Nasır İsfandiyar Sultan, Süyünç Muhammed Sultan, Cultay Biy, Biki Biy, Hocam Kulu Koşbegi ve Hüdayberdi Yasavul'un birliklerinin önüne bir karavul birliği tayin ederek, onları önden yollamış ve düşmanın durumu hakkında gerçekçi bilgiler elde etmelerini emretmişti⁹⁵³. Anlaşılan burada bu sultan ve biyeler mankilay görevi görürken, karavullar da onlara gerekli bilgileri getirecek bir keşif birliği konumunda olmuştur. Bu karavul birliği nihayet Çekdarlık mevkiine vardığında Hocam Kulu Koşbegi'ne düşmanın durumu hakkında gereken malumatı getirmişlerdi⁹⁵⁴. Karavullar İmamkulu Han'ın Safevilerin desteğini alarak Buhara'yı ele geçirmek isteyen Veli Muhammed'e karşı gerçekleştirdiği seferi sırasında da önemli istihbaratlar toplayarak, Veli Muhammed'in nerede ve hangi koşullarda savaşa hazırlandığı bilgilerini Han'a ulaştırmışlardı⁹⁵⁵. XVII. asrın sonlarına doğru Sübhankulu Han'ın Hive Hanlığı ile olan mücadeleleri sırasında da karavulların düşman askerlerinin faaliyetleri hakkındaki önemli bilgileri merkeze ilettileri *Muhitü't-Tevarih*'te kayıtlıdır⁹⁵⁶. XIX. asra gelindiğinde devleti tekrar eski gücüne getirmeye çalışan Emir Nasrullah da, seferleri boyunca karavul birliklerinden istifade etmiştir. Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın, İlan Uti bölgesinde 2.000 pusu birliğinden oluşan askeri, karavul birliklerince fark edilerek, sonunda etkisiz hale getirilmiştir⁹⁵⁷.

4. Çağdavul

Artçı/ihtiyat/yedek birlik çağdavullar ise merkezin arkasında konuşlandırılarak, bu birime gelebilecek ani saldırılara ve arkadan gelebilecek tehlikelere karşı, her an savaşa hazır vaziyette vazife görürlerdi. Bunlar tarihsel süreçte

⁹⁵³ *Materialı Po İstorii Kazahskib Hanstv...*, s. 259.

⁹⁵⁴ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilad*, s. 310.

⁹⁵⁵ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Alem Ara-yı Abbasi*, C. II, s. 1016.

⁹⁵⁶ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani), *Muhit al-Tavarik (The Sea of Chronicles)*, s. 280.

⁹⁵⁷ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 92.

özellikle Timur ve Toktamış Han'ın mücadelesi sırasında ön plana çıkmış, Timur'un yeni denemekte olduğu, kanatları ve merkezi güçlü savaş dizilişinde, merkez ardına konuşlanan kumandan karargâhlarının yanında yer alarak, savaşın sonucunu tayin edecek müdahalelerde bulunmuşlardır⁹⁵⁸. Bu düzeni 1391'deki savaşta Timur'dan öğrenen Toktamış da, bu tarihten itibaren muharebelerde ordusunu bu şekilde dizmişti. Buna göre merkezin ardında bulunan yedek kuvvetler, muharebede gereken her yere sevk edilebilirdi. Süvari ve piyadeler olarak, düşman taarruzu sırasında da siperlerine çekilerek ilk muharebeyi verirlerdi. Özellikle piyadeler cephenin savunma savaşı yapan kesimlerinde önemli bir rol oynarlardı⁹⁵⁹.

İşte bu şekilde merkezi tehdit edebilecek bazı muharebelerde oluşturulması büyük bir önem arz eden yedek güçler, Buhara Hanlığı'nda da belli zamanlarda kullanılmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Farab Kalesi'nde bulunduğu sırada, Dost Muhammed Han⁹⁶⁰ ve Said Sultan'ın, ani taarruzu karşısında ordusunu tanzim eden Abdullah Han, bir artçı birliği merkezin arkasına konuşlandırmakta fayda görmüştür⁹⁶¹. Hüsrev Sultan'ın elinde bulunan Şehr-i Sebz'i ele geçirmek için Semerkand'a hâkim Baba Sultan ile giriştiği bir başka mücadelede ise, bu şehre yönelmiş ve ordusunu cavangar, barangar, göl, mankilya olarak tanzim ederken, olası ani saldırılara karşı da pusucular ile birlikte merkezin arkasına bir çağdavul birliği bırakmıştır. Zira iki rakip ordunun aynı kaleyi ele geçirmek için başlattığı harekâta, geçiş güzergâhlarında birbiri ile rastlaşması riski, Han'ı ihtiyatlı olmaya sevk etmiş, bu yüzden de han, yavaş hareket etmesinin yanı sıra, duraklama halindeyken de ordunun etrafını hendekler⁹⁶² ve siperler ile çevirtmeyi ihmal etmemiştir⁹⁶³. Bu düzende

⁹⁵⁸ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 167.

⁹⁵⁹ Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, s. 167.

⁹⁶⁰ Nevruz Ahmed Han'ın oğlu.

⁹⁶¹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 175.

⁹⁶² Burada bütün ordunun hendeklerle çevrilmesi pek muhtemel bir olay değildir. Bu daha ziyade saldırılara karşı ordugâhı korumaya yönelik bir tedbir olabilir, zira olası saldırılarda ordunun daha rahat hareket imkânı bulması için hendek ve siper dışında bulunması daha mantıklı bir yaklaşımdır.

⁹⁶³ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 40-50.

Toktamış'ın da başvurduğu gibi siper ardında öncelikle ihtiyat güçlerinin faal durumda oldukları muhtemeldir.

III. TAKTİK VE STRATEJİ

1. Pusu Birlikleri

Buhara ordusu savaş düzeni alırken kaynaklarda sıkça rastladığımız üzere Çingiz geleneklerine uygun olarak⁹⁶⁴ pusuya yatan bir askeri birliğin oluşturulmasına özellikle ilk devirlerde büyük önem vermiştir. Bu birlikler çatışma sırasında ortaya çıkarak düşmanı yanıltıp, savaşın kaderini değiştirebilecek müdahalelerde bulunabilirdi.

Şibanî Han'ın, Maveraünnehr'i Timurlulardan teslim aldığı seferleri sırasında oluşturduğu pusu birliklerinin, savaşlarda mühim rol oynadıklarına dair kaynaklarda önemli bilgiler bulunmaktadır. Han'ın, Babür'ün elinde bulunan Semerkand'ı kuşatması sırasında, Özbek askerlerinin bir kısmı dış surları aşarak içeri yönelirken, dışarıda bulunan Semerkand askerleri bunları takibe başlamış, bu sırada ortaya çıkan Özbek pusu birlikleri de onları takibe başlayarak, iki ateş arasında kalmalarını ve imha edilmelerini sağlamıştır⁹⁶⁵. Yine Şibanî Han'ın Kazak seferi sırasında Caniş Sultan komutasında güçlü bir mukavemet gösteren Kazaklar, sazlıklarda saklanan Özbek pusu birliklerinin belirmesi ve saldırısı ile saflarını koruyamamış ve mağlubiyetten kurtulamamıştır⁹⁶⁶. Buhara ordusunda pusu birliklerine Abdullah Han döneminde de sıkça müracaat edilmiştir. Hüdayberdi Sultan'ın hâkim olduğu Karşi'ye yönelen Han, ihtiyatlı davranarak pusu birliklerini şehrin yakınlarına konuşlandırmış, bir kısım askerini de kaleye doğru yönlendirmiştir. Bu sırada Hüdayberdi Sultan'ın ordusu da Han'a karşı saldırıya geçince, uygun anı bekleyen pusu birlikleri, ortaya çıkarak sultanın ordusuna diğer taraftan saldırmışlar ve çember içerisine alarak mağlup etmişlerdir⁹⁶⁷.

⁹⁶⁴ Bkz. Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 235.

⁹⁶⁵ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musahbirül-Bilâd*, s. 66-67.

⁹⁶⁶ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 212-214.

⁹⁶⁷ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 148-149.

2. Arkadan Çevirme/Sarma

Babür'ün ifadesiyle Özbeklerin muharebede olmazsa olmaz taktiklerinden biri de, arkadan çevirme taktiğidir. Bu esasen Türk ve diğer bozkır halklarının geleneksel savaş taktiklerinden biri olup, Babür'ün kayıtlarında *tulgama* (sarma, bağlama) adıyla geçmektedir.

Şibanî Han, 1500 yılında Babür'le yaptığı muharebe esnasında bu taktiğe başvurmuştur. Babür'ün hatıratına kaydettiğine göre Şibanî Han, hücumla geçen Babür'ün hamlesine karşılık, sağ kanadını düşmanın sol kanadına yönlendirerek, bu grubu mağlup etmiş ve Babür'ün ordusunun arkasına dolanmıştı. Bunun neticesinde önden ve arkadan sıkışan Timurlu ordusu, Özbek okçularının arasında kalarak ağır zayıatlar vermiş ve Babür 15 adamı ile atını nehre sürerek canını kurtarabilmişti⁹⁶⁸. Buna ek olarak Babür, aynı muharebede Özbeklerin ileriden ve arkadan ok atarak, doludizgin gelip, dönerken de aynı şekilde hareket ettiklerini eklemektedir⁹⁶⁹. Şibanî Han'ın bu taktiği, Babür'ün ilgisini çekmiş olacak ki, o, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, ileride yapacağı Panipat savaşında ordusunun sağ, solu ve yanlarını güçlendirerek düşmanın arka tarafına geçme ve çembere alma taktiğine başvurmuştur.

Bilindiği üzere arkadan çevirme veya çembere alma usulü taktikler, bazen sahte ricat yapılarak da uygulanabilmekteydi. Bu usule göre kendisine yenilmiş süsü vererek geri çekilen ordu, kendisini takibe başlayan düşmanı belli bir noktaya çektikten sonra birden mukavemete geçerek durmaya zorluyor, bu arada daha gerideki kanat birlikleri de geri dönerek hızlı bir hareketle sağdan ve soldan düşmanın etrafını sararak gerisine kadar çembere alıyordu⁹⁷⁰. Savaş sanatımızda Turan taktiği, hilal taktiği gibi adlarla anılan bu yöntem Buhara Hanlığı ordusunda zaman zaman tercih edilmiştir. Ebulfeyz Han'ın ordusunun sağ kanadında bulunan Türkmen birlikleri, hanın Abdulkerim ile olan mücadelesi sırasında Tali'nin ifadesiyle kendi usulleri olan bu taktiği uygulamaya çalışmış-

⁹⁶⁸ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 94.

⁹⁶⁹ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 94.

⁹⁷⁰ Necati Ulunay Ucuşsatar, *Türklerde Harb Sanatı Taktik ve Strateji*, Derin Yayınları, İstanbul 2007, s. 417-423.

lardır⁹⁷¹. Emir Haydar da kardeşi Emir Nasır'ı ortadan kaldırmak için giriştiği mücadelenin üçüncü yılında, Merv'de vuku bulan savaşta yenilmiş gibi geri çekilmiş ve onu takibe başlayan Emir Nasır, organize olarak geri dönen Emir Haydar'ın ordusu tarafından mağlup edilmiştir⁹⁷².

3. Kuşatma Sırasında Kullanılan Taktikler

Buhara Hanlığı ordusunda özellikle ilk dönemlerde kale kuşatmaları sırasında uygulanan en dikkat çekici taktiklerden biri, kuşatma süresini uzun tutarak, dışarıyla bağlantısı kesilen kale sakinlerinin yiyecek ve içecek stoklarının tükenmesini sağlamaktır. Böylece çıkan kıtlık neticesinde psikolojik ve moral olarak yıpranan kale sakinlerinin bir süre sonra teslim olması beklenirdi. Kuşatmalarda başvurulan bu yöntem surları aşmayı sağlayacak silah ve teçhizatın yeterli olmadığı anlarda bile etkili olmakta, büyük kalelerin kapılarını Özbeklere açmaktaydı.

Şibanî Han'ın Semerkand, Andican ve Harezmi, Abdullah Han'ın da Belh ve Herat kuşatmaları sırasında Özbeklerin bu stratejiyi başarıyla uyguladığı görülmektedir. Dış dünya ile bağlantısı kesilen kale halkı, açlığa maruz kalırken kale dışarısında bulunan Özbek askerleri yurtavulla kendi ihtiyacını karşılayarak süreyi uzatabildikleri kadar uzatabilmişler ve halkın bundan zarar görmemesi için düşmanlarından kayıtsız şartsız teslimiyet istemişlerdir. Bu zor durumda halkın yıpranması, kale komutanları üzerindeki baskıyı arttırmakta ve onları teslimiyete zorlamaktadır⁹⁷³. Mesela Şibanî Han'ın Babür'ün elinde bulunan Semerkand'ı kuşatması sırasında (1501-1502) zor durumda kalan halk, ulemanın çevresinde toplanarak, onlar aracılığı ile Şibanî Han'dan aman dilemişler, kaleyi savunan Babür ise olayların gidişatını fark ederek şehirden firar etmiştir. Böylece kale kapıları Han'a açılmış ve Han da daha önceden söz verdiği üzere ahalinin canını bağışlamıştır⁹⁷⁴. Bu yönüyle Şibanî Han'ın yöntemi bir nevi Moğol ve Türk-Moğol devri hanlarının uygulamalarını ha-

⁹⁷¹ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 112.

⁹⁷² Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 72.

⁹⁷³ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 57-71, 90-91, 166-167; Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 158; İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 21-23.

⁹⁷⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 57-71.

tırlatmaktadır. Bilindiği üzere Çingiz Han'ın teslim olmaktan yana olan halka ılımlı davrandığı, savunmaya katkıda bulunanları ise katlettiği kaynaklarca malumdur⁹⁷⁵. Ancak ilerideki devirlerde yurtavulun tercih edilmemeye başlanması sonucunda lojistik sıkıntılar yüzünden kuşatma sürelerinin azalması, bu yöntemin uygulanmasını zamanla ortadan kaldırmıştır.

Özbekler ateşli silahları kullanmaya başlamalarından sonra, kuşatmalarda bu silahların caydırıcı gücünden istifade etmeye çalışmışlardır. Özellikle yeni silahların çıkardığı gürültü ve tahribatla kale içerisindeki halkı tedirgin etmenin yolları aranmıştır. Mesela Abdullah Han'ın Belh kuşatmasının hemen öncesinde askerler, ateşli silahlarla kale önünde yaptığı talimlerle, kale içerisindekilere kullandıkları silahların etkisini göstermeye çalışmışlardır. Bu durumda kaleyi savunan emirlerin bazıları teslim olma konusunda diğerleri ile görüş ayrılığına düşmüşlerdir⁹⁷⁶.

Kale kuşatmalarında su kaynaklarının tahrip edilmesine de önem verilmiştir. Ebulfeyz Han'ın Hazara Kalesi kuşatması sırasında, kale civarında bulunan bir göle ölü köpekler atılarak gölü kullanışsız hale getirdiği görülür. Bunun neticesinde susuzluk tehlikesi ile karşılaşan halk barış önerisinde bulunmak zorunda kalmıştır⁹⁷⁷.

4. Ilgar ve Gece Baskınları

Türk-İslam devletlerinde sıkça rastladığımız; genellikle seçilmiş atlı birliklerin kuşatma veya savaş sırasında hızla gidip, düşman kamp ve karargâhına saldırarak yıpratma eylemi olan *ılgar*⁹⁷⁸, Buhara ordusunun başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur. Özellikle öncü birliklerden⁹⁷⁹ tercih edilen ılgar birlikleri, duruma göre 1.000⁹⁸⁰ ila 2.000⁹⁸¹ kişiden oluşmaktadır.

⁹⁷⁵ Bkz. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarîh-i Cibân Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013, s. 129-130, 144-145, 152-153, 155, 160-161.

⁹⁷⁶ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 289.

⁹⁷⁷ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 88.

⁹⁷⁸ Muin, *Ferbeng-i Farsi*, C. I, s. 419; Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 403, dipnot 1180.

⁹⁷⁹ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 294.

⁹⁸⁰ *Zafername-i Hüseyinî...*, s. 86.

⁹⁸¹ *Zafername-i Hüseyinî...*, s. 65.

Hanlık tarihi boyunca Abdullah Han ve geç dönemde Emir Nasrullah'ın, bu yönetime sıkça başvurduğu kaynaklarca malumdur⁹⁸².

Buhara ordusunun muhtelif devirlerde sıkça gerçekleştirdiği taktiklerinden biri de kaynaklarda şafak veya gece baskınları adıyla karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kale kuşatmalarında düşmanın en hazırlıksız olduğu saatlerde gerçekleşen bu eylemde ani baskınlarla düşman yıpratılır ve kuşatmalarda savunması zayıflayan surlar rahatça aşılabilir hale gelmektedir. Mesela Abdullah Han, başvurduğu bu baskınlar sayesinde Haşim Sultan'ın elinde bulunan Şehr-i Sebz⁹⁸³ ve Hisar'ın⁹⁸⁴ surlarını, tura/töre, çapar/çeper ve merdivenler sayesinde rahatlıkla aşarak mezkur şehirleri ele geçirebilmiştir.

5. Muharebe ve Kuşatmalarda İzlenen Savunma Stratejileri ve Yöntemler

Buhara ordusu hareket halindeyken gelebilecek ani saldırı ve baskınlara karşı ilk dönemlerden itibaren, öncülü olan devletlerde olduğu gibi çeşitli korunma yöntemleri ve teçhizatı kullanmıştır. Bu noktada Özbek ordusu, önce Moğollar, sonrasında Timurlu ve Osmanlıların da sıkça kullandığı alan tahkimatı oluşturma ve ordunun çevresini vagon/yük arabası ile çevirmeye özen göstermiştir. Esasen bu yöntem Moğol devri öncesinde Orta Doğu'da pek yaygın değildi. Bunlar yerine (arabalar) daha ziyade hayvanlar kullanılmaktaydı⁹⁸⁵.

Hareket hallindeki ordunun dinlenme sürecinde veya kuşatma sırasında oluşturulan alan tahkimatında, öncelikle ordunun etrafına *mürce*⁹⁸⁶ adı verilen derin hendekler kazılmakta, daha sonra bunların etrafına da yük arabaları ve muhtelif teçhizat dizilerek güvenlik sağlanmaktadır. Buhara kaynaklarında Abdullah Han bu yönetime hem hareket halinde iken, hem de kuşatmalar sırasında müracaat etmiştir. Mesela Han, Şehr-i Sebz'in ilhaki için yaptığı

⁹⁸² Bkz. *Zafername-i Hüsravi...*, s. 65, 86.

⁹⁸³ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 194-195.

⁹⁸⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 172.

⁹⁸⁵ Timurlu ordusu için bkz. İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012, s. 167-171; David Nicolle-Angus McBride, *The Age of Tamerlane*, Man-At-Arms Seires 222, Osprey Military, 1990, s. 20.

⁹⁸⁶ Aşağıda da bahsi geçeceği üzere bu terim lağım anlamında da kullanılmaktadır.

harekâtında, durakladığı bir anda bu yönetime başvurmak zorunda kalmıştır. Zira kendisi ile aynı anda Baba Sultan'ın da bu kaleyi ele geçirmek için kendisine yakın bir güzergâhtan aynı yöne hareket etmesi söz konusudur⁹⁸⁷. Abdullah Han, Baba Sultan'a karşı yaptığı büyük taarruzda ise Sultan'ın kalelerini birer birer düşürürken de, kale etrafına derin hendekler kazarak hem olası huruç hareketine karşı tedbir almış, hem de hendeklerin ardına kurulan siperlere yerleştirdiği tüfekçi birlikleri ile kaledekilere karşılık vermiştir⁹⁸⁸. Aynı savunma yöntemini geç dönemde, tüfekçi serbazi birlikleri ile değerli toplarını korumanın önemini farkında olan Emir Nasrullah da sık sık kullanmıştır⁹⁸⁹. Mesela Emir, Ura Tübe hâkimi Rahim Biy Atalık'a karşı gerçekleştirdiği 1842 Cizzak kuşatması sırasında, kalenin etrafına mürceller kazdırarak kale-kub ve arrade-i tubları bu siperlerin gerisine konuşlandırmıştır. Kaleye yapılan yoğun top atışları neticesinde de çıkar yol bulamayan kale ahali, bir süre sonra teslim olmak zorunda kalmıştır⁹⁹⁰.

Bu savunma sisteminin yanı sıra, surların ve hendeklerin bulunmadığı veya muhtelif sebeplerden dolayı kazılamadığı küçük yerleşim birimlerini korumak için de, eldeki mevcut teçhizatla muhtelif savunma yöntemleri denenmiştir. Buhara kaynaklarında *köçebend* olarak geçen bu sistemde, ani saldırılara karşı sokağın iki ucu tahkim edilir ve eldeki çeşitli teçhizatla barikat kurulurdu⁹⁹¹. *Abdullahname*'den aldığımız bilgilerde Özbek sultanlarından Kılıç Kara Sultan'ın, Abdullah Han ile mücadelesi sırasında, Uğanak köyüne sığındığı bir anda, buranın her tarafını kendi uruklarını⁹⁹² kullanarak köçebendlere dönüştürdüğünü görmekteyiz⁹⁹³. Buradan da anlaşıldığı üzere köçebendler oluştur-

⁹⁸⁷ Bu güvenlik tedbiri ile olası bir saldırıya karşı ordusunu sağlama alan Han, diğer taraftan iki günlük bir zaman kaybına uğramasından dolayı kaleyi Baba Sultan'a kaptırmıştır (Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi*..., C. II, s. 48).

⁹⁸⁸ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 317.

⁹⁸⁹ *Zafername-i Hüsrevî*..., s. 77, 86, 95, 123, 147, 205.

⁹⁹⁰ *Zafername-i Hüsrevî*..., s. 95.

⁹⁹¹ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name*..., C. I, s. 383, dipnot 558.

⁹⁹² Seferdeki ordunun muhtelif ağırlıklarını ifade etmektedir (Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 659-660).

⁹⁹³ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi*..., C. I, s. 108.

mak için orduda bulunan her türlü engel oluşturabilecek teçhizattan istifade edilebilmektedir.

Rusların Türkistan'a geldiği bir süreçte Taşkent'te bulunan Amerikalı diplomat Schuyler, ahalinin Rus işgaline karşı şehrin giriş-çıkış yerlerini muhtelif araç gereçler kullanarak kapattığından bahsetmektedir. Rusların şehri alma teşebbüsleri sırasında bu barikatların ardından gelebilecek ateşlere karşı bunları temizlemesi zorunlu hale gelmiştir⁹⁹⁴.

Bunun dışında şehir içinde asayişin olmadığı durumlarda da muhtelif savunma yöntemlerine başvurulmaktaydı. *Tarih-i Ebulfeyz Han*'da kullanıldığına şahit olduğumuz⁹⁹⁵ *cubhabend* adlı bir teçhizat, şehir karmaşa ve istila tehlikesi altında iken sokakların iki yanına karşılıklı olarak çakılan iki direk ve bunların üzerine konulan sırttan oluşmaktadır. Her direğin yanına da birer asker yerleştirilmektedir. Şehir ahalişi yaya halde eğilerek sırtların altından geçebilirken, süvariler ve arabalar için hareket imkânı yoktur. Bu sayede düşman süvari birlikleri ile devriyelerinin hareket etmesinin önüne geçilmektedir⁹⁹⁶. Feodal kabile güçlerinin yaptığı taşkınlıklara karşı Ebulfeyz Han, Buhara'da bu yöntemle asayiş sağlamaya çalışmıştır⁹⁹⁷.

6. Mâniaların Aşılması

Ordunun hareketi sırasında, karşısına çıkabilecek çeşitli doğal engeller olan nehir, orman ya da düşmanlar tarafından oluşturulan hendekler, çeşitli teçhizatı kullanma yoluyla aşılmıştır. Buhara ordusunda bu engelleri geçiş, bozkır savaş sanatında uygulanan çeşitli strateji ve yöntemlerin tekrarıyla gerçekleşmiştir. Amu Deya ve Sir Derya gibi iki büyük nehir ve bunların kollarının bulunduğu Türkistan coğrafyasında, ordunun su engelini aşarak devam edebilmesi için gemi, sal, gubsar gibi araç ve teçhizatın kullanımının yanı sıra, köprü yapımı gibi çeşitli yöntemler de denenmiştir.

⁹⁹⁴ E. Schuyler, *Turkistan Notes of Journey in Russian, Khokand, Bukhara and Kuldja*, Vol. I, Scribner Armstrong & Co., New York 1877, s. 114-115.

⁹⁹⁵ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 63.

⁹⁹⁶ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s.153, dipnot 144.

⁹⁹⁷ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 63.

Hanlığın kuruluşundan, geç devirlere kadar su engellerini aşmada en temel teşhizat olarak, gemi ve sallar karşımıza çıkmaktadır. Civardaki ağaçların yerinde değerlendirilmesi ile yapılan⁹⁹⁸ birkaç kişilik sallar, hem nehirleri geçmede, hem de kale önlerindeki hendekleri aşmada kullanılmıştır⁹⁹⁹. Amu Derya ve Sir Derya gibi gemi yapımına uygun geniş yataklı nehirlerde, Şibanî Han döneminden itibaren gemiler bulundurulmuş, bunlar daha ziyade hanlar, sultanlar ve rütbelilerin taşınması için kullanılmıştır. Merv'e hareket eden Şibanî Han, Amu Derya'ya vardığında ordusunu gemilere binmek suretiyle karşıya geçirmiştir. Huncî'nin tasvirine göre bu gemiler yelkenlere de sahiptir¹⁰⁰⁰. XVII. asır kaynaklarından *Muhitü't-Tevarih*'te de Sübhankulu Han'ın nehir mâniasını gemi ile geçtiği kayıtlıdır¹⁰⁰¹. Anlaşıldığına göre Amu Derya ve Sir Derya'da gemi filosu bulduran Özbekler, bazı durumlarda bunları yan yana getirip birbirine kenetlemek suretiyle yapay bir köprü oluşturmakta, bu sayede asker, teşhizat ve ganimetin geçişini sağlamaktadır. Kazak seferi sırasında Sir Derya engeline varan Şibanî Han'ın ordusu, kış mevsiminde taşkın olan nehir üzerine, önce köprü yapmayı denemiş, ancak bu gerçekleşmeyince bu yöntemi kullanmıştı¹⁰⁰². Abdullah Han ile mücadelesi sırasında Sir Derya'da onunla karşı karşıya gelen Baba Sultan'ın da aynı yöntemi kullandığı görülür¹⁰⁰³.

Daha çok, ganimet ve bazı teşhizatın sudan zarar görmemesi için kullanılan gemi ve sallar dışında, daha pratik ve hızlı yöntemlerin kullanıldığı da kaynaklarca malumdur. Bu noktada bir ya da iki askerin kullanabileceği, koyun postunun tulum şekline getirilerek içerisine hava doldurulması ile oluşturulan ve *gubsar*, *meş*, *sanaç* adıyla karşımıza çıkan bir teşhizat kullanılmaktaydı. Çok sayıda askeri sudan geçirmek için ise birkaç gubsar birbirine bağlanır ve üye-

⁹⁹⁸ Hafız-i Taniş Buhârî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 31.

⁹⁹⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 187-188; Mir Muhammed Eminî Buhârî, *Ubeydulla-name*, s. 71; Hafız-i Taniş Buhârî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 31, 35, 131, 250.

¹⁰⁰⁰ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 322.

¹⁰⁰¹ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukharî (Sufiyani), *Mubıt al-Tavarik (The Sea of Chronicles)*, s. 256.

¹⁰⁰² Ancak ordunun geçişi sırasında nehrin taşkınlığı yüzünden birçok ganimet ve asker suya düşerek telef olmuştu (Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 263).

¹⁰⁰³ Hafız-i Taniş Buhârî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, 176-177.

rine kamyş dōşenerek sal haline getirilirdi¹⁰⁰⁴. Bu yönüyle gubsarlar uzun bir süreçte Buhara ordusunda kullanılagelen vasıtalardan biri olmuştur¹⁰⁰⁵.

Su mânialarının geçilmesi için köprü yapımı da Buhara Hanlığı ordusunda başvurulan yöntemlerden biriydi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şibanî Han'ın Kazak seferi sırasında köprü yapımı denenmiş, fakat Sir Derya'nın taşkın suları yüzünden bu mümkün olmamıştı¹⁰⁰⁶. Abdullah Han, Baba Sultan ile mücadelesi sırasında Sarıksu Nehri'ni geçiş için nehrin en dar boğazını tespit ettirerek buraya bir bent çekirmiş, suyun akış hızının azalmasından sonra da köprü inşa ettirerek asker ve teçhizatı karşıya geçirmişti¹⁰⁰⁷.

Yeterli teçhizatın olmadığı ya da suların çok da derin olmadığı durumlarda, su mâniaları herhangi bir teçhizat kullanılmadan geçiliyordu. Mesela Mahmud Sultan ve 5.000 askeri Kunduz'a doğru hareket ederken, Vahş suyunu teçhizatsız bir şekilde atlarının yelelerini tutarak¹⁰⁰⁸, Şibanî Han'ın ordusu ise Kazak seferi sırasında Sir Derya'nın bir kolunu yüzerek geçmişti¹⁰⁰⁹.

Su mânialarından başka, hendek mânialarının aşılması için de yöntemler uygulanmıştır. Yukarıda belirttiğimiz üzere kale çevresindeki içi su dolu hendekler salları vasıtası ile aşılabilmektedir. Bundan başka silah ve teçhizat başlığında ayrıntısı ile ele alacağımız üzere hendek içerisindeki suyun, hendeğin altına kazılan lağımlara boşaltılması yöntemi de uygulanmıştır¹⁰¹⁰. Bazen de hendekler etraftaki ağaçlardan elde edilen kütüklerle doldurularak geçiş için uygun hale getirilmişlerdir¹⁰¹¹.

¹⁰⁰⁴ Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 71, dipnot 2.

¹⁰⁰⁵ Hafız Tanış Al-Buharî, *Abdulla-name...*, C. II, s. 20; Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 71, 113; Hoca Semender Tirmîzî, *Dasturü'l-Mülük...*, s. 116.

¹⁰⁰⁶ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 263.

¹⁰⁰⁷ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 271-272.

¹⁰⁰⁸ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 82.

¹⁰⁰⁹ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 123.

¹⁰¹⁰ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 305.

¹⁰¹¹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 22.

IV. BUHARA HANLIĞI'NDA SAVAŞ HUKUKU

1. Askerlerin Terfii ve Cezalandırılması

Türk-İslam geleneklerine uygun bir savaş hukuku uygulayan Buhara Hanlığı'nda, hukuk dışı hareket eden ordu mensubu emirler, rütbeliler ve askerler yasa gereği cezalandırılırdı. Buhara savaş hukukunda kaynakların dikkat çektiği üzere askerlerin dikkatli olmaları gereken konulardan biri yağmada aşırılığa kaçmamaları ve ganimeti saklamamalarıydı.

Şibanî Han dönemi kaynaklarında sıkça dikkat çekildiği üzere, Han'ın askerlerini yağmada aşırılığa kaçmamaları, yani insanlara ve çevreye zarar vermemeleri konusunda sıkça tembihlediği görülmektedir. Muhammed Salih'in vermiş olduğu bir bilgide Şibanî Han, kuşatma sonunda kapılarını açtığı Buhara'yı yağmalatmadan önce, askerleri ganimetleri usulsüzce saklamamaları konusunda uyarılmış, buna teşebbüs edecekleri ise şiddetle cezalandıracağını bildirmiştir¹⁰¹².

Diğer taraftan affedilmeyen konulardan bir diğeri ise ihanetti. *Ubeydullahname*'den aldığımız bilgilere bakılırsa, II. Ubeydullah Han, Mahmut Biy Atalık'ın ele geçirdiği Belh'in kuşatılması sırasında, kendisine ihanet edeceğini önceden haber aldığı piyade birliğine bir saldırı gerçekleştirmiş ve onları cezalandırmıştır¹⁰¹³.

Savaşta gösterilen üstün gayret, cesaret ve başarı sağlayan askerler ve rütbeliler, bunun mükâfatı olarak hanlar tarafından terfi ettirilir, hatta kendilerine soyurgal, ikta ve daha başka armağanlar verilirdi. Üstün hizmet gösteren ve başarı sağlayan askerlere terfiinin alameti olarak da altın kemer¹⁰¹⁴, hilat giydirilir¹⁰¹⁵; ya da onlara işlemeli bir kılıç ve bazen de değerli bir at verilirdi¹⁰¹⁶. Abdullah Han, hâkimiyet alanını genişlettiği savaşların çoğunda iyi hizmet

¹⁰¹² Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 25-26.

¹⁰¹³ Mir Muhammed Emini Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 133.

¹⁰¹⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 156.

¹⁰¹⁵ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukharî (Sufiyani), *Muhit al-Tavarik (The Sea of Chronicles)*, s. 271; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 212-213.

¹⁰¹⁶ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukharî (Sufiyani), *Muhit al-Tavarik (The Sea of Chronicles)*, s. 271; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 212-213.

vermiş asker ve komutanlarını terfi ettirmiştir¹⁰¹⁷. Mesela Semerkand muhasarası sırasında Han'ın emri ile askerlerin emir dışı davranışlarını engelleyen Kulbaba Kökeltaş'ın yetkileri oldukça genişletilmiş, sarayı yönetme görevi ona verilmiştir¹⁰¹⁸.

2. Yağma Sırasında Uygulanan Hukuk, Ganimetler ve Ganimeti Paylaşma Usulü

Türk savaş hukukunun önemli bir müessesesi olan yağma, yukarıda bahsettiğimiz gibi tebliğ edilen teslimiyeti kabul etmeyerek idare altına girmek istemeyen ve savaşmayı tercih edenlerden, savaşı kaybetmeleri durumunda el koyma yoluyla alınan bir savaş tazminatıdır. Bu, belli sürede ve belli kaideler doğrultusunda yapılır ve bu girişimden elde edilecek ganimetler de, yine belli kurallara göre paylaşılır, kurallara uyulmadığı takdirde sorumlular cezalandırılırdı¹⁰¹⁹. Buhara Hanlığı'nda bu anlayışın uygulanışı, öncülü ve çağdaşı Türk-Moğol devletleri gibi, bozkır savaş gelenekleri ile İslam savaş hukukunun sentezlenmesi ile oluşmuştur. Bununla beraber yağma sırasında askerleri disiplin etmede yaşanan sıkıntılar da sık rastlanan bir durumdur.

Buhara ordusunda yağma harekâtı ilk devirler için, daha önce de belirttiğimiz üzere, ordu hareket halindeyken yurtavul ile başlardı. Muharebenin kazanılmasından veya kalenin düşürülmesinden hemen sonra da, bizzat hanın emri/fermanı doğrultusunda ordu yağma harekâtına başlar, düşmanın mal, mülk ve insan kaynağına el koyardı. Ancak yağma harekâtı zaman içerisinde belli bir disiplin ve düzene oturtulmamış olacak ki, yağma sırasında askerlerin ahaliye karşı sert tutumları, aşırılığa giderek beyhude kan dökmeleleri hemen her dönem karşılaşılan bir durum olmuştur. Bu durum Buhara kaynaklarının yanı sıra, abartılı bir üslupla diğer devlet vakanüvislerinin eserlerinde de yer almıştır.

¹⁰¹⁷ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 138, 140, 155, 158.

¹⁰¹⁸ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 202-205.

¹⁰¹⁹ Bkz. Ahmet Burçin Yereli, "Yağma Kültürüyle Üretim Kültürü Arasında Türklerin Devlet İdeali", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslar Arası Türkîyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. I, Ankara 2010, s. 942.

I. Ubeydullah Han'ın Horasan seferini aktaran Münşî, beş ay sonunda Herat'ı düşüren Özbek askerlerinin yağma uğruna halka zulümde bulunduğu bahseder¹⁰²⁰. Eserinin bir başka bölümünde ise Abdullah Han döneminde ele geçirilen Meşhed'i yağmaya başlayan Özbek ordusunun aşırılıklarına vurgu yapar ve bundan halkla birlikte âlim ve seyitlerin de etkilendiklerini söyler¹⁰²¹. Fakat o dönemde İran ve Özbekler arasında özellikle mezhep ayrılığından kaynaklanan husumetin, yazarın bu şekilde tasvirlerde bulunmasında etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte askerlerin yağma sırasında biraz da özensiz oldukları Buharalı vakanüvislerin satırlarında da yer bulur ve hanların buna karşı sert tedbirler almak durumunda kaldıklarından bahsedilir.

Şibanî Han, Buhara, Semerkand ve Hisar'ın ilhakından sonra bizzat emrettiği yağma harekâtı sırasında, askerlerin aşırılıklarının farkında olacak ki sıkı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Semerkand'ın ilhakından sonra başlayan yağmadan hemen sonra Han, şehre bir daruga atayarak onu emir dışında herhangi bir yağma olmaması için görevlendirmiş, daruga da emir doğrultusunda itaatsizlik edeni cezalandırmıştır¹⁰²².

Tarih-i Reşidi'de Duğlat, tabiatı itibarıyla iyi bir karaktere sahip biri olarak nitelendirdiği I. Ubeydullah Han'ın, Hisar'ın alınmasından sonra burayı yağmalayan ve Müslüman kanı akıtan askerleri dizginlemek ve adaleti sağlamak için, bu şehre gelerek onları cezalandırdığından bahsetmektedir. Aynı şekilde Münşî de Herat'ın yağmalanması sırasında askerlerin aşırılığa kaçmasının I. Ubeydullah Han'ı endişelendirdiğini ve bu yüzden hanın olaya müdahale ederek akan kanı durdurduğundan bahseder¹⁰²³.

Şibanî Han'ın Kazak seferi sırasında yaşanan erken/zamansız yağma teşebbüsü ise neredeyse muharebenin kaybedilmesine sebep olacak bir hata olarak göze çarpmaktadır. Buna göre mezkûr savaşın başlarında bertaraf edilen Kazak ordusu geri çekilirken, zaferin kendilerinde olduğundan oldukça emin

¹⁰²⁰ İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 107.

¹⁰²¹ İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 71-72.

¹⁰²² Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 32.

¹⁰²³ Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 435-437; İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 107.

olan Özbek askerleri, mal ve ganimet elde etmek uğruna mevzilerini terk etmiş ve bunu erken fark eden Kazak hanı Caniş Sultan, bundan faydalanarak ordusunu toparlamış ve Özbek ordusunu zor durumda bırakmıştı. Şibanî Han bu durum karşısında askerlerine oldukça öfkelenmiş ve onları tekrar savaşa hazır hale getirirken, bir daha tamahkârlık yapmamaları ve sadece zaferi düşünmeleri konusunda uyarmıştır¹⁰²⁴.

Yağmalanan mallar ve insan unsuru, yani ganimetler ise hiyerarşik yapıda devlet erkânı ve askerler arasında kurallara uygun, adaletli bir şekilde dağıtılmaktaydı. Bu konu hakkında en dikkate değer bilgiler ise Kazak seferini ayrıntısı ile ele alan Huncî'nin kayıtlarında mevcuttur. Buna göre Özbek sultanları, Kazak seferi sonrasında Kazaklardan ele geçirilen ve *pişkeş/peşkeş*¹⁰²⁵ adı verilen ganimetleri Şibanî Han'a sunduklarında, Han, bunların üçe bölünmesini uygun bulmuştur. Usule göre Han, ganimetin üçte birinin, askerleri ve adamları arasında paylaşırması için Hamza Sultan'a verilmesini; diğer üçte birinin kendi adamları olan merdumha-yı hassa, yani esnaf, içki ve çehreleri arasında paylaşılmasını ve son üçte birlik kısmının ise bizzat kendi hazinesi için ayrılmasını buyurmuştur¹⁰²⁶. Ganimetin adaletli bir şekilde dağıtılmasına özen gösteren Şibanî Han, Kunduz Kalesi kuşatması sırasında da, yağmalanan malların uygun bir şekilde pay edilmesini özellikle tembihlemiştir¹⁰²⁷. Bununla birlikte muhtemelen emir ve askerlerin savaşta gösterdikleri başarıları göz önünde bulundurularak alacakları payda farklılıklar da söz konusu olmuştur. Mesela Abdullah Han'ın Karşı'yi ele geçirmesinden sonra, elde edilen ganimeti paylaşırması sırasında bir asker, ganimetin dağıtılma usulünde eşitsizlik olduğunu öne sürerek itirazda bulunmuş, Han ise buna karşılık herkesin hakkı olanı aldığını ve elindeki ile yetinmesi gerektiğini bildirmiştir¹⁰²⁸.

¹⁰²⁴ Huncî, *Mibmanname-yi Buhara...*, s. 212-216.

¹⁰²⁵ Aşağıda ele alacağımız üzere pişkeş yeni fethedilen ülke ve yerleşim yerlerinde halkın sunduğu hediyelere de verilen isimdi.

¹⁰²⁶ Huncî, *Mibmanname-yi Buhara...*, s. 308-309.

¹⁰²⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 179.

¹⁰²⁸ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 155.

3. Teslim Olan Düşmana Karşı Muamele, Pişkeş ve Bac u Zari

Savaş öncesinde elçiler vasıtası ile çatışma olmaksızın teslimiyet isteyen Buhara hanları, bu çağrılarını savaş boyunca da tekrarlar ve karşı tarafla anlaşma zemini arardı. Türk savaş kültüründe sıkça rastlanan bu çağrıda asıl amaçlanan ordunun kayıplarını ve ihtiyaçlarını minimum düzeye indirmek ve savaş olumlu bir sonuçla bitirmek olsa da, insanların ve tabiatın zarar görmemesi de dikkate alınan hususlardan biridir. Karşılıklı anlaşmada en önemli noktalardan biri kuşkusuz iki tarafın da birbirine sunduğu şartlarda uzlaşabilmesidir. Burada kuşatılan taraf açısından en önemli mesele ise öncelikle can güvenliklerinin garanti altına alınmasıdır.

Bununla birlikte sağlanan anlaşmalarda gelenek gereği karşı tarafın mülkünü (topraklarını) ve malını teslim etmesinin yanı sıra, halkının da eman/aman¹⁰²⁹ olarak mal veya paralarının bir kısmını, hayatını ve özgürlüğünü güvence altına almak için sunması gerekmektedir¹⁰³⁰. Bu noktada teslim olan tarafın iyi niyet için sunduğu çeşitli mal ve hediyeler, kaynaklarda pişkeş/peşkeş¹⁰³¹, hayatını veya özgürlüğünü kurtarmak için ödeyeceği para ve mallar ise bac u zari¹⁰³² olarak yer almaktadır.

Buhara Hanlığı'nın kuruluş yıllarından itibaren, teslim olan tarafa karşı tutumu hakkında kaynaklarda birçok örneğe göze çarpmaktadır. Mesela Abdul-

¹⁰²⁹ Bilindiği üzere eman kelimesi birçok anlama gelmekte olup, temel olarak himaye etmek, emniyetini sağlamak, yardım etmek ve teslim almak manalarında kullanılmaktadır. İslam devlet hukukunda ise düşmana emniyette olduğuna dair verilen sözdür. Esas konumuz olan savaş zamanında karşımıza çıkan eman ise, harbin uzaması halinde verilir. (Aydın Taneri, "Türk Tarihinde Eman Kurumu", *AÜ TAD*, XVII/28, Ankara 1996, s. 165) Türk-İslam geleneğinde zimmilere mal ve para karşılığında verilse de (Taneri, "Türk Tarihinde Eman Kurumu", s. 165), bazı durumlarda mal-ı eman (aman pulu, aman parası) adı altında Müslüman tebaadan da alınırdı (bkz. Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 130, 161; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 262, 281, 321). Nitekim Timur devrinde, fethedilen şehir ve kalelerin ahalisinden hayatlarının garantisi olarak mal-ı eman daima alınmıştır. (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 130, 161, 290, 361, 402; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 281, 312, 322).

¹⁰³⁰ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 90.

¹⁰³¹ Bilindiği üzere Türk-İslam savaş geleneğinde sık rastlanılan pişkeş verme, Timur devrinde de sıkça karşımıza çıkmaktadır (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 150, 228, 402, 404).

¹⁰³² Aman parası. Bir diğer ifade ile mal-ı eman.

lah Han devrinde, Dostum Kurçi Biy'in koruduğu Kunduz Kalesi'ni kuşatan Kul Baba Kökeltaş, henüz savaş başlamadan, kan akmadan kalenin kendisine teslim edilmesini istemiş, bu çağrıya kulak veren Kurçi Biy de teslim olarak pişkeşlerini Kökeltaş'a sunmuştur. Böylece kaleyi ele geçiren Buhara tarafı söz verildiği üzere yağmada bulunmadığı gibi, kaleye atanan yöneticinin de atalığı olarak Kurçi Biy'i tayin etmiştir¹⁰³³.

Bununla birlikte anlaşma gereği teslim olan tarafın karşılaşacağı muamele, şartlar doğrultusunda farklılık gösterebilirdi. Mesela Abdullah Han'ın yakın akrabası olan Din Muhammed Han'a karşı gerçekleştirdiği Belh kuşatmasının 9. ayında, taraflar anlaşmış ve Din Muhammed ikta almak şartıyla Belh'i, Han'a teslim ederken, sayısız pişkeşler sunarak onun huzuruna çıkmıştı. Abdullah Han ise bu kuşatmada kendisini epeyce uğraştırmasına ve ordusunun yıpranmasına rağmen amcaoğluna çeşitli hediyeler vererek, onu ikta olarak verdiği Şehr-i Sebze güvenli bir şekilde göndermiştir¹⁰³⁴. Din Muhammed Han'ın affedilmesinde bir hanedan üyesi olmasının etkisi göz ardı edilemez. Ancak Han, yapılan anlaşmada her ne kadar Din Muhammed ve iki kardeşini affetmiş olsa da, onunla birlikte kaleyi savunan askerlerini affetmeyerek birçoğunu türlü işkencelerle öldürmüş ve kılıçtan geçirmiş, diğer bir kısmını da Hindistan'a sürmüştür¹⁰³⁵.

4. Teslim Olmayan ve İhanet Edenlere Karşı Muamele

Türk-Moğol¹⁰³⁶ (bozkır) kültürünün bir parçası olması nedeniyle Buharalıların, düşmanın teslim olmayı kabul etmeyerek şiddetli mukavemet göstermesine, önemli şahsiyetleri öldürmesine ve kendilerine ihanet eden müttefiklerine verdiği karşılık ise oldukça sert ve acımasızca olabiliyordu¹⁰³⁷.

¹⁰³³ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbiru'l-Bilâd*, s. 351.

¹⁰³⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 159-160.

¹⁰³⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 160.

¹⁰³⁶ Çingiz devrinden itibaren Moğollar, savaş veya kuşatmadan önce, düşmana daima savaşmadan teslim olma şartı sunarlar, bunun gerçekleşmemesi durumunda ise ağır bir katliama girişirlerdi (bkz. Cüveynî, *Tarih-i Cibân Gûşa*, s. 146, 150-153, 155, 160-161, 183). Bu uygulamanın amaçlandığı doğrultuda sonraları halkların itaati konusunda Moğolların işine yaradığı söylenebilir.

¹⁰³⁷ Türk savaş geleneğinde rastlanılan ağır cezalandırma biçimleri Batı literatüründe veya yerleşik halkların hafızalarında korkunç tasvirlerle yer bulmaktadır, ancak bu durum esasen boz-

Buna dair örnekleri hanlık tarihi boyunca kaleme alınmış pek çok kaynaktan elde edebilmekteyiz. Abdullah Han'ın siyasi birliği sağladığı süreçte kendisini uzun süre zorlayan ve nihayet bertaraf ettiği rakibi Baba Sultan ve halkına karşı yaptığı muamele dikkat çekicidir. Buhari'nin nakillerine göre nihayet Sabran kalesinin düşmesinden sonra, bizzat Han'ın emriyle, kaleyi savunan askerler kılıçtan geçirilmiş, cesetleri atların ayakları altına alınmış, bozkırda öldürülenlerin çokluğundan dolayı tepecikler oluşmuştur¹⁰³⁸.

Özbekler ve İran arasında asırlarca vuku bulmuş çatışmalara bakıldığında ise mezhep ve ideoloji farklılığından ötürü iki tarafın da birbirlerine karşı şiddet eğiliminde oldukları, gerek yerli, gerekse de yabancı kaynaklarca malumdur. Örneğin Abdullah Han zamanında Safevilerin elinden uzun uğraşlardan sonra alınan Meşhed'de, Münşi'nin tabiriyle yapılan katliamdan dolayı şehrin düşürülmesinin dördüncü gününde öldürecek neredeyse kimse kalmamıştır¹⁰³⁹. Safevi-Özbek rekabetinin yoğun bir şekilde yaşandığı XVI. ve XVII. asırlarda böylesi hadiseler kaynaklarda sıkça tesadüf edilmektedir. İran ve Türkistan arasındaki rekabetin eskiye oranla azaldığı Mangıtlar dönemine gelindiğinde ise, yaşanan ender çatışmalarda bu meseleyle alakalı değişen pek de bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. XVIII. asrın sonlarında Buhara'da bulunan Rus elçi Burnaşev, Şah Murad'ın 1795 yılında Horasan'a gerçekleştirdiği askeri harekâta, ele geçirdiği Horasan şehirlerinin ahalisine sert muamelelerde bulunduğunu elçilik raporlarında bildirmiştir. Buna göre Buhara'nın eline geçen şehirlerin ahalilerinden Sünni mezhebini kabul edenler affedilmiş, mukavemet gösteren ve Buhara kanunlarını kabul etmeyen şehirler ise yağmalatılmıştır¹⁰⁴⁰.

---

kır halklarının yaşam koşullarından kaynaklanan sert tabiatının ve yıllar içerisinde kanıksanan savaş geleneklerinin yansımasıdır. Keza savaşta cezalandırmanın birçok toplumun savaş geleneğinde var olduğu bir gerçektir. Bazı toplumların uygulama olarak göze batmayan yöntemler kullandığı görülse de, bunlara maruz kalanların bazen daha büyük ve onarılamaz hasarlar aldıkları ortadadır.

¹⁰³⁸ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 102.

¹⁰³⁹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 71-72. Ancak daha önce de dikkat çektiğimiz üzere ideolojik meselelerden dolayı Münşi'nin buradaki ifadelerinde bir abartı olduğu da gerçektir.

¹⁰⁴⁰ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 106-107.

Buhara savaş hukukunda affedilmeyen ve ağır bir cezaya sebep olan mevzulardan biri de savaş zamanı dışında düşmandan gelebilecek ani saldırılar ya da müttefiklerden beklenmedik durumlarda gelebilen ihanetlerdir. İhanetin bedeli olarak buna sebep olan kişiler, hatta ahali bundan nasibini alırdı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre ihanete karşı uygulanan en bilindik katliam türlerinden biri Türk-Moğollarda karşılaşılan sert yöntemlerden biri olan, kesilen başlardan yapılan piramitlerdi¹⁰⁴¹. Böylece buna yeltenenlerden intikam sert bir şekilde alınırken, çevreye karşı da gözdağı verilmiş oluyordu. İran şahı Tahmasb'ın, Türkistan harekâtına karşı onu karşılamak üzere harekete geçen Abdullah Han, geçiş güzergâhında bulunan ve daha önce ihanet ederek askerlerinin ölümüne sebep olan Burya Yadof kalesi ahalisini tamamen kılıçtan geçirerek başlarından piramit yaptırmıştır¹⁰⁴². Baba Sultan'a karşı verilen mücadele sırasında, Buhara çehre ağasının Baba Sultan'ın askerlerince öldürülmesi, Hocam Kulu Koşbegi tarafından öfkeyle karşılanmış ve buna sebep olan düşman askerleri yakalandıktan sonra, onların kesilen başlarından piramit yapılmıştır¹⁰⁴³.

Abdullah Han döneminin oldukça ağır görünen bu cezalandırma türünden başka, sonraki devir hanları da ihanete karşı toplu idamlara başvurmaya devam etmiştir. Astrahanlılar döneminde İmamkulu Han, kendi topraklarına kasteden Kazaklara karşı seferinde, düşmanlarını bertaraf ederek sağ kalanların hepsini idam ettirmiştir¹⁰⁴⁴. Emir Nasrullah ise Hokand hanı Muhammed Ali'ye karşı seferinde, kendisine taciz atışında bulunan kendi soyundan İshak

¹⁰⁴¹ Çingiz dönemi ve Çingiz sonrası Orta Asya yöneticileri, çok acımasızca görünen bu tür uygulamaların, itaati sağlama adına caydırıcı olacağı düşüncesi içerisinde idi. Nitekim Çingiz döneminde yapılan toplu katliamlar, halkı sindirme ve korkutma açısından sıkça tercih edilmiş ve onun mirasçıları da zaman zaman bu yöntemlere başvurarak toplu ölümlere sebep olmuştur. Bu noktada kesik başlardan piramit yapmada en dikkat çeken şahıs olarak Emir Timur karşımıza çıkmaktadır. Fakat onun bunu uyguladığı kesim ihanet ve muhalefet edenlerin yanı sıra kâfir olarak gördüğü zümreleri de kapsamaktadır. Bu açıdan Timur'un askeri harekâtında Müslüman ahalinin cezalandırılması veya mal-ı eman ile affedilmesi mümkünken, gayrimüslim halkların bu infaza maruz kaldığı kaynaklarca malumdur. (Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 112-113,175,) Bir başka Timurlu Babür'ün de bu yönteme birçok defa başvurduğuna hatıratında rastlamaktayız (Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 269, 380).

¹⁰⁴² Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 256.

¹⁰⁴³ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 311.

¹⁰⁴⁴ Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, s. 144.

Biy Mangıt'ın koruduğu Yam Kalesi'ni (1841) düşürdüktan sonra esir edilen halk haricinde herkesi kılıçtan geçirtmiştir¹⁰⁴⁵.

5. Esirlerin Durumu

Savaşlarda mal ve mülk dışında edinilen ganimetlerden biri de, bölgeden sağlanan insan unsuruydu¹⁰⁴⁶. Bunlar köleliğin başlıca kaynaklarından sayılmaktaydı ve köle yapılmalarından sonra Özbeklerin kendi işleri için kullanılıyor ya da satılıyor¹⁰⁴⁷. Yukarıda da sıkça bahsettiğimiz üzere köleler özellikle topçu sınıfı gibi bazı askeri birimlerin insan unsurunu oluşturmada da büyük bir önem arz ediyordu.

Buhara savaş hukukunda fetih sonrasında başlayan yağmada, askerlerin ahaliyi rehin almaları keyfi bir şekilde yapılamazdı. Şibanî Han'ın Türkistan'ı hakimiyeti altına aldığı süreç boyunca verdiği buyruklardan anlaşıldığı üzere, elde edilen insan unsuruna karşı sert muameleler önlenmekte, ayrıca bazı bölgelerin fethinde kadın ve çocukların esir edilmesi yasaklanmaktaydı. Bu gibi durumlarda askerlerin esir ettiği kadın ve çocuklar, bizzat hanın emri ile serbest bırakılıyordu¹⁰⁴⁸. İyi bir eğitim almış ve İslam hukukuna saygılı bir kişilik olan Şibanî Han'ın daha ilk yıllarda kabile güçlerini dizginleme ve kullandıkları yöntemlerden vazgeçirme eylemleri malumdur. Fakat bu girişimler daha sonraki yıllarda da düzenli bir askeri organizasyonun sağlanamamasından ötürü pek de mümkün olmamıştır. Sadece Abdullah Han döneminin bu noktada bir istisna olduğunu kabul etmek gerekir.

Nitekim İskender Beg Münşi'nin nakillerinden anlaşıldığına göre Abdullah Han döneminde köle olarak daha ziyade aman parası veremeyecek durumda olanlar seçiliyordu. Mesela Meşhed'in ele geçirilmesinden sonra yağmaya girişen Özbek askerleri, köle olarak para ödeyemeyen ahalinin çocuk ve kadınlarını Maveräünnehr'deki köle pazarlarına göndermişti¹⁰⁴⁹. Bu-

¹⁰⁴⁵ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 147-149.

¹⁰⁴⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 95-96, 154, 169; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 164, 239.

¹⁰⁴⁷ Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 85.

¹⁰⁴⁸ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 42.

¹⁰⁴⁹ İskender Beg Münşi, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 73.

nunla birlikte yukarıda da bahsettiğimiz üzere Abdullah Han devrinde ihanet eden dűőmanların askerleri ağır bir őekilde cezalandırılırken, ahalinin kadın ve çocukları ise kőle olmaktan kurtulamıyordu¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁵⁰ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi şabi...*, C. I, s. 25.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BUHARA HANLIĞI ORDUSUNUN SİLAH VE TEÇHİZATI

Buhara ordusunun temelini oluşturan daimi kuvvetler olan kabile birlikleri nökerler ve hassa birlikleri, tarihsel hadiselerden anlaşıldığı üzere ilk devirlerden itibaren dönemin çağdaş silahlarını kullanabilmişlerdir. Bu nitelik ve çeşitliliği oluşturan temel unsur olarak, hanlığın kurulmuş olduğu Timur-lu coğrafyasından miras alınan madeni silah ve XVI. asırda Osmanlılardan elde edilen ateşli silah teknolojileri etkili olmuştur. Nitekim bu durumda XVI. asır boyunca Şibanî Özbeklerinin çağdaş silah teknolojisi ile Orta Asya'daki hâkimiyet alanı genişlemiştir. Fakat sonraki asırlarda yaşanan siyasi bunalımlar ve ekonomik sıkıntılar, özellikle çağdaş savaş teknolojisinde giderek yaygınlaşan ateşli silahların kalite olarak Orta Asya'da zamanla gerilemesine sebep olmuştur. Hanlıkta silah üretimi ilk devirlerden itibaren Buhara, Semerkand, Taşkent gibi merkezlerde gerçekleşmiş, bunun yanı sıra silahlar, çevre devletlerden ithal edilerek veya savaşlarda ganimet olarak da elde edilmiştir.

I. HAFİF SİLAHLAR

1. Ok ve Yay

Ok ve yay, Özbeklerin Türkistan'da görünmeye başladıkları ilk yıllarda hafif süvari ordusunda, haliyle en çok rağbet edilen silahlardan biri olmuş ve bu özelliğini birkaç asır boyunca devam ettirmiştir.

İlk dönem kaynaklarında müellifler Özbek ordusunun sipahi ya da piyade, muharebe ve kuşatmalarda oldukça fazla miktarda ok kullandıklarını

betimlemektedirler¹⁰⁵¹. Bu noktada dönemin kaynaklarından *Mihmanname-i Buhara*'nın yazarı Huncî, mübalağalı bir üslupla Şibanî Han'ın Kazak seferi sırasında 300.000 *merd-i tir-i efgeni*¹⁰⁵² olduğunu, *Feth-name*'nin yazarı Molla Şâdi ise Han'ın Kazakların büyük hanı Burunduk'a karşı düzenlediği sefer sırasında yağmur bulutu gibi oklar attırdığını söylemiştir¹⁰⁵³.

İlk devirlerde konargöçer süvari orduda diğer silah türlerine nazaran ağırlıklı olarak kullanılan ok ve yay, başlarda zayıf Timurlulara karşı yeterince başarı sağlamış, Türkistan'ın fethedilmesinde ön plana çıkan silahlardan biri olmuştur. Ancak XVI. asrın başlarında İran ve Hindistan'ın, ateşli silahlarla takviye olmaya başlamasıyla Buhara Özbek Hanlığı'nda uzak mesafe silahı olan ok ve yayın tek başına etkinliği belirgin şekilde azalmaya başlamıştır¹⁰⁵⁴. Topçu Sınıfı başlığında da ele aldığımız üzere, 1528 yılında I. Ubeydullah Han ile Şah Tahmasb arasında vuku bulan savaşta, Tahmasb'ın top ve tüfeklerle teçhiz edilmiş ordusu, kendisinin yaklaşık üç katı büyüklüğündeki, çoğunluğu okçu birliklerden oluşan Özbek ordusunu mağlup etmeyi başarmıştır¹⁰⁵⁵. Kısacası konargöçer ordunun sayı üstünlüğü teknolojiye üstün gelememiştir.

XVI. asrın ilk çeyreğinden sonra, ateşli silahların artık Orta Asya'da da görünmeye başlamasıyla ok ve yay, bir başka uzak mesafe silahı tüfek ile birlikte kullanılarak, bu silahla güçlü bir birleşim oluşturmuştur. Kuşkusuz bu dönem tüfeklerin de henüz dünya harp sanatında ok ve yayı muharebe alanlarından silebilecek düzeyde kalite, kullanım kolaylığı ve de bunların hanlıkta yeteri derecede fazlalığa sahip olmaması, ok ve yayın bu yüzyıl için önemli bir silah olarak kalmasını gerektirmiştir.

¹⁰⁵¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 139-198; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 64, 316; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 125, 211; Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I, s. 92; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 435; İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 88-89; Muhammad Khwandamir, *Habibü's-siyar*, İngilizceye çev. W. M. Thackston, C. III/II, Harvard University 1994, s. 591.

¹⁰⁵² Okçu birlikleri (Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 211).

¹⁰⁵³ *Materialy Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 76.

¹⁰⁵⁴ Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)...*, C. I, s. 117.

¹⁰⁵⁵ İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s. 91-92.

İlerleyen yıllarda ok ve yayın gelişimine etkide bulunan temel faktörlerden biri, ele geçirilen silah üretim merkezleri Buhara ve Taşkent'ten elde edilen yeni ürünlerdi. Bu kadim şehirlere özgü yaylar artık hanlık için üretilmeye başlanmış, önemli bir üretici durumuna gelen hanlık, bunların ihracatını da yapar duruma gelmiştir. Şibanî Han'ın, Moğol hanlarından Mahmud ve Ahmed Hanlar ile yaptığı mücadelede, ordusunda meşhur *Buhara yaylarının* var olduğundan haberdarız¹⁰⁵⁶. Buharalı mahir ustaların tezgâhlarından çıkan bu yaylara özellikle göçebe komşu halklarının talebi de oldukça fazla olmuştur. Hatta altın işlemeli de olan bu yayların, Buhara Hanlığı'ndan Rus Çarlığı'na götürülen mallar listesinde adı geçmektedir¹⁰⁵⁷.

Abdullah Han dönemi kaynaklarında ise Orta Çağ'ın hemen her döneminde kullanılmış ünlü yaylarından *Çaç/Şaş* (Taşkent) yayına rastlamaktayız¹⁰⁵⁸. Taşkent çevresinde eski çağlardan beri üretilen *Çaç/Şaş* yayı, zamanla en iyi kalitedeki yayları belirtmek için de kullanılan bir ifadeye dönüşmüştür¹⁰⁵⁹. Orta Çağ Türk-İslam devletlerinde de sıkça kullanılmış olduğunu anladığımız bu yaylar diğer yaylara göre üstün sayılmış¹⁰⁶⁰, Anadolu Selçuklularının ünlü tarihçisi İbn-i Bibi bunları gözün hiçbir zaman benzerini göremeyeceği yaylar olarak nitelemiştir¹⁰⁶¹.

Ok yapımına gelince; *Abdullahname*'de sıkça vurgulandığı üzere Buharalılar ok yapımında akkavak ağaçlarını tercih etmekteydi¹⁰⁶². Yine *Abdullahname*'de kayın cinsi oldukça sağlam bir ağaç olan *hadeng*den yapılmış *tir-i hadeng*¹⁰⁶³ adlı okların kullanıldığına dair bilgiler de vardır¹⁰⁶⁴.

Buharalı ustalar bu yay ve okların taşınması için mahfaza ve sadak da yapıyorlardı. Özellikle han ve sultanlar için pahalı derilerden yapılan, değerli

¹⁰⁵⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s.139.

¹⁰⁵⁷ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 43.

¹⁰⁵⁸ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 160.

¹⁰⁵⁹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 273, dipnot 94.

¹⁰⁶⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 362.

¹⁰⁶¹ Nakleden, Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken, İstanbul 2008, s. 189.

¹⁰⁶² Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 50, 118, 254.

¹⁰⁶³ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 335, dipnot 934.

¹⁰⁶⁴ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 196.

madenler ve taşlar ile süslenen sadaklar üretilmekteydi. Bu tür sadaklar, altınlı yaylar ile beraber dış ülkelere satılan ürünlerden biriydi¹⁰⁶⁵.

XVI. asırdan sonraki yüzyıllarda, hanlığın geri kalmışlığından ötürü ateşli silah teknolojisinde ilerleme kaydedilememesi, savaş sanatının bu en kadim silahlarından birinin, uzun bir süre daha ordudaki temel silahlardan biri olma özelliğini sürdürmesine sebep olmuştur.

XVIII. asrın ilk yarısında Buhara'da bulunmuş Rus elçi Beneveni, fitilli tüfeklerin varlığına rağmen, Özbek ordusunun asıl gücünün kılıç ve mızrakla birlikte ok ve yaya dayandığını söylemektedir. Zira orduda her ne kadar fitilli tüfek de olsa, bunların sayıları az ve kullanımını zordur. Özellikle de at üzerinde savaşan nökerler için hafif yayları kullanmak, ağır fitilli tüfekleri kullanmaktan daha kolay ve daha etkilidir¹⁰⁶⁶. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Buhara ordusunda bulunan Efremov da bu gerçeği vurgulamaktadır¹⁰⁶⁷.

XIX. asra gelindiğinde ise Buhara ordusunda yay kullanımı giderek azalmıştır. Asrın ilk yarısındaki askeri durumu aktaran Vyatkin ve Demezov'un vurguladığı üzere bu dönemde nökerlerin kullandığı temel silahlar arasında tüfekler ve mızrak gelmekte, bunun yanı sıra kılıcın kullanımına devam edilmektedir. Vyatkin en azından günlük hayatta yay kullanımının var olduğunu söylerken¹⁰⁶⁸, Demezov Buharalı askerlerin yay kullanma yeteneklerini büyük ölçüde kayb ettiklerini vurgulamaktadır¹⁰⁶⁹. Asrın son yıllarında Buhara'da yaptığı araştırmalarla oldukça tafsilatlı bir eser ortaya çıkaran Olufsen ise, ziyarette bulunduğu birçok yaşlı sakinin, taşradaki kale sur ve kulelerinin zamanında okçularla dizili olduğunu kendisine anlattıklarını söylerken, yayların en azından dağlık bölgedeki kalelerde, diğer bölgelere göre daha uzun bir süre kullanılmış olduğunu düşünmektedir¹⁰⁷⁰. Anlaşılan ok ve yay çok geç dönemlerde

¹⁰⁶⁵ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 115-116.

¹⁰⁶⁶ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 123,125.

¹⁰⁶⁷ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 88.

¹⁰⁶⁸ Vyatkin, "Karşhinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16

¹⁰⁶⁹ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 71

¹⁰⁷⁰ Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 478.

bile, ateşli silah yetersizliğinden dolayı belli ölçülerde kullanılmak zorunda kalmıştır.

2. Kılıç

Batı Türkistan'ın hâkimiyet altına alınması sürecinde Şibanîlerin ok, yay ve mızrakla birlikte en temel silahlarından biri olan kılıç, Rusların Orta Asya'da hâkimiyet kurdukları XIX. asır ortalarına kadar bu özelliğini sürdürmüştür.

Maveraünnehr'e vardıklarında daha ziyade okçu süvari birliklerden oluşan Şibanîlerin, kadim şehirler Semerkand, Buhara ve Herat'ı ele geçirdikten sonra silah konusunda aldıkları en büyük miraslardan biri kuşkusuz kılıçlar olmuştur. Bilindiği üzere adı geçen bu şehirleri geç Orta Çağ'da silah üretiminde oldukça önemli merkezler haline getiren ise, bir asırdan fazla yaşayacak imparatorluğunu bilim, sanat ve zanaat merkezi haline dönüştürme amacıyla hareket eden ve bu doğrultuda fethettiği geniş coğrafyadaki ilim adamlarını, sanatçıları ve zanaatkârları Türkistan'a taşıyan Timur'dur¹⁰⁷¹.

Türkistan'ın kılıç yapımında ününü belirleyen temel hadiselerden biri, 1400 yılında Dimâşk'ı fetheden Timur'un, birçok meslek erbapları ile birlikte Orta Çağ'ın en iyi kılıçlarından olan Dimâşk kılıçlarını imal eden ustaları buraya getirmesidir¹⁰⁷². Bu ustaların elinden çıkan kılıçların kaliteleri yıllar içerisinde giderek artmış ve yeni asrın başlarında bu miras Timurluların bölgeyi Özbeklere terk etmesiyle onlara kalmıştır. Buhara'nın yerel Türk kılıçları¹⁰⁷³ olarak tabir edebileceğimiz bu kılıçlar, ordunun ihtiyacını karşıladıktan sonra, Timurlular döneminde olduğu gibi ihraç edilmiş¹⁰⁷⁴, ustalar kılıçları bazen sipariş üzerine de yapmışlardır¹⁰⁷⁵.

¹⁰⁷¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur...*, s. 272; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 170; Alan, *Bozkırdan Cennet Babçesine Timurlular 1360-1506*, s. 297.

¹⁰⁷² Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Maden ve Maden Sanayi", *TTK Bülteni*, 61/232, Ankara 1997, s. 575.

¹⁰⁷³ Bkz. Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476.

¹⁰⁷⁴ Mesela Abdullah Han döneminde altın işlemeli, siyah kınılı kılıçlar Rus Çarlığı'na gönderilen silahlar arasında yerini bulmuştu (Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 123-124).

¹⁰⁷⁵ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 123-124.

Buhara'da maddi olanakların geliştiği ve ticaretin arttığı XVI. asrın ikinci yarısından sonra kullanılan birçok kılıç çeşidine de rastlamaktayız. Özellikle *Abdullabname*'de kendi bölgelerinde hâkimiyet kurmuş hanlara karşı verilen mücadeleler sırasında Orta Çağ savaş sanatının en seçkin örnekleri şemşir¹⁰⁷⁶, Hint kılıcı¹⁰⁷⁷, biraz daha düz (Türk usulü) kılıçlar¹⁰⁷⁸ ve Buharî'nin tabiriyle başları uçuran Yemen kılıçları¹⁰⁷⁹ ile çarpışmaları şimşek çakmasına benzeyen Mısır kılıçları¹⁰⁸⁰ göze çarpmaktadır¹⁰⁸¹.

Çeşitli madenlerden imal edilen Orta Çağ İslam dünyasının bu ünlü kılıçları hakkında *Nevruzname* adlı eserinde malumatlar veren Ömer Hayyam, kalite bakımından Yemen kılıçlarını birinci, Hint kılıçlarını ikinci ve Mısır kılıçlarını on dördüncü sıraya koymaktadır¹⁰⁸².

Orta Çağ boyunca kılıç sanayi merkezi durumunda olan Hindistan, dünyanın her yerine demir ve çelik ihraç etmekte idi¹⁰⁸³. Literatüre Hint kılıcı olarak geçen bu coğrafyaya özgü kılıçların kalitesini belirleyen en temel unsur ise, yapımında kullanılan madenlerdi. *Mübenned*, *Hindî*, *Hinduvasi* gibi adlarla anılan ve sahip olunması iftihar meselesi sayılan¹⁰⁸⁴ bu kılıçların en temel özelliği, uzun, geniş olması ve yumuşak maddeleri daha iyi kesebilmesiydi¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁷⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 149.

¹⁰⁷⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s.109.

¹⁰⁷⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 151.

¹⁰⁷⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 118, 220.

¹⁰⁸⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 176.

¹⁰⁸¹ Ancak bu kılıçların hanlık ordusunda bulunmaları bunların tamamının, adlarını aldıkları coğrafyalardan satın alındığı anlamına da gelmez. Bunlar daha ziyade kendi bölgelerinden getirtilen madenlerle, kılıçların biçimsel özelliklerine göre Türkistan'ın üretim merkezlerinde yapıyordu. Özellikle Hint kılıcı ve şemşirler için bu yorumu rahatlıkla yapabiliriz, zira bunlar Türkistan'a yakın bir coğrafyada bulunup, Orta Çağ savaş sanatının da karakteristik kılıç türlerinin başında gelmektedir ve Türkistan'da bunları icra edebilecek zanaatkarlar, yukarıda da bahsi geçtiği üzere Timur döneminde bölgeye yerleştirilmiştir.

¹⁰⁸² Nakleden, Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Maden...", s. 572, 573.

¹⁰⁸³ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Maden...", s. 574.

¹⁰⁸⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 218.

¹⁰⁸⁵ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Maden...", s. 574.

Hanlıkta kullanılmış diğer bir kılıç türü olan Yemen kılıçları ise daha ziyade yayalara hitap eden kısa kılıçlardı. Ünlerini Yemen bölgesindeki ustaların üslubunun belirlediği bu kılıçların demiri ise Hindistan'dan ithal edilirdi¹⁰⁸⁶ ve bunlar Hint kılıçları gibi yumuşak maddeleri kesmekte kullanılıp, sert nesnelere için kullanışlı değildi¹⁰⁸⁷.

Öteden beri demir endüstrisinde önemli bir yere sahip olan İran, diğer aletler gibi kılıç, zırh ve başka silahları da ustalıklı yapmakta, şemşir adını verdikleri kılıçların temel malzemesi olarak da Herat çeliğini veya buradaki madenlerden çıkarılan demiri kullanmaktaydı¹⁰⁸⁸. Müslümanların ve Türk-Moğolların, İran coğrafyasında egemenlik kurmalarından itibaren onlar tarafından öğrenilen ve baskın bir şekilde kullanılmaya başlanan bu kılıçların son kullanıcılarından biri de Buhara Özbek Hanlığı olmuştur.

Kılıçlar Buhara Hanlığı'nda inkişaf devrinin bittiği XVII. asırdan XIX. asra kadar, askeri teknolojide çağının gerisinde kalan orduda, yerel yapım olarak en çok müracaat edilen silahlardan olmuştur. Zira yukarıda da bahsettiğimiz gibi, hanlığın önemli merkezleri Buhara, Semerkand gibi şehirlerdeki maden işleme sanatı, buhranlara rağmen sonraki asırlarda da etkin bir şekilde devam etmiştir. XVIII. asır tanıklarından Beneveni'nin vurgusuna bakılırsa kılıçlar ok, yay ve mızraklarla birlikte silahların en önemlilerindedir¹⁰⁸⁹. Beneveni'den yaklaşık 50 yıl sonra hanlıkta bulunan Efremov ise, kullanımını bahsi geçen diğer iki silahtan bir adım geride tutsa da kılıcın önemini vurgulamaktadır¹⁰⁹⁰. Asrın sonlarına doğru Buhara'da bulunan Rus elçi Burnaşev de emirlik ordusu için kılıcın önemine değinmektedir¹⁰⁹¹.

XIX. asra gelindiğinde ise, bugüne ulaşabilmiş kılıçlar sayesinde, bu silahların biçimsel özellikleri ve yapı malzemeleri hakkında daha tafsilatlı bilgiler sunmamız mümkün olmaktadır. Müzelerde teşhir edilen kılıçlar üzerine

¹⁰⁸⁶ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Maden...", s. 573.

¹⁰⁸⁷ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 220.

¹⁰⁸⁸ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Maden...", s. 573.

¹⁰⁸⁹ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 123, 125.

¹⁰⁹⁰ Efremov, *Stranstvovanie Filipa Efremova...*, s. 88.

¹⁰⁹¹ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 101

yaptığımız incelemelerde geleneğin değişmediği, XVI. asır kaynaklarında bahsi geçen Buhara kılıçları ile İran usulü şemşirlerin üretimine devam edilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Olufsen'in incelemelerinde Türk-Buhara kılıçları olarak kabul ettiği kılıçlar, biçimsel olarak az kavisli ve balçaksız bir yapıya sahipken, İran usulü kılıçlar daha eğimli ve balçaklı yapılarıyla ön plana çıkmaktadır¹⁰⁹². Bunun yanı sıra Türk-Buhara kılıçları kavisli tamamen düz yapılarıyla da dikkat çekmektedir¹⁰⁹³. Bu döneme ait bir diğer kılıç türü ise tamamen düz yapılı olan Rus kılıçlarıdır ki, Rus serbazi askerlerin verdiği bilgilere bakılırsa bunlar, Emir Nasrullah zamanında düzenlenen topçu sınıfı tarafından da kullanılmıştır¹⁰⁹⁴. Kılıç yapımında temel malzeme demirdir. Bununla birlikte imkânlar dâhilinde üretilen çelik kılıçlar da dikkat çekicidir. Askeri hiyerarşide üst basamakta bulunan rütbelilere ait olduğu anlaşılan kılıçların ise bazılarının sap kısımları kemik, fildişi, boynuz ve yeşim taşı kaplamalı olup, bunların bazılarının üzerinde de gümüş kaplama süslemeler bulunmaktadır¹⁰⁹⁵.

3. Bıçak/Hançer

Buhara Hanlığı'nda kılıçlarla birlikte yakın dövüşlerde kullanılan silahlardan biri de bıçak/hançerlerdir. Türk savaş sanatında çok eski çağlardan itibaren kullanılan bu silahlar *bıçak*, *biçek*, *pıçak*, silah olarak, daha özelleştirilmiş halleri ise hançer adıyla kaynaklarda yer bulmaktadır¹⁰⁹⁶. Kılıçta olduğu gibi bütün bu türler Orta Asya'da Timurlu devrinden kalan sanat erbapları¹⁰⁹⁷ tarafından değişik şekil ve boyutlarda ustalikle üretilmiştir ve hanlık ordusunda ilk yıllardan son devirlere kadar hemen hemen her dönem kullanılagelmiştir.

Hafız Taniş Buhari'nin bildirdiklerine göre hançerler, Abdullah Han'ın ordusunun yakın dövüş silahları arasında önemli bir yer tutmaktadır. Kılıç Kara Sultan'a karşı Nesef vilayeti civarında verilen mücadelede, Han'ın askerleri

¹⁰⁹² Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476.

¹⁰⁹³ *Uzbekiston Harbiy San'ati Taribi*, "Uzbekiston" NMİU 2013, s. 180.

¹⁰⁹⁴ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 216.

¹⁰⁹⁵ *Uzbekiston Harbiy San'ati Taribi*, s. 178-180.

¹⁰⁹⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 248.

¹⁰⁹⁷ Bıçak uzmanları için *karddar* ve *pıçakçı* terimleri kullanılmaktadır (Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 109)

mızrak, kılıç, teberzin ve hançerleri ile yakın temasta bulunmuşlardır¹⁰⁹⁸. Zira Abdullah Han döneminde bu silahlar tıpkı muhtelif savunma teçhizatı (miğfer, kalkan) ve kılıçlar gibi madeni silahlar arasında oldukça iyi kalitede yapılan türlerden olmuş¹⁰⁹⁹ ve bazen bir nevi hanedanın gücünü göstermek amacıyla çevre ülkelere gönderilen hediyeler arasında da yer almışlardır. Mesela Rus Çarlığı'nda iktidarının ilk yılını yaşayan Çar Fyodor İvanoviç'e (1584-1598) 1585 yılında gönderilen elçilik heyetinin sunduğu hediyeler arasında kemik saplı altın işlemeli çelik hançerler de bulunmaktadır¹¹⁰⁰.

Buhara Hanlığı ordusunda kullanılan bıçak ve hançerler hakkında, geç dönem kaynakları ve günümüze kadar gelebilen çeşitler, bunların niteliği üzerine daha dikkate değer bilgiler edinmemize olanak vermektedir. Müzelerde sergilenen bıçak ve hançerler üzerine yaptığımız gözlemlerde bunların tek yüzü keskin, her iki yüzü keskin, uzun veya kısa, düz veya az kavisli pek çok türüne rastlamaktayız. Temel olarak demir ve çelik türü oldukları anlaşılan hançer ve bıçakların sap kısımları kemik, demir ve ahşaptan; kınları ise kadife, deri ve işlemeli demirden yapılmıştır. Bazı bıçak ve hançerler ise daha uzun yapıdadırlar. Bunların en dikkat çeken özellikleri sapla birleştikleri noktadan uca doğru giderek sivrilmeleridir. Genel olarak da bir yanları keskindir¹¹⁰¹. Olufsen, Buhara sarayında yaptığı gözlemlerde bu bıçak türlerinin, gümüş ve altın işlenmiş muhteşem Şam çeliğinden yapıldığını vurgulamaktadır. Bunların kınları ise altın kaplama, türkuaz ve diğer değerli taşlarla süslenmiştir. Tarif edilen bu silahlar elbette ki saray mensupları tarafından taşınmışlardır¹¹⁰². Ancak süsleme bakımından olmasa da, biçimsel ve madeni olarak askerlerin de bu tür hançerler kullanmış olduklarına şüphe yoktur. Seyyahın tarif ettiği bu ürünler, aynı dönemlerde Hive sarayında bulunan türlerle de büyük bir benzerlik göstermektedir¹¹⁰³.

¹⁰⁹⁸ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 153.

¹⁰⁹⁹ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 123; Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voo-rujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 114.

¹¹⁰⁰ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 123-124.

¹¹⁰¹ Bkz. Resim: 2-5.

¹¹⁰² Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476.

¹¹⁰³ *Uzbekiston Harbiy San'ati Tarihi*, s. 146-147, 170-171.

4. Mızrak/Kargı

Kaynaklarda genellikle süngü, kargı, cida olarak da geçen mızraklar¹¹⁰⁴, Buhara kaynaklarında daha ziyade Farsça karşılığı neyze olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu silah, Şibanî Han'ın konargöçer Özbeklerinin, Maveraünnehr'de görünmeye başladığı ilk devirlerden itibaren, hafif süvari birliklerinde kullandıkları silahlardan biri olmuştur.

Abdullah Han'ın Şibanî sultanları ile mücadele halinde olduğu iç karışıklıklar sürecinde ve siyasi birliğin sağlanmasından sonraki yıllarda, mızrakların Buhara ordusunun temel silahları arasında oldukları, Han'ın yapmış olduğu muharebelerde askerlerinin kullanımıyla sabittir¹¹⁰⁵. Bu dönemde silah üretiminin yanı sıra ticari faaliyetlerin de hızlanması, mızraklarda da çeşitliliği arttırmıştır. Hafız Taniş Buhari'den aldığımız bilgilere göre Abdullah Han'ın askerleri Afganistan seferi sırasında, Arabistan'ın Hatt¹¹⁰⁶ adlı bölgesinde üretilen *Hatti Neyze* adlı mızrakları kullanmışlardır¹¹⁰⁷. Diğer taraftan hanlıkta üretilmesine rağmen geldikleri bölgenin adını koruyan silahlardan Hint mızrakları da temel mızrak türlerinden biri olmuştur¹¹⁰⁸. Kılıç maddesinde de belirttiğimiz gibi Hindistan'a özgü bu ürünlerin ününü belirleyen temel sebep, yapımında kullanılan madenlerden ileri gelmektedir.

Mızrak/kargı XVI. asırdan itibaren, ordu için daha önemi bir silah haline gelmeye başlamıştır. Öyle anlaşılıyor ki XVII. ve XVIII. asırda uzaktan kullanılan silahlar içerisinde ok ve yay ön planda iken, yakından kullanılan silahlarda ise baskınlığı mızrak/kargı almıştır. Beneveni'nin XVIII. asırdaki gözlemlerine göre, Özbek süvarileri ok ve kılıçla birlikte mızraklarına güvenmektedir¹¹⁰⁹. Efremov ise orduda kılıçlar ve tüfekler bulunmasına rağmen askerlerin daha

¹¹⁰⁴ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 225.

¹¹⁰⁵ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 134, 153, 171; C. II, s. 110, 119, 197, 253.

¹¹⁰⁶ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 283, dipnot 654.

¹¹⁰⁷ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 163.

¹¹⁰⁸ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 124-125.

¹¹⁰⁹ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 125.

ziyade ok ve yay ile birlikte mızrak ve kargı kullandıklarını söylemektedir¹¹¹⁰. Nitekim mızrakların artan önemleri, nöker grubunun bu silahla özdeşleşen bir adla anılmasına da olanak vermiştir. Vyatkin'in üzerinde durduğuna göre XIX. asrın hemen başlarında nökerler, tüfekçiler (mergen) ve mızrakçılar/süngücüler (neyze-dest) olarak iki grup halinde karşımıza çıkmaktadır¹¹¹¹. Anlaşılan ok ve yay, nökerler arasında geçen yüzyıldaki önemini yitirerek yerini tüfeklere bırakırken, mızrakların ordu için önemi devam etmiştir.

XIX. asır tanıkları mızrağın orduda kullanımı ile beraber, biçimsel özellikleri ile ilgili de önemli bilgiler vermekte, ayrıca bu dönemden günümüze kadar kalan ürünler de bu konuda fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Meyendorf ve Burnes'in tarifine göre nöker süvariler oldukça uzun mızraklara sahiptiler¹¹¹². Burnes, farklı ağaç türlerinden yapılan bu mızrakların, ağız kısımlarının (demir uçlarının) kısa olduğunu ve hiçbir zaman birleşme yerlerinden kırılmadığını belirterek, bunların sağlam işçilik ürünleri olduğunu vurgulamaktadır¹¹¹³. Bazı uzun mızrak türleri ise eşit uzunluktaki demir ve ahşabın birleşiminden oluşmuştur. Buhara arkında sergilenen XIX. asra ait bu tür mızrakların tutma kısmı ahşap bölüm, kalınlığı ile dikkat çekerken, demir kısım ise ahşapla birleştiği noktadan itibaren incelerek sivrilmiştir¹¹¹⁴. Bu mızrak türlerinin uzunluğu, bunların da süvarilere hitap ettiğini akıllara getirmektedir. Uzun mızraklarla birlikte kısa tür mızraklar da tercih edilen ürünler arasındadır. Bunların bazı türleri yaklaşık 80-90 cm'lik sağlam bir ahşabın her iki ucuna yaklaşık 20 cm'lik demir uçlar eklenmesi ile oluşturulmuştur. Uçlardan biri oldukça kalın bir yapıya sahipken, diğeri ise daha ziyade ince ve daha sivridir. Ahşap bölme ise sedef kakma sanatıyla geometrik şekillerle süslenmiştir¹¹¹⁵.

¹¹¹⁰ Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 88.

¹¹¹¹ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16.

¹¹¹² Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57; Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 372.

¹¹¹³ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 372.

¹¹¹⁴ Bkz. Resim 6.

¹¹¹⁵ Bkz. Resim 7.

5. Gürz

Eski çağlardan beri, savaş sanatında birçok toplum tarafından kullanılan ve çeşitli türleriyle karşımıza çıkan gürz yahut topuz, Şibanî Özbeklerinin Maverâünnehr'de görülmeye başladıkları ilk yıllardan itibaren kaynaklarda yer almaktadır¹¹¹⁶. *Feth-name*'den aldığımız bilgilerden anlaşıldığına göre, Batı Türkistan'ın hakimiyet altına alındığı süreçte Özbek ordusunda bizzat Şibanî Han'ın da kullandığı gürzlerin, daha basit yapıda, ancak ağır gürzler olduğu anlaşılmaktadır¹¹¹⁷.

Abdullah Han dönemine gelindiğinde ise gürzlerin daha nitelikli ve kullanışlı hale geldikleri anlaşılmaktadır. Han'ın siyasi birliği sağlamak uğruna giriştiği savaşlar sırasında, askerlerinin birçok defa gürz kullandıklarına dair bilgilere *Abdullahname*'de rastlamaktayız¹¹¹⁸. Sabran Kalesi muhasarası sırasında (1582) Çiğdelik adlı bir mevkide Baba Sultan ile çatışan Abdullah Han'ın askerleri, *şesper* adı verilen bir topuz türünü kullanmışlardı¹¹¹⁹. Savaş sanatının incelikli ürünleri olan ve muhtelif Türk-İslam devletlerinde de karşımıza çıkan bu gürzlerin topuz kısmı altı dilimli bıçaklardan oluşmaktadır. Dilimler gövdeden çıkışta enlidir ve dış kenara geldikçe incelikler. Fakat kenarlar bir kesici silah ağzı gibi keskin değildir. Bu da silahın daha çok vurucu, ezici ve parçalayıcı türde olduğunu düşündürmektedir¹¹²⁰.

XVI. asırdan sonrasına ait kaynaklarda gürzün ordudaki varlığıyla alakalı pek bir malumat göze çarpmamaktadır. Ancak bu silahın günümüze kadar ulaşan örneklerini göz önüne aldığımızda, bunların muhtelif dönemlerde yaygın olmasa da kullanılmış olduğuna şüphe yoktur. Buhara arkı müzesinde yapmış olduğumuz incelemelerde XIX. asra ait bazı gürz çeşitleri göze çarpmaktadır. Ancak bunların eski devirlerdeki niteliği yansıtan türler olmadığını altını çizmek gerekir. Ahşap bir sapa sahip gürzlerin, demirden topuzları yivli olmakla beraber oldukça küçük yapılıdır. Daha uzun yapılı gürzlerin ise sap kısımları

¹¹¹⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 210; *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 75; Muhammad Khwandamir, *Habibü's-siyar*, C. III/II, s. 508.

¹¹¹⁷ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 75.

¹¹¹⁸ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 147, 154; C. II, s. 119, 253.

¹¹¹⁹ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 299.

¹¹²⁰ Nejat Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, AKM Yayını, Ankara, 1993, s. 47.

topuza yakın bir noktada bölünerek kancalarla tutturulmuştur¹¹²¹. Eskiden beri var olan bu yapıda amaçlanan ise topuzu hareket ettirerek silahın etkinliğini arttırmaktır. Uzun veya kısa saplı olsun bu güzlerin hem süvari hem de piyadelere hitap ettiklerine şüphe yoktur.

6. Teber ve Teberzin

Tarihin en eski silahlarından biri olan balta, Türkçe yazılmış Özbek kaynaklarında balta¹¹²², Farsça eserlerde ise *teber*¹¹²³ olarak karşımıza çıkmakta olup, XVI. asırdan XIX. asra kadar Buhara Özbekleri tarafından tercih edilen savaş araçlarından biri olmuştur.

Hanlıkta bu silahın kullanımını ilk yıllara kadar inmektedir. Şibanî Han'ın, Harezmi yöneticisi Çin-i Sufi'ye karşı oldukça uzamış Ürgenç kuşatmasında, askerlerine üç gece boyunca kale önünde durmalarını ve balta¹¹²⁴ ile savaşmalarını emrettiğini göz önüne alırsak, ilk dönemlerde silah ve teçhizatı sınırlı konargöçer orduda baltanın oldukça önemli bir silah olduğunu kavrayabiliriz.

Abdullah Han'ın şaşalı döneminde ise uzun saplı savaş baltaları teberlerin¹¹²⁵ yanı sıra kısa saplı *teberzinleri*¹¹²⁶ de kaynaklarda sıkça görmeye başlıyoruz. Bu silahlardan sapı ile beraber bir bir buçuk metre civarında olan teberler, daha çok piyadelerin kullanmaları için tasarlanırken, ondan daha kısa teberzinler ise süvarilere hitap etmekteydi¹¹²⁷. Ancak hanlık ordusunda teberzinlerin bazen piyadeler tarafından kullanıldıklarına da şahit olmaktadır¹¹²⁸.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, Buhara ordusunda savaş baltalarının yakın çatışmalar dışında en önemli kullanım alanlarından biri de büyük kale kapılarını parçalamaktı. Abdullah Han'ın Belh ve Şibirgan kuşatmaları

¹¹²¹ Bkz. Resim 8.

¹¹²² Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 220.

¹¹²³ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 149; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 289.

¹¹²⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 220.

¹¹²⁵ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 149.

¹¹²⁶ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 153.

¹¹²⁷ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 256.

¹¹²⁸ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 289.

sırasında kale içerisine giriş, kapılarının teberzinler ile parçalanmasıyla mümkün olmuştu¹¹²⁹. Yine Han'ın Hisar kuşatmasında (1574-75) bir kısım asker merdivenlerle kale içerisine girmeye çalışırken, diğerleri de savaş baltaları ile kale kapılarının kilitlerini parçalamayı başarmıştır¹¹³⁰. Buradan da anlaşılacağı üzere söz konusu savaş baltalarının ağırlığı fazla, alaşımı ise sert olmalıdır.

Gürzde de olduğu gibi, XVI. asır sonrası kaynaklarında teber ve teberzine ait pek bir malumata rastlanmamaktadır. Sınırlı miktardaki tafsilattan, XIX. asırda Emir Haydar'ın ölümünden sonra yaşanan taht mücadelesi sırasında Emir Hüseyin Turi'nin 12 seçkin adamıyla arka girmeye çalışırken kapıları teberzinler ile parçaladıklarını haber almaktayız¹¹³¹. Bununla birlikte XVIII. ve XIX. asra ait, günümüze kadar ulaşan silahlar arasında bazı baltalara rastlamaktayız ki, bunların daha ziyade merasimlerde ya da üst makamlarda bulunan saray görevlileri tarafından kullanıldıklarına şüphe yoktur. Ay balta ve çift yüzlü balta usulüyle demirden yapılmış bu silahlara kakma sanatıyla pars, fil gibi hayvanlar ile bitki motifleri işlenmiştir¹¹³². Sap kısımları ise yaklaşık 70 cm boyunda ve ahşaptandır. Olufsen'in Buhara sarayında gözlemleme imkânı bulduğu iki tören baltası üzerine tasviri de ilgi çekicidir. Bunlardan birinin sap kısmı 70 cm boylarında türkuazla kaplı gümüşten, diğerininki ise yaklaşık bir metre boylarında kabartmalı pirinçten yapılmıştır¹¹³³. İkicisinin ağız kısmı altın tellerle süslenmiştir. Neredeyse aynı tip tören baltaları XVIII. ve XIX. asırda Hive sarayında da kullanılmıştır¹¹³⁴.

II. AĞIR SİLAHLAR (MUHASARA ALETLERİ)

1. Mancınık ve Arrade

Ateşli silahların ortaya çıkışına kadar ağır kuşatma vasıtalarının vazgeçilmezi olan mancınık, germe, bükme veya çekme suretiyle bir direğin eksenini

¹¹²⁹ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirü'l-Bilâd*, s. 289.

¹¹³⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 173.

¹¹³¹ Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar...*, s. 85.

¹¹³² Bkz. Resim 9-11.

¹¹³³ Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 478.

¹¹³⁴ *Uzbekiston Harbiy San'ati Tarihi*, s. 164.

etrafında dönmesiyle işleyen ve dengeli bir hareketle, büyük bir güçle taş, ok, neft vb. cisimler fırlatan savaş aletidir¹¹³⁵. Yapısı itibariyle mancınık gibi, ancak onlardan daha küçük olan arradeler ise daha ziyade neft, ateş vb. yanıcı maddeleri atmak için kullanılmıştır¹¹³⁶. Adı geçen her iki araç da XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Abdullah Han'ın ordusunda sıkça kullanılan silahlar arasında yerini almıştır¹¹³⁷.

Kaynakların bize bildirdiği üzere, Buhara ordusunda mancınık ve arradelerin kullanımı, ateşli silahların yaygınlaşmaya başladığı döneme rastlamaktadır ve Abdullah Han döneminde bu vasıtaları kullanmaktan sorumlu *mancınık-sazan*¹¹³⁸ adı verilen bir askeri birlik ihdas edilmiş ve bu birliğin komutası esasen topçu birliklerinin başında olan meşhur Üstad Ruhi'ye bırakılmıştır¹¹³⁹. Han'ın Andhuy Kalesi kuşatması sırasında (1571) ateşli ağır muhasara silahları ile birlikte kullanılan mancınık ve arradeler kale duvarları ve burçlarını hedef almış ve bunların yıkılmasına katkıda bulunmuştur¹¹⁴⁰.

Abdullah Han'ın Baba Sultan ile olan mücadelelerinden Sabran Kalesi kuşatmasında müracaat edilen mancınıklarla bu kez yalnızca kale duvarlarını değil, şehir sakinleri ve şehrin suyolları da hedef alınmış ve kale kısa sürede düşürülmüştür¹¹⁴¹. XVI. asır boyunca Buhara Hanlığı'nın muhasaralarda vazgeçilmez olan mancınık ve arradeler, bu yüzyıldan sonra yavaş yavaş ortadan kalkmıştır.

2. Neft (yanıcı/yakıcı maddeler)

Orta Çağ boyunca en etkili ve tahrip gücü yüksek savaş araçlarından biri, muhtelif kimyasal maddeleri karıştırarak ortaya çıkarılan ve genel olarak neft

¹¹³⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 319.

¹¹³⁶ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 319.

¹¹³⁷ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 85, 135; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 272.

¹¹³⁸ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 303.

¹¹³⁹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 85.

¹¹⁴⁰ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 85; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 272.

¹¹⁴¹ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 303.

adı verilen yakıcı/yanıcı maddelerdir¹¹⁴². Bu karışımlar tarihi hadiselerden anladığımızı göre çeşitli kâse, şişe ve çömlüklerin içerisine konulmak suretiyle *neftbazan*¹¹⁴³ veya *ateşbazan*¹¹⁴⁴ adlı askeri bir grup tarafından kullanılmaktaydı. Bu yanıcı/yakıcı maddeler bazen bizzat askerlerce, bazen de mancınık¹¹⁴⁵ ve arrade gibi çeşitli muhasara makineleri vasıtasıyla da atılırdı.

Orta Asya'da kullanımları, Timurlular döneminde oldukça yaygınlaşan yanıcı/yakıcı maddeler¹¹⁴⁶, Buhara ordusunda ise XVI. asrın ikinci yarısı itibariyle sıklıkla kullanılmıştır. *Abdullahname*'den aldığımız bilgiler ışığında neftlerin hanlıktaki iç karışıklıklar ve Horasan seferleri sırasındaki kale muhasaralarında kullanıldığını görüyoruz. Abdullah Han'ın Safevilere karşı gerçekleştirdiği Turbat Kalesi kuşatmasında (1567) inşa ettirdiği serkublar üzerine tüfekçiler ile beraber neftbazanlar da yerleştirilmiş, böylece iç kale tahrip gücü yüksek silahlarla abluka altına alınmıştır¹¹⁴⁷. Yine Din Muhammed Han'a karşı gerçekleştirilen Belh kuşatması (1572) esnasında da, inşa edilmiş serkublar üzerine yerleştirilen neftçiler, diğer muhasara aletleri olan *zenburek* ve tüfekçilerle birlikte senkronize atışlar yaparak kale içerisindeki insanları hedef almışlardır¹¹⁴⁸.

Neftin Türkistan ordusundaki kullanımını sadece kale kuşatmalarında görmüyoruz. İç karışıklıklar devrinde birçok defa Abdullah Han ile karşı karşıya gelen Baba Sultan'ın ordusunda, Rumlu tüfekçiler ile beraber bir neftbaz birliğinin de yer aldığını *Abdullahname*'den öğrenmekteyiz¹¹⁴⁹.

Neftin Buhara'daki varlığının uzun bir dönemi kapsadığı malumdur. Bununla birlikte XVI. asırdaki yaygın kullanımları, kaynaklarda sabit oldu-

¹¹⁴² Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 360.

¹¹⁴³ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 273, dipnot 112.

¹¹⁴⁴ *Materialy Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 303.

¹¹⁴⁵ *Abdullahname*'de karabuğra olarak geçen mancınık türü bu amaçla kullanılmıştır (Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 407, dipnot 1337).

¹¹⁴⁶ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 305, 318; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 335.

¹¹⁴⁷ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 21.

¹¹⁴⁸ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 152.

¹¹⁴⁹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 164.

ğuna göre sonraki devirlerde giderek azalmış ve nihayet XIX. asırda Emir Nasrullah'ın askeri düzenlemeleri neticesinde, Abdussamed'in topçu birliklerinin kullandığı etkili silahlardan biri olarak orduda tekrar yer bulmuştur. Bunların kullanımını eski usulde olduğu gibi neftin kaplar içerisine koyularak kale içerisine atılması ile gerçekleşiyordu. *Zafername-i Hüsravi*'de karure adı verilen şişeden kaplar¹¹⁵⁰, Emir Nasrullah'ın, Hokand hanı Muhammed Ali Han'a karşı gerçekleştirdiği harekât sırasında, Muhammed Ali taraftarı Mangıt emirlerinden İshak Biy Mangıt'ın koruduğu Yam Kalesi'ne (1841) nef-tendazlar tarafından atılmışlardı. Yazarın ifadesiyle bunlar kalenin içerisine o kadar fazla atılmıştı ki, adeta kaledeki askerlerin başına havadan bela yağdırılmıştı. Neticede bu yangın yerinde kaleyi ele geçirmek Buhara askerlerince oldukça kolay olmuştur¹¹⁵¹.

3. Tura/Töre ve Çapar/Çeper

Kale kuşatmalarında taarruz sırasında karşıdan gelebilecek her türlü saldırıya karşı büyük savunma gereçleri olan korkuluklar ve büyük kalkanlar, savunma teçhizatında zaruri birer ihtiyaç olmuştur. Bozkır savaş kültüründe Moğollar, İlhanlılar¹¹⁵² ve Timurlular¹¹⁵³ döneminde kullanımına rastladığımız bu korunma gereçleri, Buhara Özbek Hanlığı'nda mancınık, arrade ve top gibi ağır muhasara araçlarının yaygınlaşmasına kadar en önemli ve önde gelen savunma teçhizatı olarak göze çarpmaktadır.

Bu teçhizattan *tura/töre*, hücum sırasında askerlerin önlerinde tuttıkları, temel yapı malzemesi odun olan¹¹⁵⁴ insan boyundaki kalkanlardır¹¹⁵⁵. *Çapar/çeper* ise savaş esnasında düşmanların attığı taş ve oklardan korunmak için kalkan ile birlikte kullanılan mazgal biçimindeki büyük bariyerlerdir¹¹⁵⁶.

¹¹⁵⁰ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Turki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 124.

¹¹⁵¹ *Zafername-i Hüsravi*..., s. 148-149.

¹¹⁵² Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 191-192.

¹¹⁵³ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 147, 195, 270; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s.153.

¹¹⁵⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 57-58.

¹¹⁵⁵ A. Z. Budagov, *Sravnitel'nyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, C. I, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sanktpeterburg 1869, s. 391.

¹¹⁵⁶ Budagov, *Sravnitel'nyy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*, C. I, s. 469.

Şibanî Han'ın Batı Türkistan'ı hâkimiyeti altına aldığı süreçte hemen hemen her kale kuşatmasında başvurduğu tura/törelere, esasında kaleye merdivenlerle tırmanacak askerleri, en azından kale surlarına kadar korumak amacıyla kullanılmaktaydı¹¹⁵⁷. Özellikle Babür'ün elinde bulunan Semerkand'ı kuşatan (1501-1502) Özbek askerleri, güçlü kale surlarının geçilebilmesi için törelere büyük oranda müracaat etmişlerdi. Bu kuşatmada Şibanî Han'ın emri ile çevredeki ağaçların kesilmesiyle oluşturulan tura/törelere ve merdivenlerle kaleye doğru hücumla geçilmiş, surların dibine yaklaşan askerler merdivenlerle kale içerisine girmeyi denemişlerdi. Ancak bu taarruzla kalenin alınması hemen mümkün olmamıştı¹¹⁵⁸. Zira o dönemde mancınık, arrade ve ateşli silahlardan yoksun olan Özbek ordusu, tek başına bu maddi külfeti az teçhizatla Türkistan'ın bu büyük şehirlerinin surlarını aşamamış, surlardan atılan ateş ve taşlarla da ağır zayıyat vermişti¹¹⁵⁹.

Benzer bir harekât Harezmi'nin merkez kalesi olan Ürgenç'in alınması sırasında da (1505) gerçekleşmiş, ancak bu girişim de çok ağır zayıyatla sonuçlanmıştı¹¹⁶⁰. Bu yüzden hanlığın temellerinin atıldığı ilk yıllarda, kuşatmaları uzun süre sürdürerek, kale halkını kıtlığa terk etmek suretiyle teslimiyete zorlamak elzem hale gelmişti¹¹⁶¹.

Abdullah Han döneminde, Buhara ordusunda tura/törelere birlikte çapar/çeperler de görülmeye başlamıştır. Ancak bu dönem kale kuşatmalarında top, mancınık ve tüfek gibi silahların da kullanılmasıyla orduda tura/töre ve çapar/çeperin yararlılığı artmış, top atışları ile birlikte kale sur ve burçlarının büyük oranda tahrip edilmesi ve surlar üzerindeki askerlerin önemli ölçüde yıpratılması ile surlar daha rahat aşılır hale gelmiştir¹¹⁶². XVI. asırdan sonra ise bozkır sanatının bu kadim savunma gereçleri yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır.

¹¹⁵⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 45, 68, 201, 220.

¹¹⁵⁸ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 68-69.

¹¹⁵⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 69.

¹¹⁶⁰ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 201.

¹¹⁶¹ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 216-224.

¹¹⁶² Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 135, 172; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhirul-Bilâd*, s. 289.

4. Şatu/Nardban/Merdiven

Kale kuşatmalarında kullanılan, bilinen en eski araçlardan biri sayılan merdivenler, Buhara Özbek ordusunda özellikle ilk dönemlerde sıkça kullanılmış teçhizattan biriydi. Şibanî Han'ın Batı Türkistan'ı hâkimiyeti altına aldığı süreçte kale kuşatmalarında tura/töre ile beraber, kaynaklarda *şatu* ve *nardban* olarak geçen merdivenlere müracaat ettiğini görüyoruz¹¹⁶³. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz üzere, merdivenleri kale duvarlarına yaslayan askerler¹¹⁶⁴, çoğu zaman surlardan atılan taş, ok ve mızraklara maruz kalıyor¹¹⁶⁵, bazen de merdivenlerin boyu, yüksek duvarlara karşı kısa kalıyordu¹¹⁶⁶. Bu gibi sebeplerden, bunlarla kale içerisine giriş pek de mümkün olmuyordu.

İlk devirlerde temel muhasara araçlarından biri olması sebebiyle merdiven üretimi oldukça önemliydi. Muhammed Salih, Semerkand muhasarası sırasında her askere bir merdiven düşecek kadar merdiven yapıldığını söylemektedir¹¹⁶⁷. *Musabirü'l-Bilâd*'den aldığımız bilgiler de Muhammed Salih'i doğrular niteliktedir. Esere göre bu kuşatmada 30 ayaklı yüzlerce merdiven kale duvarlarına yaslanmış ve bunlar vasıtasıyla surların aşılması hedeflenmiştir¹¹⁶⁸.

Muhasara silahlarındaki çeşitliliğin artmasıyla merdivenlerin kuşatmalarda sağladığı fayda, tura/törelere paralel bir şekilde artmıştır. Abdullah Han'ın Hisar kuşatması sırasında ateşli silahlar ile düşman askerlerinden arındırılan surlar, merdivenlerle rahat bir şekilde aşılmıştır¹¹⁶⁹.

Merdivenlerin kullanımını Buhara Hanlığı'nda uzun bir süreci kapsamıştır. XIX. asra gelindiğinde hala Orta Çağ savaş sanatını icra eden orduda kale surlarını aşmak için bu teçhizatı kullanma gerekliliği devam etmiştir. Her ne ka-

¹¹⁶³ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 41, 57, 68, 119, 201, 220.

¹¹⁶⁴ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabiru'l-Bilâd*, s. 66-67; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, s. 422; Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 68-69.

¹¹⁶⁵ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 68, 201.

¹¹⁶⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 119.

¹¹⁶⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 57.

¹¹⁶⁸ Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabiru'l-Bilâd*, s. 67.

¹¹⁶⁹ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 172.

dar Emir Nasrullah'ın topçulukta yaptığı ıslahatlar Orta Asya için önemli bir aşama olsa da, yeni topların kale surlarını yıkmada her zaman yeterli olduğunu söylemek güçtür. İşte bu noktada topların surları yıkamadığı durumlarda, bunlar ve yakıcı maddelerle sur ötesine yapılan atışlar savunucuları yıpratmakta ve bundan istifade surlara dayanan merdivenlerle kaleye girmek mümkün oluyordu. Yukarıda da bahsi geçen 1841 Yam Kalesi kuşatmasında karureleri etkili kullanan Nasrullah'ın ordusu kalenin birçok yerine merdiven dayayarak içeri girmeyi başarmıştı¹¹⁷⁰.

5. Serkub

Muhasara savaşlarında *kule* ve *debbabe* adı verilen savaş araçları tarihin en eski çağlarından itibaren orduların müracaat ettikleri bir vasıta olmuştur. Genellikle kalın ve sıkı ağaçlardan imal edilen, bazen de demir, kurşun, bakır gibi madenlerle kaplanan bu araçlar, tekerlek üzerine yerleştirilerek surlar üzerine yönlendirilir ve bu sayede kale içerisine girmenin yolları aranır¹¹⁷¹.

Buhara ordusunda kuşatma vasıtaları arasında kule ve debbabe gibi tekerlekler üzerinde hareket ettirilen kompleks yapıda vasıtalar karşımıza çıkmazsa da, kullanım amacı aynı, daha basit yapıda *serkub* adı verilen teçhizata rastlamaktayız¹¹⁷². Timur'un ordusunda da varlığından haberdar olduğumuz¹¹⁷³, temel yapı malzemesi taş, toprak ve ahşap¹¹⁷⁴ olan serkuplar, surların karşısına inşa edilen ve yükseklik bakımından kuşatma altındaki kalelere hâkim olan (onlardan daha yüksek) yapay tepeliklerdir¹¹⁷⁵. Bu yükselti sayesinde kale içerisindeki düşmanlar daha iyi gözlenmekte ve özellikle bunun üzerine yerleştirilen ateşli silahlar ile kale içerisine daha rahat atış imkânı bulunmaktaydı¹¹⁷⁶.

¹¹⁷⁰ *Zafername-i Hüsvetü...*, s. 149.

¹¹⁷¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 352-353.

¹¹⁷² Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C.II, s. 21, 152; Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 43, 88.

¹¹⁷³ Ayrıntılı bilgi için (bkz. İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur...*, 256; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 262).

¹¹⁷⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 21; *Materiali Po İstorii Turkmen i Turkmenii...*, s. 358.

¹¹⁷⁵ *Materiali Po İstorii Turkmen i Turkmenii...*, s. 357, dipnot 3.

¹¹⁷⁶ *Materiali Po İstorii Turkmen i Turkmenii...*, s. 357-358.

Abdullah Han'ın, Safevilere karşı başlattığı Horasan seferleri kapsamındaki Turbat Kalesi kuşatması sırasında serkuplardan istifade ettiğini görmekteyiz. Bu kuşatma sırasında inşa edilen serkuplar üzerine tüfekçiler ve neftçiler konuşlandırılmış ve kale içerisindeki düşman ordusu büyük oranda yıpratılmıştı¹¹⁷⁷. XVIII. asırda ise, Buhara hanı Ebu'l-Feyz Han, Hazarasp Kalesi kuşatmasında yaklaşık 40 günlük bir bekleyişten sonra serkuplar inşa ettirmiş ve neticeye ulaşmaya çalışmıştır¹¹⁷⁸.

Serkublar yalnızca Buhara Hanlığı için değil komşu Hive ve Hokand Hanlıkları¹¹⁷⁹ için de önemli bir kuşatma vasıtası olmuştur. XIX. asırda Hive Hanı İltezer Han, İmreli Türkmenlerinin isyan ederek bir kale inşa etmeleri üzerine askerlerini bölgeye yollamış ve emirler de kuşatma için bir serkub inşa ettirmişlerdi. Serkubun üzerine konuşlanan ve kale içerisindeki düşmanı oldukça rahat gözlemlene imkânı bulan ateşli silah kullanıcıları, yapmış olduğu atışlarla kale içerisindeki isyancıları böylece etkisiz hale getirmeyi başarmışlardı¹¹⁸⁰.

6. Lağım ve Nakkap

Kuşatma sırasında kale duvarlarını delmekle görevli askerlere *nakkap*, tünel kazmakla görevli kişilere ise *lağımçı* denilmekle beraber, kaynaklarda çoğu defa bu iki kelime aynı anlamda kullanılmıştır¹¹⁸¹. Özbek kaynaklarında ise bu uygulama ilk devirlerden itibaren *mürce*¹¹⁸², bunu gerçekleştiren askeri sınıf ise daha ziyade *nakkaban/nakkabçıyan*¹¹⁸³ olarak adlandırılmıştır.

Lağım ve nakkabın savaş sanatında geçmişi eskilere gitmekle beraber, kale surlarının giderek güçlendiği geç Orta Çağ ve Yeni Çağ'da kullanımları

¹¹⁷⁷ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 21.

¹¹⁷⁸ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 88.

¹¹⁷⁹ Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukhari (Sufiyani), *Mubit al-Tavariq (The Sea of Chronicles)*, s. 281; bkz. *Materiali Po İstorii Turkmen i Turkmenii...*, s. 357, dipnot 3.

¹¹⁸⁰ Munis ve Agehî, *Firdaws Al-Iqbal...*, s. 182.

¹¹⁸¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 368.

¹¹⁸² Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 224; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbirul-Bilâd*, s. 315. Bu kelime ayrıca saldırılara karşı kazılan siperleri de ifade etmektedir. (*Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 304; *Zafername-i Hüsravi...*, s. 77, 86, 95, 123, 147, 205).

¹¹⁸³ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 305.

daha önemli bir hale gelmiştir. Orta Asya'da Özbek hâkimiyetinin yaklaşık bir asır öncesinde ise bunlar, Timur'un kale kuşatmalarında en çok başvurduğu ve ordusunun uzmanlaştığı yöntemlerden biri olmuştur¹¹⁸⁴. Nakkap ve lağım-cılar muhasara sırasında kale duvar ve burçlarının temellerine doğru tüneller kazar, bu tüneli desteklemek için de tahta direkler yerleştirir ve bu direklerin daha sonra tutuşturulmasıyla duvar veya burç kendi ağırlığı ile çökerdi. Bu usul lağımıcılığın ilk devirlerindeki uygulama biçimi olup, barutun kullanımına başlanmasından sonra *mayınlama* adı verilen yeni bir usul oluşmuştur. Bu usulde burç ve duvarların altına yerleştirilen barut ve diğer patlayıcı maddeler sayesinde duvarlar ve burçlar çökertilmeye başlamıştır¹¹⁸⁵.

Buhara Özbek Hanlığı'nda lağım ve nakkabın uygulandığına dair ilk bilgileri Şibanî Han dönemi kaynaklarından almaktayız. Bu dönemde lağım ve nakkap yöntemi duvar delme ve duvar veya burcu kendi ağırlığı ile çökertme gibi yöntemlerle icra edilmekteydi. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ise barut ve çeşitli patlayıcıların kullanılmasıyla bu yöntem daha çağdaş ve etkili bir hale geldi.

Muhammed Salih, Şibanî Han'ın Babür'le olan mücadeleleri sırasında Debusi Kalesi muhasarasında (1501) üç günde 6 mürjel kazdığını söylemektedir¹¹⁸⁶. Yine Şibanî Han'ın Kazak seferi kapsamında gerçekleştirdiği Kelat Kalesi muhasarasını betimleyen Huncî'nin verdiği bilgiler, ilk dönem lağımının kullanım biçimleri açısından büyük bir ipucu vermektedir. Onun ifadesiyle dik bir yamaçta sert kayalıklar üzerine kurulmuş bu kaleyi lağım kazarak geçmek mümkün değildi¹¹⁸⁷. Bu ifade o dönem nakkap ve lağımıcılarının duvar delme ve sur altından çıkma faaliyetlerinde bulunduğu kanıtı niteliğindedir.

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ise Buhara ordusunda nakkap ve lağımıcılık, çağın en modern kullanım usulleriyle uygulanmaya başladı. Bu fa-

¹¹⁸⁴ Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 106, 189, 262; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 141, 229-230, 388, 404; İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur...*, s. 256.

¹¹⁸⁵ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 368.

¹¹⁸⁶ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 45.

¹¹⁸⁷ Huncî, *Mibmanname-yi Buhara...*, s. 272.

aliyet gerçekleştirilirken birçok strateji ve yöntem deneniyordu. Bunda kuşkusuz barut kullanımının hanlıkta yaygınlaşmaya başlaması önemli bir unsur olmuştur. Başta *Abdullahname* olmak üzere birçok kaynak lağımıcılıkta yeni usul mayınlama hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Abdullah Han, Sabran Kalesi kuşatmasında (1582) özellikle top ve mancınıklar başta olmak üzere ateşli silahları özenle hazırlatmış, top atışlarından sonra nakkabanlarına ucu sivri kazmalar kullanarak tünel kazmalarını ve kale hendeğinin altından geçerek kale surlarının altına kadar gitmelerini emretmişti. Daha sonra burç ve duvarların altına kadar gelen askerler, ahşap ve kereste ile çeşitli yanıcı ve patlayıcı hafriyatı ateşlemişti. Bu sayede burç ve kale duvarları çökertilmişti¹¹⁸⁸.

Safevi kaynaklarından *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*'de Özbek lağımıcılarının faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur. Safevilere karşı Nişabur Kalesi kuşatmasında (1593) lağımıcılar kullanılmış, kale burçlarından birinin altına ulaşan lağımıcılar, buraya barut ve çeşitli patlayıcı maddeler yerleştirerek büyük bir patlama ile burçları havaya uçurmuş, bu sayede kaleye girmek mümkün olmuştu¹¹⁸⁹.

Buhara ordusunda lağımıcılık faaliyeti sadece surları ve burçları yıkmak amaçlı değil, bazen kale çevresindeki hendek mâniyası içerisindeki suları boşaltma amacıyla da uygulanmaktaydı¹¹⁹⁰. Yukarıda bahsettiğimiz Abdullah Han'ın Sabran seferi sırasında nakapçıyanlar emir gereği kısa sürede kale hendeğine doğru lağım kazmaya başlamışlar, daha sonra tüneller ve hendek arasındaki engelleri açarak hendekteki suların lağıma boşalmasını sağlamışlardı. Bu sayede boşalan hendeklerden geçişle daha rahat bir kuşatma gerçekleşmişti¹¹⁹¹. Şibanîlerin son devirlerinde sıklıkla müracaat edilen lağımıcılık faaliyetine Astrahanlılar devrinde de devam edilmiştir. Baki Muhammed Han, kardeşi Din Muhammed Han'ın Kunduz da Karai Kabilesi tarafından öldürülmesi üzerine sefere çıkmış ve mezkûr kaleyi bir süre kuşattıktan sonra düşüremeyin-

¹¹⁸⁸ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 305.

¹¹⁸⁹ İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 169.

¹¹⁹⁰ Şerefüddin Ali Yezdi bu yöntemin, Timur'un lağımıcı birliği tarafından Ankara Kalesi hendekleri üzerinde uygulandığını aktarmaktadır (Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafernâme)*, s. 390).

¹¹⁹¹ *Materialı Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 305.

ce lağımıcılarına başvurmuştur. Lağımıcı ustaları kale burçlarının birinin altına lağım kazarak barut yerleştirmiş, kale burcu böylece yerle bir edilmiş ve Buhara ordusu neticeye ulaşmıştı¹¹⁹².

III. ATEŞLİ SİLAHLAR

1. Toplar

XVI. asrın ikinci yarısından itibaren ateşli silah teknolojisiyle tanışan Buhara Hanlığı, bu tarihten XIX. asra kadar birçok top türünü kullanmıştır. Hafif, orta-ağır ve havan türünde olan bu toplar, kullanım ve yapısal özelliklerine göre muhtelif devirlerde farklı adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır.

a. Hafif Toplar

Buhara Hanlığı'nda topların ilk kez derli toplu kullanımlarına, Abdullah Han'ın, Din Muhammed Han'a karşı mücadelesi sırasındaki Andhuy Kalesi muhasarasında (1571) rastlıyoruz. Osmanlılara özgü *zarbzen/darbzen* topunun kullanıldığı bu kuşatmada, bu top yardımıyla kale surları, burçları ve sur önündeki *hakriz* adı verilen küçük duvarlar yerle bir edilmiş ve böylece kale kolayca geçirilmişti¹¹⁹³.

Kale döven top¹¹⁹⁴ manasına gelen *darbzen/zarbzen*ler, XVI. asır itibariyle İslam dünyasında¹¹⁹⁵ sık rastlanan hafif top türlerinden biri olup, Avrupa'da kul-

¹¹⁹² Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 76.

¹¹⁹³ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 85.

¹¹⁹⁴ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Turki*, s. 853.

¹¹⁹⁵ Aslında bu topları ve de ateşli silahların genelini İslam dünyasında yaygınlaştıran temel hadise Osmanlıların, uluslararası siyasi gücünü devam ettirmek için, sahip oldukları bu teknolojinin sağladığı imtiyazdan istifade etme düşüncesiydi. Bu amaçla XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı ateşli silahları sadece Türkistan'a değil, Kırım Hanlığı, Hindistan Müslümanları ve Sumatra'daki Açe Sultanlığı'na da gönderilmişti. Bu sayede ateşli silahlar Osmanlılar adına Orta Doğu'daki rakiplere karşı yalnızca cepheelerde kesin üstünlük sağlamıyor, ayrıca Asya'da, Portekiz, Rusya ve İran tarafından tehdit edilen ülkelerde de kendisine karşı emsalsiz bir saygınlık kazandırıyordu. Özellikle Portekiz'in Hint Okyanusu ve Kızıl Deniz'deki yayılma teşebbüsleri, eski düşmanları bile hayatta kalma adına Osmanlılara muhtaç hale getirmişti. 1509'da Diu yakınlarında Portekiz'den aldıkları mağlubiyet üzerine Memlükler, bu tehlikeye karşı ayakta kalabilmek için Osmanlılara müracaat ederek bir donanma isteğinde bulunmuştu. Bunu kabul eden Osmanlı sultanı II. Beyazıt 1511'de top, tüfek, barut ve gemi yapımında kullanılacak bir miktar malze-

lanılan *falconet* adlı topun Doğu dünyası tarafından kullanılan cinsiydi. Ağırlığı yaklaşık bir kantar (54 kg) civarında, uzunluğu 1,5 metreden 3,75 metreye kadar olabilen bu toplar, çap ve gülle küçüklüğüne rağmen, çağına göre seri atışlar yapmasından dolayı rağbet görmekteydi ve hafifliğinden dolayı birkaç tanesi kundak arabalarıyla nakledilebilirdi¹¹⁹⁶. Ancak Buhara Hanlığı'nda bu toplarının kullanımının bir sürekliliği yoktu. Bunda en büyük sebep bu topları üretme teknolojisinin hanlıkta bulunmuyor oluşu ve varlıklarının sadece Osmanlılardan ithal edilebildiği ölçüde sürdürülmesiydi¹¹⁹⁷. Bunların Osmanlılardan son önemli nakli yukarıda da bahsettiğimiz üzere Astrahanlılar sülalesi hanı Baki Muhammed zamanında gerçekleşmişti.

Hafif toplar içerisinde değerlendirebileceğimiz bir diğer top türü olan zemburek ise, ateşli silahların hanlıkta kullanılmaya başlamasından sonra varlıklarına hemen hemen her dönemde rastladığımız bir tür olmuştur. Ateşli silahların ortaya çıkmasından sonra İslam devletlerinin genelinde görülmeye başlanan bu silahlar, deve üzerinde de taşınabilen küçük kalibreli hafif toplardı¹¹⁹⁸. Bu yönleri ile kullanım alanları ağır ve orta topların aksine farklılık göstermekteydi. Buhara ordusunda zemburekler genellikle tüfek, nefit gibi hafif ateşli silahlarla birlikte kullanılıyor ve bunlarla özellikle insan unsuru hedef alınıyordu. Abdullah Han'ın uzun soluklu Belh muhasarasında bu şekilde kullanılan zemburekler, kaleyi savunan Din Muhammed Han'ın askerlerine Hafız Tanış Buhari'nin deyimiyle ölüm saçmıştı¹¹⁹⁹.

Zembureklerin küçük çaplı ve taşınabilir tarzda toplar olmaları onları kale savunmalarında da önemli bir silah haline getirmiştir. Nitekim bunlar feodal

---

mevi askeri bir birlikle Memlûklere gönderdi (İnalçık "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms...", s. 202-203). Bu durum, zamanında Osmanlıların Orta Doğu'daki güçlü rakipleri Memlûklerin artık onlara bağımlı bir hale geldiğini göstermesi açısından önemlidir. Doğu dünyasındaki bir diğer güç Safevilerde de, Şah Abbas zamanında yapılan askeri ıslahatlardan sonra darbzanz/zarbzanz türü toplar kullanılmaya başladı. İngiliz mühendislerin desteğiyle yapılan düzenlemelerle ilk etapta 500 darbzanz/zarbzanz topu ve sayısız tüfek üretimi gerçekleştirilmisti. (Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas (1587-1629) Zamanında...", s. 99).

¹¹⁹⁶ Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 373-375.

¹¹⁹⁷ Ancak yarım yüzyıl öncesinde Babür zarbzanz/darbzanz topunu kazanlar kadar etkili kullanabilmişti.

¹¹⁹⁸ Muin, *Ferheng-i Farsi*, C. II, s. 1751.

¹¹⁹⁹ Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 152.

bölünmüşlüğü hâkim olduğu XVI. asırda kendi bölgelerinde bağımsız hareket eden hanların elinde bulundurdukları kalelerde çoğunlukla kullanılmaktaydı. *Abdullahname*'den edindiğimiz bilgilere göre, Abdullah Han'ın Hisar Kalesi kuşatması sırasında, kaleyi savunan askerlerin yoğun tüfek ve zemburek atışları, Han ordusunun kaleye yaklaşmasını mümkün kılmamıştı¹²⁰⁰. Belh kuşatması sırasında da, Belh hâkimi Din Muhammed kaleyi zemburek ve arradelerle korumuştur¹²⁰¹. Ancak sonraki asırlarda hanlıkta ateşli silah teknolojisinin giderek gerilemesine paralel olarak, zembureklerin garnizonlarda kullanımı da giderek azalmıştır¹²⁰².

XVI. asırdan sonra ise zemburek terimi küçük kalibreli toplardan başka, genel olarak topları ifade etmek için kullanılan bir terime dönüşmüştür¹²⁰³. Mesela Ebulfeyz Han'ın ordusunda bulunan zemburekler, anlaşıldığı üzere küçük kalibreli bayağı zemburekler değildi. Nitekim Semenov bunları, derin bir kâse gibi çok geniş ağızları olan, nefit ve barut ile ateşlenen ve birkaç at yardımı ile hareket ettirilen havan topları olarak tanımlarken, bir nevi aşağıda ele alacağımız kazanı tarif etmiştir¹²⁰⁴. Ancak yine de zemburek teriminin sonraki asırlarda da daha ziyade bayağı zemburekleri ifade etmek için kullanıldığı açıktır¹²⁰⁵. XVIII. ve XIX. asır seyyahları topçulukta çağının oldukça gerisinde kalan Buhara Hanlığı'nın, ağır toplardan ziyade zembureklere sahip olduğunu aktarmaktadır. Bunların bu dönemde daha ziyade develere sabitlendiği ve topçular tarafından kurlsız ve oldukça kötü bir şekilde kullanıldıkları yine aynı dönem seyyahlarının kayıtlarında mevcuttur¹²⁰⁶.

¹²⁰⁰ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 169.

¹²⁰¹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 135.

¹²⁰² XVIII. asrın ilk çeyreğinde hanlıkta bulunan Beneveni, Buhara'ya bağlı önemli kaleler hakkında bilgi verirken, bu garnizonlarda fitilli tüfekler haricinde hiçbir şekilde top bulunmadığını vurgulamaktadır (Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 123).

¹²⁰³ Bkz. Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 32; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 114.

¹²⁰⁴ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 160, dipnot 231.

¹²⁰⁵ Bkz. Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 124.

¹²⁰⁶ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 124; Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Lini...", s. 103; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 114.

Buhara'da kullanılan bir diğer hafif top türü de ağaç zemburek veya ağaç toptur. Ağırlık olarak hafif, ancak hacim olarak bayağı zembureklerden büyük olan bu tür, anlaşılan madeni topların maliyeti sebebiyle, eldeki imkânlar dâhilinde üretimi gerçekleştirilmiş toplardır. Günümüzde, Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi'nde sergilenen bir ağaç top üzerine yaptığımız gözlemde bunların, yaklaşık iki metrelik bir tomruğun ortasına aynı boyutta küçük kalibreli hafif bir metal namlu yerleştirilmesi ve tahribata dayanıklı olması için tomruğun etrafının da demir çemberlerle sarılması ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır¹²⁰⁷. Söz konusu topun ne zaman ve nerede üretildiğine dair bir malumat olmasa da XVIII. veya XIX. asırlarda üretilmiş olması muhtemeldir.

XIX. asır Buhara kaynaklarında *kitayçe/hitayçe* adı verilen bayağı zembureke benzer küçük kalibreli toplara rastlanmaktadır. Rus serbazi askerlerin vermiş olduğu bilgilere bakılırsa 1837'den sonraki süreçte Emir Nasrullah, bu toplara fazlasıyla sahip olmuştur¹²⁰⁸. Emir Nasrullah'ın Hokand'a karşı gerçekleştirdiği Pişager Kalesi kuşatması sırasında da, Hokandlılar Buhara ordusuna, surlara yerleştirdikleri bu toplarla karşılık vermiştir¹²⁰⁹. Anlaşılan bu türler XIX. asır ortalarına gelindiğinde Türkistan hanlıklarının geneline yayılmıştır.

b. Ağır Toplar

Ateşli silahların Orta Asya'da giderek yaygınlaşmaya başlamasından sonra, Buhara Hanlığı'nda üretimi gerçekleştirilen, muharebeler ve kuşatmalarda oldukça yaygın bir biçimde kullanılan karakteristik top türü olarak ise dig/kazan adı verilen büyük çaplı ve ağır taş gülleler atan toplar karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Orta Asya'da Timurluların ahir döneminde rastladığımız bu top türü, XVI. asrın ilk çeyreğinde Babür tarafından kuşatma ve muharebe alanlarında başarıyla kullanılmış¹²¹⁰ ve mezkûr yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Buhara Hanlığı'nda görülmeye başlamıştı. Bu-

¹²⁰⁷ Bkz. Resim 12. Ağaç toplar üzerine ayrıntılı bilgi için bkz. Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 315-317.

¹²⁰⁸ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 215.

¹²⁰⁹ *Zafername-i Hüsravi...*, s. 123.

¹²¹⁰ Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 342, 349, 350, 376.

gün bu silaha ait kalıntılara rastlamamız pek mümkün olmasa da Hafız Tanış Buhari'nin verdiği bilgiler ışığında silahın top türleri arasındaki yeri, kullanılışı ve niteliği hakkında yorum yapabiliriz.

Her biri üç Buhara batmanı taş gülleler,¹²¹¹ bazen de yanıcı/yakıcı maddeler atabilen bu büyük toplar, tekerlekli kundak sisteminden yoksun olduğundan zahmetli bir şekilde muharebe alanlarına taşınmakta ve bunların kurulumu ateş edeceği mevzi karşısında belli bir sürede gerçekleşmekteydi¹²¹². Silahın kazan olarak adlandırılması ise oldukça geniş ağızlı olmasından kaynaklanmaktaydı ve bu haliyle belli ki havan topu türünde bir silahtı¹²¹³.

Oldukça büyük ve kaba yapılı kazanlar bazen cihangir, kubbeli¹²¹⁴, karabuğra¹²¹⁵ ve karabahadır¹²¹⁶ gibi çeşitleri adlandırmalarla karşımıza çıkmaktadır. Bunlar muhtemelen atılan maddelerin cinslerine göre sınıflandırılmıştı. Örneğin Baba Sultan'a karşı gerçekleştirilen Semerkand kuşatması (1576) sırasında cihangir kazanı taş¹²¹⁷ atmak için Çeharrah kapısı karşısında kururken, karabahadır kazanı nefis yani ateş topu¹²¹⁸ fırlatmak için Suzangeran kapısı karşısına yerleştirilmişti¹²¹⁹.

Havan topu olsalar da kazanlar sadece kale duvarlarını yok etmek amacıyla kullanılmıyor, muharebelerde düşman askerlerine karşı da hedefleniyordu. Semerkand'ın ilhakından sonra harekete geçen Baba Sultan ile Abdullah

¹²¹¹ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 36.

¹²¹² Hafız-i Tanış Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 196.

¹²¹³ Belenitskiy, "O Poyavlenii i Rasprostraneni Ognestrel'nogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane...", s. 27; Şemseddin Sami bunları battal toplar olarak tarif etmektedir (bkz. Sami, *Kamus-ı Türki*, s. 1069).

¹²¹⁴ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 217.

¹²¹⁵ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 302. Önceleri bir mancınık türünü ifade için kullanılan karabuğra teriminin (bkz. Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 323, 343) topların İslam dünyasında görünmeye başlamasından sonra onlardan biri için de kullanılması, büyük ihtimalle iki silah türünün savaş meydanındaki kullanım alanlarının birbirine olan benzerliğinden kaynaklanmalıydı.

¹²¹⁶ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 293.

¹²¹⁷ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 407, dipnot 1336.

¹²¹⁸ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 407, dipnot 1337.

¹²¹⁹ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 297.

Han arasında vuku bulan savaşta, Üstad Ruhi kazanlar ile Baba Sultan'ın piyade birliklerini hedef almış ve yaptığı atışlardan birinde Buhari'nin tabiriyle düşman komutanlarından Dostik Bahadır'ın başını uçurmuştu¹²²⁰. Bu yerel muhasara araçları Buharalı topçu ustaları tarafından üretilmekteydi. Yukarıda zikrettiğimiz Semerkand kuşatmasında adı geçen kubbeli, karabahadır ve cihangir kazanları Üstad Ruhi tarafından Buhara'da dökülmüşlerdi¹²²¹. XVI. asırdan sonraki süreçte Buhara Hanlığı'nda kazan adı giderek kaybolmuştur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu yüzyıldan itibaren büyük çaplı top türleri içerisinde yer alan kazanlar, zemburek terimi ile ifade edilmeye başlamıştır¹²²².

XVI. asrın son çeyreğine doğru gelindiğinde kaynaklarda doğrudan *tub* olarak geçen bir muhasara aracını görmeye başlıyoruz. Abdullah Han'ın 1588'de Safevilere karşı gerçekleştirilen Herat Kalesi kuşatması sırasında ordusunda bulunan bu toplar, Üstad Ruhi'nin ölümünden sonra onun yerini alan Mirak Topçubaşı tarafından kullanılmış ve kale burçlarını yerle bir etmişti¹²²³. Topçu sınıfı başlığında da bahsettiğimiz üzere bu toplar Abdullah Han döneminde seyyar döküm tekniği ile üretimi gerçekleştirilebilen, temel madeni bakır olan toplardandı ve Buhara ölçüsü ile iki üç batman ağırlığında, yani 50-75 kg arası taş güllerle atabilmekteydi¹²²⁴. Dolayısıyla bu ağırlıkta güllerle atabilen ve kale kuşatmalarında kullanılan bu topları *kala küb* adı verilen ağır toplar kategorisinde değerlendirmek mümkündür¹²²⁵. Nitekim daha sonraki asırlarda Buhara kaynaklarında muhasara toplarını ifade etmek için kale küb ifadesine rastlanmaktadır. XIX. asır kaynağı *Zafername-i Hüsvrevi*'den anlaşıldığına göre kala küb topları, Türkistan'da kullanılan toplardan biridir¹²²⁶ ve özellikle Çe-

¹²²⁰ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 221.

¹²²¹ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 296.

¹²²² Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 160, dipnot 231.

¹²²³ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 234.

¹²²⁴ Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 234.

¹²²⁵ Küb Farsça dövme, ezme anlamındadır. Bu haliyle kala küb de kale döven manasına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarında adı sıkça geçen bu toplar, dolayısıyla kale muhasaraları için kullanılmakta olup, genelleme yapmak gerekirse 8 vukiyyeden (Bir Osmanlı vukiyyesi 1200-1300 gram arasında değişmektedir) ağır güller atan top gruplarını ifade etmektedir. Bu tarife göre Osmanlıda şayka, balyemez, bacaluşka, kanon, kolomborna topları bu grup içerisine girmektedir. (Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 342-343).

¹²²⁶ *Zafername-i Hüsvrevi...*, s. 86, 95, 217.

rakçi Kalesi kuşatmasında, Şehr-i Sebz hâkimi Danyal Biy bununla yapılan atışlarda kale halkına büyük zararlar verdimiştir. Zira bu kuşatma sırasında bu topların gülleleri olarak neftler ile karıştırılmış yangın ve tahrip gülleleri kullanılmıştır ve bunların sebep olduğu yangın kale halkının dahi zarar görmesine sebep olmuştur¹²²⁷. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere kala kübler, bazen havan/kazan gibi kullanılabilen bir meziyette top türleri olmuşlardır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Abdullah Han döneminde kullanılan kazanların bir kısmı yangın ve tahrip gülleleri atmaları ile dikkat çekmekteydi¹²²⁸.

2. Tüfekler

Avrupa'da topun icadından yaklaşık 50 yıl sonra, yani XIV. asrın son çeyreğinde harp sanatına girerek bir devrim yaratan tüfek, ateşli silahlar içerisinde kullanımındaki kolaylık, hafifliği ve bireysel kullanımı sayesinde muharebe alanlarının yıllar boyunca en aranan silahlarından biri olmuştur. Başlarda tahminen iki metre uzunluğunda ağaç bir kundağa bağlanmış namludan meydana gelip, fitille ateşlenen tüfekler, zaman içerisinde daha kullanışlı hale getirilerek küçülmüş, hafifleşmiş ve ateşleme mekanizması daha hızlı atışlar yapması için değişikliklere uğramıştır¹²²⁹.

Kaynaklar tüfeklerin Buhara Özbek Hanlığı'nda ilk kez kullanılmaya başlandığı tarih olarak, silahın keşfinden yaklaşık bir buçuk asır sonrasını, yani XVI. asrın başlarını işaret etmektedir. Şibanî Han'ın Semerkand ve Harezm kuşatması¹²³⁰ ve I. Ubeydullah Han'ın Safevilere karşı 1513 tarihli Herat seferi sırasında, ordularında tüfeklerin bulunduğuna dair bilgi yer almaktadır¹²³¹.

¹²²⁷ *Zafername-i Hüsrevî...*, s. 86.

¹²²⁸ Havan ve ağır topların büyük çaplı toplar olarak muhasaralarda birlikte ve bazen benzer amaçlarla kullanılmaları, bunların zaman zaman birbirine karıştırılmalarına sebep olmuştur. Nitekim Osmanlılarda bu duruma sıkça rastlamak mümkündür. 1478 İskenderiye muhasarasında 11, 12 ve 13 kantar ağırlığında yangın ve tahrip gülleleri atan muhasara toplarından bahsedilmektedir. *Tevarih-i Ali Osman'da* (bkz. İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, VII, TTK, Ankara 1991, s. 448) bu toplardan havayı yani havan topları olarak bahsedilse de, bunların esasen şayka türü ağır toplar olduğu anlaşılmaktadır (Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, s. 404-406).

¹²²⁹ Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah...*, s. 105-106.

¹²³⁰ Togan, *Bugünkü Türkîli (Türkistan)...*, C. I, s. 117.

¹²³¹ Muhammed bin Arab Katagan, *Musabbiru'l-Bilâd*, s. 143.

Buna rağmen bu tarihlerde tüfeklerin ve tüfekçi birliklerinin genel manada Buhara ordusunda yer aldığını söylemek oldukça güçtür. Zira bu dönem kaynaklarında tüfeklerin düzenli bir şekilde kullanıldığına dair bilgiler yoktur. Bunlar büyük ihtimalle savaşlarda ele geçirilmiş ganimetlerden, ya da tüccar ve kaçakçılar yoluyla Hindistan ve İran'dan temin edilmiş kaliteden yoksun tüfekler olmalıdır¹²³².

Hanlığın gerçek manada tüfikle tanışması ise mezkûr yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar aracılığıyla olmuştur¹²³³. Osmanlı tüfeklerinin Türkistan'a gelişi hakkındaki ilk bilgileri ise topta olduğu gibi yine Seydi Ali Reis'ten almaktayız. Seydi Ali Reis, Semerkand hâkimi Nevruz Ahmed Han'ın ordusunda tüfekler ve yeniçerilere rastlamış, Buhara yöneticisi Burhan Sultan'la da görüşmesi sırasında elinde bulunan bir miktar demir tüfeği Han'ın ricası üzerine 40 adet bakır tüfikle takas etmek zorunda kalmıştır¹²³⁴.

Bu tüfeklerin kullanımı ve yeniçeri taifesinin muharebe alanlarındaki faaliyetleri hakkındaki bilgileri ise Hafız Taniş Buharî'den almaktayız. Onun aktardıklarına göre Abdullah Han, hanlığı birleştirmek için Baba Sultan ile yapmış olduğu mücadeleler sırasında, Baba Sultan'ın sağ kanadında bulunan Rumlu tüfekçi tayfasının açtığı yaylım ateşi karşısında ağır kayıplar vermiş ve neticede savaşı kaybetmişti¹²³⁵. Hafız Taniş, bu savaş sırasında Baba Sultan'ın safında 2.000¹²³⁶ tüfekçi bulunduğunu da söylemektedir¹²³⁷. Daha sonra bu tüfekçi birlikleri ve tüfekler, Topçu Sınıfı başlığında da dile getirdiğimiz gibi, Abdullah Han'ın eline geçmiş ve Han'ın İran'a karşı gerçekleştirdiği Turbat Kalesi kuşatması¹²³⁸ ile beraber yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır¹²³⁹.

¹²³² Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)...*, C. I, s. 118.

¹²³³ İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms...", s. 202; Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan)...*, C. I, s. 134.

¹²³⁴ Seydi Ali Reis, *Mir'at-ül Memalik...*, s. 88, 94.

¹²³⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 164-166.

¹²³⁶ Bu tarihlerde Orta Asya'ya bu kadar tüfekçinin bulunmuş olması pek de mümkün görünmemektedir.

¹²³⁷ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 209.

¹²³⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 21.

¹²³⁹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 21, 35, 85, 112; Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabhiru'l-Bilâd*, s. 289.

Bu dönemde Buhara'ya gelen tüfekler elbette o dönem Osmanlılar ve Avrupa'da revaçta olan fitilli tüfeklerdi. Başlarda oldukça ağır olmasından dolayı kullanımı oldukça zor olan bu tüfekler, Batı literatüründe *arkebüz* ve *musket* olarak adlandırılmaktaydı¹²⁴⁰. Orta Asya'da ise bu tüfekleri ifade etmek için genel olarak *tüfengden*¹²⁴¹ başka, ilk yıllardan son dönemlere kadar *ml-tık*¹²⁴² kelimesi de kullanılmıştır. Tüfekleri kullananlara da *tüfekendazen*¹²⁴³ ya da *mltıkçıyan*¹²⁴⁴ denilmiştir.

Tüfekler hem açık alan muharebelerinde, hem de kale kuşatmalarında kullanılıyordu¹²⁴⁵. Kale kuşatmaları sırasında tüfekçi birliklerinden daha fazla verim alabilmek için serkublar inşa edilmeye gayret gösterilmekteydi. Abdullah Han'ın Safevilere karşı Turbat Kalesi kuşatması sırasında serkuplar üzerine yerleştirdiği tüfekçiler, neftçilerle beraber kale içerisindeki düşman askerine büyük sıkıntılar yaşatmıştı¹²⁴⁶.

Orduda tüfekçi birliklerinin yer alması haliyle yeni taktik ve stratejilerin ortaya çıkmasını sağladı. Osmanlıların sıkça kullandığı bir taktik olan *tabur cengi*¹²⁴⁷, Osmanlı ateşli silahlarının daha önce ulaştığı Babür'den¹²⁴⁸ sonra Buhara Özbekleri tarafından da kullanıldı. Bu taktiğe göre savaş arabalarının yan yana getirilerek zincirlenmesi ile siperler oluşturuluyor ve adeta kale duvarlarını andıran bu siperleri¹²⁴⁹ düşman ordusu yaramıyor, bunların arkasına

¹²⁴⁰ Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah...*, s. 105.

¹²⁴¹ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 30.

¹²⁴² *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 275.

¹²⁴³ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 303.

¹²⁴⁴ *Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv...*, s. 275.

¹²⁴⁵ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 21, 35, 85.

¹²⁴⁶ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 21.

¹²⁴⁷ İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms...", s. 204. Esasen bu taktik Osmanlılara karşı II. Murad dönemi Osmanlı-Haçlı mücadeleleri esnasında (1441-44) Macar komutan Hunyadi Yanoş tarafından uygulanmış ve Osmanlıları büyük ölçüde şaşırtmıştı. Osmanlılar bu harp taktiğini ve tüfeği bu devirde öğrenmiş görünmektedir. (H. İnalçık, "Murad II" *İA*, C. XIII, İstanbul 1979, s. 611; Taneri, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuşvetleri*, s. 176).

¹²⁴⁸ Bu taktik 1526 Panipat savaşında Babür'ün ordusunda yer alan Rumlu ustalar tarafından uygulanmıştı (bkz. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 299).

¹²⁴⁹ Aslında bu tür engeller kurma bozkır savaş sanatında rastlanmayan bir durum değildi.

konuşlandırılan tüfekçilerin yayılım ateşiyle de düşman hattı bozuluyordu¹²⁵⁰. Abdullah Han 1578'de Zamin Nehri civarında, Baba Sultan ile yapacağı muharebe öncesinde bu savaş usulünü kullanmıştı. Üstad Ruhi ve topçularına Buhara'dan getirilen arabaları savaş meydanına götürerek zincirlerle birbirine bağlamalarını emretmiş, arabaların arkasında da Türk¹²⁵¹ ve Taciklerden oluşan tüfekçi piyadeleri yerleştirmişti¹²⁵².

Ancak tüfek kullanımının giderek yaygınlaşmaya başlamasına rağmen, bunların türlerinin ilk örnekleri olmaları, muharebe esnasında kullanımları açısından çeşitli güçlülere sebebiyet vermektedir. Zira tüfeklerin atışa hazırlanması, nişan alma ve ateşlenmesi ok ve yaya nazaran daha çok zaman almakta, bu durum hızla hareket eden düşmana avantaj sağlamaktaydı¹²⁵³. Bu yüzden Buhara ordusunda tüfeklerin etkinliği, ok ve yay, mızrak gibi kadim ve hızlı silahların etkinliğinden çok daha az oranda yüksekti ve bu sebepten dolayı tüfekler ve kadim silahlar muharebelerde daima birlikte kullanıldılar¹²⁵⁴.

Tüfeklerin Buhara ordusunun gerek XVI. asırda, gerekse de gelecek asırlarda en nadir ve kıymetli silahlarından biri olduğu da bir gerçektir. Bunu üretebilmede yaşanan sıkıntılara rağmen, Osmanlı desteği ile birlikte Abdullah Han'ın maddi gücü, silahın savaş sanatında yaygınlaşmaya başladığı XVI. asırda etkili bir şekilde kullanılmasına olanak sağladı. Ancak gelecek asırda hanlıkta yaşanan genel düşüşe paralel bir şekilde askeri alandaki yeniliklerin de takip edilememesi, zaman ilerledikçe sayısının artması, hatta üretiminin gerçekleşmesi gereken bu silahın orduda kullanımını daima sınırlı tutmuştur. Dahası siyasi dengelerin değişmesi yüzünden de artık Osmanlılardan gelebi-

---

Türk-Moğollarda ve sonrasında Buhara ordusunda da rastladığımız ahşaptan yapılmış barikatlar, Moğolca küren, küriyen olarak zikredilirken, Türkçede ise yukarıda bahsettiğimiz gibi çeper ya da çapar olarak geçmekteydi. Ancak Osmanlıların siperlerini yeni kılan şey, bunların ateşli silahlar kullanan birliklerle takviye edilmesi idi. (İnalçık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms...", s. 204).

¹²⁵⁰ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. II, s. 299.

¹²⁵¹ Bunlar muhtemelen Osmanlıdan getirilmiş tüfekçi birlikleriydi.

¹²⁵² Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 213.

¹²⁵³ Eralp, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah...*, s. 105.

¹²⁵⁴ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 115.

lecek silah yardımının da önü uzun vadede kapanmıştır. Hanlıkta Osmanlılardan elde edilen son büyük yardım Baki Muhammed Han'ın talebi üzerine gerçekleşmiş ve zarbzen/darbzen topları ile birlikte 20 adet tüfek Buhara'ya teslim edilmiştir¹²⁵⁵. Anlaşılan asrın başlarında bu denli az bir sayı bile, tüfeklerin ordudaki varlığı açısından önemli bir duruma gelmiştir ve bu asrın kaynaklarından anlaşıldığına göre tüfek ve tüfekçi birlikleri en azından XVI. asırda oldukları kadar revaçta değillerdir.

1670-1671 yılında hanlıkta bulunan Pazuhin Kardeşlerin bildirdiklerine göre Buhara'da piyade tüfekçiler varlığını korumaktadır¹²⁵⁶. Nitekim Sübhan-kulu Han'ın, Belh'i yöneten oğlu Muhammed Sıddık Han üzerine yaptığı seferde, Belh askerleri Han'a top ve tüfeklerle karşılık vermiştir¹²⁵⁷. XVIII. asrın ilk çeyreğinde ise Buhara ordusunda tüfek sayısının dikkate değer sayılara ulaştığı kaynaklarca malumdur. *Ubeydullahname*'den anlaşıldığı kadarıyla muharebelerden başka¹²⁵⁸, sarayı koruyan muhafız birliklerinde de Buhara Hanlığı için önemli denilebilecek miktarda tüfekçi bulunmaktadır. Buhari'nin aktardıklarına göre feodal aristokratların muhtemel bir saldırısına karşı Han, Turakuli Koşbegi'ye 100 tüfekçiyi hazırlayarak, arkın önemli noktalarına konuşlandırmasını buyurmuştur¹²⁵⁹. *Tarih-i Ebulfeyz Han*'da ise, bu dönemde hanlıktaki tüfekçilerin sayısı hakkında oldukça çarpıcı bir bilgi bulunmaktadır. 1723'te isyan halindeki Kermine yöneticisi Abdulkерim'e karşı gerçekleştirilen seferde Ebulfeyz Han, 700 tüfekçinin koruduğu Gişti Kalesi önünde savaşa girmeyi tercih etmiştir¹²⁶⁰. Bu noktada, tam da bu yıllarda hanlıkta bulunan Beneveni'nin verdiği bilgilere bakılırsa, Buhara'nın muhtelif kalelerinde¹²⁶¹ kaleyi savunmak üzere fitilli tüfek kullanan nökerler bulunmaktadır, fakat nökerler bu tüfekleri teknik eksikliklerinden ötürü neredeyse hiç kullanmamakta,

¹²⁵⁵ Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler...*, s. 80,81.

¹²⁵⁶ Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinım..." s. 48; Alekseev, *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov...*, s. 155.

¹²⁵⁷ Hoca Semender Tirmizi, *Dasturu'l-Mülük...*, s. 117.

¹²⁵⁸ Bkz. Mir Muhammed Emimi Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 67.

¹²⁵⁹ Mir Muhammed Emimi Buhari, *Ubeydulla-name*, s. 233.

¹²⁶⁰ Abdurrahman Tali, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, s. 109.

¹²⁶¹ Yazar burada kerpiçten yapılmış bazı şehir ve kaleleri hariç tutmuştur.

bunun yerine daha ziyade ok, yay, mızrak ve kılıç tercih etmektedir¹²⁶². Her iki kaynaktan da anlaşılacağı üzere Buhara'nın önemli kalelerinde garnizon güçler olarak tüfek kullanan nökerlerin varlığına şüphe yoktur. Fakat Buhara vakayinamesine göre bir garnizonda 700 tüfekçi bulunmasının dönem itibarıyla oldukça büyük bir rakam olduğunu belirtmek gerekir. Beneveni'nin de belirttiği üzere tüfeklerin henüz ok ve yayın yerini alamadığı bir gerçektir.

Mangıt iktidarının ilk dönemlerinde hanlıkta bulunan Grigoryev ve Efremov'un gözlemlerine bakılacak olursa, hanlıkta fitilli tüfekleri üretme teknolojisi mevcuttu. Hem tüfekler hem de barut, Buhara'da imal edilmekteydi¹²⁶³. Anlaşılan bu dönemde Mangıt emirleri Nadir Şah'ın askeri alanda bıraktığı mirası iyi değerlendirmekteydi. Nitekim gelecek asrın kaynakları tüfeklerin sayısında önemli bir artış olduğunu onaylar durumdadır.

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Vyatkin, Buhara'da nökerleri atıcı (mergen) ve mızrakçı (neyze-dest) olarak ikiye ayrılmıştır. Atıcılar tüfek kullanılmaktaydı. Silahı ateşlemek için gerekli barut ise tüfeğin ticaretini yapan nökerler tarafından imal edilmekte idi. Ayrıca kalelerde kurşun ve barut stokları da mevcuttu ve tüfekler muhtemelen devlete aitti. Karşı vilayetinden sağlanan nöker sayısına bakıldığında bunun yarısı mızrakçı bir diğer yarısı ise tüfekçiydi. Adı geçen vilayette Mangıtların 900 nöker sağladığı düşünüldüğünde 450 tüfek sadece bu kabilenin askerlerince kullanılıyordu¹²⁶⁴. Kısacası XVIII. asırda dahi uzaktan atış silahları arasında önemli bir yeri olduğu anlaşılan ok ve yay, Mangıtlarla birlikte artık yerini büyük oranda tüfeklere terk etmeye başlamıştır.

XVIII. ve XIX. asır kaynaklarının geneline bakıldığında Buhara'da kullanılan tüfek türünün XVI. asırda olduğu gibi neredeyse tamamen fitilli tüfekler olduğu anlaşılmaktadır¹²⁶⁵. Sadece ilk serbazilerden, müstemleke devrinin

¹²⁶² Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 123.

¹²⁶³ *İstoriçeskie İzvestiya o Kirgiz-Kaysakab...*, s. 21; Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 87.

¹²⁶⁴ Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16. Ancak Mangıt kabilesinin bu dönemde diğer kabilelere oranla daha fazla nöker sağladığını dikkate almak gerekir.

¹²⁶⁵ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 123,125; Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 87; Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57; Demezov ve Vitkeviç,

sonuna kadarki dönemde, daha modern çakmaklı, hatta kapsüllü tüfeklerin kullanıldığına dair bilgiler de mevcuttur¹²⁶⁶.

Buhara Hanlığı'nda fitilli tüfekleri daha etkili kullanabilmek için bunların ön taraflarında yere sabitlenecek çatalları bulunmaktadır¹²⁶⁷. Bu şekilde sarsıntısı azaltılan silahlarla, yerden eğimli ateş etmek mümkün olabilmektedir¹²⁶⁸ ve bu yönleriyle çatala sahip tüfeğin tamamen piyadelere hitap ettiği anlaşılmaktadır. Fakat çatalı veya çatalsız olsunlar, fitilli tüfeklerin ağır ve az kullanışlı yapılarıyla süvarilere hitap eden bir silah olmadığını da vurgulamak gerekir. Bu gerçeği eserinde paylaştan Beneveni'ye göre XVIII. asırda Buharalı süvariler fitilli tüfeklerle at üzerinden atış yapmayı beceremediklerinden, ok, yay, mızrak ve kılıca müracaat etmek zorunda kalmışlardır¹²⁶⁹.

Emir Nasrullah'ın askeri ıslahatı kapsamında kurulan serbazi birlikleri tamamen tüfeklerle donanmıştır. Serbaziler başlığında da belirttiğimiz üzere önceleri el koyma yoluyla elde edilen tüfekler, ocağın kuruluş aşamasında yetersiz geldiğinden, bu durum yabancı silah uzmanlarının hanlığa gelerek Buharalı uzmanlara yapım aşamasında yardım etmesiyle çözümlenmiştir. Muhtemelen fitilli olan bu tüfeklerden başka, çakmaklı ve kapsüllü tüfekler ise kaçak yollarla temin edilmiştir¹²⁷⁰. Ancak çakmaklı ve kapsüllülerin sayısının oldukça az olduklarını dikkate almak gerekir.

IV. SAVUNMA TEÇHİZATI

1. Zırh

Konargöçer Özbeklerin, Maverünnehr'de ilk görünmeye başladıkları yıllardan itibaren çeşitli zırh türleri kullandıkları dönemin kaynaklarınca ma-

Zapiski o Buharskom Hanstve, s. 72; Khanıkoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 233; Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 372; Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 127, 476.

¹²⁶⁶ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476.

¹²⁶⁷ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 125; Khanıkoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 233; Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476; bkz. Resim 14,

¹²⁶⁸ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 125 .

¹²⁶⁹ Beneveni, *Poslannik Petra I. na Vostoke...*, s. 125.

¹²⁷⁰ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

lumdur. Ancak ilk yıllarda Şibanî Han'ın hafif okçu ordusunda, Altınorda ve mirasçısı bütün hanlıklarda olduğu gibi, zırhlıların sayısı çok fazla olmamıştır¹²⁷¹. Bu durum Şibanîlerin Orta Asya'da kalıcı unsurlar olmaya başladıkları yıllardan itibaren değişmiş ve ordudaki zırhlıların sayısında gözle görünür bir artış dikkat çekmiştir¹²⁷².

Hondmir'den aldığımız bilgilere göre, Buhara Özbek Hanlığı'nın ilk yıllarında sayıları her ne kadar az, niteliklileri daha ziyade aristokrat kesime hitap etse de¹²⁷³ dönemin savunma teçhizatındaki en ileri seviyedeki zırhları, hanlık ordusu bünyesinde bulunmaktaydı. Bunlar kaynaklarda *bekter*, *cevşen*, *savut*, *ciba*, gibi adlarla karşımıza çıkmakta olup, dönemin örgü, levha-örgü ve de doğal malzemeden yapılmış zırh türlerini ifade ediyordu.

Hanlığın ilk dönem vakanüvislerinden Muhammed Salih'in verdiği bilgilere göre daha ilk devirlerde Buhara ordusunda cevşen/yumşan zırhlar bulunmaktaydı¹²⁷⁴. Örme ve levha zırhların birleşiminden, yani örme-levha zırh sistemi içerisinde yer alan cevşenler, önü açılabilen, göğüs kısmı oldukça büyük dikdörtgen plakalar ile güçlendirilmiş, sırt kısmını ise örgü ile birbirine bağlanmış olan, daha küçük plakaların koruduğu örgü zırhtı¹²⁷⁵. Kullanıldığı çağda oldukça ünlü olan bu zırhlar İslam dünyası¹²⁷⁶ ile Doğu Avrupa'da oldukça yaygındı¹²⁷⁷ ve Abdullah Han dönemi kaynaklarında da geçmekteydi¹²⁷⁸.

Buhara Hanlığı'nda örgü-levha zırh sistemi içerisinde yer alan bir başka zırh türü bekter ise kendi aralarında halka örgü ile dikey şeritler halinde bir-

¹²⁷¹ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s. 113.

¹²⁷² Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s.114.

¹²⁷³ Muhammad Khwandamir, *Habibu's-siyar*, C. III/II, s. 494, 500.

¹²⁷⁴ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 55.

¹²⁷⁵ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s. 120.

¹²⁷⁶ Memlükler tarafından da kullanılmış bir zırh türü olan cevşen özellikle Bahrilerce tercih edilmiş, Burci Memlükler döneminde ise pahalılığından ötürü sadece büyük emirlere has hale gelmişti (Altan Çetin, *Memlük Devletinde Askeri Teşkilat*, Doktora Tezi, GÜ SBE, Ankara 2002, s. 282). Bu açıdan bu kıymetli teçhizatın Şibanîlerin ilk dönemlerinde pek de yaygın olduğunu söylemek güçtür ve en azından ilk dönemlerde tıpkı Memlüklerde olduğu gibi aristokrat tabaka içerisinde kullanılmış olduğu açıktır.

¹²⁷⁷ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s.120.

¹²⁷⁸ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 175.

leştirilen küçük dikdörtgen plakalardan oluşmakta, bu şeritler de örme zırhın halkaları ile birbirine bağlanmaktaydı¹²⁷⁹. Bu zırh türü özellikle Abdullah Han döneminde tercih edildi. Buharî'nin aktardıklarına göre Abdullah Han'ın süvari birliğinde, askerlerin vücudu baştan aşağı bu zırhlar ile kaplanmıştı¹²⁸⁰.

Levha ve örgü zırhların birleşmesiyle oluşan bu zırh türlerinden başka, sade örgü zırhlardan savut¹²⁸¹ ise XVI–XIX. asırlar arasında Buhara Hanlığı'nda en çok tercih edilen zırhların başında gelmiştir¹²⁸². Demir halkaların birbirine geçirilmesiyle elde edilen bu zırhlar kısa kollu olup, yakalarının dikey durmasını sağlamak için yaka halkalarına deri, sağlam kumaş ve kadifeden şeritler geçirilmiştir¹²⁸³. İkili örme olarak adlandırılan, bir halkaya dört değil, altı halkanın geçirildiği bir teknikte yapılmış olan Orta Asya örgülü zırhları, bu noktada Batılı benzerlerinden daha ağır yapılarıyla dikkat çekmektedir¹²⁸⁴.

Çar-ayna adlı göğüslükler, levha zırh sistemi içerisinde dikkat çeken bir diğer zırh türüdür. XVI. asırdan XIX. asra kadar hanlıkta revaçta olduğu anlaşılan bu türler hafif çelik levhalardan oluşmakta ve bazılarının üzerleri de gümüş ve altın tellerle süslenmekteydi. Levhanın iç kısmına ise kalın kumaşlar tutturulmaktaydı. Anlaşılan bunlar, zırhın ok darbesiyle olası delinmesine karşı tampon görevi görüyorlardı¹²⁸⁵.

Buhara ordusunda askerler bazen kuşandıkları zırhların üzerine kaba kumaştan yapılmış kaftanlar giyinmekteydi¹²⁸⁶. Bunlar büyük ihtimalle zırhların sıcak havalarda çabuk ısınmasını önlemek amaçlı kullanılmaktaydı¹²⁸⁷.

Buhara Hanlığı'nda savunma araçlarından olan zırhların kullanımı özellikle üretim merkezlerinin ele geçirilmesinden sonra artsa da, askerlerin bir

¹²⁷⁹ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 120.

¹²⁸⁰ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 109,176.

¹²⁸¹ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 121.

¹²⁸² Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 169; bkz. Resim 16-17.

¹²⁸³ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 117.

¹²⁸⁴ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s.123.

¹²⁸⁵ Bkz. Resim 15-16; Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476.

¹²⁸⁶ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. II, s. 213.

¹²⁸⁷ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 116.

kısmı hala madeni zırh kullanma imkânına sahip değildi¹²⁸⁸. Bu durum ilk devirlerden itibaren doğal zırh kullanımı ve çevre devletlerden zırh ithalatına önem verilerek giderilmeye çalışılmıştır.

Doğal zırhların hammaddesi olarak deri, keçe ve pamuk kullanılıyordu. Muhammed Salih'in tanıklığına göre metal zırh temin edemeyen Şibanî Han'ın askerleri, vücutlarına keçe doluyordu¹²⁸⁹. Şibanî Han'ın askerlerinde dışarıdan tedarik edilmiş Derbend cibasının (levha/plaka zırh) varlığına yine Muhammed Salih'in eserinde şahit olmaktayız¹²⁹⁰. Abdullah Han döneminde ticaretin de gelişmesiyle dışarıdan temin edilen zırhların çeşidinde artış gözlemlendi. Tedarikçiler arasında başı çeken, Safeviler, Oyratlar ve Rusya'dan; savut, Kalmuk cibası ve Frenk¹²⁹¹ zırhları Buhara'ya geliyordu¹²⁹².

Temelini süvari birliklerin oluşturduğu Buhara ordusunda en azından aristokrat çevrenin ve diğer rütbelilerin atlarının koruması da önemli bir mevzu idi. *Bergustvan*¹²⁹³ adı verilen at zırhları Abdullah Han'ın ordusunda bulunmakta olup¹²⁹⁴, Orta Asya'ya genel olarak Avrupa'dan getiriliyor ve *frengi* olarak biliniyordu¹²⁹⁵.

Buhara Hanlığı'nda türlerini açıklamaya çalıştığımız zırhlar, XVI-XIX. asırlar boyunca askerlerin müracaat ettikleri türler olarak kullanılmışlardır. Ancak XIX. asır kaynaklarında da belirtildiğine göre, zırhların sayılarında bir düşme olduğu ortadadır¹²⁹⁶. Zira ateşli silah kullanımının giderek artmaya başladığı bu dönemde, zırhlar mermi karşısında kolay bir şekilde deliniyordu. Bu

¹²⁸⁸ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s. 125.

¹²⁸⁹ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 168.

¹²⁹⁰ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 110.

¹²⁹¹ Avrupa veya Rusya'dan temin edilen zırhları ifade etmektedir.

¹²⁹² Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina...", s.117.

¹²⁹³ İlhanlı (bkz. Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 199-200) ve Timur dönemi kaynaklarında da bu zırhların varlığından bahsedilmektedir. Nizameddin Şami, Timur'un Sivas'tan geçit resmi yapması esnasında ordusunda sahralar dolusu kalkan, bergustvan ve miğferler bulunduğunu tasvir etmektedir. (Nizamüddin Şami, *Zafername*, s. 301)

¹²⁹⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. I, s. 153.

¹²⁹⁵ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 117.

¹²⁹⁶ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57; Demezon ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

yüzden zırhların ilk etapta şekilleri değişmiş, daha sonra bunlar Batı'da olduğu gibi giderek önemini kaybetmiş ve demode olmuştur¹²⁹⁷.

2. Kalkan

Kalkanlar, XVI. asırdan XIX. asra kadar Buhara Hanlığı'nda oldukça çeşitli tarzlarda üretilmiş ve ithal edilmişti. İlk yıllardan itibaren, madeni kalkanlar, deri ve demirin perçinlenmesi ile oluşturulan kalkanlar ve ahşap kalkanların üretimi gerçekleşmekteydi. Bunlar tür olarak Orta Asya'ya Çingiz Han'ın Moğolları tarafından getirilmiş ve Timurlular zamanında çeşitlenmeye başlamıştı¹²⁹⁸. Kalkanlar özellikle XVI. asırdan XVIII. asra kadar askerlerin sıkça müracaat ettikleri savunma teçhizatı durumunda iken, XIX. asır kaynaklarından anlaşıldığına göre az bir askeri grup tarafından kullanılan bir ürün durumuna gelmiştir¹²⁹⁹.

Temel madeni demir olan kalkanlar genellikle basma ve kakma usulüyle süslenmiş olup, farklı boyutlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kalkanların üretim yerleri ve ilk kez ne zaman üretildikleri kesin olarak belirtilmese de, geneli XVI. asır minyatürlerinde resmedilmiş olan askerlerde görülen kalkanlara benzemektedir¹³⁰⁰. Günümüze kadar gelen örneklerine bakılırsa XVIII. ve XIX. asırlarda da kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır¹³⁰¹.

Buhara Hanlığı'nda madeni kalkanlar, zırhlarda olduğu gibi kalabalık bir asker grubunun tamamının ihtiyacını kaldıracak sayılara ulaşmadığından, askerlerin korunma ihtiyacı yine doğal ürünlerle giderilmeye çalışılmıştır. İlk dönemlerden itibaren madeni olmayan baskın kalkan çeşitleri arasında yuvarlak ve basık, çapları 70 cm'ye varan deri gerilmiş ahşap kalkanlar, yuvarlak dışbükey, çapları 50-70 cm arasında olup söğüt dallarından örülmüş kalkanlar ve çapları 40-70 cm arasında olan sert deriden kalkanlar bulunmaktadır¹³⁰².

¹²⁹⁷ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 118.

¹²⁹⁸ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 135.

¹²⁹⁹ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

¹³⁰⁰ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s.116-117.

¹³⁰¹ Bkz. Resim 17-18

¹³⁰² Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s.135.

Deri kalkanlar, üzerine sıklıkla renkli desenler yapılan halka biçimli madeni bir levha ile de perçinlenmekteydi¹³⁰³. Hafız Taniş Buhari'nin nakillerine göre Abdullah Han'ın Baba Sultan ile yapacağı savaş öncesinde silah ustası Ahmed Kasım, Buhara'dan han otağına diğer silahlar ile birlikte 1.000 adet boğa başı resmedilmiş kalkan getirmişti¹³⁰⁴.

Ticaretin geliştiği XVI. asrın ikinci yarısından itibaren Buhara'ya getirilen silah ve teçhizat arasında kalkanlar da bulunmaktaydı¹³⁰⁵. Açıklamaya çalıştığımız bu kalkan türlerinden özellikle madeni olanlarının XIX. asra kadar emirlik askerlerince kullanıldıkları kaynaklarca malumdur¹³⁰⁶. Bununla birlikte imkânların yetersizliğinden ötürü XVIII. asrın sonlarında dahi Buhara Hanlığı'nda deri kalkanların kullanıldığına dair bilgilere kaynaklarda rastlıyoruz. 1795'te emirlikte bulunan Rus elçi Burnaşev, Buharalı askerlerin demir kalkanların yanı sıra üst üste geçirilmiş geyik derisinden yapılma deri kalkanlarla da savunma yaptıklarına şahit olmuştur¹³⁰⁷. XIX. asırdan itibaren ise emirlikte demir veya deri olsun kalkan kullanımı önceki yıllara nazaran giderek azalmaya başlamıştır.

3. Miğfer

Miğferler de ilk devirlerden XIX. asra kadar Buhara Hanlığı'nda kullanıla gelmiş korunma teçhizatından biriydi. Bunlar madeni türlerden başka, yine zırh ve kalkanda olduğu gibi kalabalık asker kitlesinin ihtiyacını karşılayabilmek için doğal maddelerden de imal edilirdi.

Hanlıkta kullanılan miğfer türleri, dönemin Türk-İslam savaş sanatının önemli örneklerinden bazılarını ihtiva etmiştir. En sık rastlanan türler arasında boyun ve omuzları da koruma amaçlı, örme zırh eklemeli miğferler bulunmakta idi. Bunlar XV. ve XVII. asırlar arasında Orta Asya'nın karakteristik miğfer türü olarak kalmıştır¹³⁰⁸. Hafız Taniş Buhari eserinde Abdullah Han'ın

¹³⁰³ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 116.

¹³⁰⁴ Hafız-i Taniş Buhari, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 253.

¹³⁰⁵ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s.124-125.

¹³⁰⁶ Olufsen, *The Emir of Bokhara...*, s. 476.

¹³⁰⁷ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 101.

¹³⁰⁸ Bobrov ve Huduyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneziatskogo Voına...", s. 127.

askerlerinde bulunan miğferlerden bahsetmektedir. Bunlar genellikle rütbeli askerler tarafından kullanılan, üst tarafı uzayarak daralan bakır miğferlerdir¹³⁰⁹. Yine Abdullah Han zamanında hanlığın ihtişamını sergileyen değerli madenlerle süslenmiş teçhizat arasında miğferler de yer almış, çelikten yapılmaya bu başlıklar çiçek motifleriyle, altınlarla süslenmiştir¹³¹⁰. Bu miğfer türleri hanlıkta üretilmelerinin yanı sıra ithal de edilmiştir. Özellikle XVIII. ve XIX. asırlarda demir, çelik ve bakır miğferlerin İrandan getirildiği de anlaşılmaktadır¹³¹¹. Madeni savaş başlıkları dışında en azından darbeyi yumuşatmak için oldukça katmanlı bir yapıya sahip, keçeden yapılmaya miğferlere de müracaat edilmekteydi¹³¹². Diğer korunma gereçlerinde olduğu gibi miğferler, XVIII. asra kadar genel itibarıyla tercih edilen ürünlerden biri iken, kullanımları XIX. asırda giderek azalmaya başlamıştır¹³¹³.

Buhara Özbek Hanlığı ordusunda korunma gereçleri, askeri kıyafetlerin de bir kısmını oluşturduğu için, bu teçhizatın nitelikleri, hiyerarşik düzende taşıyıcılarının hangi sınıfa mensup olduklarını açık bir şekilde ortaya koyuyordu¹³¹⁴. Bu yüzden han sülalesi ve tanınmış ailelere ait askeri birlikler, Şibanî Han'ın ilk yıllarından itibaren, silahlarda olduğu gibi üzerlerine geçtikleri savunma teçhizatında da büyük oranda madeni ve değerli ürünleri kullanmaktaydı. Bu zümre tarafından kullanılan zırhlar, kalkanlar ve miğferler oldukça kaliteli ürünler olmasının yanı sıra, bazen değerli madenlerle de süslenerek bir nevi iktidarın gücünü de sergiliyordu.

¹³⁰⁹ Hafız Tanış Al-Buhariy, *Abdulla-name...*, C. I, s. 114.

¹³¹⁰ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 124.

¹³¹¹ Miğferler için bkz. Resim 17, 19.

¹³¹² Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s.123; Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 133.

¹³¹³ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

¹³¹⁴ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s.118, 119.

V. ORDUDA KULLANILAN HAYVANLAR

1. At

Bilindiği üzere bozkır kültürünün temel unsurlarından olan atlar, Türk topluluklarının sosyal ve ekonomik yapılarını derinden etkilemiş, konargöçer yapıda hareket kabiliyetini kolaylaştırarak uzak mesafeleri kısa sürede aşma imkânı sağlamıştır. Gündelik hayatın vazgeçilmezi olmaları sonucunda, av ve savaş kavramları da atlar üzerinde şekillenmiş, yıllar içerisinde edinilen tecrübe ile bireyler, at üzerinde başta ok ve yay olmak üzere, mızrak ve kılıç gibi hafif silahların kullanımında çağdaşlarına göre uzmanlaşmışlardır¹³¹⁵. Bunun neticesinde Hun çağından itibaren İç Asya haricinde de birçok devlet kuran Türk ve Moğol topluluklarını askeri anlamda tanımlarken, ilim dünyasının kabul ettiği ölçüde hafif süvariler olarak addetmek mümkündür. Bu noktada Çingiz sonrası dönemde Kıpçak bozkırında ve Türkistan'da hâkimiyet kurmuş Buhara Hanlığı gibi Türk hanlıkları, bozkır tipli savaşçı türünün son temsilcileri olmaları ile dikkat çekerler ve bunun doğal neticesinde hanlık ordularında atların önemi ve kullanım alanları çağdaşlarına nazaran daha büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan atlar, kaynakların özellikle vurguladığı üzere neredeyse tamamı süvari olan Buhara ordusunda, doğal olarak en önemli savaş vasıtası olmuş, bunun yanı sıra muhtelif teçhizatın taşınması için de kullanılan hayvanların başında gelmişlerdir.

Fakat Buhara Hanlığı'nda atın büyük bir önemi haiz olduğunu bilmekle birlikte, kaynaklarda bunların türleri, özellikleri ve yetiştirilmeleri konusunda belli noktalarda yeterli bilgi bulamamız, bu konu hakkında vereceğimiz detayları sınırlandırmaktadır. Ancak yine de coğrafya itibarıyla Orta Asya'ya özgü bozkır veya Moğol atı denilen, modern tabirle *Prjevalski* soylu atlar ile Batı Türkistan'a özgü Türkmen kökenli atların kanını taşıyan cinslerin hanlıkta kullanılmış olduklarına şüphe yoktur¹³¹⁶. Ayrıca farklı coğrafyalardan zaman

¹³¹⁵ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2011, s. 211; M. Kalkan, "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı'nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, IX/XXVII, Ankara 1994, s. 1130. Saadetin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ, Ankara 2006, s. 84.

¹³¹⁶ Türklerin kullandığı at türleri için bkz. B. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 1988, s. 65.

içerisinde Türkistan'a seçilerek getirilen cinsler de, yeni türlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Melezleme yoluyla elde edilen bu muhtelif cinslerin Türkistan'a kazandırılmasının temelinde ise bazı tarihi hadiselerin etkisi vardır.

Bilindiği üzere Prjevalski cinsi atlar Orta Asya'nın yerli atları olarak Gobi çölünden Batı Türkistan sınırlarına kadar geniş bir yayılım alanı gösterir. Bunlar, güçlü fiziği ve kas yapılarıyla uzun mesafe kat etmeleri ile ünlüdür¹³¹⁷. Çingiz istilası sonrasında yayılım alanları daha da genişleyen bu türlerin, Türk-Moğol kabilelerince Çağatay coğrafyasında (Türkistan) kullanıldığı şüphe götürmez. Diğer taraftan kuzey steplerinden hareketle Türkistan'a gelen Özbek kabile kitlelerinin binekleri arasında bu türler de bulunmuş olmalıdır. Dahası Prjevalski türü atlar daha iyi bir tür elde etmek için de zaman içerisinde farklı ırklarla melezleme yoluyla iyileştirilmiş türlerdir ve bu yönüyle Anadolu'daki at ırklarının dahi bu ırktan belirgin izler taşıdıkları malumdur¹³¹⁸. Bu açıdan Türkistan'ın yerli atları ile yıllar içerisinde mezlenerek iyileştirildikleri muhtemeldir.

İstilalar sonucu gelen bu at ırkından başka Türkistan atlarının gelişimini etkileyen bir diğer önemli hadise ise, bölgenin tarih boyunca önemli fatihlerin devletlerine merkezlik yapmış olmasıdır. Zira bu sayede geniş coğrafyaya yayılmış devletlerin merkezlerine, sahip oldukları topraklardan iyi at cinsleri gelmiştir. Bu noktada Timurlu dönemi büyük bir önem arz etmektedir. Burnes'in üzerinde durduğu üzere Türkistan merkezli büyük bir devlet kuran Timur, Çin, Hindistan, İran ve Türkiye'den en iyi at cinslerini zamanla başkent Semerkand ve Şehr-i Sebz'e getirtmiştir. Getirilen bu at türleri zaman içerisinde yeni coğrafya ile bütünleşmiş ve elde edilen Doğu'nun bu eşsiz türleri Özbeklerin Karabeer (Karabayır) aşiretinin elinde bulunmuş¹³¹⁹ ve Karabayır atı olarak ün salmışlardır. Günümüzde bunlar ufak yapılı olmaları ile beraber, güç ve dayanıklılıklarıyla dikkat çekerler. Ağır yükler taşıyabilmelerinin yanı sıra

¹³¹⁷ Kalkan, "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı'nın...", s. 1133; Bu atın evcilleştirilmesi hakkında bkz. Selahattin Batu, *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Ankara 1938, s. 35.

¹³¹⁸ Kalkan, "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı'nın...", s. 1136.

¹³¹⁹ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 272.

iyi binek atlarıdır ve cüsselerine göre süratleri iyidir¹³²⁰. Anlaşılan bu yönleri ile Buhara ordusunda tercih edilen iyi at türlerinden biridir.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere Batı Türkistan'ın kendi atları eski dönemlerden beri esasen Türkmen atı adıyla tabir edilmektedir. Daha Çin kaynaklarında kan terleyen atlar olarak tanımlanan¹³²¹ bu türlerin bir kısmı yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu coğrafyaya sonradan gelen atlarla melezlenen ve yeni cinsleri elde edilen Karabayır gibi atlardır. Bununla beraber Türkmen coğrafyasına mahsus asıl safkan cinsler olan Teke ve Yomut Türkmen atları da¹³²² kısmen Özbek askerlerince, daha yoğun olarak da sefere gelirken kendi atlarını getirmek zorunda olan¹³²³ yardımcı birlik Türkmenler tarafından kullanılmışlardır.

Bu Türkmen atlarının en belirgin özelliği orta veya uzun boyda, vücutlarının ve boyunlarının uzun, başlarının biçimli ve narin, kulaklarının kısa, yelelerinin sık, derisinin ince ve parlak, bellerinin ve kuyruklarının ince, göğüs sağrılarının da güçlü olmasıdır. Bu vasıflarıyla güçlü ve dayanıklı atlar olmalarının yanı sıra yürüyüşleri muntazam, hareketleri çevik ve süratleri çok iyidir¹³²⁴. Vambery'ye göre Teke türlerinden Ahal Teke ve Koroğlu atları sıra dışı boyları ile ayırt ediliyordu. Bir diğer tür Yomut atları ise onlara göre daha küçük ve ince yapılı cinslerdir¹³²⁵. Bununla birlikte bu Türkmen atları değerlerinden ötürü hanlıkta çok tercih edilmeyen at cinslerindendi. Zira Doğu atlarının geneli 100 tilleden fazla etmezken, Türkmen atları genellikle 200 tilla civarında fiyatlarla satılmakta idi. Bu açıdan Burnes'in ifadesine göre Buhara hanının ahırında 300 tillaaya satın alınmış birkaç Türkmen atı bulunmakta idi¹³²⁶.

¹³²⁰ Ertuğrul Güleç, *Türk At Irkları*, Ankara 2005, s. 168.

¹³²¹ Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 65.

¹³²² Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 276.

¹³²³ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72.

¹³²⁴ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 271; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 470; Yusuf Halaçoğlu, "At", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 29; Batu, *Türk Atları ve...*, s. 224; Muammer Rıza Bigdeli, *Türkemenba-yı İran*, Pasargad, Tehran 1383, s. 210.

¹³²⁵ Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 470.

¹³²⁶ Burnes, *Travels into Bokhara...*, C. II, s. 274-275.

Buhara Hanlığı'nda kullanılmış at cinslerinden bir diğeri de Kazak atlarıdır. Bunlar yardımcı birlikler olarak hanlığa hizmet veren Kazakların yanı sıra Özbek askerlerince de tercih edilmiştir. XVIII. asır seyyahlarından Efremov'a bakılırsa bu atlar yük taşımak için de idealdir¹³²⁷. Nitekim Burnes'in verdiği bilgilere göre hanlıkta yeterince bulunan bu cinsler dayanıklı ve güçlü, küçük yapılı, tüylü, uzun yelesi ve uzun kuyruklu, güçlü ayaklı hayvanlardır¹³²⁸ ve Rusya ve Buhara arasındaki bozkırdan getirilmektedir¹³²⁹. Bu türlerin Teke ve Yomut türlerine göre daha fazla tercih edilmesinde muhtemelen maliyetlerinin düşük olması etkili olmuştur.

XVIII. asırda Türkistan coğrafyasını yakından tanıma fırsatı bulan Efremov, Buhara Hanlığı'nda askeri amaçla kullanılan atları Rus atlarına göre daha hızlı ve güzel atlar olarak tarif etmiştir, ancak bunların sadece süvarileri taşıyabildiği, Rus atları gibi ağırlık taşıyamadıklarını da notlarına eklemiştir¹³³⁰. XIX. asırda Buhara'ya gelen Meyendorf da, hanlık topraklarında karşılaştığı atların büyük bir bölümünü oldukça güzel, iri, hızlı, atılgan ve şimşek gibi hareket edebilen atlar olarak tasvir etmiştir¹³³¹. Mezku' seyyah eserinin bir başka yerinde ise atların hızının süvari birliklere sağladığı avantajı şu şekilde vurgulamaktadır:

“En cesur atlılar avcı olarak at sürerler ve sıklıkla bireysel çarpışmalara girerler; bunu genel taarruz ve yakın dövüş takip eder. Bu çarpışmalar çok kısa sürer, zira atlar o kadar hızlı ki, yenen tarafa muazzam üstünlük sağlamaktadır”¹³³².

Yazar son olarak lojistik desteğin gelişmediği orduda, seferlerin bu şekilde kısa süreli akınlar tarzında olduğuna dikkat çekmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Buhara Hanlığı'nda en iyi atlar akınlar için tertip edilmiştir.

¹³²⁷ Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 65.

¹³²⁸ Burnes, *Travels into Bokhara...*, s. 277; Vambery, *Travels in Central Asia...*, s. 471.

¹³²⁹ Burnes, *Travels into Bokhara...*, s. 277.

¹³³⁰ Efremov, *Stranstvoovanie Filippa Efremova...*, s. 65.

¹³³¹ Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 22.

¹³³² Meyendorf, *Journey from Orenburg to Bokhara...*, s. 57.

Atlar savaşlarda olduğu kadar, kadim devirlerden beri yük hayvanları olarak nakliye için de kullanılmışlardır. Hanlık ordusunda at arabaları ganimetlerin yanı sıra, silahlar ve ayrıca ağır topların taşınmasını sağlamıştır¹³³³.

2. Deve, Sığır

Develer, attan sonra Buhara ordusunda en sık kullanılan hayvanların başında gelmiştir. İri yapıları sayesinde daha ağır yükleri taşıma kapasiteleri ve dayanıklılıklarıyla nakliye ve taşımada başlı başına büyük bir avantaj sağlarken, bazı durumlarda savaş aracı olarak da kullanılmışlardır.

Develer her şeyden önce (hanlığın bulunduğu) coğrafya itibariyle hanlıkta yüksek bir nüfusa sahip hayvanlar olmuşlardır. Orta Asya'ya özgü çift hörgüçlü develer olarak tanımlanan cinsler, çok eski devirlerden beri, bilhassa Orta Çağ'da İpek Yolu ticaretinde kervanların vazgeçilmezleri¹³³⁴ ve bu coğrafyada kurulmuş devletlerin ordusunda önemli bir vasıta olmuşlardır. Timurlu çağında İspanyol elçi Clavijo'nun tanıklığına göre sadece Nişabur'dan Timur için her yıl 3.000 deve temin ediliyordu¹³³⁵ ve anlaşılan bu hayvanlar büyük oranda orduda kullanılıyordu¹³³⁶.

Hanlığın kuruluş aşamasından itibaren Buhara ordusunda develer sıkça kullanılmışlardır. Şibanî Han'ın Batı Türkistan'ı hâkimiyeti altına aldığı süreçte, ordunun erzak, teçhizat ve topladığı ganimetlerin çok büyük bir kısmı develerle taşınmıştır¹³³⁷. Huncî'nin aktardıklarına göre Buhara ordusunun Kazak seferi sırasında elde ettiği yaklaşık 10.000 Kazak çadırı, develer vasıtasıyla Buhara'ya getirilmiştir ki¹³³⁸, bu bilgi orduda kullanılan deve sayısını kavramamız açısından önemlidir. Daha geç dönem kaynaklarının verdiği detaya bakılırsa Emir Muzaffer'in Ruslara karşı tertiplediği orduda teçhizatı taşıyacak

¹³³³ Khanıkoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, s. 311; Schuyler, *Turkistan Notes of Journey in Russian...*, Vol. II, s. 81-82.

¹³³⁴ Ahmet Önkal ve Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 224.

¹³³⁵ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur, çev.* Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993, s. 115.

¹³³⁶ Nicolle, *The Age of Tamerlane*, s. 33.

¹³³⁷ Muhammed Salih, *Şeybani-name*, s. 202; Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 222, 264.

¹³³⁸ Huncî, *Mihmanname-yi Buhara...*, s. 222.

yaklaşık 300 civarında deve bulundurulmuştur¹³³⁹. Buhara'da, bu coğrafyaya özgü çift hörgüçlü develerin kullanılmış olduğu malum olsa da, Efremov, tek hörgüçlü develerin varlığından da bahsetmektedir¹³⁴⁰.

Develer savaş aracı olarak ise, yukarıda da bahsettiğimiz üzere zemburek toplarının etkinliğini arttırmak için kullanılıyordu. İran ve Orta Asya'da yaygın bir gelenek olan bu sistemde, bu küçük toplar deve üzerindeki eyere sabitlenmekte ve kurulan mekanizmayla sağa ve sola çevrilebilmekte idi¹³⁴¹. Develerin bu amaçla kullanımı özellikle XVIII. ve XIX. asırda giderek yaygınlaşmıştır.

Buhara ordusunda at ve deve haricinde de yük hayvanları bulunmuştur. Sığır cinsi bu hayvanlar özellikle de ağır topları veya katarları çekmek için kullanılmıştır. Emir Haydar zamanında bir defasında topların çekilmesi için 40 boğanın kullanıldığı bilinmektedir¹³⁴².

VI. ASKERİ BANDO

Ordunun, saldırı ve geri çekilme eylemini tertipli bir şekilde gerçekleştirebilmek, askerlerin coşkunluğunu arttırmak ve düşmanın moralini bozmak amacıyla, umumi Türk savaş geleneğinde olduğu gibi¹³⁴³, Buhara Hanlığı'nda da *karnay* (boru) ve *nakkare/kösler* (davul) kullanılmıştır.

Abdullah Han'ın Horasan seferi kapsamında gerçekleştirdiği Turbat Kalesi kuşatması sırasında askerler karnay sesleri eşliğinde hücumla kalkarak kale surlarına yönelmişlerdir¹³⁴⁴. Yine Abdullah Han'ın, Baba Sultan ile yapacağı

¹³³⁹ G. A. Arendarenko, *Buhara, Afganistan v Naçale 80-h godov XIX v. (Jurnal Komandirovok G. A. Arendarenko)*, Glavnaya Pedaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzdatelstvo "Nauka" 1974, s. 125; ayrıca bkz., Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 6.

¹³⁴⁰ Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova...*, s. 65.

¹³⁴¹ Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 114; Muin, *Ferbeng-i Farsi*, C. II, s. 1751.

¹³⁴² Vyatkin, "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...", s. 16.

¹³⁴³ Bazı Türk-İslam devletlerinde var olmuş askeri bando takımı için bkz. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 164; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 80, 288; Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s. 205-206; Çetin, *Memlük Devletinde Askeri Teşkilat*, s. 188-192; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 74, 187, 206, 289.

¹³⁴⁴ Hafız-i Taniş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 20.

meydan muharebesi öncesinde teftiş sırasında karnay ve nakkare sesleri duyulmuştur¹³⁴⁵. Ebulfeyz Han ile Nadir Şah'ın oğlu Rızakulu arasında Karşi önlerinde gerçekleşen savaştan hemen önce, kuşatma altındaki Karşi garnizonu, şehre yaklaşan Ebulfeyz Han ve ordusunun gelişini Mervî'nin tabiriyle inek kuyruğuna benzeyen Karnaylar¹³⁴⁶ ve nakkareler çalarak kutlamışlardır¹³⁴⁷. Bu çalgılar haricinde savaşa girerken suren atmak, yani bağırarak girmek de bir gelenektir. Abdullah Han'ın 1552 Nesef kuşatması sırasında hücumda kalkan askerler, suren atarak büyük bir gürültü çıkarmışlardır¹³⁴⁸. 1795'te Buhara'da bulunan Rus eliçi Burnaşev ise, onluk sisteme göre tertip edilen Buhara Emirliği ordusunun her bir alayında borazan, karnay, nakkare/kös ve zurnadan müteşekkil bir askeri bando bulunduğundan bahsetmektedir¹³⁴⁹.

Emir Nasrullah'ın askeri ıslahatı ile birlikte Buhara ordusunda askeri bando birliği bu kez serbazi ve topçu birliği için yeniden düzenlenmiştir. Rus serbazi askerlerinin verdiği bilgilere göre adı geçen birliklerde 14 davulcu, 2 Türk davulu ile davulcuları, 14 zurnacı ve 4 borazancı vardır. Ayrıca 6 trompetçi topçu birliğinin yanındadır. Bütün bu 40 kişilik müzisyen topluluğu, yüzbaşı rütbeli bir yabancı şefin özel komutası altındadır. Buharalıların bu konudaki ilk öğretmenleri de İsmail ve Trofim adlı Rus esirler olmuştur¹³⁵⁰.

VII. KURHANE VE CEBEHANE

Buhara Hanlığı ordusunda yukarıda saymaya çalıştığımız savaş araç ve gereçlerinin büyük bir kısmı Buharalı silah ustaları tarafından üretilirken, bir kısmı da ithal edilerek ve savaş ganimetleri olarak hanlık bünyesine girerdi. Daha önce de bahsettiğimiz üzere Timurlular zamanında cazip silah üretim merkezleri haline gelen Semerkand, Buhara ve Taşkent'te toplanan silah us-

¹³⁴⁵ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. II, s. 176.

¹³⁴⁶ Özbekistan Silahlı Kuvvetleri Müzesi'nde sergilenen örneklerine bakıldığında, bunların yaklaşık bir metre uzunluğunda çalgılar olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Resim 20.

¹³⁴⁷ Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, s. 591.

¹³⁴⁸ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şabi...*, C. I, s. 151.

¹³⁴⁹ Burnaşev, "Puteşestvie ot Sibirskoy Linii...", s. 101.

¹³⁵⁰ Troitskaya, "Voennoe Delo v Buhare...", s. 213.

tarları, mevcut atölyelerde silah üretimini gerçekleştirmekte ve bu silah ve teçhizat da Türk ordu geleneğinde olduğu gibi han cephaneliği yani kurhane¹³⁵¹ ve cebehane¹³⁵² adlı depolarda toplanmaktaydı¹³⁵³. Aynı şekilde sefer sırasında ganimet olarak elde edilen silah ve teçhizat da, muhtemelen yine burada toplanmaktaydı.

Bu anlamda hanın merkezindeki mevcut silahları, bizzat hanedanın malı sayılmaktaydı ve bunlar savaş sırasında askerlere teslim edilmekte idi. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere kurhane ve cebehaneler, kurçu ve cibacı unvanını elde eden rütbeliler tarafından korunmakta ve yönetilmekte idi¹³⁵⁴. Daruga-i Kurhane, yani cephane başkomutanı olarak görevde bulunan bu şahıslar, ok, yay, kılıç ve zırh/kaftan gibi silah ve teçhizat ustalarının faaliyetlerinden sorumluydu. Silah ustaları kayıtsız ve şartsız bir şekilde kurhane darugalarına itaat etmek zorundaydılar. Bunun yanında komutanlar da onların refahına özen göstermekle yükümlüydüler¹³⁵⁵.

Kurhane ve cebehaneler seferberlikle birlikte hazır hale getirilir ve öncelikle¹³⁵⁶, nökerler ve hassa birliği silah ve teçhizatını buradan temin ederlerdi¹³⁵⁷. Diğer taraftan karaçerik ve yardımcı birlikler ise savaş araç ve gereçlerini kendi imkânları dâhilinde elde etmekle yükümlülerdi¹³⁵⁸. Fakat bazı

¹³⁵¹ Eski Türkçede kur, silah kelimesinin karşılığıdır. Bu anlamda kurhane silahların toplandığı depo/cephane anlamına gelmektedir.

¹³⁵² Ciba eski Türkçede zırh anlamına gelmekte olup, askerlerin kullandığı her türlü koruma gerecini içerir (Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 175). Bu noktada cibahane muhtelif koruma teçhizatının toplandığı depolardır.

¹³⁵³ Bobrov ve Hudyakov, “Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...”, s. 114.

¹³⁵⁴ Bregel, *The Administration of Bukhara...*, s. 21; Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 175; Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-name*, s. 116, dipnot 2; Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 118.

¹³⁵⁵ Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 118.

¹³⁵⁶ Bkz. Ahmedov, *İstoriya Balba*, s. 175.

¹³⁵⁷ Hafız-i Tanîş Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 253; Bobrov ve Hudyakov, “Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...”, s. 114; Vyatkin, “Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...”, s. 16.

¹³⁵⁸ Vyatkin, “Karşinskiy Okrug, Organizatsiya...”, s. 15; Demezov ve Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 72; Bobrov ve Hudyakov, “Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...”, s. 114.

durumlarda bu askeri birlikler de kurhane ve cebehanelerden silah ve teçhizat alabilirdi¹³⁵⁹.

Bunun yanında kurhane ve cebehanelerden çıkarılan silah ve teçhizat, katarlara yüklenerek ordu ile birlikte hareket ettirilir ve savaş öncesi dağıtılır, hatta bazen ordu sefere çıktıktan sonra, eğer ihtiyaç varsa savaş alanına nakledilebilirdi. Mesela Abdullah Han'ın Baba Sultan'a karşı vereceği savaş öncesinde Cibaci Ahmet Kasım, Buhara'dan Abdullah Han'ın otağına sayısız silah ve teçhizat getirmişti. Ahangiran Nehri kıyısında ordu durakladığı sırada Han, askerlerini huzuruna kabul ederek, onlara içerisinde 3.000 civarında zırh, mızrak ve kalkanın bulunduğu silah ve teçhizatı dağıttırmıştı¹³⁶⁰. Geç dönemde Ruslara karşı ordusunu toplayan Emir Muzaffer ise kurhaneden çıkardığı silah ve teçhizatı yaklaşık 300 deveye yükleterek hareket etmişti¹³⁶¹.

Ancak belli dönemlerde imkânlardan ötürü nöker sınıfında bulunan askerlerin tamamının kurhane ve cebehaneden silah temin ettiğini söylemek güçtür¹³⁶². Yukarıda da bahsettiğimiz üzere üretilen silah ve teçhizat, bütün bir orduyu donatmaya yetmiyordu ve bu durumda özellikle konargöçer nöker gurupları silah ve teçhizatını imkânlar dâhilinde kendileri elde etmekteydi.

¹³⁵⁹ Bobrov ve Hudyakov, "Zaşıtnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voına...", s. 114.

¹³⁶⁰ Hafız-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi...*, C. II, s. 253.

¹³⁶¹ Semenov, "Oçerk Ustroystva...", s. 6.

¹³⁶² Bkz. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, s. 104; Mukminova, *Oçerki po İstorii Remesla...*, s. 114.

SONUÇ

XV. asrın ortalarında, Timurlu hâkimiyetinin zayıfladığı bir dönemde, Deşt-i Kıpçak'tan hareket ederek Türkistan'da hâkimiyet çabası arayan Türk-Moğol kabileler birliği Özbekler, nihayet Şibanî Han önderliğinde 1500 yılında Maverâünnehr'in önemli merkezlerini ele geçirerek bir siyasi hâkimiyet oluşturmuştur. Ortaya çıkan bu siyasi oluşum, Orta Asya'da Çingizli sonrası kurulan bütün Türk-Moğol devletlerinde olduğu gibi siyasi, kültürel ve kurumsal yapılanmayı Türk-Moğol geleneklerinden miras almıştır. Bu noktada hanlığın bir parçası olduğu Altınorda Hanlığı, İlhanlı Devleti ve kendilerinden önce Maverâünnehr'de var olan Timurlu gelenekleri, Buhara Özbek Devleti'ni en çok etkileyen unsurlar olarak ön plana çıkmaktadır. Her şeyden önce konargöçer yaşam tarzına sahip Özbekler, Maverâünnehr'e yerleşmelerinden itibaren bölgeye entegre olmuşlar, şehir hayatının güçlü olduğu bölgede tarım ve ticaret ağırlıklı bir ekonomiyi benimsemişlerdir. Konumuz olan Buhara Özbeklerinin ordusunu etkileyen temel hususlardan biri bu olmuştur. Hanlığın kuruluş aşamasında belirlenen sisteme göre ordunun mali kaynağı toprak tasarrufundan elde edilen vergi sistemine göre oluşturulmuştur. Buna göre tarihsel süreçte soyurgal, ikta ve tanha gibi terimlerle karşımıza çıkan toprak tasarrufu sisteminde, ana nüvesini kabile unsurlarının oluşturduğu askerlerin beslenmesi, toprağın, merkezde bulunan hanlar tarafından, kabilenin lideri veya o kabileye hükmeden hanedan üyelerine tevcih edilmesiyle mümkün olmuştur. Şibanîler ve Astrahanlılar döneminde yaygın olan bu yapının desteklenmesi ve aynı zamanda merkezi yönetim tarafından doğru şekilde denetlenememesi, adem-i merkeziyetçi yapıda kurulmuş devlette feodal yapıyı derinleştirmiştir. Ordunun insan unsurunun temelini oluşturan, kabilelerin seçkin savaşçılarından oluşan nökerleri, bu yapıda merkez ordusunun etrafında birleştirmek hassas dengelerin sağlanmasıyla mümkün olabilmiştir.

Buhara Özbek Hanlığı ordusunda hassa birlikleri, hanlığın kuruluş aşamasından itibaren askeri harekâta oynadıkları etkin rollerle ön plana çıkmakla beraber, tarihsel süreçte yine devletin zayıf bir merkezi yapı ile yönetilmesinden dolayı istenilen sayıya erişememiştir. Hanlığın tarihi boyunca sayıları muhtemelen 1.000 ila 3.000 arasında olan hassa birlikleri içerisinde Timur-lulardan miras kalan eşikağaları ve çehre birlikleri, özellikle Şibanî hanedanı döneminde Şibanî Han ve Abdullah Han zamanında etkin muharip güçlerden olmuşlardır. Serbazi adıyla merkezi idareye bağlı daha düzenli ve modern savaş teknolojisine bağlı bir ordunun kurulması ise ancak XIX. asırda mümkün olmuştur. Fakat kurulan bu yeni birliklerin uzun vadede çözüm sağlaması söz konusu olmamıştır. Buhara'da Emir Nasrullah'ın, Hokand Hanlığı'nda ise Muhammed Ali Han ve Hüdayar Han'ın yeni piyade ve bunları destekleyen topçu birlikleri, her iki hanlık adına da sadece birbirlerine üstünlük sağlayacak bir etki yaratmıştır. Zira serbazi birliklerinin istenilen ölçüye gelebilmesi için, bu birimi destekleyecek modern silahlara ve iyi eğitmenlere ihtiyaç vardır. Fakat az sonra da bahsedileceği üzere, teknolojik altyapı/birikim ve sermayenin olmadığı hanlıkta topçuluğun gelişmesi söz konusu değildi. Birliğin kullandığı tüfekler de yine bu geriliğe bağlı olarak hala kaval yapıda, kaba yapılı ve uzun aralıklarla atış yapabilen demode olmuş silahlardı. Birliğin iyi eğitmenlerin elinde olmadığı, savaşlarda gösterdiği faaliyetlerden belli idi. Tam bir kışla hayatı yaşamayan sebaziler, savaş esnasında da disiplinden yoksundu.

Buhara Özbek Hanlığı'nın kurulduğu tarih olan XVI. asır başları, askeri güç dengelerinin değiştiği bir dönem olarak da önem arz etmektedir. Ateşli silah teknolojisinin gelişimini hızlandırdığı bu çağda, top ve tüfek kullanımı savaş sanatında bir çığır açarken, bu teknolojiye uzak kalan halklar açısından sıkıntılı bir süreç başlamıştır. Özbek Hanlığı, konargöçer karakterin baskın olduğu kuruluş aşamasında bu teknolojiyi kullanamamasından ötürü rakibi İran karşısından üstünlük sağlayamamıştır. Fakat XVI. asrın ikici yarısından itibaren Safevilere karşı gerçekleştirilen Özbek-Osmanlı ittifakı sonucu Osmanlılardan edinilen ateşli silah teknolojisi, Abdullah Han'ın iktidarı zamanında istenilen düzeye gelebilmiş ve hassa birliği içerisinde bir topçu sınıfı vücuda getirilmiştir. Fakat bir sonraki asırda bu teknolojinin takip edilememesi, dış devletlerle olan rekabette hanlığın geride kalmasına sebep olmuş, bu durum hanlığın bağımsızlığını kaybettiği sürece kadar da düzelememiştir. Ateşli silah teknolojisinde geri kalmanın en büyük sebeplerinden biri, adem-i merkeziyet-

çi yapıdan kaynaklanan iç savaşlar yüzünden iktisadi yapısı bozulan devletin, harp teknolojisine gereken yatırımı yapamaması, ayrıca ileri görüşlü hanların da ortaya çıkmamasıdır.

Türk-Moğol geleneklerine uygun olarak oluşturulan Buhara Hanlığı devlet mekanizmasında, makamlar ve unvanların neredeyse her biri, eski zamanlardan beri konargöçer bozkır devletlerinde rastlanıldığı gibi geniş bir işlevselliğe sahip olmuş ve böylece herhangi bir unvan sahibi, askeri işleri ele almakla da yükümlü olmuştur. Makam ve unvanların çoğu Çingiz Devleti ve mirasçıları Altınorda, İlhanlı ve Timur Devleti'nden miras alınmış, bu durumda doğal olarak Moğolca, Türkçe ve hatta İslami ıstılahlar kullanılmıştır. Bununla birlikte idari birimler, hanedan ve feodal kabile unsurları arasında yaşanan çatışmalarda, istismara açık bir hale gelerek yıpratılmıştır. Feodal kabile unsurları ile baş edilemeyen XVII. asırdan sonra, hükümdarlar uzlaşma sağlamak ve devleti ciddi manada zor durumda bırakan iç çatışma ortamını önlemek adına, feodal kabile reislerini, onlara çeşitli unvan ve makamlar vererek ikna etmeye çalışmışlardır. Hemen hemen aynı dönemlerde Osmanlılar da dâhil, Türk-İslam devletlerinde karşımıza çıkan bu uzlaşma hareketiyle, idari sistem, bulunduğu yeri hak etmeyen şahsiyetlerle dolmaya başlamış ve bu durum elbette ki devlet mekanizmasına ciddi manada zarar vermiştir.

Buhara ordusunun savaş nizamı da tam olarak kendisinden önce kurulmuş Türk savaş geleneğinin devamı niteliğindedir. Seferberliğin ilan edilmesi ve savaş sırasında verilen kararlar, kurultay veya kengeş adı verilen, hükümdar ve devlet erkânının katıldığı mecliste ele alınmıştır. Savaş dizilişi ve ordunun savaş esnasında oluşturduğu birimler ve adları Türk-Moğol geleneğinden intikal etmiştir. Taktik ve stratejiler de ta Hunlar zamanında oluşmaya başlayan Türk savaş geleneğinden izler taşımaktadır. Savaş hukukunda Çingiz ananelerinin ağırlıkta olduğu örfi kanunların yanı sıra şer'i kanunlar da dikkat çekmektedir.

Buhara ordusunda ilk dönemlerde kullanılan, konargöçer hafif süvari orduya hitap eden silah ve teçhizat, Maverâünnehr'e yerleşim sağlandıktan sonra zamanla nitelikli madeni silahlar, top ve tüfek gibi ateşli silahlar ve ağır kuşatma teçhizatını da içermeye başlamıştır. Madeni silah ve teçhizatın gelişiminde en önemli etken, Timurlu döneminde giderek önemli silah üretim merkezleri haline gelen Buhara, Semerkand ve Taşkent gibi merkezlerin hanlığın elinde

bulunmasıdır. Bu şehirlerde bulunan atölyelerde faaliyet gösteren zanaatkârlar, XIX. asra kadar madeni silah endüstrisinin en seçkin silahlarını ve korunma gereçlerini sunmuşlardır. Fakat ateşli silah üretiminde yakalanamayan teknoloji, adı geçen silahların dışarıdan elde edilmesini zorunlu kılmıştır. Buna rağmen ateşli silah teknolojisi, yukarıda da sebeplerini sunduğumuz üzere hanlığın Rus hâkimiyetine girdiği sürece kadar hiçbir zaman istenilen düzeyde olmamıştır. Ateşli silahlar çağında, kadim silahlar bazen kaliteli bir şekilde üretilseler de, bunların muharebelerde doğal olarak bir farkındalık yaratmaları söz konusu değildir. Kısacası kadim silahların kaliteleri, modern zamanın savaş sanatında pek bir anlam ifade etmemiştir.

Buraya kadarki analizden anlaşılacağı üzere, Buhara Hanlığı ordusu, zayıf temeller üzerine oturtulmuş, çağına göre geri kalmış bir ordu görünümündedir ve bu doğrudan devletin de zayıflığı ile alakalıdır. Günümüzde yapılan pek çok çalışmada Yeni Çağ'da Orta Asya'da yaşanan bariz düşmenin, bölgede kurulmuş devletlere olumsuz yönde yansıdığı üzerine izlenimler bulunmaktadır. Düşüşün en önemli sebebi de, coğrafi keşiflerin de etkisi ile birlikte ticaret yollarının değişimi ve buna bağlı olarak da iktisadi yapının zarar görmesi ile açıklanmaktadır. Birçok mütehasısın da kabul ettiği üzere bu durumun siyasi, iktisadi ve kültürel inkişafın sönmeye başlamasına bir sebep teşkil ettiği gerçektir. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, düşüş her ne kadar hızlı olursa olsun, yüzyıllarca önemli bir medeniyet merkezi durumunda olan Türkistan'ın, muhtelif devirlerde Abdullah Han gibi karizmatik yöneticiler önderliğinde tekrar toparlandığını ve Safeviler gibi önemli siyasi rakiplerine denk olabildiğini görüyoruz. Diğer taraftan son zamanlarda yapılan çalışmaların da gösterdiği üzere, XVI. asırda yaşanan ticari düşüşün, XVII. asırla birlikte kuzey-güney yönlü ticaret güzergâhının keşfiyle tekrar canlanması söz konusu olmuştur. Yine bir örnek vermek gerekirse, Mangit iktidarının ilk dönemlerinde az da olsa bir siyasi ve askeri toparlanma olduğu malumdur. Peki, dış odaklı meseleler ge-rilemeye sebep olsa dahi, coğrafyada bir toparlanma potansiyeli varken, başta Buhara Hanlığı olmak üzere Türkistan Hanlıklarının, rakiplerine kolay birer lokma olmalarının sebebi nedir?

Hanlığın tarihi kaynakları genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, özellikle XVI. asırdan sonra ortaya çıkan siyasi ve iktisadi buhranın ve ticari

güvensizliğin yaşanmasının en önemli sebebi olarak, devletin güçlü bir merkezden yönetilememesi ve bu durumda gerekli denetimin yapılamaması karşımıza çıkmaktadır. Timur sonrası dönemde yerel yönetim mekanizmasının benimsenmesi, kabileci anlayışı ön plana çıkarmıştır. Bu yapıda belirli kabilelerin hâkimiyetinde olan bölgelerde hanedanların etkinliği sınırlıdır ve asayiş zayıftır. Ticari faaliyetlerin geliştiği bir dönemde, kervanların saldırıya uğraması olağan bir durumdur. Özellikle XVII. asır ve sonrasında merkeze bağlılığını bildiren askeri güçlerin kervanları koruması bir yana, bu askerler otorite boşluğundan dolayı, lojistik desteğin yetersizliğinin de etkisiyle birçok defa kendileri sefer sırasında yağma girişiminde bulunmuşlardır. Hanedan üyeleri ve kabilelerin kendi arasında bitmek tükenmek bilmeyen çıkar çatışmaları ve sürekli savaşlar, tarım ve ticareti, yani iktisadi yapıyı bozmakta, halkı da perişan etmektedir. Bu durum bölgede o kadar kanıksanmıştır ki, Özbek Hanlığı'ndan kopan Hive Hanlığı da buna benzer sıkıntıları yaşamaktadır, hatta aynı kültürün parçası iki devlet (Buhara, Hive), yıllarca süren bir çatışma içerisine girmiştir. Bu siyasi yapılanmada doğal olarak güçlü bir merkezi ordunun oluşturulması mümkün olmamıştır. XIX. asra geldiğinde, hanların, kendilerine tam bağlı, sınırlı sayıdaki ordularını da çağın teknolojik standartlarına erdirmesi, İslam dünyasının en büyük gücü Osmanlıların bile Batı'da çok hızlı devam eden teknolojik gelişmelere çare bulamadığı bir süreçte neredeyse imkânsızdır. Zira siyasi karmaşaların devam ettiği, dini taassubun dünyevi hayata yoğun bir şekilde tesir ettiği, buna bağlı olarak pozitif bilimlerin neredeyse unutulduğu, iktisadi zayıflığın arttığı, silah teknolojisi için gerekli olan madenciliğin neredeyse olmadığı bir coğrafyada gelişimi sağlayabilmek için artık geç kalınmıştır.

Uzun bir sürece yayılan sürekli gerilemeyle birlikte XVIII. asrın ilk yarısına geldiğinde Nadir Şah'ın ordusu tek bir hamlede Buhara'yı kendisine bağlayabilmiştir. XIX. asırda da Rus yayılmacılığına karşı herhangi bir askeri başarı mümkün olamamış ve Türkistan'ın merkez hanlığı bir hamlede işgal edilmiştir. Elbette ki Rusya gibi dönemin en büyük askeri güçlerinden birine karşı, çöküntüde olan Doğu dünyasından zayıf bir devletin askeri başarı göstermesi mümkün görünmemektedir. Fakat bize göre hanlığın yukarıda bahsettiğimiz üzere XVII. asırdan itibaren çözümleyemediği pek çok mesele ve bunun askeri sisteme yansımaları, Türkistan'ın, dönemin Türk-İslam dünyasına nazaran daha dramatik ve daha keskin bir şekilde gerilemesine sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

Buhara Demircilik Müzesi ve Atölyesi, Buhara.

İstoričeskie İzvestiya o Kirgiz-Kaysakah i Snošeniyah Rossii s Sredney Aziyey so Vremeni Konçını Abul-Hayr Hana (1748-1765), Soçinenie V. V. Velyamina-Zernova, Ufa 1853.

İstoriya Uzbekskey SSR, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, I/II, Taşkent 1956.

Materiali Po İstorii Kazahskih Hanstv XV-XVIII Vekov (İzvoleçeniya iz Persidskih i Tyurkskih Soçineniy), Sost. S. K. Ibragimov, N. N. Mingulov, K. A. Pişçulina, V. P. Yudin, Nauka Alma-Ata 1969.

Materiali Po İstorii Turkmen i Turkmenii, C. II, ed: S. L. Volin, A. A. Romaskeviç i A. Yu. Yakubovskiy, Moskova, Leningrad, 1938.

“Nakaz Borisu i Semenu Pazuhinim, Poslannim v Buharu, Belh i Yurgenç 1669 (1894)”, *Russkaya İstoričeskaya Biblioteka*, 15, red. A. N. Truvorova, Arheografičeskey Kommissii, S. Peterburg 1894, s. 1-91.

Özbekistan Cumburiyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.

Türkçe Sözlük, TDK, C. II, İstanbul 1992.

Uzbekiston Harbiy San'ati Tarihi, “Uzbekiston” NMIÜ 2013.

ABDURAIMOV, M. A., *Oçerki Agrarnıh Otnoşeniy v Buharskom Hanstve v XVI Pervoy Polovine XIX Veka*, C. I-II, İzdatelstvo “Fan” UzSSR, Taşkent 1966.

-----, “Koşbegi, A Ne Kuşbegi (K İstorii Ustanovleniya Vlasti Koşbegi v Buharskom Hanstve)”, *Obşestvennie Nauki v Uzbekistane*, XI, 1974, s.

54-60.

AHMEDOV, B. A., *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*, “Nauka”, Moskva 1965.

-----, “İkta v Sredney Azii v XVI-Naçale XVII v.”, *Formı Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya na Blijnem i Srednem Vostoke*, İzdatelstvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1979, s. 15-24.

-----, *İstoriya Balha*, İzdatelstvo “Fan” UzSSR, Taşkent 1982.

-----, *İstoriyo-Geografiçeskaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII vv.*, (*Pismennıye Pamyatniki*), İzdatelstvo “Fan” Uzbekskoy SSR, Taşkent 1985.

AKA, İsmail, *Mirza Şabruh ve Zamani*, TTK, Ankara 1994.

-----, *Timur ve Devleti*, TTK, Ankara 2014.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa, çev.* Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2013.

ALAN, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, Ötüken, İstanbul 2007.

-----, “Tavacı”, *DİA*, C. XL, İstanbul 2011, s.177-178.

ALEKSEEV, A. K., *Politiçeskaya İstoriya Tukay-Timuridov: Po Materialam Persidskogo İstoriçeskogo Soçineniya Bahr al-Asrar*, İzdatelstvo S. Peterburgskogo Universitata, S. Peterbug 2006.

ALPARGU, Mehmet, *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*, Ankara 1995.

-----, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 557-605.

ALPTEKİN, Coşkun, “Atabeg”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 38-40.

ANDİCAN, A. Ahat, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Anonim, *Zafername-i Hüsvrevî: Şerb-i Hükümrevâ-yi Seyyid Emir Nasrullah Bahadır Sultan bin Haydar (H. 1242-1277) Der Buhara ve Semerkand*,

ed. Menuçehr Setudeh, *Ayine-i Miras* Tehran 1377.

ARENDARENKO, G. A., *Buhara, Afganistan v Naçale 80-h godov XIX v. (Jurnalı Komandirovok G. A. Arendarenko)*, Glavnaya Pedaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzdatelstvo “Nauka” 1974.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “Şah Abbas (1587-1629) Zamanında Safevi Devlet Teşkilatı’nda Yapılan Düzenlemeler” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2013/204, İstanbul 2013.

AYDÜZ, Salim, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, TTK, Ankara 2006.

BAKIR, Abdulhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Maden ve Maden Sanayi”, *TTK Belleten*, 61/232, Ankara 1997, s. 519-595.

BARTHOLD, V. V., “Uzbetskie Hanstva”, *V. V. Barthold Soçinenia*, C. II/I, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1963, s. 268-292.

-----, “Ebülhayr”, *İA*, C. IV, İstanbul 1979. s. 84-85.

-----, “17. Asırda Özbek Hanları Saraylarında Merasim”, *Makaleler ve İncelemeler*, çev. A. İnan, C. I, TTK, Ankara 1998, s. 546-554.

-----, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kazım Yaşar Koprman-İsmail Aka, TTK, Ankara 2006.

BATU, Selahattin, *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Ankara 1938.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. II, TTK, Ankara 1987.

BELENİTSKİY, A. M., “O Poyavlenii i Rasprostraneniı Ognestrel’hogo Orujiya v Sredney Azii i v İrane v XIV-XVI Vekah”, *İzvestiya Tadjikskogo Filiala Akademi Nauk SSSR*, 15, Stalinabad, 1949, s. 21-35.

BENEVENİ, F., *Poslannik Petra I. na Vostoke Posol’stvo Florio Beneveni v Persiyu i Buharu v 1718-1725 godah*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı İzdatelstvo “Nauka”, Moskva 1986.

BİGDELİ, Muammer Rıza, *Türkemenha-ı İran*, Pasargad, Tehran 1383.

- BOBROV, L. A.- Yu. S. Hudyakov, “Zašitnoe Voorujenie Sredneaziatskogo Voina Epohi Pozdnego Srednevekov’ya (Rabota Vıpolnena Po Grantu RGNF 01-01-00289a)” *Original: Sbornik Nauçnih Statey “Voennoe Delo Nomadov Severnoy i Tsentral’noy Azii”*, Novosibirsk 2002, 106-168.
- BOTYAKOV, Yu. M., *Alman, Sotsial’no-Ekonomiçeskie Aspektı İnstıtuga Nabega u Turkmen (Seredina XLIX-Perıvaya Polovina XX veka)*, Rossiyskaya Akademiya Nauk, S. Peterburg 2002.
- BOUKHARY, Mir Abdoul Kerim, *Histoire de L’Asie Centrale (Afghanistan, Boukhara, Khıva and Khoqand)*, Fransızca’ya çev. Charles Schefer, Paris 1876.
- BREGEL, Yuri, *The Administration of Bukhara Under the Manghits and Some Tashkent Manuscripts*, Indiana University, Research Institute for Inner Asia Studies, Bloomington 2000.
- , “Kosh-Begi”, *El*, V, Leiden 1986, s. 273-274.
- , “Atalik”, *El*, Supplement, XII, Leiden 2004, s. 97-98.
- , “Diwan-Begi”, *El*, Supplement, XII, Leiden 2004, s. 227-228.
- , “Inak”, *El*, Supplement, C. XII, Leiden 2004, s. 419-420.
- BULDUK, Üçler, *Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi*, Berikan, Ankara 2006.
- BURNAŞEV, T., “Puteşestvie ot Sibirskoy Linii do Goroda Buharı v 1794 i Obratno v 1795 godu”, *Sibirskiy Vestnik*, red. G. Sapisskiy, C. II-III, S. Peterburg 1918.
- BURNES, Aleksander, *Travels into Bokhara; being the Account of A Journey from India to Cabool, Tartary and Persia*, C.II, London, 1834.
- BURTON, Audrey, “Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558-1702”, *International Journal of Turkish Studies*, Volume 5, Numbers 1-2, 1992, s. 83-103.
- , “Who Were the Alman?”, *İn Konferenzakten ESCAS IV, Bamberg*

- 8-12 Oktober 1991, ed. Ingeborg Baldauf and Michale Friederich, *İslamkundliche Untersuchungen* 185, Berlin 1994, s. 257-261.
- , *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History*, London 1997.
- , "Russian Slaves in Seventeenth-Century Bukhara", *Post Soviet Central Asia*, ed. Tourai Atabaki and John O'Kane, London 1998, s. 345-365.
- CİHAN, Cihad, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri (Sosyal, İktisadi Ve Kültürel Durum)*, Basılmamış Doktora Tezi, GÜ SBE, Ankara 2010.
- ÇEHOVIÇ, O. D., *Dokumenti k İstorii Agrarnih Otnoşeniy v Buharskom Hanstve XVII- XIX vv*, C. I, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1954.
- ÇELİK, Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Basılmamış Doktora Tezi, SAÜ SBE, Sakarya 2009.
- , "Şibaniler ve Astrahaniler Devri Yerli Vakayinameleri", *History Studies*, IV/II, Ankara 2012, s. 95-119.
- , "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, 7/3, Ankara 2012, s. 781-800.
- ÇETİN, Altan, *Memlûk Devletinde Askeri Teşkilat*, Doktora Tezi, GÜ SBE, Ankara 2002.
- DEMEZON, P. I.-I. V. Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve*, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoi Literaturı, İzdatelstvo "Nauka", Moskva 1983.
- DEMİRCİ, Mustafa, "İkta", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 43-47.
- ERALP, Nejat, *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*, AKM Yayını, Ankara, 1993.
- ERDOĞAN, Eralp, "Babür İmparatorluğu'nun Kuruluş Safhasında Şah İsmail ile Babür İttifakı", *History Studies*, VI/IV, 2014, s. 31-39.

- Fazlullah b. Rûzbehan Huncî, *Mihmanname-yi Bubara (Tarih-i Padişah-ı Muhammed Şibani)*, ed. Menuçehr Setudeh, İntişarat-ı Bengah Tercüme ve Neşr-i Kitab, Tehran 1341.
- Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. II, İstanbul 1275.
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, *Vekayi: Babür'ün Hatıratı*, C. I-II, Doğu Türkçesinden çev. Prof. Reşit Rahmeti Arat, TTK, Ankara 1987.
- GEİSS Paul G., *Pre-Tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political Order in Change*, Routledge Curzon Press, Londra 2003.
- GENÇ, Reşat, Reşat Genç, *Türk İnanışları ve Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı Kırmızı Yeşil*, AKM, Ankara 2009.
- GOLDEN, Peter B., *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötüken, İstanbul 2015.
- GÖKSU, Erkan, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, GÜ SBE, Doktora Tezi, Ankara 2008.
- , *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken, İstanbul 2008.
- , "İkta Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı I, 2009, s. 83-96.
- GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ, Ankara 2006.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken, İstanbul 2006.
- GÜLEÇ, Ertuğrul, *Türk At Irkları*, Ankara 2005.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı, Yeni Türkiye*, C. I, Ankara 1999, s. 581-587.
- , "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 606-616.
- , *Hive Hanlığı Tarihi*, Tütibay Yayınları, Ankara 2007.
- Hafiz-i Tanış Buharî, *Şeref-Nama-yi Şahi (Kniga Şahskoy Slavı)*, Faksimile

- Rukopisi D 88, Perevod S Persidskogo, Vvedenie, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, C. I-II, Nauka, Moskva 1983-1989.
- Hafız Taniş Al-Buhariy, *Abdulla-name*, “Şerefnamayı Şabi”, Fars dilinden Sadık Mirzayev tercümesi; ilmi muharrir, neşrgetayërlovçi, söz başı ve izahlar müellifi, Boriboy Ahmedov, C. I-II, Şark, Taşkent, 1999-2000.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, “At”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 28-31.
- HAMMER, J. P., *Osmanlı Devleti Tarihi (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşundan Kaynarca Muahedesine Kadar)*, C. VI, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984.
- HAYİT, Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, TTK, Ankara 2004.
- Hoca Yunus Kaşgarî, *Cemü't-Tevarih*, Elyazma no D.124 Moskva NAUK, h.1324.
- Hoca Semender Tirmizî, *Dasturu'l-Mülük (Nazidanie Gosudaryam)*, Faksimile Stareyşey Rukopisi Perevod s Persidskogo, Predislovne, Primeçaniya i Ukazateli M. A. Salahetdinovoy, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1971.
- HOLZWARTH, W., “Bukharan Armies and Uzbek Military Power, 1670–1870: Coping with the Legacy of a Nomadic Conquest”, *Nomad Military Power in Iran and Adjacent Areas in the Islamic Period*, ed. Kurt Franz and Wolfgang Holzwarth, Wiesbaden 2015, s. 273-354.
- HOWORTH, H., *History of the Mongols, from the 9th to the 19th Century*, C. II/II, Ch'eng Wen Publishing Company, Taipei 1970.
- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe, İstanbul 2010.
- İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, VII, TTK, Ankara 1991.
- İbni Arabşah, *Acaibu'l-Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012.
- İNALCIK, H., “The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East”, *War Technology and Society in the Middle East*, Ed. V.

- J. Parry and M. E. Yapp, London 1975, s. 195-217.
- , "Murad II" *İA*, C. VIII, İstanbul 1979, s. 598-615
- , *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 2015.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Kazasker", *DİA*, C. XXV, Ankara 2002, s. 140-143.
- İSKANDAROV, B. İ., *İz İstorii Buharskogo Emirata (Vostochnaya Buhara i Zapadny Pamir v Kontse XIX. veka)*, İzdatelstvo Vostochnoy Literaturı, Moskva 1958.
- İskender Beg Münşî, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, çev. Ali Genceli, C. II, (Basılmamış Tercüme) TTK.
- İVANOV, P. P., *Vosstanie Kitay-Kipçakov v Buharskom Hanstve 1821-1825 Gg.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskva 1937.
- , *Hozyaystvo Djujbarskih Şeyhov, k İstorii Feodal'nogo Zemlevladieniya v Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, İzdatelstvo Akademii Nauk SSR, Moskva, Leningrad 1954.
- JENKINSON, A., *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*, Edited by. E. Delmar Morgan, C. H. Coote, C. I-II, New York 1886.
- KAFALI, Mustafa, *Altınorda Hanlığı'nın Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.
- , *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusunun Tarihi*, Türk Dünyası Araştırmaları, Ankara 2009.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul 2011.
- KALKAN, Mustafa, "Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atı'nın Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm", *Erdem*, IX/XXVII, Ankara 1994, s. 1129-1141.
- KESİK, Muharrem, "Pervane", *DİA*, C. XXXIV, İstanbul 2007. s. 244
- KHANIKOFF, N. V., *Bokhara: Its Amir and Its People*, İngilizceye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845.

- KILIÇ, Nurten, *Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ SBE, Ankara 1999.
- KLYASHTORNY, S. G.-T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Rusçadan çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2004.
- KURTARAN, Uğur, “Osmanlı Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik”, *Turkish Studies: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, VII/IV, Ankara 2012, s. 2269-2286.
- KÜGELGEN, A., *Legitimatsiya Sredneaziatskoy Dinastii Mangitov v Proizvedeniyah ih istorikov (XVIII-XIX vv.)*, İzdatelstvo “Daik Press”, Almatı 2004.
- LAMBTON, A. K., “Darugha” *EL*, C. II, Leiden 1965, s. 162-163.
- LANSDELL, H., *Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C.II, London 1885.
- LOBISEVİÇ, F. İ., *Postupatel’noe Dvijenie v Srednyuyu Aziyu v Torgovom i Diplomatichesko-Voennom Otnoşenii*, Tipografiya Tovarişestva Obşetvennaya Pol’za, S. Peterburg 1900.
- LOGOFET, D. İ., *Strana Bezpravıya, Buharskoe Hanstvo i Ego Sovremennoe Sostoyanie*, S. Peterburg 1909.
- MANZ, B. F., *Timurlenk, Bozkırların Son Göçebe Fatıhi*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Mevlana Benai, *Şeybani-name*, ÖZR FAŞİ, No. 3422.
- MEYENDORF, B., *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820*, İngilizceye çev. E. F. Chapman, Foreign Department Press, Calcutta 1870.
- Mir Muhammed Emîni Buharî, *Ubeydulla-Name*, Pervod s Tadjikskogo s Primeçaniyami Çlena-Korrespondenta Akademii Nauk UzSSR Professora A. A. Semenova, İzdatelstvo Akademii Nauk UzSSR, Taşkent 1957.

- Mirza Abdu'l-Azim Sami, *Tarih-i Selâtin-i Mangitiyye (İstoriya Mangitskih Gosudarey)*, Izdanie Teksta, Predislovie, Prevod i Primeçaniya L. M. Epifanovoy, Akadamiya Nauk UzSSR, Institut Vostokovedeniya Moskva 1962.
- Mirza Badi Divan, *Madjma Al-Arkam (Predpisaniya Fiska): Priemi Dokumentatsii v Buhare XVIII. v.*, Faksimile Rukopisi Vvedenie, Perevod, Primeçaniya i Prilojeniya A. B. Vildanovoy, Izdatel'stvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1981.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, İngilizceye çev. E. Denison Ross, İngilizceden Türkçeye çev. Osman Karatay, Selenge, İstanbul 2006.
- Mirza Şems Buharayı, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (der Şerh-i Hükümran-ı Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*, ed. Muhammed Ekber Aşık, Miras-ı Mektub, Tehran 1998.
- Muhammad Amin b. Mirza Muhammad Zaman Bukharî (Sufiyani), *Muhib al-Tavarik (The Sea of Chronicles)*, Critical Edition and Introduction by Mehrdad Fallahzadeh and Forogh Hashabeiky, Brill, Leiden/ Boston 2014.
- Muhammad Khwandamir, *Habibu's-siyar*, İngilizceye çev. W. M. Thackston, C. III/II, Harvard University, 1994.
- Muhammed Kâzım Mervî, *Âlem Âra-yı Nâdiri*, ed. Dr. Muhammed Emin Riyahî, C.II-III, İntişârât-ı İlmî, Tehran 1374.
- Muhammed Salih, *Şeybani-Name: Çagatayskiy Tekst*, Posmertnoe İzdanie Prof. P. M. Melioranskogo, S. Peterburg 1908.
- Muhammed Yar bin Arab Katagan, *Musabbiru'l-Bilâd*, ed. Nadire Celâli, Miras-ı Mektub, Tehran 2006.
- Muhammed Yusuf Münşi, *Mukim-Hanskaya İstoriya*, Perevod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazateli Professora A. A. Semenova, Izdatelstvo Akademi Nauk UzSSR Taşkent 1956.

- MUİN, Muhammed, *Ferheng-i Farsi*, Müessesesi-i İntişarât-ı Emir Kebir, C. I-II, Tehran 1375.
- MUKMİNOVA R. G., *Oçerki po İstorii Remesla v Samarkande i Buhare v XVI. veke*, İzdatelstvo "Fan" UzSSR, Taşkent 1976.
- , "Nekotoriye Dannıye o Termine Çuhra (po Sredneaziatskim İstoçnikam XVI v.)" *Pamyati Mihaila Stepanoviça Andreeva*, CXX, İzdatelstvo Akademii Nauk Tadjikskoy SSR, Stalinabad 1960, s. 139-145.
- MUMİNOV, İ. M., *İstoriya Samarkanda v Dvuh Tomah*, C. I, İzdatelstvo "Fan" UzSSR, 1969.
- MUNİS, Şir Muhammed Mirab- Muhammed Rıza Mirab Agehî, *Firdaws Al-Iqbal: History of Khoresm*, translated from Chaghatay and Annotated by Yuri Bregel, Brill 1999.
- NİCOLLE, David-Angus McBride, *The Age of Tamerlane, Man-At-Arms Seires 222*, Osprey Military, 1990.
- Nizamü'l-Mülk, *Siyaset-name*, haz. Mehmet Altay Köymen, TTK, Ankara 2013.
- Nizamüddin Şamî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.
- OLUFSEN, O., *The Emir of Bokhara and His Country, Journeys and Studies in Bokhara*, London 1911.
- ORHONLU, C., *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler, Telhisler (1507-1607)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
- ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK, Ankara 1988.
- , *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, İstanbul 2001.
- ÖNKAL, Ahmet-Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, C. IX, İstanbul 1994, s. 222-226.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Eşik Ağası" *DİA*, C. XI, İstanbul 1995. s. 462.

-----, “Kurçî”, *DİA*, C. XXVI, Ankara 2002. S. 441.

ÖZYETGİN, A. Melek, “Altınordu Hanlığı’nın Resmî Yazışma Geleneği”, *Türkler*, C. XVIII, Yeni Türkiye, Ankara, 2002, s. 820-831.

PAYDAŞ, Kâzım, “Moğol ve Türk İslam Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, *Bilgi*, 39, 2006, s. 195-218.

Rumlu Hasan, *Absenüt-Tevarih (Şah İsmail Tarihi)*, çev. Cevat Cevan, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Aysa ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1993.

SABBAĞ, Abbas, “Mirahur” *DİA*, C. XXX, İstanbul 2005, s. 141.

Sahibkiran Emir Timur Muhammed Tarağay Bahadıroğlu, *Timur’un Günlüğü-Tüzükat-ı Timur*, haz. Kutluk Şakirov-Adnan Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul 2010.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, TTK, Ankara 1994.

SCHUYLER, E., *Turkistan Notes of Journey in Russian, Khokand, Bukhara and Kuldja*, Vol. I, Scribner Armstrong & Co., New York 1877.

SEMENOV A. A., “Buharskiy Traktat o Çinah i Zvaniyah i ob Obyazayannostyah Nositeley ih v Srednevekovoy Buhare”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, V, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR Moskva, 1948, s. 137-153.

-----, “Oçerk Ustroystva Tsentral’nogo Administrativnogo Upravleniya Buharskogo Hanstva Pozdneşşego Vremeni”, *Materialı po İstorii Tadjikov i Uzbekov Sredney Azii*, XXV, İzdatelstvo, Akademii Nauk Tadjikskoy SSR, Staliabad 1954, s. 3-69.

Seydi Ali Reis, *Mir’at-ül Memalik (Ülkelerin Aynası)*, haz. Necdet Akyıldız, Tercuman 1001 Temel Eser, y.yok., t.yok.

SOBOLEF, L. N., *Latest History of the Khanates of Bokhara and Kokand*,

- İngilizceye çev. P. Mosa, Foreign Department Press, Calcutta 1876.
- SPULER, B., *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprüoğlu, TTK, Ankara 2011.
- SUHAREVA, O. A., *Buhara: XI-Naçalo XV v. (Pozdnefeodal'nyy Gorod i Yego Naselenie)*, Izdatel'stvo Nauka Glavnaya Redakçiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva 1966.
- SUNAR, Mehmet Mert, "Ulufe", *DİA*, C. XLII, Ankara 2012, s. 124-126.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- , *Safeviler Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, çev. Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2013.
- TALİ, Abdurrahman, *İstoriya Abulfeyz-Hana*, Pervod s Tadjikskogo, Predislovie, Primeçaniya i Ukazatel Professora A. A. Semenova, İzdatelstvo Akademi Nauk UzSSR Taşkent 1959.
- TANERİ, Aydın, *Osmanlı Kara ve Deniz Kuvvetleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1981.
- , "Türk Tarihinde Eman Kurumu", *AÜTAD*, XVII/28, Ankara 1996, s. 165-172.
- TAŞAĞIL, Ahmet, "İnak", *DİA*, C. XXII, İstanbul 2000, s. 255-256.
- TOGAN, Z. V., *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. I, İstanbul 1942.
- , *Umumi Türk Tairhine Giriş*, Hak Kitabevi, İstanbul 1946.
- TROİTSKAYA, A. L., *Voennoe Delo v Buhare v Pervoy Polovine XIX veka*, *Trudi Akademii Nauk Tadjikskoy SSR*, XVII, s. 211-217.

- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2010.
- , "İkta", *İA*, C. V/II, s. 949-959.
- , *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2005.
- UCUZSATAR, Necati Ulunay, *Türklerde Harb Sanatı Taktik ve Strateji*, Derin Yayınları, İstanbul 2007.
- UYAR, Mustafa, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜ SBE, Ankara 2007.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, TTK, Ankara 1988.
- ÜÇEL-AYBET, Gülgün, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İletişim, İstanbul 2010.
- VAMBERY, A., *Travels in Central Asia: Being the Account of A Journey From Teheran Across the Turkoman Desert on the Eastern Shore of the Caspial to Khiva, Bokhara and Samarcand Performed in the Year 1863*, Harper & Brothers, New York 1865.
- , *Buhara Yahut Maveraiünnehir Tarihi*, çev. Tahir Şakir Çağatay, (Basılmamış Tercüme), TTK.
- VLADİMİRTSOV, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, çev. Abdülkadir İnan, TTK, Ankara 1995.
- VYATKİN, V. L., "Karşinskiy Okrug, Organizatsiya v nem Voyska i Sobıtıya v Period 1215 – 1217 (1800–1803 godov)." *İzvestiya Sredne-Aziatskogo Otdela Gosudarstvennogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, XVIII, Taşkent 1928, s. 9-26.
- WOLFF, J., *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843–1845*, C. I, II, London 1845.
- YAKUBOVSKİY, Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, 1992.

EFREMOV, F., *Stranstvoovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie ego Ottuda Çrez Angliyu v Rossiyu*, ed. P. Kondireva, Kazan 1811.

YERELİ, Ahmet Burçin, “Yağma Kültürüyle Üretim Kültürü Arasında Türklerin Devlet İdeali”, *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslar Arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, C. I, Ankara 2010, s. 941-949.

DİZİN

A

Abdullah Han 6, 10, 11, 12, 14, 41,
42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 69, 70,
80, 81, 82, 84, 88, 89, 90, 91, 92,
93, 105, 107, 108, 109, 110, 112,
113, 114, 115, 118, 141, 142,
147, 151, 154, 156, 161, 163,
164, 166, 168, 170, 171, 172,
177, 189, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 201, 202, 203,
208, 209, 218, 220, 222, 223,
224, 227, 230, 231, 232, 233,
234, 236, 237, 238, 239, 241,
242, 243, 244, 246, 247, 248,
250, 251, 253, 254, 255, 256,
261, 263, 266, 268, 270, 271,
273, 274, 276, 277, 279, 281,
282, 283, 284, 287, 289, 290,
291, 295, 296, 297, 299, 306,
309, 312
Abdülaziz Han 13, 41, 51, 52, 131,
208
Abdüllatif Han 41, 42
Abdülümün 12, 14, 44, 45, 46, 47,
48, 70, 147, 154, 166, 197, 198,
235
Afganlar 11
Ahmed Mirza 32, 33, 165

Ahsi 34, 130
alaman birlikleri 130, 137
Aleksander Bekoviç 117
Altınorda 1, 29, 30, 142, 146, 156,
164, 190, 295, 311, 313, 325
Amu Derya 137, 220, 246
Andhuy 43, 49, 108, 161, 171, 195,
273, 282
Andican 34, 68, 130, 191, 192, 241
Anuşa Han 13, 14, 52, 53, 131
arrade 112, 161, 244, 274, 275, 276
askeri müftü 144
Astrahan 47, 132, 152, 155, 167,
170, 175, 283
Astrahanlılar 3, 12, 13, 14, 26, 27,
29, 47, 48, 65, 70, 72, 73, 78, 80,
84, 91, 140, 141, 146, 147, 152,
154, 155, 156, 160, 161, 163,
166, 169, 172, 175, 198, 200,
201, 202, 205, 206, 207, 213,
218, 221, 255, 281, 311
atalık 22, 55, 56, 71, 85, 98, 109,
146, 147, 148, 149, 200, 244, 248
ateşbazan 274
atıcı 76, 77, 103, 211, 293

B

Baba Sultan 42, 43, 44, 69, 70, 84,
89, 90, 91, 105, 109, 112, 113,

- 156, 161, 171, 193, 196, 197,
222, 223, 227, 230, 231, 232,
235, 236, 237, 238, 244, 246,
247, 254, 255, 270, 273, 274,
286, 289, 291, 299, 306, 309
- Babür 9, 10, 33, 37, 38, 51, 86, 87,
88, 111, 112, 193, 217, 220, 228,
229, 231, 233, 239, 240, 241,
244, 255, 260, 276, 280, 283,
285, 290, 291, 322
- bac u zari 252
- bakavul 164, 165
- Baki Muhammed Han 48, 115, 281,
292
- Bediüzzaman 35
- bekter 295
- Belh 14, 26, 34, 39, 41, 43, 44, 46,
48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 69, 72,
89, 90, 109, 131, 132, 139, 143,
144, 147, 148, 150, 154, 164,
165, 167, 172, 194, 197, 198,
220, 241, 242, 248, 253, 271,
274, 283, 284, 292
- Bergustvan 297
- beşyüzbaşı 177
- Buhara Hanlığı 4, 7, 21, 25, 26, 29,
43, 56, 63, 64, 66, 69, 79, 83, 88,
91, 93, 113, 115, 123, 139, 147,
159, 163, 166, 171, 174, 175,
176, 177, 185, 188, 189, 201,
203, 212, 221, 226, 234, 249,
252, 261, 265, 266, 273, 277,
279, 282, 283, 285, 287, 295,
296, 297, 298, 304, 314
- Burhan Sultan 42, 289
- Burunduk Sultan 32
- C**
- Canıbeg Han 31, 32, 38, 41, 48, 68
- carci 175, 220
- Carcu 59, 124
- cebehane 308
- cevşen 295
- ciba 295
- cibaci 171, 309
- Cihangir 18, 50, 219, 286, 287, 327
- Cizzak 18, 60, 75, 98, 102, 124, 125,
244
- Cuci Han 1, 29, 47
- Cuci ulusu 30
- Cuybariler 42
- Ç**
- çaç/şaş yayı 261
- Çağatay 50, 165
- Çağatay Hanlığı 2
- çakmaklı tüfekler 294
- çapar/çeper 243, 275
- çar-ayna 296
- Çehre Ağası 89, 90, 91, 92, 172, 173,
211, 212
- çehre birlikleri 82, 88, 89, 90, 91, 92,
173, 232, 236, 312
- Çehre Birlikleri 86
- Çin 1, 34, 125, 219, 271, 302, 303
- Çingiz Han 1, 29, 164, 229, 242,
298
- Çin-i Sufi 34, 219, 271

- D** 292, 293, 294
- dadha 152
- Danyal Biy 22, 57, 58, 73, 74, 93,
120, 149, 157, 162, 206, 288
- daruga 176, 177, 308
- Deşt-i Kıpçak 1, 29, 30, 32, 33, 35,
131, 189, 311
- Din Muhammed Han 43, 48, 89,
90, 92, 147, 194, 253, 274, 281,
282, 283
- divanbegi 150
- E**
- Ebulgazi Bahadır Han 14, 52
- Ebulhayr Han 12, 30, 31
- ellikbaşı 177
- Emir Haydar 18, 19, 28, 59, 60, 73,
75, 76, 77, 93, 135, 136, 149,
158, 207, 208, 209, 212, 214,
215, 228, 241, 272, 306
- Emir Hüseyin 18, 272
- Emir Muzaffer 61, 102, 136, 209,
305, 309
- Emir Nasrullah 18, 60, 76, 77, 78,
79, 83, 93, 94, 95, 98, 99, 102,
122, 123, 125, 136, 146, 152,
162, 166, 170, 215, 219, 228,
229, 233, 237, 243, 244, 255,
275, 278, 285, 294, 307, 319
- Emir Necm 38
- eşik ağabaşı 85, 86, 165, 166
- eşik ağası 32, 83, 166, 328
- F**
- fitilli tüfekler 136, 262, 284, 290,
- G**
- Giray Han 31
- gubsar 245, 246
- gürz 69, 270
- H**
- Hâkim Biy Atalık 55, 56
- Hamza Sultan 37, 68, 191, 217, 251
- hançer 266, 267
- Hanzade Begüm 37
- Harezmi 7, 8, 30, 34, 35, 37, 39, 40,
46, 47, 51, 60, 68, 105, 130, 165,
191, 218, 222, 241, 271, 276, 288
- Herat 13, 35, 36, 39, 45, 46, 110,
114, 124, 151, 241, 250, 263,
265, 287, 288
- Hindistan 9, 24, 46, 94, 111, 147,
186, 200, 233, 253, 260, 264,
265, 268, 282, 289, 302, 320
- Hint kılıcı 264
- Hisar 34, 38, 57, 68, 74, 85, 90, 191,
196, 226, 243, 250, 272, 277, 284
- Hive 13, 14, 17, 18, 19, 22, 25, 39,
46, 47, 51, 52, 53, 54, 59, 60, 75,
96, 117, 122, 126, 128, 130, 131,
134, 135, 136, 148, 165, 207,
211, 213, 228, 267, 272, 279,
315, 323, 332
- Hive Hanlığı 59
- Hokand 17, 18, 59, 60, 61, 75, 79,
96, 98, 99, 100, 101, 121, 125,
126, 132, 136, 143, 152, 158,

- 167, 177, 207, 212, 228, 237,
241, 255, 272, 275, 279, 285,
321, 327
- Hokand Hanlığı 132
- Horasan 12, 35, 37, 39, 40, 43, 44,
45, 46, 47, 48, 50, 54, 58, 59, 74,
75, 86, 112, 114, 115, 130, 133,
138, 150, 193, 207, 234, 235,
236, 250, 274, 279, 306
- Hümayun 10
- Hüseyin Baykara 34, 105
- İ**
- ikta 4, 6, 26, 65, 90, 140, 147, 179,
180, 181, 182, 183, 184, 185,
186, 187, 188, 189, 190, 194,
195, 196, 197, 199, 200, 202,
203, 204, 205, 208, 212, 213,
215, 248, 253, 311
- İlhanlılar 164, 176, 186, 275
- İmamkulu Han 50, 138, 237
- İmam Kulu Han 13, 14, 150, 255
- inak 157, 159, 160, 331
- İran 1, 4, 9, 11, 12, 18, 28, 36, 45,
49, 51, 56, 57, 64, 69, 73, 74, 94,
95, 100, 113, 115, 116, 117, 119,
120, 137, 182, 186, 187, 228,
250, 255, 260, 265, 266, 282,
289, 300, 302, 303, 306, 312,
320, 323, 330
- İskender Han 42, 44, 48, 197
- K**
- Kaçar Hanedanı 18, 124
- kala küb 287
- kalkan 298, 301, 302
- Kalmuk cibası 297
- Kanuni Sultan Süleyman 42
- kapsüllü tüfekler 294
- Karabahadır 286, 287
- Karabayır atı 302, 303
- karabuğra 286
- karaçerik 125, 126
- Karahanlılar 3
- Karakalpak 129, 130, 131, 219
- Karakul 75, 80, 149, 166, 218
- karavul 170, 236
- karnay 306
- Karşi 28, 33, 38, 49, 56, 71, 75, 76,
77, 80, 82, 92, 119, 124, 156,
163, 211, 226, 228, 239, 251,
293, 307
- Kazak Hanlığı 12
- Kazaklar 47, 239
- kazan 105, 109, 111, 112, 127, 285,
286, 287, 288
- Kazasker 144, 325
- Keneges 67, 231
- Kermine 42, 52, 55, 80, 132, 157,
164, 292
- Keşmir 10, 17
- Kette Kurgan 59, 103
- kılıkuyruk 125, 126
- kitayçe/hitayçe 285
- koşbegi 58, 60, 154, 155, 156, 157,
158, 228, 233, 237, 255, 292, 318
- kökeltaş 45, 46, 89, 151, 153, 154,
232, 253

- kubbeli 286, 287
 Kulbaba Kökeltaş 45, 109, 249
 Kunduz 34, 37, 49, 68, 191, 247,
 251, 253, 281
 kurçibaşı 169
 kurhane 70, 171, 308, 309
 kuşbegi 154, 155, 318
 kutval 163
 Küçüm Han 39, 41
- L**
- lağım 279
 lağımçı 279, 281
- M**
- Mahmud Biy Atalık 53, 54, 85, 139,
 148, 152
 Mahmudek Hoca 30
 Mahmud Han 32, 34, 37, 70, 129,
 193, 217, 230
 Mamak Sultan 37
 mancınık 105, 112, 161, 272, 273,
 274, 275, 276, 286
 mancınıksazan 273
 Mangışlak 32
 Mangıtlar 3, 17, 19, 29, 56, 71, 78,
 86, 93, 146, 156, 162, 173, 205,
 208, 322
 Maveräünnehr 3, 7, 10, 32, 33, 35,
 37, 39, 40, 47, 50, 66, 67, 156,
 165, 176, 192, 239, 256, 263,
 270, 294, 311, 313
 Mehdi Sultan 37, 191
 Merv 36, 40, 49, 59, 74, 133, 135,
 158, 193, 234, 241, 246, 326
 Meşhed 39, 45, 46, 56, 59, 166, 234,
 235, 250, 254, 256
 miltık 290
 miltıkçıyan 70, 290
 Mısır kılıcı 264
 mızrak 69, 73, 78, 262, 267, 268,
 269, 291, 293, 294, 301, 309
 mızrakçı 76, 293
 miğfer 299
 mirahur 132, 133, 168, 231, 233, 329
 Mirak Topbaşı 112
 Mir Kasım Rehtegar/Rihtegar 112
 Miyankal 42, 55, 74, 81
 Moğollar 63, 129, 151, 176, 187,
 190, 243, 253, 275
 Muhammed Ali Han 18, 99, 101,
 275, 327
 Muhammed Rahim Biy 56, 57, 71,
 72, 73, 74, 141, 143, 148, 162
 Mukim Han 14, 54, 139
 mürcel 99, 243, 279, 280
- N**
- Nadir Muhammed Han 50, 51, 139,
 143
 Nadir Şah 17, 56, 57, 73, 119, 120,
 122, 228, 293, 307, 315
 Naib Abdussamed 94, 98, 162
 nakib 145, 189, 230
 nakkaban/nakkabçıyan 279
 nakkap 279, 280
 nakkare 306, 307
 Nakşibendilik 36

neft 273
 neftbazan 274
 neftçiler 274, 279
 Nesef 42, 90, 196, 201, 266, 307
 Nevruz Ahmed Han 41, 42, 69, 234,
 238, 289
 Nişabur 45, 46, 281, 305
 Nizamülmülk 179, 183, 184
 nökerler 4, 25, 63, 64, 65, 68, 69,
 70, 73, 75, 76, 78, 79, 82, 84, 88,
 125, 127, 128, 130, 136, 205,
 207, 210, 212, 213, 218, 224,
 262, 269, 292, 293, 308

O

onbaşı 177, 214
 Orenburg 23, 24, 75, 81, 123, 133,
 135, 151, 153, 158, 162, 167,
 177, 269, 293, 297, 298, 300,
 304, 327
 Orta Asya 1, 3, 9, 17, 24, 27, 28, 29,
 30, 31, 79, 94, 96, 97, 100, 102,
 103, 104, 105, 107, 108, 111,
 113, 115, 116, 117, 119, 160,
 179, 182, 189, 215, 255, 259,
 260, 263, 266, 274, 278, 280,
 285, 289, 290, 295, 296, 297,
 298, 299, 301, 302, 305, 306,
 311, 314, 323
 Osmanlılar 12, 36, 108, 110, 113,
 116, 117, 169, 282, 289, 290

Ö

Özbekistan 8, 11, 285, 307, 317

Özbekler 3, 9, 12, 31, 32, 35, 36, 37,
 38, 39, 40, 41, 42, 45, 72, 102,
 114, 189, 193, 202, 228, 242,
 246, 250, 311

P

pervaneçi 85, 151, 152
 pişkeş 251, 252
 Piyale Paşa 113
 Prjevalski atı 301, 302

R

Rızakulu 56
 Rus esirler 96, 124, 125, 161, 307
 Rusya 1, 4, 22, 23, 24, 96, 97, 116,
 117, 118, 120, 122, 211, 282,
 297, 304, 315

S

Sabran 44, 46, 105, 156, 197, 223,
 254, 270, 273, 281
 Safeviler 38, 50, 83, 113, 115, 130,
 169, 176, 330
 savut 295, 296, 297
 Serbaziler 18, 93, 95, 97, 99, 104,
 216, 244, 266, 285, 294, 307, 312
 serkub 128, 278, 279
 Seydi Ali Reis 20, 107, 289, 330
 Sıgnak 30
 Sir Derya 30, 245, 247
 soyurgal 4, 26, 46, 65, 140, 179, 187,
 188, 189, 190, 191, 192, 194,
 197, 199, 201, 204, 248, 311
 Sultan Ahmed Tenbel 34

suren 307
 Sübhankulu Han 13, 51, 52, 53, 54
 Süyünç Han 41

Ş

Şah Abbas 12, 45, 47, 48, 49, 50,
 114, 115, 319
 Şah Beg Kökeltaş 49, 154
 Şahbudak Han 31
 Şah İsmail 10, 36, 37, 38, 192, 221,
 322, 329
 Şah Murad 58, 59, 73, 74, 77, 93,
 133, 149, 158, 206, 207, 208, 214
 Şahruh 30, 45, 83, 318
 Şah Tahmasb 39, 44, 260
 şakird-pişe 76
 şatu 277
 Şehr-i Sebz 43, 55, 57, 59, 60, 71,
 79, 89, 195, 196, 197, 199, 207,
 238, 243, 253, 288, 302
 şemşir 264, 265
 Şiban Han 29, 30, 31, 37, 39, 48,
 323
 Şibani Han 3, 6, 7, 8, 9, 10, 27, 31,
 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 65,
 67, 68, 70, 80, 81, 87, 93, 127,
 129, 130, 165, 176, 189, 190,
 191, 192, 193, 217, 218, 219,
 221, 222, 226, 227, 230, 231,
 234, 236, 239, 240, 241, 246,
 247, 248, 250, 251, 256, 268,
 276, 277, 288, 295, 297, 305,
 311, 312
 Şibaniler 3, 7, 10, 16, 26, 29, 65, 72,

91, 140, 146, 154, 160, 163, 165,
 166, 167, 171, 174, 175, 177,
 188, 192, 193, 198, 199, 202,
 234, 311

şigavul 171

T

tabur cengi 112, 290
 tanha 4, 26, 179, 189, 190, 194, 199,
 201, 203, 204, 205, 206, 211,
 212, 213, 214
 Taşkent 12, 14, 15, 26, 27, 28, 29, 32,
 33, 41, 42, 44, 50, 65, 68, 121,
 131, 142, 147, 172, 191, 192,
 197, 200, 211, 245, 259, 261,
 307, 313, 317, 318, 322, 324,
 327, 328, 331, 332
 Tavaçi 175
 teber 271, 272
 teberzin 267, 271
 Termez 43, 68, 71, 85, 191, 195
 Timur 2, 35, 64, 81, 83, 104, 105,
 159, 171, 175, 176, 210, 221,
 229, 232, 233, 235, 238, 252,
 255, 263, 264, 274, 275, 278,
 280, 281, 297, 302, 305, 306,
 313, 315, 318, 329
 Timurlular 9, 10, 27, 30, 36, 47, 64,
 82, 83, 87, 104, 142, 150, 151,
 153, 156, 164, 165, 173, 175,
 176, 188, 190, 236, 263, 274,
 275, 298, 307, 318
 Toktamış Han 48, 238
 topçibaşı 108, 109, 112, 116, 117,

160, 161, 162
 topçu sınıfı 104
 toplar 107, 108, 109, 110, 111, 113,
 115, 116, 118, 121, 122, 123,
 124, 170, 282, 283, 285, 286,
 287, 288, 306
 tuğsaba 85, 166
 tulgama 240
 Turan taktiği 240
 tura/töre 243, 275, 276, 277
 tüfek 69, 76, 77, 96, 98, 99, 112, 115,
 120, 121, 136, 154, 262, 276,
 282, 283, 284, 288, 292, 293,
 312, 313
 tüfekçiler 112, 114, 269, 274, 279,
 290, 292
 tüfekendazen 70, 290
 tüfeng 290
 Türkistan (Yesi) 41
 Türkmen atı 303
 Türkmenler 19, 24, 25, 26, 34, 38,
 49, 56, 64, 123, 129, 131, 133,
 134, 135, 136, 137, 182, 184,
 185, 225, 233, 240, 301

U

Ubeydullah Han I. 10, 12, 14, 37,
 38, 39, 40, 41, 93, 130, 138, 193,
 228, 234, 235, 236, 250, 260,
 268, 288
 Ubeydullah Han II. 14, 15, 54, 71,
 72, 82, 85, 91, 96, 116, 117, 139,
 141, 148, 152, 157, 159, 163,
 165, 166, 173, 203, 204, 210,

213, 218, 233
 Ura Tübe 33, 60, 68, 98, 99, 102,
 124, 166, 191, 199, 228, 244
 Uz Kent 30

Ü

Ürgenç 34, 271, 276
 Üstad Ruhi 89, 108, 109, 111, 112,
 161, 231, 273, 287, 291

V

Veli Muhammed Han 13, 48, 49,
 50, 85

Y

Yam 18, 99, 256, 275, 278
 yasavul 172, 174, 219
 Yavuz Sultan Selim 38
 Yemen kılıcı 264, 265
 Yemişçi Hasan Paşa 115
 Yesevilik 36
 yurtavul 130, 221, 222, 234, 249
 yüzbaşı 177

Z

zarbzen/darbzen 108, 109, 282, 292
 zenburek 118, 125, 274, 284, 287,
 306
 Zerefşan Nehri 79, 102

EKLER

Resimler

*Resim 1: Balçaksız Buhara kılıcı (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 2: Küçük yapılı bir hançer (XVIII. asır).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

*Resim 3: Büyük yapılı bir hançer (XIX. asır).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

*Resim 4: Büyük yapılı bir hançer (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 5: Demir saplı bir haer (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 6: Uzun yapılı bir mızrak (XIX. asır).
Buhara Arkı Müzesi, Buhara.*

*Resim 7: İki uçlu kısa bir mızrak (XIX. asır) ve Buhara yayları (XVIII. asır).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

*Resim 8: Yıvli bir gürz (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 9: Çift yüzlü tören baltası (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 10: Ay balta (XVIII. asır).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

*Resim 11: Ay balta (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 12: Ağaç top/zenburek ve gülleleri (XIX. asır).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

*Resim 13: Muhtelif ağır ve hafif topların taş ve madeni gülleleri.
Buhara Arkı Müzesi, Buhara.*

*Resim 14: Çatallı/destekli bir miltık (XVIII ve XIX. asırlar).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 15: Levha zırh usulünde bir göüslük (çar-ayna) (XVIII. asır).
Buhara Arkı Müzesi, Buhara.*

*Resim 16: Örgü ve levha zırh (XVI. ve XVII. asırlar).
Buhara Demircilik Müzesi ve Atölyesi, Buhara.*

*Resim 17: Örgü zırh, miğfer ve kalkan (XVIII. ve XIX. asırlar).
Buhara Arkı Müzesi, Buhara.*

*Resim 18: Kalkan (XIX. asır).
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

*Resim 19: İnan'dan ithal edilen bir miğfer (XVIII. ve XIX. asırlar)
Buhara Arkı Müzesi, Buhara.*

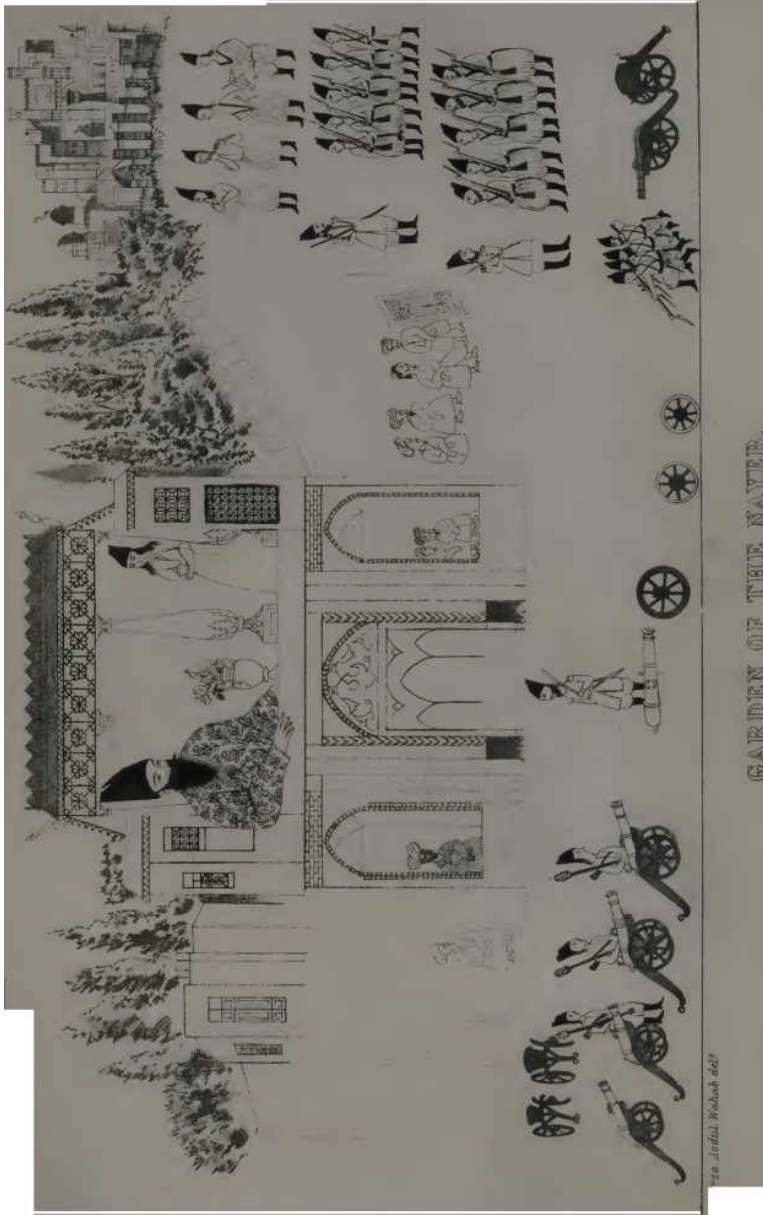

*Resim 20: Karnay (XIX. asır).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

*Resim 21: Serbazi Askerleri (XIX. asrın ilk yarısı).
Özbekistan Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri Müzesi, Taşkent.*

Resim 22: Naib Abdussamed ve serbazi askerleri.

Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845*, C. II, London 1845.

Resim 23: Muhammed Şibani Han'ın Minyatürü (Kemaleddin Bibzâd çizimi).
https://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_Shaybani#/media/File:Shaybani.jpg,
erişim tarihi: 01.12.2015

*Resim 24: Abdullah Han'ın Minyatürü.
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

Resim 25: Emir Nasrullah'ın temsili portresi.

Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*,
İngilizce'ye çev. Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845.

Resim 26: Naib Abdussamed'in temsili portresi.
Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845*, C. II,
London 1845.

*Resim 27: Aleksander Burnes, (Buhara geleneksel kıyafetleri ile).
A. Burnes, Travels into Bokhara; being the Account of A Journey from India to
Cabool, Tartary and Persia, C.II., London, 1834.*

P. I. Demezov
(1807-1873)

P. I. Demezov
(1807-1873)

*Resim 28: P. I. Demezov.
Buhara Arkı Müzesi, Buhara.*

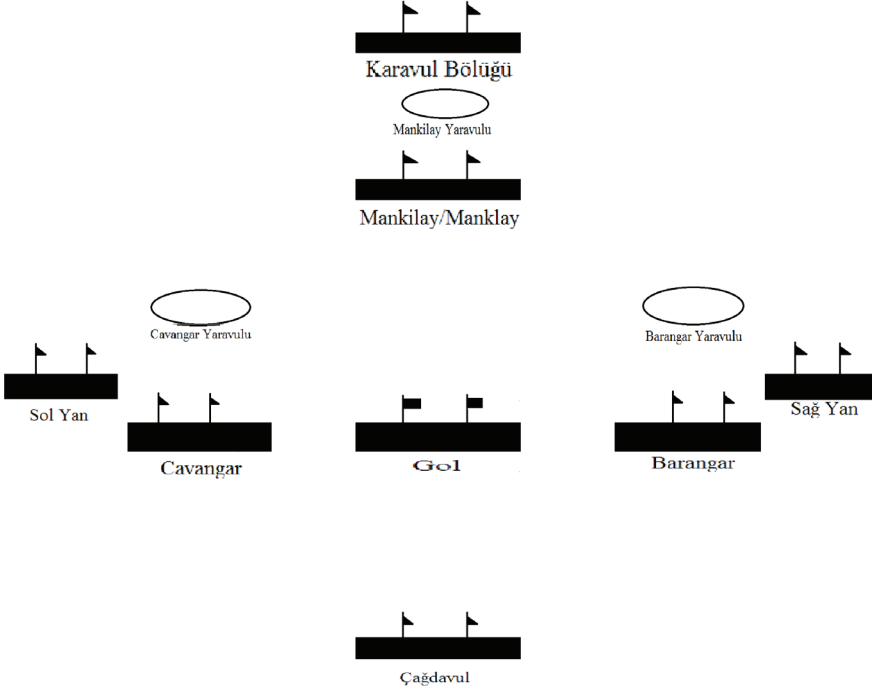

N. V. Xanikov
(1822-1878)
N. V. Khanikov
(1822-1878)

*Resim 29: N. V. Hanikov.
Buhara Arki Müzesi, Buhara.*

Şema-Tablo

Buhara Ordusunun Savaş Düzeni (Abdullah Han Dönemi).

Buhara Hükümdarları ve Hüküm Süreleri

Şibanî Hükümdarları	Hükümdarlık Dönemleri
Muhammed Şibanî Han	1500-1510
Küçüm (Köçkücü) Han	1510-1530
Ebu Said Han	1530-1533
I. Ubeydullah Han	1533-1539
I. Abdullah Han	1539-1540
Abdullatif Han	1540-1552
Nevruz Ahmed (Barak) Han	1552-1556
Pir Muhammed Han	1556-1561
İskender Han	1561-1583
II. Abdullah Han	1583-1598
Abdülümün Han	1598-1599
Astrahanlı Hükümdarları	Hükümdarlık Dönemleri
Din Muhammed Han	1599-1601
Baki Muhammed Han	1601-1605
Veli Muhammed Han	1605-1611
İmamkulu Han	1611-1641
Nadir Muhammed Han	1641-1651
Abdulaziz Han	1651-1681
Sübhankulu Han	1681-1702
II. Ubeydullah Han	1702-1711
Ebulfeyz Han	1711-1747
Mangıt Hükümdarları	Hükümdarlık Dönemleri
Muhammed Rahim	1756-1759
Danyal Atalık	1759-1785
Şah Murad	1785-1800
Emir Haydar	1800-1826

Hüseyin	1826-1826
Ömer	1826-1827
Emir Nasrullah	1827-1860
Emir Muzaffer	1860-1885
Abdulahad	1885-1910
Âlim	1910-1920